

Bo Lönnqvist

TING, RUM och BARN

Historisk-antropologiska studier i kulturella gränser
och gränsöverskridande

Things, Space and Children

Helsingfors 1992

Pärm och bildlayout: Mikael Syrjälä

Översättning: Elwa Sandbacka

ISBN 951-9057-04-8

ISSN 0355-1830

Ekenäs Tryckeri 1992

Tillägnas

NICLAS och CAMILLA

Innehåll

Förord	11
I. TING OCH MENING	15
Inledning till studiet av lekens redskap	15
1. Vetenskapligt-paradigmatisk kontext	15
2. Kulturbegreppet	17
3. Frågeställningar	21
4. Forskningsmetoden. Bilden	22
II. BEGREPPET LEKSAK OCH KULTURFORSKNINGEN	53
1. Krigsleksakerna – hot mot världsfreden?	53
2. Den kulturhistoriska samlarsynen	56
3. Den etnografiska synen – tradition och imitation	59
4. Social- och mentalitetshistoriska studier – barnarbete och barnsyn	63
5. Problematisering av leksaksbegreppet	66
Historisk-geografiska och funktionalistiska metoder	66
Strukturalistiska och kognitiva synsätt inom antropologin	69
Pedagogiska och psykologiska synsätt	73
6. Leksaken i kulturmönstret: Historia – System – Mening	77
Speglingsmekanismen	77
Äventyrsmekanismen	79
Skiftningar i kulturmönstret	80
III. BARNENS POSITION I 1700-TALET MILJÖ	107
1. Synen på barn i Helsingfors under 1600- och 1700-talen	107
2. Barnens position och revir i 1700-talets herrgårdsmiljö	114
Den moderna familjen i Finland	114
Representation och hemliv	116
Festmåltider	117
Den intima sfären, hygien och komfort	118
Frökenkammaren och barnkammaren	119
Edukation och manlig sfär: Europas karta och Camera obscura	119
Rummen i olika färger	120
Husjungfruns kammare och köket	121
Ungkarlar och ungherrar	122
Skolkammaren	123
Tjänstefolkets bostäder	123
Sommarnöjet i skärgården	124
En trettonårigs dagliga liv och tankar	125
Att höra och se på. – Barnen som deltagare i årets fester och livets vänd-	

punkter. – Sysselsättningar om vintern. – Sysselsättningar om sommaren. – Barnens egna lekar och lekens redskap.	
Lekens ställning och väsen	134
Nils Schillmarks barnporträtt	136
Appendix: Leksaker i tvenne handelsbodar 1795 och 1801	138

IV. DOLDA LEKMILJÖER, FÖRGÄNGLIGA LEKSAKER	187
Materialet. Tidigare insamling och forskning	187
1. Rurala miljöer – bysamhällen	189
A. Rummet	189
Barnflockar – kollektiva beteenden, kroppen som leksak	189
Barnens revir. Förbjudna platser	192
Barn i arbete	195
Barnen och djuren	199
Ofog och uppfostran i leken, lydnad och skrämsel	201
Barn och vuxna. Åldersmarkeringar. Könroller	204
Sagoberättande, Bibeln, katekesen och kortspel	208
Barn gynnas och tröstas	211
Barn lär sig lydnad, straffas, förödmjukas och auktioneras bort	213
Barns uppfattningar om livet	218
B. Tingen	221
Leksaker som föremål	221
Könrollerna präglas i leken och genom tingen	228
Utomhus. Sommar och vinter	231
Årstidernas lekar i Lassfolk by	235
Pilbågar, slungor och andra handvapen	236
Pjärvspelet och benspelet	238
Inomhus. Barnens plats i stugan	239
Tillverkning av leksaker. Köpvarans intåg	242
Bild- och bokvärlden. Lektidens slut	247
2. Halvurbana miljöer – hamn- och stationssamhällen	252
Ur en skärgårdspojkes minnen	252
Hamn- och stationssamhällen	261
3. Urbana miljöer – stadsgårdar och stadshem	265
Skildringar från 1800-talets Helsingfors, Borgå och Uleåborg	265
Gården	265
Tennsoldater och dockskåp	270
Lekar och ting utomhus. Sociala skillnader	275
Barnleken fångas in och förädlas. Ting blir leksaker	279
Lekandet i staden	279
Reviret i rum och ting. Flasksmällare och rättjakt	281
Barn och vuxna. Sällskapslekar	286
Barnkammarvärlden. Fantasilekar	288
Sommarlandet. Samlandet	292
Köpvaran	296

V. BARNENS POSITION OCH BARNENS REVIR	355
1. Den europeiska leksaken – förnuftets skapelse	355
Själen – ett oskrivet blad. Barnet – en förnuftig varelse. Lekens förvandling – från enfaldigt nöje till positiv erfarenhet. Rousseau. Leken och leksaken som ett naturen förädlande instrument. Leken och leksaken i edukationens tjänst.	
2. Den synliga och den osynliga leksaken	366
3. Det infångade barnet och den endimensionella leksaken	369
4. Lekstuga och koja. Leksakens betydelse repertoar – till leksakens semiotik	372
5. Från seendets barnkultur till det upplevdas kultur	374
6. Ting och mening: förvandlingens princip och barnkulturens revir	376
Noter och kommentarer	395
Källförteckning	403
Litteratur	405
Things, Space and Children	421
Karta	428

*"Tiden är en lekande pojke som flyttar spelets brickor. Her-
raväldet tillkommer barnet."*

(Herakleitos)

Förord

Förspelet till denna bok inrymmer en studie över folkliga leksaker i Finlands svenskspråkiga kustbygder, publicerad 1971. I den sammanfattades resultaten av en frågelista, utsänd 1965 och gällande hemmagjorda ting för barn i den förindustriella landsbygdsmiljön, så som äldre medarbetare bland Folkkultursarkivets sagesmän mindes dem.

År 1972 utarbetade jag en omfattande frågelista "Barnets värld", vilken likaså besvarades av informanterna för nämnda arkiv. Vid Helsingfors universitet var jag 1974 i tillfälle att inom ämnet etnologi hålla en föreläsningsserie över leksakernas kulturhistoria.

Studiet av leksaker återupptogs åren 1979–1980, dels i form av ett seminarium där mina studenter behandlade barnet ur olika aspekter, dels genom utsändandet av en frågelista i ämnet till Museiverkets medarbetarnät över hela landet.

Fältforskningar gällande barnens situation och lekar i Lassfolk by, Purmo, svenska Österbotten, bedrevs 1979. Våren 1981 ledde jag, inom föreningen Storkärrsgillet i Månsas, Helsingfors, en studiecirkel av intresserade svenskspråkiga stadsbor, vilka mindes sin barndom i stad och på landsbygd, i borgerliga hem, jordbrukar- och arbetarmiljöer.

Intresset försköts från leksakernas historia och de folkliga (agrara) leksakernas form-, material- och funktionsvarians i riktning mot ett studium av "dolda lekmiljöer och förgängliga leksaker" i ett mera vidsträckt, kulturanthropologiskt perspektiv. Därmed kunde också **tidsramen** för studien vidgas. En antropologisk inriktning på "det okända barnfolket" i kulturen kombinerades med ett långt historiskt perspektiv.

Det etnologiska materialet kan även tjäna som bas för ställningstaganden i aktuella samhällsfrågor. "Barnets år", som firades i Finland 1979, hade än en gång resulterat i en uppsjö av rapporter om lekmiljöer och den vuxenstyrda leken, utan att man egentligen kritiskt ifrågasatt det berättigade och adekvata i vuxensynen på barn och lek. Även om lekens egenvärde i dag är erkänt, pågår det en stark styrning av miljöer och rekvisita, under välmående deviser som "barnutveckling, barnkultur, barnkonst, barnproblem, barnskydd och barnomsorg". Det är strömningar som florerat under hela 1900-talet, styrda av bl.a. pedagogiska och estetiska ambitioner, t.ex. inom konsthantverk och arkitektur.¹

Ideologierna har emellertid styrt också den kulturhistoriska forskningen kring barn. Det blev under arbetets gång nödvändigt med en klarläggning av forsknings-

premisserna. Ett etnologiskt och historisk-antropologiskt studium av lekens miljö och redskap uppväcker allt större tvivel beträffande de vuxnas förmåga att – på basen av konventionella syner på barn – planera och utforma lekmiljöer och leksaker.

Lekens miljö, **rummet**, bildar sålunda det ena centrala konceptet i föreliggande studie. En granskning av lekmiljöer och -situationer i äldre tid riktar likväl blickarna också på själva skapandeprocessen i barnens lek. Lekens föds, lever och försvinner i ögonblicket. Den andra dimensionen i boken, den spontana kreativiteten – en biologiskt betingad resurs – och dess gestalt under skilda ekologiska, historiska, sociala och kulturella betingelser, utgör här kärnan i begreppet ”barnkultur”. Dess påtagliga verklighet är **tingen** och det kulturella arrangemanget av dem. Därmed markeras en distans till det i Finland officiella begreppet barnkultur – en av de vuxna, med statsbidrag producerad och tillrättalagd ”kultur” för barn. En produkt med en starkt bildningsmättad och prestationscentrerad innebörd.

Föreliggande bok försöker fånga det **icke organiserade** i barnens värld, med exempel från skilda tider och miljöer i Finland, med utblickar även mot andra kulturer.

I synfältet finns tingens roll vid arrangerandet, uppbyggandet och utförandet av den spontana leken som barnens ”tidsfördriv”.

Det är i gränsområdet, i spänningsfältet mellan vuxenvärlden och barnvärlden, som den – ur antropologisk synvinkel – egentliga barnkulturen skall sökas: en kontinuerlig omprövningsprocess i kampen om reviret, om tiden, om positionerna och om tingens betydelser.

Det är ett studium av **gränser** och **gränsöverskridande**, vilket starkt inspirerats av ett tänkande i Michel Foucaults och de andra annalisternas anda.

I en kulturanthropologisk studie över tingen är det inte möjligt att avskärma dem från funktions- och betydelsefälten. De talar om barnens **revir**. Men tingen ses också som vittnesbörd om barnens **position** i kulturen, ett hittills föga bearbetat forskningsfält.

I ett större sammanhang av berättar- och bildtradition kan tingen genom århundranden synliggöra det oftast så osynliga barnet. Ambitionen med föreliggande studie är sist och slutligen att visa på öppningen till en specifik del av den mänskliga kulturen: barnets tänkande och skapande av mening i tillvaron, – så starkt överflyglat av maktens kultur och ändå så osynligt och oåtkomligt.

*

Som det viktigaste internationella arbetet inom den genre föreliggande bok representerar, betraktas **Helen B. Schwartzmans** översikt ”Transformations. The Anthropology of Children’s Play”, 1978. Prof. **Leea Virtanens** studier över rollspelet i barnleken, gruppbildningen och den verbala traditionen – barnlore – har sedan början av 1970-talet inspirerat mig till studier över den ”materiella” sidan av leken. Vid prof. **Lars Hertzbergs** forskarseminarier i filosofi vid Åbo Akademi har jag våren 1991 haft förmånen att kunna framlägga delar av bokens slutkapitel. Med intendenten **Eva Lis Bjurman**, numera vid Kulturen i Lund, har jag fört givande diskussioner kring temat.²

Ett medlemskap i skolnämndens svenska avdelning i Helsingfors åren 1982–1988 uppfordrade ytterligare till tankar kring barnens revir och position i

vår kultur. Så även engagemanget i Kronohagens lågstadieskola tillsammans med läraren **Bjarne Mollgren**. Fil.mag. **Marie-Louise Adolfsson**, svensk kultursekretärare i Helsingfors, har organiserat samarbetet med Storkärrsgillet. Journalisterna och fotograferna **Sonja Rosbäck**, **Mikael Herrgård** och **Kenneth Myntti**, i Korsnäs, Vasa och Nykarleby, har beredvilligt lånat mig av sina oskattbara ögonblicksbilder. Agronom **Gunnel Gottberg**, Sjundeå, har låtit mig publicera sin fars, Bernhard Åströms bilder. Grafikern och fotografen **Bertil Bonns** har varit till ovärderlig hjälp vid fotograferingen av föremål och letandet efter bildmaterial. Mitt tack går också till fil.lic. **Anna-Maria Åström** och arkivarie **Katja Båsk** för tillmötesgående hjälp med boken under olika skeden av arbetet, ävensom till translator **Elwa Sandbacka** för den engelska språkdräkten. Talrika museer i Finland och utomlands, nämnda i slutet av boken, har låtit mig rota i sina gömmor och fotografera tingen.

I denna bok utgör bildmaterialet en del av argumentationen och har därför sammanförts tematiskt. Fotografen **Mikael Syrjälä** står för den grafiska formgivningen av arbetet.

Nedtecknare av minnen och intervjuade personer, Museiverkets och Folkkultursarkivets informanter och medarbetare, studiecirkeln Storkärrsgillet samt mina barn **Niclas** och **Camilla** och deras kamrater har åstadkommit stommen i denna bok.

*

För resebidrag framför jag mitt tack till Letterstedtska föreningens finländska avdelning, Kansler för Helsingfors Universitet och Stiftelsen för Åbo Akademi. Svenska Kulturfonden har beviljat ett bidrag för bokens redigering. Finska Fornminnesföreningen, dess förutvarande ordförande prof. **Juhani U.E. Lehtonen**, dess nuvarande ordf., docent **Torsten Edgren** och seriens redaktör, docent **Leena Sammallahhti** är jag den största tack skyldig för att detta arbete – utan dogmatisk inblandning i uppläggning, innehåll och skrivsätt – beretts plats i föreningens etnologiska skriftserie.

Texten har i olika repriser utarbetats under min tid som äldre forskare vid Finlands Akademi åren 1983–1988 och bearbetats under nådeåret 1989–1990.

Helsingfors i september 1991

Bo Lönnqvist

docent, arbetande ledamot av Finska Fornminnesföreningen, t.f. lektor vid Brändö Gymnasium

"Med barn avses i denna lag person, som icke fyllt sexton år, och med ung person den, som fyllt sexton, men icke aderton år.

- - -

Barn må icke uppträda såsom kringvandrande sångare, musikanter, dansare eller akrobat, ej heller utöva annan därmed jämförlig förvärvsverksamhet."

(Lag om barnskydd. Given i Helsingfors 1936, §§ 1 o. 30)

I. Ting och mening

Inledning till studiet av lekens redskap

1. Vetenskapligt-paradigmatisk kontext

Konceptet "lekens redskap" uppfattas här i möjligast vid bemärkelse. Det avser inte enbart leksaker, föremål enkom tillverkade för att lekas med, gjorda av antingen vuxna eller barn. Att barn i leken också använder en hel mängd ting i sin omgivning gör det berättigat att tala om "lekrekvisita" för hela den materiella kultur som leken projiceras emot, t.ex. byggnadsverk, gator och andra fysiska rum, möbler, verktyg, snö, vatten. Likaså ingår i leken av de vuxna inte värdesatt material eller kasserade ting, sådant som barnen finner i bebyggelsens periferi eller på vindar, i källare och på sophögar.

Den tillfälliga prägeln och de förgängliga egenskaperna hos detta slag av lekrekvisita motiverar kanske ej benämningen "lekens redskap". Förhållandet ses här så, att också detta material i själva leken tar gestalt som projektioner för fantasin och förvandlas till betydelsebärande föremål. Detta trots att transformationen sker kanske bara för en kort stund, såsom när vatten, snö som rinner eller kramas mellan händerna blir "något annat". Vidare kan lekens redskap också omfatta helt immateriella fenomen: tankar och föreställningar, ord och kategorier, gester och ställningar, som är väsentliga i leksituationen, ibland tillsammans med något föremål: kroppen eller såsom i blindbock en duk.

Ett studium av lekens redskap innefattar främst blick för tingen och deras betydelser, föremålets skiftande betydelse-repertoar och mångdimensionalitet.

Inom den vedertagna kulturhistoriska föremålsforskningen har leksakerna väckt intresse redan i hundra år. Som samlarobjekt har leksaken intresserat de vuxna i närmare tvåhundra år. Många miniatyrföremål i museernas leksakssamlingar har sysselsatt och tjugat både vuxna och barn, t.ex. snäckor, fröhus och ovanliga stenar. Som kurios, prydnads- och samlarobjekt har många "små" ting haft ett större värde för vuxna än för barn. Men också "stora" ting: karuseller, dockteatrar, speldosor, zoologiska trädgårdar, bilar, har roat både vuxna och barn. Leksaks-

samlingar, som senare blivit museala, har ofta grundats av vuxna för att fylla behov av oförgänglighet och kanalisera känslor av nostalgi.

Den kulturhistoriska leksaksforskningen och museernas leksaksutställningar har bidragit till att leksaken blivit ett mycket entydigt begrepp. Museikatalogerna, utställningstexterna, hela arrangemanget av föremålen i vitrinerna, avspeglar en mycket oreflekterande, endimensionell syn på tingen i barnens värld. Kanske är denna leksakssyn bara en del av den dominerande vuxensynen på barn över huvud. En otillfredsställelse med det sätt på vilket barnleken och det lekande barnet behandlats i kulturhistorisk och etnologisk forskning, i museernas insamling och utställning, har uppfordrat till föreliggande bok. Det har varit nödvändigt med en översikt över huru begreppet leksak tillämpats i kulturforskning, i etnologin och närliggande vetenskaper. Det visar sig (kap. II), att den psykologiska leksaksforskningen kommit närmast det synsätt förf. företräder.

Boken har också en, enligt etnologins målsättning, kulturkritisk dimension. Den snäva, produktcentrerade synen på leksaken styr fortfarande hela leksaksindustrin och den kommersiella hanteringen av leksaker. I många fall styr den även planeringen av s.k. barnmiljöer, för vilken det varit karakteristiskt med en uppspjälkning av barnet på fysiska ålders- och utvecklingsstadier, för vilka leknormer och lekplatser fastställts. Trots att ideologierna utvecklats från behovs- och impulsteoretiska mot mera holistiska sätt att se på barnleken, som en reciprok aktivitet mellan de agerande och miljön, har planeringen av lekmiljöerna inte i nämnvärd grad befrämjat barnlekens konstaterade trängda läge i urban miljö (Setälä 1984).

Också varuhusens leksaksavdelningar exponerar en produktcentrerad syn på leksaken. Trots ambitioner att utveckla "barnvänliga" leksaker, är det de vuxnas traditionella uppfattning om barnleken som styr utformningen och typurvalet. Detta synsätt har också lett till en konstlad gränsdragning mellan leken och dess föremål, liksom mellan leken och övrig aktivitet. Exempel på denna, i kulturellt perspektiv absurda syn, utgör daghemmen med sina lektimmar. Leksaker är i en sådan konventionell mening ting som behövs bara i ett visst slags lekar och med på förhand given, absolut betydelse.

Föreliggande bok vill nyansera och revidera denna syn ur ett etnologiskt-kulturantropologiskt perspektiv.

I flera handböcker över den moderna etnografins/kulturantropologins metoder betonas vikten av att analysera de **betydelsebärande strukturerna** (dimensionerna) i kulturen.

De danska etnograferna Kirsten Hastrup och Jan Ovesen pekar i sin bok "Främmande kulturer" (1980) på kulturer som just ur betydelseaspekten ägnats föga uppmärksamhet. Till de "nya" uppgifterna för etnografen hör studiet av barnens värld, – enligt en socialantropologisk målsättning förmodligen främst barnen i utomeuropeiska kulturer i dag. Tillämpas ett **historisk-antropologiskt** och **mentalitetshistoriskt** synsätt kan studien lika väl gälla barnen under gångna tider i den europeiska kulturen (jfr Lönnqvist 1988).

Hastrup och Ovesen antyder att forskningsuppgiften gäller barnens kultur som ett betydelsefält **utanför** de vuxnas värld och därmed som en specifik kulturform. Den är kanske obegriplig för eller över huvud ej noterad av de vuxna – officiella "kulturplaner" gäller ju i regel en "barnkultur" producerad av de vuxna – men den har kanske också något att lära de vuxna, både som en uppfordran till civilisationskritik och som en källa till kulturell förnyelse.

I en barnkultur som inringas på detta sätt, antropologiskt, ingår också tingen som starkt betydelsebärande subjekt och objekt. När museerna katalogiserat och visat tingen främst enligt ålder, form och funktion, har sakernas plats och mening i en bestämd kultur eller i barnkulturen över huvud förträngts. Också leksakernas ”namn” där de presenteras är ju för det mesta givna av vuxna, ett ur etnologisk synvinkel ganska förvånansvärt faktum. Leksaksforskningen har visat vad de vuxna tänkt om tingen, inte vad och hur barnen själva tänkt om dem och omkring dem. På grund av detta sakernas tillstånd kommer leksaken för kulturforskningen att bli ett studieobjekt i dubbel bemärkelse: som vittne om **barnkulturens specifika struktur**, – och som vittne om **vuxensamhällets värderingar** och tolerans i allmänhet och dess **barnuppfattning** i synnerhet. Det kan gälla så påtagliga fenomen som den teknokratiska människans höga värde i västerländsk kultur eller noterandet av rasmässiga och andra etniska eller sociala olikheter (t.ex. suvenirdockor). Det kan gälla s.k. pedagogiska leksaker eller konstnärliga leksaker som konstnärens sätt att förverkliga sig själv. Det kan gälla spekulationer kring betydelser av kön och ålder för leksakernas form och funktion.

Barnleken kan i hög grad också vara en verbal aktivitet. I många grupplekar spelar den muntliga traditionen och den språkliga klassificeringen huvudrollen, medan tingen intar en underordnad roll, eller kan undvaras. I andra lekar integreras tingen i det muntliga berättandet. Ett kulturanthropologiskt studium av leksaker utsuddar den inom etnologin utstakade gränsen mellan materiell och andlig kultur – denna konstlade gräns som bl.a. haft som följd att leksakerna som **saker** i museerna förlorat sin väsentliga dimension, nämligen som betydelsebärande ting i kulturen.

Föreliggande bok har ambitionen att exemplifiera både barnens världsbild sådan den avspeglas i tingen i leken och de vuxnas världsbild sådan den kommer till uttryck i tingen **för** leken.

2. Kulturbegreppet

Vilken status har antropologin som vetenskap? Huru tillförlitliga kan etnografiska data bli? Detta är två centrala frågor inom den moderna antropologiska forskningen.

Som ramverk för varje analys av fältdata måste likväl en klar definition av kulturbegreppet tjäna, forskarens kultursyn påverkar också valet av de teoretiska modeller som själva tolkningen relateras till.

Det sätt på vilket leksaksbegreppet inringats i det föregående ger vid handen att de konventionella etnologiska kulturbegreppen, t.ex. med tonvikt på innehållsbeskrivning, historisk tradition eller normativa värden, inte är tillämpbara i föreliggande studie. I stället sökes ett kulturbegrepp i strukturalistisk riktning, varvid ett modelltänkande med transformationer, logiska relationer, oppositioner och korrelationer aktualiseras. Det är en kultursyn som beaktar både mentala aspekter, d.v.s. ”den immateriella ordningsprincipen i människornas huvuden” och ”den materiella ordningsprincipen i deras hållningssätt”, tänkandet och handlandet – i detta fall projicerat på en viss kategori av ting, nämligen föremål som anknyter till barnen (jfr Renner 1983, 194, 198, 206, 208).

Det kulturbegrepp som tillämpas här är påverkat av den kultursyn som den **kognitiva antropologin** gjort sig till tolk för, dock utan någon hårdragen jämförelse. Kulturen ses då också som ett immateriellt fenomen, innefattande t.ex. de kriterier människorna nyttjar för att definiera tingens egenskaper eller ge mening åt tingen. Synen inrymmer blick för "det inlärdas" eller standarder för att avgöra vad något är, vad som kan bli något, vad man tänker om och gör med något.

Kulturen består sålunda av ett system av standarder medelst vilka betydelser skapas (Renner 1983, 213, 221, 223, 228. Tyler 1969, citat hos Durbin 1973).

Den mentalistiska kulturteori som den kognitiva antropologin ("new ethnography", "ethnographic semantics" etc.) lanserat utgår alltså från att man kan klarlägga mänskliga tanke-system och kategoriseringar i form av regler. De kulturbegrepp som utformats inom den etnologiska vetenskapstraditionen ställs i relation till strukturlingvistikens språkbegrepp. Kulturen, "a system of knowledge and cognition", typisk för en viss grupp, antas kunna beskrivas i analogi med lingvistikernas metod att beskriva olika språk utgående från entydiga grundenheter, distinktiva kännetecken och fonetiska variabler, vilka gäller för alla språk. "Nonlinguistic forms have systematic relationships to each other in paradigms and combine in accordance with principles analogous to those of linguistic morphology and syntax" (Goodenough, citat hos Renner 1980, 153). "Each particular culture consists of a set of logical principles with order relevant material phenomena. To the cognitive anthropologist these logical principles rather than the material phenomena are the object of investigation" (Renner 1980, 49, 51, 56 etc., 136 f.). Kultur är inte materiella fenomen, utan vetandet (cognition) om dessa fenomen och deras ordning (cognitive organizations), enligt det strukturalistiskt präglade kulturbegreppet inte tillgängliga för direkt observation.

På samma sätt som språket ses kulturen som ett system av vetande ordnat genom en struktur. Den avgörande skillnaden i förhållande till traditionella etnologiska kulturdefinitioner ligger i metoden att reducera kulturen till cognition, vilket utesluter alla direkt iakttagbara kulturella fenomen.

Den kognitiva antropologin som ett slags språkinnehållsforskning med etnologisk målsättning har med rätta kritiserats för sin snävhets. Etnologiska fält och etnologiska data medger betydligt vidare tolkningsmöjligheter än blott ur synvinkeln för syntax och semantik.

Det kulturella vetandet är mångfaldigare och mera komplext än den biologiskt bestämda språkliga kompetensen (jfr Renner 1980, s. 130 ff., 69–84). Etnologen har också genom sitt fältarbete en annan beredskap att utveckla en modell för ett samfunds "kognitiva organisation" = dess kultur, än vad samfundets medlemmar har. Det är utgående från etnologens kompetensfält **och** själva fältarbetet som en kulturmodell växer fram som en syntes, ett resultat inbyggt i den etnografiska beskrivningen (jfr Clifford & Marcus 1986, passim o. Lönnqvist 1990).

Intressant är i detta sammanhang att Goodenough, som utvecklat den kognitiva antropologin, förliknat den etnologiska kulturbeskrivningen vid beskrivningen av ett **spel** med bestämda positioner och regler, sammansatt av flera mindre spel.

Etnografins problem är att beskriva en främmande kultur så att det inte blir en karrikatur av "spelet", utan verkligen en presentation av vad man behöver kunna för att acceptabelt spela spelet som de som redan kan spelet diskuterar det sinsemellan (Renner 1980, 87 f.).

Olika försök att nyansera och vidga den kognitiva antropologin har också

gjorts, inom finländsk antropologi nyligen av Kamppinen. Han drar upp en tydlig skillnad mellan kognitiv vetenskap över huvud (cognitivism), vilken avhandlar kognitiva system, och kulturella modeller. Med hänvisning till den kognitiva antropologins ambition att konstruera ett formellt system som genererar en oändlig uppsättning enheter utgångna från en begränsad uppsättning basenheter, för Kamppinen fram kognition (kognitiva attityder) och beteende, såsom tro, önskan, intryck, akter av tvivel, intentioner, handlingar. Individer ses som kognitiva system som manipulerar problem genom antagna regler och genom att inta en kognitiv ståndpunkt, antingen tro, önskan eller avsikt i förhållande till dem. Detta sker på flera olika nivåer.

Det är den kulturella omgivningen, uppbyggd av bl.a. traditioner, som förser de kognitiva systemen med deras "representationer". (Kamppinen 1989, s. 12–36). Då den kognitiva antropologin kartlagt de kulturella fenomenens kognitiva organisation, framförallt genom analys av de språkliga uttryckens semantiska struktur, är det givet att barnens lek och lekredskap inte i nämnvärd grad blivit föremål för vare sig system- eller modelltänkande. Vi vet – ur etnologisk aspekt – ytterst litet om barnens egna språkliga taxonomier, i synnerhet när det gäller föremålen i leken. Bara en del har upptecknats med vuxenterminologi. Barnens svårighet att verbalt formulera sina åsikter har också föranlett omgivningspsykologerna att kartlägga lekarna enbart som åskådare (behavioral mapping) (se Ali-Tolppa 1986, 56 f.).

Däremot kan den kognitiva kultursynen fungera som ett koncept när det gäller att inringa en "specifik barnkultur" sådan den antas komma till uttryck i **arrangemanget av tingen** i leken och föremålets **betydelsebärande funktion i leksituationen**. Det gäller då inte lekrekvisitans "morfologi och fonetik", men väl dess "syntax och semantik", ett kulturstudium som söker efter sammanfattande uttryck för lekens både materiella och innehållscentrerade aspekter.

I tidiga antropologiska monografier över olika folkstammars kultur ägnades leksakerna endast förströdd uppmärksamhet, som ett bihang till ett kort kapitel om lekar och sport, sång och dans. Man konstaterade att de imiterade vardagens bruksföremål eller att, i synnerhet olika små figurer även kunde ha samband med magiska föreställningar. Det gällde t.ex. dockorna som kunde behandlas under kapitlet Konst. Monografier av denna typ, där man finner några sparsamma, strödda notiser om leksaker, är t.ex. de klassiska studierna över de sibiriska tjuktjerna och korjakerna (Bogoras 1904–09, 264–276; Jochelson 1908, 40 f., 669, 780–782).

Den vidareutveckling av den kognitiva antropologin som skett har fört den i riktning mot **symbolisk antropologi**, varvid t.ex. metaforen som en form av konceptualisering för skapandet av nya semantiska kategorier kommit i blickpunkten. Analysen inriktas då på beteende i sammanhang där de agerandes "encyklopediska (d.v.s. kulturella) kunskap" är engagerad. Studiet fokuseras på en pågående process med både kulturell transmission och transformation (Colby-Fernandez-Kronenfeld 1981, 436, 440, 442).

Både när det gäller den kognitiva och den symboliska antropologin uppfattas kulturen som ett element som skapar och erbjuder ordning i människans värld, svarar mot ett mänskligt behov av att förändra kaos till ordning enligt vissa principer, vilka bildar godtagna symboliska system. En viktig uppdelning görs mellan

huru **minneskoder** etableras genom impulser från den yttre världen (känsla, ljud, begrepp) – objekt för den kognitiva antropologin – och huru **analogikoder** (associationer, ikoner) formuleras – objekt för den symboliska klassifikationen. Det blir ett studium av huru fenomen definieras kulturellt och olika stadier i "analogiseringen", som när en symbol får en tilläggsbetydelse och när den, från att ha varit abstrakt, konkretiseras i form av en ikon. "It is not so much that icons themselves are neglected, since they often are studied as objects of art or symbols in ritual. What has not been studied is the nature of icons as symbols and how they differ from other types of symbols, such as a plant or an animal. --- Another important question deals with the role of an icon --- in an individual's memory code." Då den kognitiva antropologin sålunda sysselsätter sig med ett initialskede i begreppsbildning kan den ty sig till lingvistiska uttryck, medan däremot den symboliska antropologin i sitt studium av huru analoga koder utformas får ty sig till mera abstrakta och vidsträckta definitioner. (Ohnuki-Tierney 1981, 451–463).

Inom psykologiskt, pedagogiskt och antropologiskt inriktade studier av barnleken betonas ofta dess ständiga omgestaltning liksom även lekredskapens symboliska betydelseskiftningar. Detta fenomen ses som uttryck för barnens kreativa och imaginativa förmåga (jfr Scheuerl 1978: innersubjektiv process; Sutton-Smith 1978: innovativ flexibilitet; vidare hos Sigsgaard 1982, Retter 1979). Till det antropologiska leksaksstudiets vinningar hör konstateranden kring leksakernas socialiserande roll bland primitiva folk, d.v.s. tingen som medel för inläring av samfundets såväl religiösa som ekonomiska normer. Lekredskapen ger uttryck för både tradition och imitation. Även i dessa analyser vilar tyngdpunkten på föremålen som betydelsebärande element i leken. Det är möjligt att vuxensynen och konventionellt föremålsstudium verkat hämmande på en vidare analys av tingen i riktning mot de kreativa och imaginativa aspekterna.

*

I föreliggande studie betraktas **tingen i leken** och de **kategorier enligt vilka de hanteras, ordnas och blir betydelsebärande** såsom ett **unikt kriterium på barnkulturen**, såsom just denna specifika form av kultur, utan motsvarighet i vuxenvärlden. Tanken innebär att barnen som kategori också med avseende å materiella ting skulle uppbära en specifik kulturform, vilken kommer till konkret uttryck i arrangerandet av tingen i leken och även i relation till den fysiska lekmiljön. Föremålen förlänas i barnens värld en betydelsebärande funktion som helt avviker från deras "normala", "regelrätta" kontext i vuxenvärlden, men som kan betraktas som fullt logisk och möjlig och som därför även öppnar nya och obegränsade perspektiv på människan i relation till tingen. På ett mentalt plan blir det fråga om symbolskapande, en tankeprocess som möjliggör bildandet av nya kombinationer av koncept, fria från tidigare erfarenhet och därmed ett skapande av nya "världar". En kultursyn som frångår en utpräglad behavioristisk inriktning och mera står för en mentalistisk uppfattning synes vara tillämpbar också på material från äldre tider.

3. Frågeställningar

Utgående från barnens iakttagbara beteende försöker kulturanthropologen inringa de "standarder" som dirigerar beteendet för att kunna definiera barnkulturens profil. **På vilket sätt har barnen givit betydelse åt, semantiskt strukturerat, föremålen i leken och hur har dessa organiserats t.ex. i tiden och rummet?** Frågan gäller både för leksituationen helt nödvändiga redskap och den fysiska miljön som ett komplement till leken.

Ur denna frågeställning utgår den rent pragmatiska, men aktuella frågan om **huru den "fria" lekrekvisitan å ena sidan, den vuxenproducerade, formgivna leksaken å den andra förhåller sig till lekens ständiga omgestaltning?**

Denna problemställning innebär även en kritisk granskning av hela definitionen av begreppet leksak.

Materialet för föreliggande studie omspannar ett längre tidsavsnitt än vad som varit vanligt i antropologiska studier. Ur historiska källor kan uppgifter om barnen och tingen sällas fram på det sätt som tillämpats t.ex. i artikeln "Synen på barn i Helsingfors under 1600- och 1700-talen" (Lönngqvist 1988).

Studien har alltså, i likhet med vedertagen etnologisk metodik i Europa, också en historisk dimension. Ur denna utgår den tredje centrala frågan: **Huru avspeglar lekens redskap synen på barn och deras position i samhället ävensom förändringar däri?**

De två första frågeställningarna tänkes kunna belysa uppbyggnaden av barnkulturen och vad det innebär att "vara barn" och att "kunna leka" i kulturell mening, **utanför** de vuxnas definition och kompetens. Den sista frågan riktar blickarna på vuxenvärldens sätt att fånga in tingen i relation till barnen och därmed även infångandet av barnen i en viss kultur, socialisationen medelst tingen i den "normala" av samhället sanktionerade föremålskulturen.

Leksaken som objekt för kulturforskningen har i Europa och Norden mycket strikt begränsats till ett renodlat **sakstudium**. Därav har följt att man haft svårt att finna material från äldre tider än 1700-talet, då den hantverksmässiga och tidiga industriella produktionen av leksaker börjar blomstra i Europa. Ovannämnda snäva synsätt har lett till det vanliga konstaterandet att barnen "inte hade leksaker förr i världen".³ Även om påståendet ofta applicerats på folkliga, förindustriella förhållanden i landsbygdsmiljö, har det påverkat t.ex. analyser av arkeologiska fynd i vilka man sökt efter leksaker i 1800-talets borgerliga mening. Ett utvidgat leksaksbegrepp, som tillämpas i föreliggande studie, gör det möjligt att peka på väsentliga komponenter i barnens lek, som varit förbisedda. Betecknande är också hurusom leksaker ur folklig, agrar miljö, i museiutställningar genomgående kategoriseras efter de borgerliga leksakstyperna.

Barnens revir är i dagens urbana samhälle inskränkt på många olika sätt, en följd av industrialiseringen, men också av synen på barn och samhällsplaneringen. I tätbebyggelsen är leksakerna färdigt planerade och avgränsade, ingenting är halvfärdigt och inga obearbetade material finns till hands, varje yta är planerad och utbyggd (se Nordiska Museets rapporter, Bjurman 1981, jfr Ryding 1983.) Över huvud kännetecknas dagens barnmiljöer av stor ensidighet (Liljeström 1980, s. 44 ff., 51 f., 119 f.). Det har också visat sig, vid studier av barnens lekbeteende på

moderna bosättningsområden i t.ex. Helsingfors, att de planerade lekplatserna inte drar till sig lekande barn om andra alternativ, såsom gågator, torg och öppna platser, finns till hands. Utomhusmiljöns centrala roll, i synnerhet för barn i åldern 4–9 år, har betonats. Vidare synes lek med naturomgivningen (stenar, träd), bollspel och rollekar hålla på att försvinna. Avsaknaden av lekar med rollbeteendena anses hänga samman med miljöns ensidiga vuxenbeteende, barn ser helt enkelt inte vuxna i olika sysselsättningar. Man har också frågat sig, huruvida barn i modern urban miljö så hårt körts in på "sandlåde-klätterställnings-linjen" att friare verksamhet, egna initiativ och skaparkraft över huvud inte uppstår, utan tvärtom t.ex. en skog verkar skrämmande.

Den idealistiska barnmiljön borde helst fungera som en spegel av hela samhället och dess verksamhet, anser man. Och barnet skall genom sin närmiljö småningom kunna "sugas" med i de vuxnas värld och verksamhet (Ali-Tolppa 1986, 16, 70, 78, 81, 83 f., 87, 90. Om lekmiljöernas förändring och inskränkning i staden sedan 1800-t., se Karpinen-Mikola 1981).

Konstateranden av ovannämnt slag skulle tyda på att det bedrivs en långt gången anpassning av barnleken till den fysiska miljön. Ur kulturforskningens synvinkel inställer sig frågan huruvida vissa lekar helt och hållet försvinner, utan att ersättas av andra?

De industriellt producerade leksakerna kännetecknas av en långt driven formförländning, samtidigt som typvariationen är tämligen begränsad. En fråga i analogi med den föregående är: Vilka typer av leksaker har gallrats bort och vad har trätt i stället?

Barn och vuxna tillbringar i nutiden största delen av dagen på skilda håll, barnen oftast isolerade från vuxenarbetet. Vilka konsekvenser har detta för socialisationen i fråga om lektraditionen, lekmiljöerna och lekens redskap?

Har barnens leksituation blivit torftigare, i jämförelse med äldre förhållanden i såväl agrar som urban miljö?

Eller är det enbart forskningens vidgade leksaksperspektiv som gör att äldre tider framträder i en stark kontrast?

Har barnens relation till rummet och tingen i leken förändrats?

På vilket sätt har i så fall barnkulturens kognitiva dimensioner förskjutits?

I bokens andra kapitel visas huru forskarna inom kulturforskningen och närstående discipliner tänkt om leksaken.

I bokens tredje kapitel ställs tingen i relation till barnens tänkesätt i slutet av 1700-talet.

Bokens fjärde kapitel skildrar barnlekens sociala och fysiska miljö och tingens roll i denna under 1800-talets slut och 1900-talets första hälft, en tid då Finland gradvis urbaniseras. Rubrikerna på de olika avsnitten i kap. IV är analytiska.

4. Forskningsmetoden. Bilden

De två empiriskt präglade, centrala kapitlen i föreliggande bok (kap. III o. IV) bygger på två olika typer av källmaterial. Dels framläggs en analys av ett historiskt urkundsmaterial från 1700-talet och ca år 1800, i form av en omfattande

bouppteckning och en 13-årig flickas dagbok. Dels refereras ett muntligt minnesmaterial gällande slutet av 1800-talet och 1900-talet, men upptecknat under 1970- och 1980-talen.

Framställningen illustreras av ett brokigt bildmaterial, omspannande olika tider men dock begränsat till i huvudsak Finland. Analysen av detta källmaterial bedrivs utgående från följande synvinklar.

Det övergripande målet är att skildra både barnens position och barnens revir i samhället, sådana dessa avspeglas främst i tingen. Analysen av urkundsmaterialet anknuter till de metoder den **mentalitetshistoriska** forskningen gjort sig till tolk för. Det är en strukturalistisk historia som försöker förstå en tidsepok utgående från dess egna, speciella "inre" förutsättningar. Det är de "kulturella djupstrukturerna" man vill nå och de avspeglas t.ex. i riter, myter, lekar, fester, konst och litteratur. Det kan vara t.ex. den "sjäsliga utrustningen" i ett samfund: ordförråd, syntax, talesätt, symboliska föremål, rums- och tidsuppfattningar, logiska ramar, ävensom transformationer av dessa i tiden. Det kan gälla gester, beteenden och attityder som uttryck för tro- och värdesystem (Le Goff & Nora 1978, 11, 14, 23, 254–258).

Sökandet efter mentala strukturer i en epok har fört in mentalitetshistorikerna på ämnen som: barns uppväxtförhållanden, sexualitet, modersrollen, kriminalitet, makt, sociala umgängesformer, folketro, sjukdom, död, olika åldersgrupper. Man har speciellt profilerat forskningsfältet genom att kartlägga skillnaderna mellan en känd (officiell) mentalitet och en dold "underjordisk" mentalitet, såsom t.ex. officiell religion kontra underjordisk kult. Det är givet att också system av föreställningar (myter, tankar, begrepp), d.v.s. kosmologier och ideologier som antas styra människors bild av tillvaron, fångar mentalitetshistorikernas intresse. Men också livsvillkor av mycket primär art, såsom kontrasten mellan dag och natt, vinter och sommar, födan, uppfattningar om lycka och olycka, ingår i de mentala systemen (Lucien Febvre). En del historiker av denna riktning inringar människornas upplevelse- och erfarenhetsvärld mera som ett anonymt, kollektivt och socialt fenomen. Materialet består likväl oftast av en stor mängd belägg för individuella levnadsöden (Res Publica 11, 1988).

Ett centralt arbete i denna genre, av betydelse för föreliggande bok, är Philippe Ariès analys av begreppet barndom och barndomsinstitutionens historia i europeisk högkultur från medeltiden till slutet av 1700-talet. På basen av ikonografiskt material skildrar Ariès särskilt själva förändringen, **omkodningen**, av begreppet barndom, speciellt under 1500- och 1600-talen, då barnet "upptäcks" som en oskuldsfull varelse och blir föremål för psykologiskt intresse och moralisk omsorg. Barndomsbegreppets tänjbarhet diskuteras även i relation till institutioner som skolans och den privata familjens framväxt (Ariès 1982/1960, 1973/).

Vid kritiken av mentalitetshistorikerna synes man inte alltid haft klart för sig att deras analys inte gäller själva fenomenens historia, t.ex. barndomen, i sig, utan snarast **diskursen** om barndomen och dess historiska mönster.

Även om Ariès kritiserats för att främst kartlägga vuxensamhällets syn på barn och detta främst i högreståndsmiljö, är hans studie väsentlig då det gäller att historiskt definiera en särskild barnkultur förbehållen barnen och en annan barnkultur i vuxenlivet (se Enerstvedt 1980, Kildegaard Hansen 1983, Vann 1982, De Mause 1974, Morel 1989, Niestroj 1989).

I Ariès efterföljd kan under 1970- och 1980-talen beläggas talrika studier över

barnens position i samhället, från kultur- och socialhistoriska, regionalt begränsade kartläggningar (t.ex. Hodne & Sogner 1984, Barnet blir barn 1983, Weber-Kellermann 1979, Brant & Cullman 1980) till mera provocativa analyser över leksakernas fantasilöshet, barnlekens professionalisering och utdöende, barndomens försvinnande (Postman 1984/1982/, Goulart 1970).⁴

Också museerna har inspirerats till utställningar över leksakerna som vittnesbörd om barnens position och barnföremålen som spegel av samhällets värderingar (t.ex. Welt der Kleinen Linz 1983, Spielen und Lernen, Frankfurt am Main 1984, Schallaburg, Wien 1987). Etnologiska kongresser har ägnats barnens kultur och kulturen för barn, sedda mera som en totalitet (Kinderkultur, Bremen 1987).

Då dokument om det förgångna analyseras inte bara ur synvinkeln för vilka fakta de förmedlar, utan även tolkas såsom vittnesbörd om mänskligt tänkande och handlande, närmar man sig den historisk-antropologiska metoden, sådan den utformats av bl.a. Robert Darnton, Marshall Sahlins och Roger Chartier. Man försöker med ledning av föremål, ceremonier, dokument studera "hur vanliga människor har sökt en mening med världen". Det centrala är inte vad de tänkte, utan **hur** de tänkte, deras sätt att se på världen, den innebörd de själva lagt in i det som råkar finnas bevarat av deras syn på världen. Den historiske antropologen talar därför om att t.ex. "läsa en ritual" eller ett föremål, lika väl som man läser en text. **Text** i bemärkelsen 'textum', vävnad, flätverk, fogning. Man utgår från att även individuella yttranden ryms inom ramarna för kulturen och att individen både klassificerar och finner mening med tingen genom att relatera dessa till kända kulturella dimensioner. En antropologisk historia kan sålunda få fram även okända sätt att se på världen (Darnton 1987, 7–11). Tyngdpunkten har sålunda förskjutits från ett ekonomiskt och socialhistoriskt betraktelsesätt till ett studium av de intellektuella "verktygen". Det innebär huru, under olika tider och på olika platser, en specifik social verklighet har konstruerats av människorna i fråga, huru de föreställde sig den och huru de förmedlade den till andra. **Det är själva processen genom vilken mening skapas som är det centrala.** Härvidlag har man emellertid pekat på tolkningsproblem då det gäller förhållandet mellan text och kontext. Kan en text betraktas både som ett skrivet dokument och som handlingen i sig? Och kan de intellektuella redskap som forskaren rekonstruerar ur en text för att få kunskap om människors tänkesätt kallas antropologiska? Det är med sådana problematiseringar man kritiserat annalisterna. Hur kan man förutsätta att symboliska former, "representationer", som skiftar mycket, delas av alla i ett samfund eller att en specifik kultur är organiserad i enlighet med en viss symbolisk repertoriar, när dennas element skiftar i tid och rum? Chartier förespråkar, i sin kritik av bl.a. Darnton, en starkare sans för vad en historisk text verkligen är, vilka intentioner den uppfyller för skrivaren, termernas verkliga semantiska innebörd och de i texten nämnda beteendena och ritualerna, utgående från deras ursprungliga tillkomst. (Chartier 1988, 1–14, 95–110). Detta är i sig ingenting nytt när det gäller historisk källkritik.

Vill man emellertid veta någonting om barnens position och deras revir eller synen på barn, liksom möjligen deras syn på sig själva under tidigare århundraden, är man helt och hållet hänvisad till att "läsa mellan raderna", till dokument och föremål som inte talar direkt. Vid tolkning av dessa är ett historisk-antropologiskt synsätt, sådant det skisserats ovan, en möjlig metod.

Ett försök att tolka en över jordklotet allmänt utbredd leksakstyp som en mo-

dell eller metafor eller ett mikrokosmos av kulturen, har nyligen gjorts av den amerikanske antropologen/folkloristen Alan Dundes. Det gäller leksaken "de pickande hönorna", träleksaken med hönsfigurer på en platta, vilka genom en roterande pendel under plattan bestående av ett klot bringas i rörelse, så att näbbarna slår mot plattan, där olika attrapper för korn finns fästa. Vilka föreställningar av personligt rumsbehov och kring principer för matförsörjning kan denna leksakstyp reflektera i ett komparativt globalt perspektiv, frågar sig Dundes. Han fäster speciellt vikt vid huru mängden av hönor, utrymmet för varje fågel och födan gestaltats både med hänsyn till form och material, alltifrån pickande hönor utan föda till äkta majs-korn. Dundes utgår inte från att tillverkaren medvetet velat säga något om näring och rum i sin kultur. Däremot kan man förutsätta att en leksakstillverkare i ett visst samhälle utformar leksakerna i överensstämmelse med "outtalade världsbilder" hos de presumtiva konsumenterna. "Tatsächlich werden diese latenten Prämissen durch das Medium des Spielzeugs artikuliert". En komparativ metod vid analysen av "ekotyperna" blir sålunda nödvändig. Dundes frågar sig dock om alla de beskrivna versionerna av leksakstypen verkligen kan anses representativa, i synnerhet då man rör sig med symboliska beskrivningar av föda och utrymme, inte med empiriska, detaljerade, statistiska undersökningar av boendeförhållanden och näringsförsörjning. Likväl kan ting av detta slag ge värdefulla antydningar om världsbilder, eftersom dessa ofta är svåra att gripa. Människor kan inte alltid inför utfrågande etnografer artikulera sina världsbildsprinciper, lika litet som de direkt kan förklara sitt modersmåls grammatik. Både språket och världsbilden styrs likväl av principer som bildar ett mönster. Om man engång kan utläsa dessa principer ur t.ex. mytologin, så varför inte även ur kulturella objekt. I det enskilda föremålet kan kanske samma mönster avspeglas som behärskar de stora helheterna (Dundes 1986, 323–331).

Likartade tankegångar, som dem Dundes företräder, har föresvävat författaren under arbetet med föreliggande bok. En tydlig skillnad råder likväl däri, att tingen i "leken redskap" å ena sidan ses som en integrerad del av själva leken och som vittnesbörd om barnens sätt att strukturera omvärlden, å den andra sidan analyseras leksakerna inte som exempel på världsbilden i allmänhet, utan som vittnesbörd om de vuxnas barnsyn.

Det museala föremålsbestånd som studerats för föreliggande bok redovisas i främsta rummet i form av kommenterade fotografier. Uppgifter om leksakstypernas historia och geografiska spridning är i detta sammanhang av mindre intresse.

*

En central roll för föreliggande forskningsuppgift spelar **bilden** av barnet, av lekande barn och av barn i de mest skilda situationer. Som ett led i de historiska analyserna nyttjas äldre konstnärliga avbildningar av barn (om kritiken av Ariés i detta avseende, se Burton 1989). Fotografier av lekande barn föreligger i större utsträckning endast från 1900-talet, tagna både av etnologer, men i synnerhet också av amatörfotografer som skildrat sina egna barn. Ett talande material i nutid är tidningsreporterens ögonblicksbilder där barn relateras till vuxenvärlden. Några kommentarer beträffande den etnologiska synen på bilden är på sin plats. Äldre etnologiska studier använde bilderna främst i komparativt syfte, för att visa kul-

turspecifika drag eller för att belägga det universella i den mänskliga kulturen. Det visuella i den moderna kulturen förknippas ofta med olika former av konst: bildkonst, film och foto, teater, – över huvud med ett för de flesta människor synligt framträdande, en visualisering av tankar och känslor som medvetet riktas till en publik, eller är offentlig på olika sätt. Ur etnologisk/kulturanthropologisk aspekt har det visuella en mera vidsträckt innebörd däri, att det ingår som en dimension i kulturen över huvud. Man kan fråga sig på vilket sätt t.ex. en grupp-kultur är visuell (synlig) och i vilken grad den inte är det, existerar alltså dold, osynlig. Till kulturanthropologins vedertagna metoder hör att avtäcka och tolka sociala och kulturella mönster, att göra det osynliga synligt. Den kultur som på detta sätt presenteras, blir i hög grad **forskarens egen formulering** av vad han hört, sett och fotograferat under fältarbetet. Målet är ju att också kunna beskriva avsikter och mönster i ett samfund, inte bara att visa processer och lagar.

Förutom det som är **synligt**, respektive det antagna **osynliga** i en kultur, tillkommer själva **seendet** som en central förnimmelse- och betydelseskapande process. Dessa tre element: det synliga, det osynliga och själva seendet existerar alla på två plan. De fungerar inom själva kulturen, för samfundets medlemmar, och de dominerar etnografens begreppsvärld och hans sätt att arbeta. Fotografering är för etnografen ett självklart sätt att visualisera den verbala dokumentationen av en kultur.

Begreppet **barnkultur** har om någon kulturform ett Janusansikte. Dels – och vanligen – avses därmed den kultur, i betydelsen civilisation, som de vuxna producerar för barn, eller i varje fall dirigerar. Ur antropologins aspekt blir barnkultur däremot i främsta rummet barnens sätt att hantera och ge betydelser åt sin upplevelsevärld, sitt fysiska rum och tingen i detta. Antropologins syn på leken står såsom nämnts nära psykologins. Lek är ”benämning på biologiskt givna, nödvändiga aktiviteter varigenom barnet spontant och på egen hand utvecklar en allmän elementär förmåga att orientera sig i tillvaron. Lekdrift är mera natur än kultur”, även om uttrycken kan vara kulturbetingade. Den allmänna lekkeompetensen inbegriper de tre elementen: en senso-motorisk förmåga, ett kognitivt (symbolhanterande) artikulerande samt ett socialt beteende, en social lekkeompetens (Berefelt 1987, i Barns skapande lek). Antagandet går ut på att barnen har ett unikt, från de vuxna avvikande sätt att strukturera och skapa sin värld (jfr Sigs-gaard 1982).

Det antropologiska och psykologiska sättet att se på barn skiljer sig alltså från t.ex. ett styrande, samhälleligt ekonomiskt och pedagogiskt synsätt. Antropologen frågar sig också hur barnens sätt att se på kulturen visualiseras. Centrala frågor, med hänsyn till huru bildmaterialet valts och analyserats i föreliggande bok, är: I vilken grad och på vilket sätt är barnens kultur en **seendets** kultur?

På vilket sätt har barnens kultur (”barnkulturen”) **gjorts synlig** av de vuxna?

Merparten av det bildmaterial i vid bemärkelse som finns bevarat vittnar om barnen som objekt för de vuxnas kulturella omsorg. Umberto Eco har i en analys av ett fotografi pekat på två tolkningsvägar när det gäller visuella verk, såsom film, video, väggmålningar, seriebilder, fotografier.

Dels upplevs livet på dem som ett **konstverk**: man beskriver t.ex. dramatiska händelser som om det varit en filmscen. Dels utgör bilder en del av vårt **minne**. Eco konstaterar att nutidens unga generation i sitt beteende tillägnat sig beståndsdelar som filtrerats genom massmedia, men han tillägger att våra upplevelser (kär-

lek, rädsla, hopp) i hög grad filtreras genom "redan sedda" bilder. (Eco 1987, 220–224).

Ecos karakterisering är tillämpbar när det gäller synen på barnet i Europas kultur, från det barnet explicit börjar framträda i bild under 1600-talet och in i nutiden. **Barnet på bild**, främst porträttet, blir ett konstverk och barnets värld ett konstkabinett, också gestaltat i dockskåpet och lekstugan. Detta sammanhänger inte enbart med, att det bara är de högre samhällsskiktens barn som avporträtteras under 1600-, 1700- och 1800-talen. Barnen sågs, när de vid vissa tillfällen visades upp för de vuxna, alltså som individer på en viss distans, i främsta rummet som små konstverk. Barnporträtten blir minnets filter och kan tolkas som projektioner av livet i dess oskuldsfulla, hela, rena form – en form som genomsyrats av John Lockes och protestantismens syn på barnet – liksom själen ett oskrivet blad. Den lilla skulpturen av en ängel på borgerskapets barngravar under 1800-talet vittnar om denna syn. (Jfr Kjørup 1983, i *Barnet blir barn*). Barnen på biedermeiertidens familjeporträtt åter kodifierar den äktenskapliga lyckan, men de står inte mera såsom under romantiken isolerade i en lyckligare arkadisk värld, utan står som garantier för en reell bättre värld, "ihre Fähigkeiten und Kräfte gilt es, im Kosmos der Familie auszubilden" (Lorenz 1985, 161–167).

De vuxna tog på sig uppgiften att medvetet skriva "själens blad" fullt och symptomatiskt nog tog man därvid bilden till sitt främsta hjälpmedel. Den vuxenproducerade barnkulturen blev under slutet av 1700-talet och genom hela 1800-talet i högsta grad en **bilderbokskultur**. Under 1800-talet blomstrar den upp i all sin färggranna mångfald, i samband med utformningen av det borgerliga julfirandet. Det är sagoillustrationer och skuggspel, glansbilder och spel, julkrubbor, pappersdockor och en hel pappersvärld, teaterstycken och musik för barn, om barn, samt figurer för barn kallade leksaker. Men denna bildkultur är uteslutande en vuxenkultur för barn, där det "barnsliga" består i **enkelhetens princip**, i praktiken i metoden att visualisera. Det är **tidsfördrivsaspekten** som dominerar, barnet är deltagare men också ofta åskådare. Hela världen, med gott och ont, lades till rätta för barnet i bildens form (se t.ex. Vogel 1981, Richter 1984, Hannas 1972, Baumgärtner 1980, Henschen-Richter-Vietor 1985, Klingberg 1980, Hirn 1941).

Då barnet gjordes synligt var det på det sätt de vuxna tänkte sig och trodde att barnet existerade – som på en tavla eller i ett tittskåp. Det är en syn som fortfarande är oerhört starkt rotad i vår kultur. Den har, för att anknyta till Umberto Eco, blivit ett minne och ett filter. Den formar inte bara upplevelsen av barnet, utan också barnomsorgen i samhället, i alla dess grenar. **Barnet blev visualiserat i vår kultur genom en av de vuxna skapad barnkultur**. Den lever sitt eget liv och reproducerar sig själv – på de vuxnas villkor. Finska statens stipendier för produktion av barnkultur är ett utslag av denna syn.

Vi har också en annan typ av visualisering av barnet, som är äldre än barnporträttet. Det är epitafiet, bilden som minne av det döda barnet, vanlig under 1500- och 1600-talen och i folkliga förhållanden in på 1900-talet, i fotografins form. Den vittnar om synen på det flyktiga barnalivet, bestämd av den stora barn dödligheten. Men också denna bild är endimensionell och absolut. Det är en vuxen själ i miniatyrformat. Familjeporträtten för denna tradition vidare.

En målsättning med föreliggande bok är att problematisera barnkulturen, att också i historiskt perspektiv visa på en mycket mera komplicerad och mångfaceterad kultur än vad rådande samhällsvärderingar förutsätter. Det är inte enbart

fråga om att barnet skulle ha en viss **position** i kulturen, utan också fråga om att barnet tillägnar sig ett kulturellt **revir**, icke minst genom leken och dess redskap. Detta förhållande diskuteras i bokens sista kapitel.

↗ 1. *Sveaborgs lek- och leksaksmuseum. En utställning baserad på ett privat samlarintresse. Obs! Barnet skådar åt annat håll. – Förf. 1987.*

→ 2. *Barnet som "Belustigung" för de vuxna. Politiker besöker ett daghem i Närpes, Österbotten. – Sonja Rosbäck 1987.*

Ting och mening





3.-4. Blindbock. Lekens enda "redskap" utgörs av en duk. Spänningen upplöses i avslöjandets triumf.
- Förf. 1984.





5.-6. Leken "Trasig telefon", då man viskar ett budskap från öra till öra, kulminerar i det roliga resultatet. – Förf. 1984.

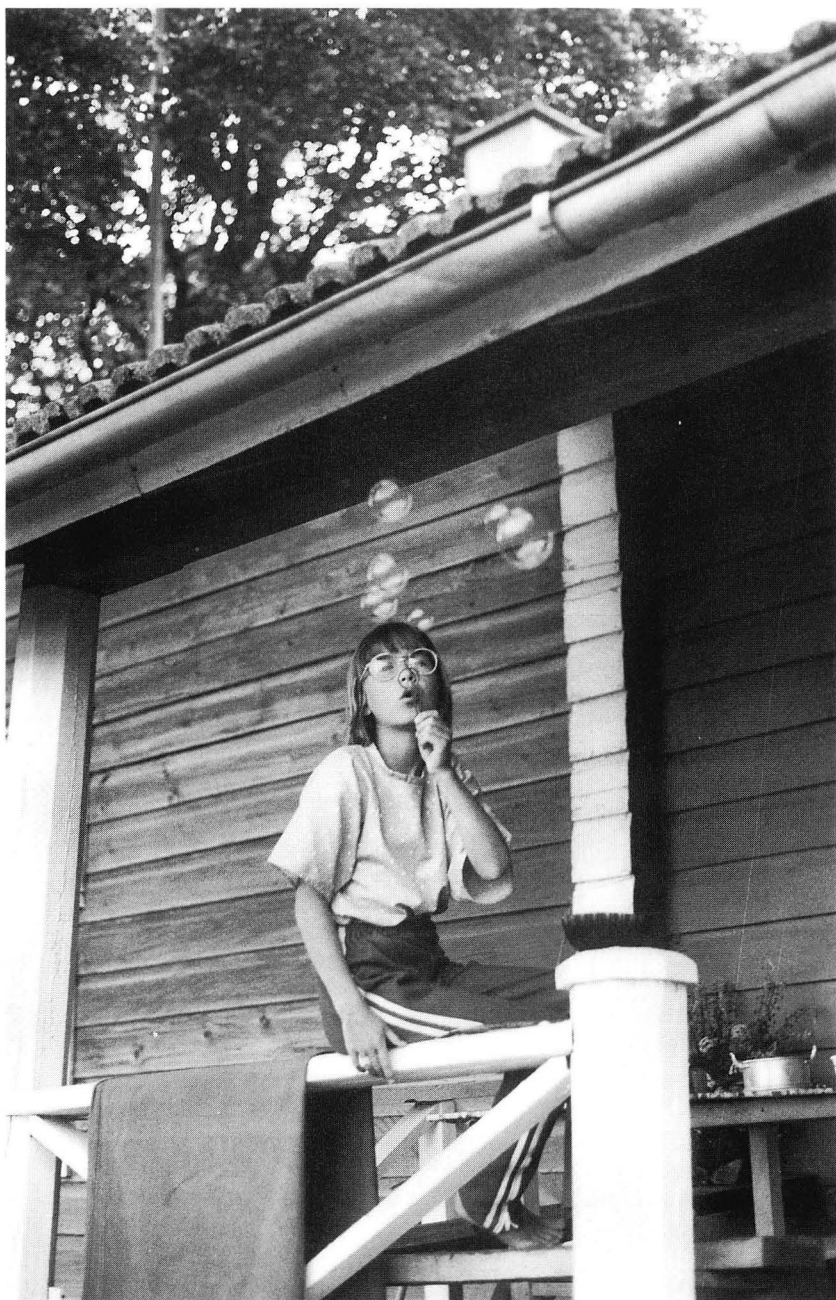




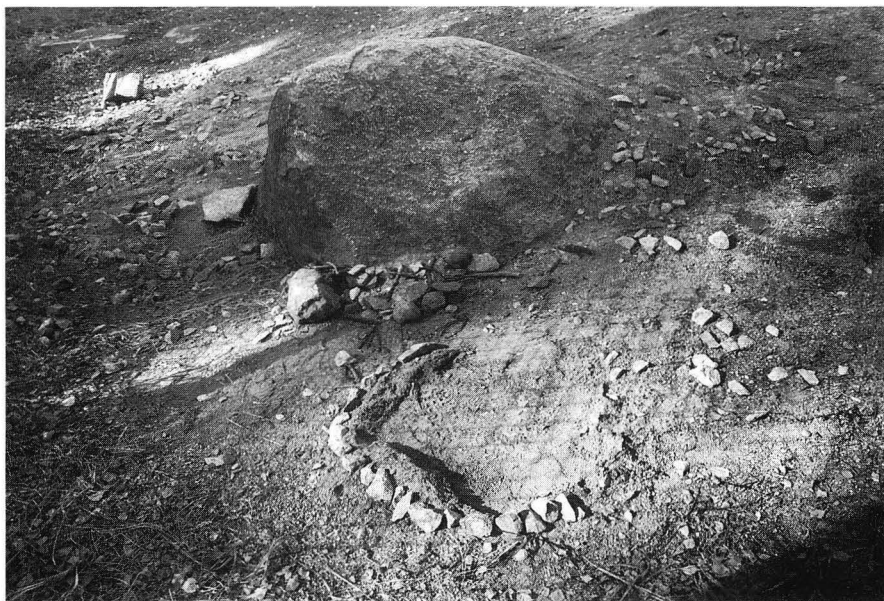
7. I "Farfars byxor", den tokroliga frågeleken, gäller det däremot att kunna hålla sig för skratt. – Förf. 1984.



8. "Lappen med sin ren" är förklaringen till detta fantasins kulturella arrangemang. – Förf. 1981.

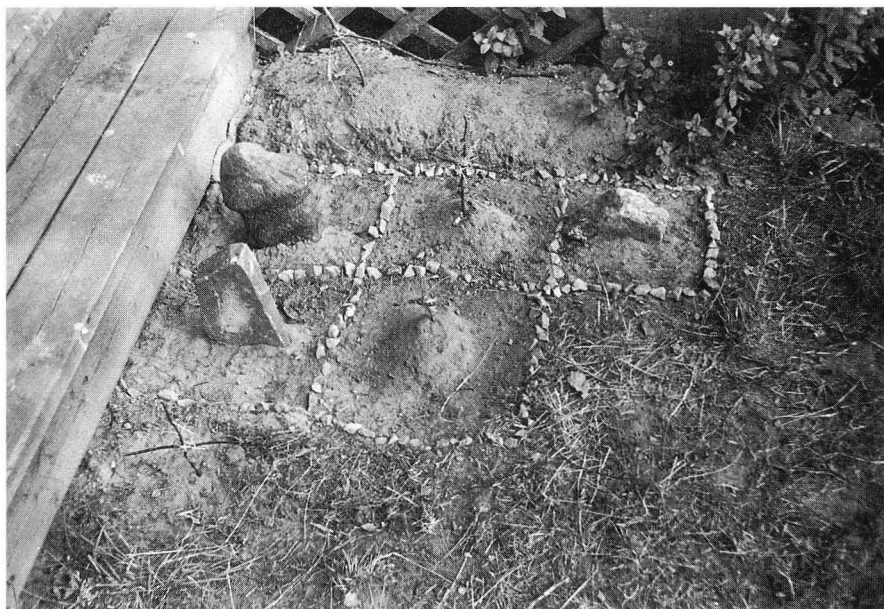


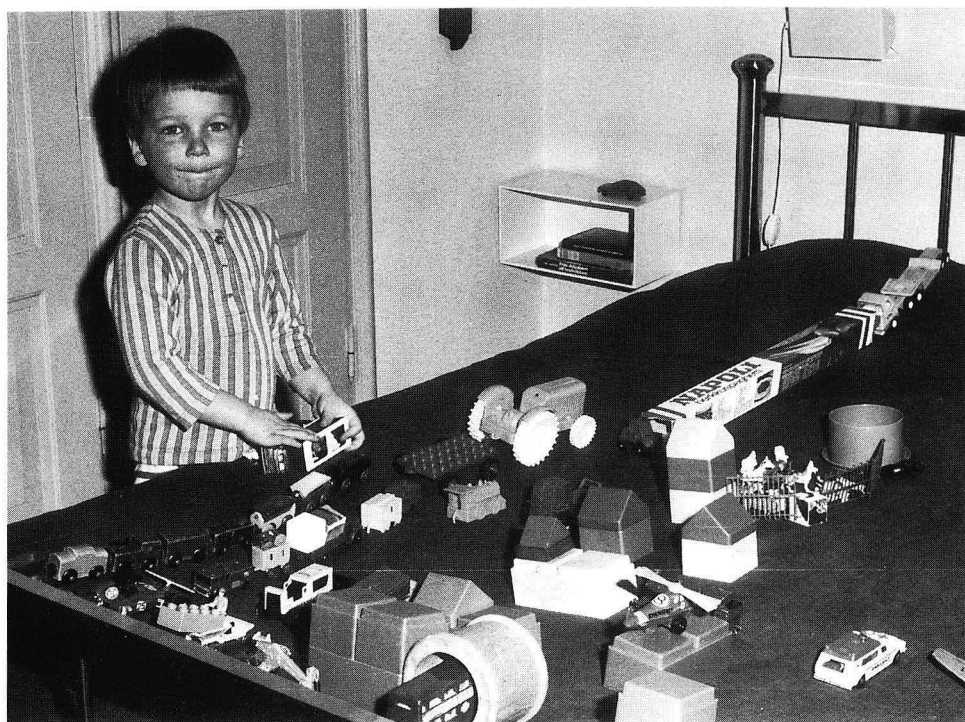
9. Såpbubblor. — Förf. 1986.



10. Övergiven lek på Brändö lågstadieskolas gård,
Helsingfors, hösten 1991. – Förf.

11. Barnens kyrkogård vid lekstugan. Tenhult, Små-
land. – Ove Hidemark 1972.







↑ 12. *En vattenpott blir ett hav, träbitar seglande skepp. Daghem på utfärd på Sveaborg. – Förf. 1980.*

↙ 13. *En fyraårigs arrangemang av leksaker och andra ting. – Förf. 1976.*

← 14. *En blick över Barbi-dockornas heminredning i en 11-årigs och en 9-årigs regi. – Förf. 1991.*



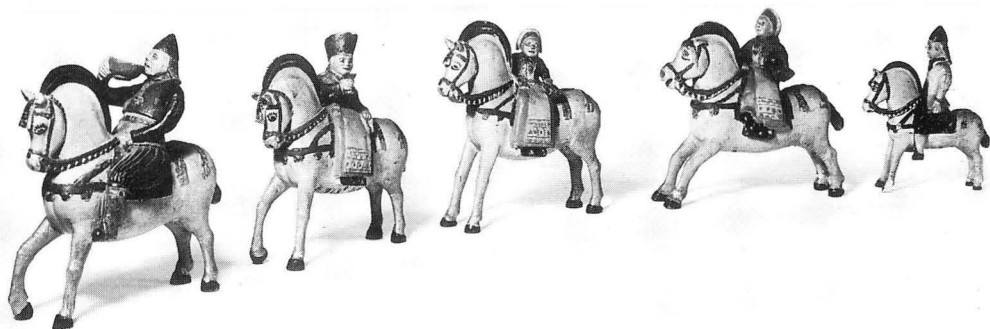
15. Docka av tygrester,
funnen gömd i ett råtthål i
en stuga i Lielax, Pargas.
L. ca 10 cm. – Yrsa
Lindqvist 1991.

16. Modedocka från
1590-talets svenska hov.
Längd 15 cm. Sådana
dockor i stilriktiga dräkter
sändes mellan furstehoven
för att informera om det
senaste modet. – Livrust-
kammaren. Jfr Nylén
1967.





17. Brud från Lappfjärd, Österbotten. Given på 1890-talet i gåva åt en flicka f. 1885, av tvenne fröknar i Kristinestad. — Finlands Nationalmuseum.



18. Ett brudfölje, utskuret i trä, från Bø i Telemark, Norge. Tvenne liknande serier är kända. Datering ca 1750. Möjligen skurna som barnleksaker. — Norsk Folkemuseum.

19. Dockmodeller för anställda inom den sociala servicen. Arbetsskyddsstyrelsen 1966. — Haihara dockmuseum, Tammerfors. Kari Hakli.





← 20. *St Göran och draken*, skuren av Koskela även kallad "Poltettu" i Lappajärvi ca 1890. Visad på marknader och kallad "Ranstrikin rangaistus". – Österbottens Museum, Vasa. Förf. 1984.

✓ 21. *Fönstersmyg på Åbo slott, med inristade spel.* – Pekka Kujanpää 1984.

→ 22. "*Gubben Noak*". Den målade träfiguren föreställer generalguvernören över Storfurstendömet Finland på 1850-talet, greve F.W.R. Berg. Skuren av en pojke i Gamlakarleby. – Finlands Nationalmuseum, Topeliussamlingen.







↑ 25. Epitafium över kyrkoherden i Pedersöre, Laurentius Johannis Prytz (1623–1692) och hans familj, målat av Didrich Möllerum 1682. – Österbottens Museum.

↖ 23. Gravsten, ursprungligen under korgolvet, i Ingå kyrka, västra Nyland. Joachimus Philip, greve till Raseborg och Manderscheit, död vid två års ålder 1613. – Förf. 1988.

← 24. Barngravar för bröderna Richard och Ernst på gamla kyrkogården i Lovisa, östra Nyland. Korsen och stenarna på barngravar är oftast i ett litet format. – Förf. 1987.





26. "Kasta peng", Korsnäs, Österbotten. – Maximilian Stejskal 1930.



27. Per Krafft d.ä. (1724–1793). Flicka med domherre i bur. – Nationalmuseum, Stockholm.

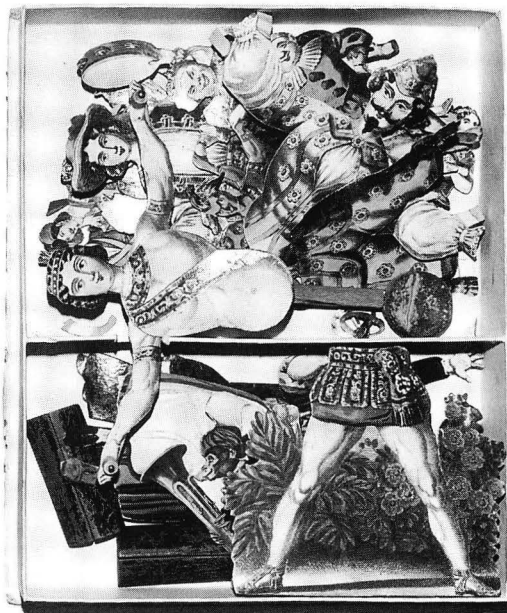


28. Per Krafft d.ä., *Porträtt av konstnärens dotter Wilhelmina* (f. 1778), målat 1782 vid en tid då barnporträtten synes bli allmännare i Norden. — Nationalmuseum, Stockholm.



29. Fänrik Ståls Sagner som skuggspel. G.W. Edlunds Förlag, Helsingfors 1882. Serien omfattade fyra häften jämte bildark och texter. — Finlands Nationalmuseum. Bertil Bonns 1987.

30. Atletfigur av papp med tyngd av bly och tillhörande figurer. "Der kühne Athlet eine Balancirfigur mit vielen Veränderungen." Tillh. Oscar Wasastjerna 1863. — Borgå museum. Förf. 1987.





31. Syskonen Alexander, f. 1856, Anna f. 1855, och Ernst Lagus, f. 1859, i Helsingfors. Oljemålning av Ida Silfverberg.



32. Den under 1800-talet konkretiserade "farbrors-synen" på barnet som en ofullgången varelse har cementsiterats under innevarande sekel. – Topelius som sagofarbror. Grupp av Ville Vallgren 1909, restes på Skoltorget invid Brobergsska Samskolan 1932. – Förf. 1981.

"Hittills har man bara studerat de fenomen som uttrycker formella logiska sammanhang, eller som i varje fall ligger inom ramen för dessa sammanhang, så att säga utplanade, endimensionella och entoniga fenomen, som framställer föremålet i dess statiska och oföränderliga form och som är främmande för vardandet och ambivalensen."

(Michail Bachtin, Rabelais och skrattets historia. (1965) 1986, s. 404)

II. Begreppet leksak och kulturforskningen

1. Krigsleksakerna – hot mot världsfreden ?

I november 1981 ställde 32 riksdagsledamöter i Finland ett spörsmål till riksdagens talman gällande vilka åtgärder regeringen ämnade vidtaga för att förhindra import och försäljning av de "för barnens uppväxt och utveckling skadliga krigsleksakerna och vapnen". Man utgick från antagandet att barnet lär sig av leken och att lekarna och leksakerna väljs och produceras av de vuxna, på vilka ansvaret för barnens impulser sålunda faller. Krigsleksakerna bidrar till att bland barnen utveckla våldsmässiga beteendemönster, hette det. Man ansåg att leksaksvapnen tillverkades som ett led i kommersialismen för att televisionens krigs- och våldsfilmer skulle kunna reproduceras i barnens lek. Leksakerna stödde och stöddes av filmen. Man menade att barnen genom krigsleksakerna lärde sig lösa konflikter med våld och att krigsleksakernas skadliga inverkan resulterat i ett ökat våldsmässigt beteende bland barn och ungdom.

I svaret på spörsmålet konstaterade regeringen att livsmedelslagstiftningen reglerade enbart de egenskaper hos leksakerna som berörde barnets fysiska trygghet, medan leksakernas psykiska verkningar inte reglerats i lag. En tillsatt arbetsgrupp för beredning av en leksaksförordning hade likväl understrukt, att hela den fysiska och psykiska miljö som barnen växer upp i borde ägnas omsorg och att styrningen av barnets lekverksamhet både inom- och utomhus borde utvecklas. – En skarp vidräkning med krigslekar och en poängtering av lekens sociala betydelse med tonvikt på inlevelsen, finner man också i Vappu Taipales debattbok "Rauhan lapset" 1982. Här förekommer också uppfattningen om krigsleksakerna som ett relativt nytt fenomen och teorin om att en föremålsrik miljö frammanar en lek som sker enbart på tingets villkor, medan en föremålsfattig miljö inspirerar till social lek. – Hösten 1986 ingicks en överenskommelse mellan Näringsstyrelsen, Socialstyrelsen och leksaksimportörerna, genom vilken de sistnämnda förband sig att inte tillverka, importera eller sälja krigsleksaker, i synnerhet lekredskap som

efterbildar nutida krigsföring. Socialstyrelsen tillsatte en arbetsgrupp för att befrämja saken och överenskommelsen gäller från 1.1.1987. Även världsorganisationen för föräldralösa och övergivna barn (WAO) drev hösten 1988 en kampanj mot krigsleksaker och för fredsfostran.¹

Ställningstaganden mot krigsleksaker är ingalunda ett nytt fenomen i europeisk kultur. Efter franska revolutionen, på 1790-talet, var miniatyrgiljotiner populära, man kunde med dem hugga huvudet av adelsdockor. Bl.a. beställde Goethe 1793 en sådan för sin son av sin moder i Frankfurt. Med avsky förfärad hon sig likväl över att i händerna på ett barn sätta mord och blodutgjutelse som tidsfördriv.²

En kulturforskare fäster sig vid den snäva uppfattning som kommer till synes i här refererade opinioner. Den innebär en syn enligt vilken för det första, leksakerna som föremål skulle besitta för barnen negativa egenskaper (och att dessa enligt vissa föreställningar skulle ha uppstått först i och med televisionen). Leksakerna ses som absolut betydelsebärande. För det andra uttrycks en föreställning om att de vuxna skulle inneha en obetingat central roll i valet av lekmedel och för leksakens utformning, vilket åter medfört en tro på att de vuxna genom styrning av leksaksurvalet skall kunna påverka barnen i önskvärd riktning. En sådan begränsad syn tycks inte räkna med möjligheten att barnen själva skulle forma sin rekvisita under lekens gång och ge den ett betydelseinnehåll.

Uppfattningen är allmän och avspeglar framförallt de vuxnas förhållande till barn, vilket också styrt innebörden av begreppet leksak. Det är en föreställning som växer fram under 1700-talet och som kodifieras med 1800-talets leksaksindustri och den borgerliga familjens julfirande med barnet och julklapparna i centrum. Denna syn finner man inte belagd för äldre århundraden, så kunde t.ex. drottning Christina år 1660, på besök i Stockholm, på julaftonen ge en barnvårja åt den femåriga prins Carl (XI).³

Mera kritisk måste man ställa sig till det faktum, att också kulturforskningen i allmänhet och studierna av leksakerna i synnerhet, förblindats av leksaken som en produkt förfärdigad av de vuxna enkom för barn och enbart för att leka med. Avgränsningen har styrt inte bara den museala insamlingen av "egentliga" leksaker ävensom leksaksutställningarna. Den har även inverkat på den allmänna uppfattningen om föremålet och styrt hela forskningen kring leksakerna i vid bemärkelse.

Sålunda bekräftar också den konventionella kulturhistoriskt inriktade leksaksforskningen barnens position i kulturen. Barn behövs av befolkningspolitiska skäl och barnen skall genom service anpassas till samhället som en potentiell reserv. **Att barn skulle ha ett egenvärde för att de leker och barnleken stödas som en speciell kulturform synes fortfarande vara ett mindre vanligt betraktelsesätt.**⁴

Generellt har alltså – också inom kulturforskningen – den synen varit rådande att barn hanterar föremål i leken såsom en ofullgången människa skulle göra det. Leksakstyperna har grupperats utgående från barnens ålder och färdighet, enligt de vuxnas kriterier. Förutom att man sett leksaken som en produkt utformad av de vuxna, har man intresserat sig för lekredskap med vilka barnen imiterat de vuxnas arbete. Den typologiska forskningen har sålunda funnit få typer, eller inga leksaker alls, i äldre tiders kulturhistoriska material. Ett vanligt konstaterande är också att barn i arbetarmiljö inte hade några leksaker, utan lekte bara med varandra – här tänker man då på leksaken i dess nutida bemärkelse.⁵

Man har också hävdad, att svårigheten att urskilja leksaken under äldre år-

hundraden, sammanhänger med att någon utpräglad skillnad mellan arbete och lek knappast upprätthölls. Också denna syn är snävt forskningsbunden och man kan fråga sig på vilket sätt frånvaron av "leksaker" i leken kompensades? Lekforskare, såsom Brian Sutton-Smith, har också åtskilt den egentliga leken från s.k. "mastery behavior" (Bewältigungsverhalten), barnens aktiva prövning av sina krafter och handlingsmöjligheter, deras konstruerande, imitation och iakttagelseprocess, vilket visserligen kan ingå också i lek och spel, men vilket i sig inte är någon lek. Uppenbart är ju också att barnens aktivitet och dess former och föremål i och utom leken är i hög grad kulturbundna.⁶ Utan att överdriva kunde man sålunda konstatera att leksaksforskningen i regel avspeglar den europeiska vuxensynen på leksaken. Den har inte haft mycket till övers för barnens gestaltning och uppfattning av lekrekvisitan.

En vid definition av begreppet leksak, som jag här gör mig till tolk för, fäster vikten vid föremålet som ett element i barnens kreativa verksamhet över huvud. Detta oavsett typ, material, tillverkning och historisk användningstid. Funktionen, användningssituationen och speciellt den betydelsebärande dimensionen, "vad saken föreställer" i en given situation, är det fält som aspekten gäller. En central fråga blir sålunda: **På vilket sätt gestaltas föremålet som ett element i lekens struktur?** Hur avspeglar sig socioekonomiskt och ekologiskt betingade förändringar i barnens lektradition även i lekens redskap? På vilket sätt introduceras samhällets värderingar genom lekens rekvisita? Hur påverkar barnens position och revir i samhället lekens redskap?

Redan klassikern Johann Huizinga kritiserade i förordet till "Homo ludens" 1938 etnologin och dess grannvetenskaper för att fästa alltför liten vikt vid själva begreppet lek. Han betonade lekens karaktär av låtsad, fri handling, en aktivitet utanför det ordinära livet, med egen tid och eget rum, omgiven av hemlighetsfullhet och fungerande i förklädd gestalt. I enlighet med sin funktionalistiska syn ser Huizinga leken som ett fenomen som står utanför den materiella nyttans eller nödvändighetens sfär. Han betonar de lekandes övertygelse om lekens förmåga att **förverkliga en tingens högre ordning** än den som man vanligen lever i. Kritiken mot Huizinga har betonat vikten av att skilja åt det över-världsliga, heliga, som inte är lek och det utom-världsliga som ingår i leken, liksom att skilja det sakrala (vördnad, ångest) från det lättsinniga lekandet (befrielsen).⁷

I äldre studier över lek och leksaker betonas å ena sidan den långvariga kontinuiteten i leksakernas form och funktion, ävensom deras samband med det seriösa vuxenlivet, särskilt religiösa ritualer och kultföremål. Å den andra sidan poängteras den starka omvälvning leksaksindustrin skapat. I sin bok "Barnlek" (1916) lyfter Yrjö Hirn fram lekens karaktär av nöje och spänning, rentav skräck. Vidare lekens reproduktion av det dagliga livets redskap och bohav, samt lekens yttre karaktär av allvarligt verkligt liv i förening med kort varaktighet och flyktighet. Oföränderlighet i lekvärlden i förening med dess utom-verklighet ur vuxensynpunkt är lekens karaktéristika, så som Hirn ser den.⁸ Så har man också i nutiden kunnat få höra, av vuxna lärda, att Yrjö Hirn skrev böcker om nonsens!

2. Den kulturhistoriska samlarsynen

På det kända Germanisches Nationalmuseum i Nürnberg skildes leksakerna för första gången ut som en särskild föremålsgrupp på 1890-talet och erhöll ett eget utställningsrum. Samlingen omfattade då dockskåp, sällskapsspel, tennfigurer och dockor. Dockorna hade ännu på 1880-talet funnits i samlingen av dräkter och smycken. Sedermera utnyttjades museets leksaker bl.a. för julutställningarna. Det är därför inte ägnat att förvåna, att 1800-talets borgerliga syn på leksaken som ett av de vuxna gjort ting, med önskvärda egenskaper, vilket ställes fram för barnet att leka med medan de vuxna ser på i hägnet av julträdet eller genom barnkammarens nyckelhål, blev den dominanta också på museerna. Också i nutida kataloger över leksaksutställningar ställs leksaker som barnen själva gjort, av material ur naturen, sist såsom även sådant som barnen samlat på i byxfickorna. Uppfattningen av leksaken som ett entydigt föremål har dominerat nästan alla de sätt på vilka saken behandlats.⁹

I den kulturhistoriska samlarsynen, som tagit upp de historiskt-geografiska dimensionerna, har leksakens konstans genom sekler framhållits. Saken har fått fungera som ett kunskapsobjekt om kulturella varianter, hantverkskunnighet, sociala och estetiska representationsbehov. En typisk exponent för detta synsätt utgör konsthistorikern **Karl Gröber**. I sitt klassiska arbete "Kinderspielzeug aus alter Zeit" (Berlin 1928) skildrar han utvecklingen från antiken till den moderna leksaksindustrin, evolutionistiskt och kronologiskt. Gröber är medveten om att "das Spielen selbst bleibt dem Kinde" och att leksakens tids- och lokalbundna form i grunden har litet att göra med dess ändamål. "Was wir hier als Spielzeug behandeln und zeigen, sind bewusst zum Zwecke des Spielens mit – wenn auch oft unbewusst – künstlerischem Einschlag hergestellte Gegenstände, die dem Anschauungskreis des Kindes entnommen sind". Gröbers behandling av materialet är likväl tidstypiskt funktionalistisk. Han skiljer på pojk- och flickleksaker och beskriver dockor och dockhus, hästar, tennsoldater, rörliga leksaker, pappersleksaker, tyska träleksaker samt tillverkning av och handel med leksaker. Flera av de beskrivna typerna har säkerligen också gjorts för att beundras av vuxna. Denna syn kan beläggas t.ex. i slutet av 1700-talet och uttryckligen i G.H. Bestelmeiers katalog år 1803 över konstsaker till ungdomens underhållning och för konst- och vetenskapsälskande. Också i svenska språket hade ordet leksak (belagt från 1729) ännu vid denna tid även nyansen av uppfinning, överraskning och miniatyrföremål.¹⁰

Gröber har fått talrika efterföljare. Även om det beskrivna materialet utökats, har synvinkeln varit övervägande historisk och materialet utgjorts av museisamlingar. I jämförelse med de omfattande verk över lek och leksaker som – i socialdarwinismens anda – utgavs kring sekelskiftet 1900, t.ex. **Paul Hildebrandts** "Das Spielzeug im Leben des Kindes" (1904), måste man konstatera, att synvinkeln i och med funktionalismen blev snävare, mindre inriktad på att se leksaken som en del av barnets aktivitet över huvud. Hildebrandt framhäver över huvud inte begreppet leksak, och han behandlar även barnkammaren och dess inredning, bilderböcker, sägner, sagor och berättelser, familje- och årsfester i relation till barnen.¹¹

I sin världsomfattande översikt "Peepshow into Paradise" uppdelade **Lesley Gordon** 1953 materialet på en kronologisk del och en del över typer och regioner.

Denna evolutionistiska syn inrymmer också en kartläggning av leksakens funktion vid festliga tillfällen: julen, nyåret, påskan och japanska årsfester, varvid Gordon går ut över den museala leksaken och tar med kultföremål såsom målade ägg och dockor. Typologin tar fasta på form och teknik i en finmaskig klassificering: dockor, dockskåp, -möbler och leksaksbutiker, soldater och vapen, djur, konstruerade och ihopsatta leksaker, utomhusleksaker såsom bollar och bollspel, snurror och drakar, rörliga leksaker, leksaker på hjul, ljudframkallande och mekaniska saker, "vetenskapliga" saker av typen "laterna magica", vattenleksaker, dockteatern, papperssaker, "nyttiga" saker såsom nålhus, bikupor och kvarnar, ätbara saker som pepparkakor och påskharar, leksaker av naturmaterial och ovanliga stoffer såsom fjädrar, snäckor, torkade växtdelar och blomkronor.¹²

I många fall har man velat återföra de olika leksakstyperna på några "grundmönster". Den historiskt-geografiska synen går igen i de flesta studier över regionala leksaksbestånd, leksakssamlingar och enskilda leksakstyper. I synnerhet spelen och tingen i dem har ofta kunnat beläggas under flere århundraden tillbaka till Antiken. Ännu i "The Encyclopedia of Toys" utgiven av **Constance Eileen King** 1978 bekräftas den konventionella, europeiska leksakssynen: det lilla föremålet, tidsfördrivet, materialet och edukationen.¹³

Regine Schmidt konstaterade 1977 att en indelning av Antikens leksaksmaterial inte gick att genomföra enligt kriterier som kön, ålder, imiterande och "äkta" leksaker, alltså föremål med entydig lekfunktion. De sistnämnda indelade hon utgående från rörelse, ljud och färdighet i hanteringen. Schmidt anför vidare den viktiga anmärkningen, "dass es im antiken Griechenland Spielzeug für sich allein nicht gibt; nie ist es blosser Belustigung oder Beschäftigung für die Kinder, stets steht ein zumeist religiöser Zusammenhang dahinter". Hon anför följaktligen exempel på "leksaker" som gavs åt barnen vid årsfesterna. Vidare fäster hon uppmärksamheten vid tingens funktion att uppöva snabbhet och skicklighet, leksaker som votivgåvor och gravgods. Denna **oklara funktion** har skapat problem också vid typologisk beskrivning av exotiska kulturers föremål och förhistoriska fynd.¹⁴

Detta gäller t.ex. miniatyrfigurer av olika slag, vilka fungerat som offergåvor, symboliska ting vid ritualer, skuggspel och dockteatrar. Detta gäller det rikhaltiga kinesiska och japanska föremålsbeståndet. Men det gäller även t.ex. de kända, till 1300-talet daterade keramikdockorna från Nürnberg, vilka antagits tjäna både som pilgrimernas offergåvor och som leksaker för barnen. Det äldsta i urkunderna nämnda hantverket i Nürnberg är också "Dockenmacher", i början av 1400-talet.¹⁵

En annan känd typ utgör de s.k. kachina-dockorna hos Puebloindianerna (främst Hopi) i norra New-Mexico och Arizona. De anknöt till ritualerna i samband med solkulten, de maskerade männens danser. Dockorna, som återgav de dansande typerna, de övernaturliga väsendenas karakteristika, gavs åt barnen för att inviga dem i ritualerna och stammens kunskap i kosmologi. Även om dockornas ursprung är omstritt, bl.a. hävdas europeisk påverkan genom kristna missionärer och julfirandet, är de i pueblokulturen ett vittnesbörd om tingens roll för barnens position i kulturen. På Museum für Völkerkunde i Hamburg finns utställda ett antal dockor från de jemenitiska judarna, med följande funktion:

Diese Puppen stammen in der Mehrzahl von jemenitischen Juden, die 1948/49 nach der Gründung Israels den Jemen verlassen habe. Zum Teils

sind sie als Kinderspiel-Puppen ausgewiesen (— — —) zum Teil auch als 'Puppen zum Verbrennen für kultische Zwecke'. In diesem Fall wurden sie im Rahmen des jüdischen Purim-Frühlingsfeste von den Kindern unter grossem Lärm verbrannt. Dieses Fest soll an die Errettung der Juden aus der Hand Hamans erinnern.

Att miniatyrföremål, i synnerhet avbilder av människan, fungerat som magiska ting i relation till barnen är känt i många kulturer. För att avhjälpa barnlöshet placerade kvinnor i Pashai, Afghanistan små kopior av vaggor på en förfädersgrav. Bland ob-ugrerna (hanti, mansi) öster om Ural, gjordes dockor som substitut för de döda, rum för den bortgångnes själ. I motsats till barnens lekdockor hade en del dödsdockor inget huvud. Det vanliga synes dock ha varit ett ansikte med tydliga ögon. Uppbevaringen av dödsdockorna en längre tid i huset garanterades själens reinkarnation i en nyfödd. Förkroppsligandet av andeväsen i form av små dockor är ju också ett karakteristiskt drag på de sibiriska schamandrakterna. De märkliga peruanska gravfynden av såväl dockor som djurfigurer har tolkats som substitut för ursprungligen levande barn- och djuroffer.¹⁶ De små föremålen dubbelkaraktär av profant och sakralt gör upprätthållandet av det sena europeiska leksaksbegreppet till ett odugligt analysredskap. Kachina-dockorna har redan i hundra år gjorts också som souvenirer för turister och säljs på museerna i USA.

Max von Boehns 1929, i Karl Groos' efterföljd och i funktionalismens anda, skrivna översikt över dockan går också genom de rituella, historiska, funktionella och regionala aspekterna vida utöver föremålet som rekvisita i barnleken.¹⁷ Ur samma aspekter behandlade **Alice K. Early** 1955 dockans funktion, bl.a. som kungligheters effigieer och som porträtt. De flesta arbeten över dockor, dockkläder, dockskåp och lekstugor är emellertid utpräglat leksaksinriktade med övervägande kulturhistorisk dimension.¹⁸

Med undantag för **Yrjö Hirns** kritiska arbete 1916, som speciellt tar fasta på **klyftan mellan det betraktelsesätt** som råder i lekens värld och de vuxnas syn på leksaken, har också den nordiska forskningen kring leksaker till övervägande del varit inriktad på museala föremålskartläggningar enligt vedertagen klassificering eller etnografiska översikter med kontinuitetskriteriet i blickpunkten, börjande med **Sigfrid Svenssons** översikt "Leksaker och spel" i Nordisk Kultur 1933, och slutande med en av hans sista uppsatser "Leksaker – fornsaker" 1984. Bibliografin "Barnets kulturhistoria i Norden" (1980) ger belägg för detta påstående, liksom museiårsböcker över teman "Leg og Legetøj" (Arv og Eje 1978), "Fra barnas verden" (By og Bygd 1981–82). Detta gäller också till övervägande del det nyaste större arbetet på området, "Det legede vi med. Gammelt legetøj i Danmark" (1982). Talrika uppsatser finnas om föremål för barn, alltifrån skridskor, spel av alla slag, till sparbössor, presenterade som fyndgrupper. Under nyaste tid har dock barnet och lekens redskap integrerats i utställningar som strävat efter ett holistiskt grepp, t.ex. utställningen om Hästen på Läckö slott 1977, där ett särskilt rum ägnades barnet och hästen, och utställningen "Barn i slott och koja" på Läckö 1986, ävensom "Kungliga barn i tid och rum", om barndomens värld i makens boning. Att dessa inspirerats av Ariès och hans efterföljare är antagligt.¹⁹

Den produktcentrerade samlarsynen, koncentrerad på form-, utbrednings- och dateringsfrågor, har kompletterats av de arkeologiska fynden av leksaker från de

medeltida städerna i Europa. Fynden bekräftar typernas starka formkontinuitet men vidgar också leksaksbegreppet till att gälla magiska ting, instrument och spel. Fynden i barngravarna på Birka i Mälaren (800–900-t.) omfattar bronsbjällror, speglar och spegelfragment, en spjutspets i miniatyr och pärlor, vilket tolkats som barnleksaker. Men materialet ger inte något svar på frågan huruvida barnen försågs med små kopior av de vuxnas föremål. Också gravskicket beträffande barnens placering samt smyckeuppsättningen tyder inte på att barnen skulle ha betraktats såsom någon särskild kategori. Fynden från det medeltida Lund, liksom fynd av små konstfärdiga båtar på olika håll vittnar emellertid om att barnen haft egna små föremål, såsom träsvärd, snurror och barkbåtar, vilka förekommer vid sidan av kulor, spelbrickor, -pjäser, tärningar och musikinstrument samt isläggår. Ännu rikhaltigare är fynden från Amsterdam, från 1200-talet till 1600-talet, med tydlig leksaksfunktion, såsom miniatyrhusgeråd. En föreställning om sortimentet ger de holländska kaklen på vilka barnlekarna uppträder som motiv från och med ca 1600.²⁰ Kontinuiteten i leksakernas typbestånd framhävs också i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (1965). Här hänvisas till behoven och de "allmänmänskliga lagarna". Som exempel nämns ljudframkallande föremål, ofta med förmodad magisk funktion, vidare "efterliknande föremål", såsom boskap och båtar, vapen och redskap. Också i fynden från Helgeandsholmen i Stockholm, daterade till 1300- och 1400-talen, finner man benflöjter, mungigor, snurror och lergökar, ävensom spelpjäser och -kulor av olika slag.²¹

Forskningen kring **lekarnas historia** ur kulturhistorisk aspekt har framhållit formkontinuiteten genom århundraden, vilket förmodligen också påverkat synen på leksaken. I sitt komparativt upplagda arbete om Pieter Brueghels "Kinderspiele" (1560) kunde Jeanette Hills (1957) beskriva inte mindre än 78 lekaktiviteter bland barn, många med motsvarigheter på olika håll av jordklotet och belagda in i nutiden, bl.a. i Europa. Ur Brueghels bild framgår på ett påtagligt sätt **föremå- lens integrerade roll i själva leken**. Detta gäller både tingen i barnens omgivning som de nyttjar i leken: käppar, tegelstenar, benkotor, klädesplagg, fåglar, tygstycken, bänkar, tunnor, såpbubblor och främst varandras kroppar. Men det gäller också de enstaka leksaker i nutida mening som bilden uppvisar: dockor, bollar, vindmöller, snurror, käpphästar och masker.²²

3. Den etnografiska synen – tradition och imitation

Lekforskningen under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet utgick från **Immanuel Kants** definition av lekens väsen som dels en fri, självvald aktivitet, dels ett självändamål. Synen kompletterades med biologiska metaforer. Man postulerade ett mänskligt lekbehov, en drivkraft, en instinkt. Andra "egenskaper" som förbands med leken var kraftöverskott, kampinstinkt, imitation, upprepning och komplettering. Den allmänna synen var evolutionistisk, även om reliktkriteriet gällande leken redan väckte kritik. Barnets skaparkraft borde betonas mera, ansåg man, och paralleller till den konstnärliga kreativiteten drogs.²³

”Da das Kinderspiel zum grossen Teil im Nachahmen der Handlungen und Verhältnissen der Erwachsenen besteht”, konstaterade **Heinrich Ploss** i sitt komparativa etnografiska arbete om barnet i folkens seder och bruk, utgivet i tredje upplaga 1911–1912. Ploss pekade på likheten i leksaksbeståndet mellan Europa, Kina och Japan (t.ex. käpphästen, väderkvarnen) och underströk huru barnet i sin lekverksamhet var beroende av den yttre naturomgivningen. Han hävdade att en torftig miljö också hämmade ”ungdomens andliga produktionskraft”. Det rika komparativa material Ploss anför ur diverse källor, belägger förutom vissa konstanta leksakstyper och miljöns inverkan på form och material, även lekrekvisitans integrerade del i leken.²⁴

Ploss iakttagelser går igen i etnografiska studier över folkgrupper på förindustriell nivå. Här skall endast anföras några exempel.

Det är traditionen och imitationen som speciellt framhävs i den etnografiska synen, jämte naturmiljöns betydelse.

Hilma Granqvist fastslog i sina socialantropologiska studier över barn i en arabisk by i Palestina i slutet av 1920-talet, barnets lekinstinkt och önskan till aktivitet. Hennes intentioner gick ut på att visa huru barnens aktivitet och förmåga tas i anspråk för arbetet, t.ex. slungan för den fårvaktande pojken för att hålla hjorden samman. Gränsen mellan arbete och lek var ur kvalitativ synvinkel inte skarp. Flickornas färdigheter beskrev Granqvist i relation till åldern, kompetensen angav ungefär flickans ställning i familjen. Granqvist ansluter sig här till funktionalismens synsätt i A.R. Radcliffe-Browns anda, hon ser **leken som ett medel att forma och anpassa individen till det sociala livet.**²⁵

En omfattande dokumentation av barnens lekar och lekredskap i Ekvatorial- och Mellan-Afrika, Central-, Sydost- och Sydafrika, publicerades 1972 av Fritz Klepzig, ”Kinderspiele der Bantu”. Här behandlas stammar vilkas livsföring baseras på växtodling, förfäderskult och fruktbarhetstro. Klepzig kritiserar tidigare uppfattningar om att de afrikanska barnen inte skulle leka, utan tidigt tas i bruk enbart för arbete. Han visar bl.a. huru bantustammarnas tänkesätt och levnads-sätt avspeglas i lekarna. I nutiden kan europeisk inverkan spåras. Vidare fästes uppmärksamheten vid i vilken grad könsrollsutvecklingen kommer till synes. Förf. systematiserar materialet med hänsyn till för regionerna karakteristiska spelformer och -situationer i följande tio kategorier: 1) imitationslekar, 2) barnet och tekniken, 3) lycko- och gissningslekar, 4) färdighetslekar, 5) beteendelekar, 6) språng- och rörelselekar, 7) tävlingslekar och -strider, 8) tävlingskamper, 9) krigslekar, 10) lägg- och brädspele, — alltså samtliga aktiviteter med leken som det primära. Klepzigs analys ger vid handen följande. På grund av totemismen och anfäderskulten, som har en ”formal-social” karaktär, spelar **djurvärlden** en dominerande roll i imitationsspelen, uttryckt bl.a. i maskerna. Ett annat dominant inslag är **hushållet och näringslivet**, vilket återges i barnens imitationer av vuxenliv och -verksamhet. Också **livscykeln**, sådan den förekommer i ritualer, framställs i lekarna. En stor grupp utgör olika ståndaktighetsprov, vighets-, göm- och tagfattlekar samt trådspele. Genom att variera formationen på ett mellan händerna uppspant trådnät framställs olika figurer. Nya spel spridda genom missionärerna och skolorna är fotboll, basket och nätboll. Barnen leker vanligen tillsammans till 12-års ålder då puberteten börjar skilja könen åt. Genom lekarna lär sig barnen också olika färdigheter, såsom korgflätning.

Sina leksaker gör barnen själva, främst av naturens växtmaterial. Lekrekvisitan

följer årstidernas växlingar. Under regnperioden gör man t.ex. mycket lerfigurer. Leksakerna återger också livet i byarna och näringarna, med hus, redskap och boskap. Av växtdelar och frukter görs saker med akustiska effekter. För krigs- och jaktlekarna görs knallbössor, spjut, pilar och bågar. Styltor, gungor, snurror, vadersnurror, flygplan, drakar, båtar och tunnband är vanliga utomhusleksaker i Centralafrika.

Sedan tidigaste barndomen blir barnen förtrogna med material i naturen tjänligt till leksaker, t.ex. bambu, örter, blad, stjälkar, gräs, grenar och lianer, rör, bananväxtens märm, bark, majscolvar, kärnor, kalebasser, frukter, frön, jordnötter, nötskal liksom små stenar, snäckor, fågelfjädrar, hönsmagar o.s.v. Pojkarna hetar upp växtknippen över elden och låter dem därefter spricka ljudligt på en sten för att skrämma folk. Trådspelen utförs med händerna, fötterna och munnen och figurerna anknyter till djur- och människolivet, naturen och anfaderskulten. Ofta återges djur i verksamhet, t.ex. en fågel ätande en kokosnöt. Papegojögön, apsvansar, öron på ett djur är andra figurer, vidare sädesmalande kvinna, stig med fallgropar, de fem månfaserna och andra figurer och symboler vilkas betydelsesammanhang redan är förgätet.

De sydafrikanska barnen formar föremål, djur- och människoskulpturer, flickorna utför liksom mödrarna lergods, korg- och mattflätning samt smycken. Pojkarna liksom sina fäder snidar bruksföremål, leksaker, figurer, instrument och idkar bearbetning av fällar och läder. Klepzig understryker "dass Spiel und Ernst-handlung Hand in Hand gehen und dass in Wirklichkeit eine scharfe Trennung und bewusste Unterscheidung nicht möglich ist", ett faktum som även bekräftas av det historiska materialet. Klepzig's resultat stöder tidigare antropologiska iakttagelser enligt vilka **i samfund där vuxenrollerna är öppna och mindre klart definierade, barnleken är vanligare och rikhaltigare**. Denna hypotes är högaktuell vid analys av dagens industrialiserade samfund.²⁶

Klepzig konstaterar avslutningsvis huruvida de näringsmässiga impulserna i Kongo-området också påverkar leklivet: vegetationsmässigt skiljer sig regnskogens tropiska område i norr från betesmarkerna och savannerna i söder, vilka genomlöpes av vida floddälder. Medan det bland stammarna i söder är växtodling, hackbruk och småboskapsdrift som präglat kollektiva spelformer, blir det i norr och öster krigs-, jägar- och nomad- "andan" som är märkbar, starkt influerad av kultiska och mystiska element.²⁷ – En liknande aspekt som den Klepzig tillämpar har renodlats av Gazda Klára i en studie 1980 över lekens integrerade roll i miljö och näringsliv i en ungersk by i det ålderdomliga Transsylvanien (Rumänien).²⁸

Påfallande likartade drag i lekkulturen som de nämnda kunde **T. I. Itkonen** kartlägga i sin studie över lapparnas lekar, tidsfördriv och kraftprov 1941. Itkonen fäste uppmärksamhet vid huruvida barnen redan som små imiterade vuxnas sysselsättningar, främst renskötseln, ofta med föräldrarnas medverkan. Under uppväxttiden lärdes barnen skjuta, fiska och utföra olika arbeten. Varje dag måste de skjuta med bågen mot ett mål; man ställde ett stycke björknäver på en påle och detta mål måste de träffa om de ville ha mat. Pojkarna måste lära sig snida små träföremål, såsom skidor och ackjor samt fläta rotkorgar. Flickorna lärde sig bearbeta hudar och skinn, sy kläder och sticka med tenntråd. Som 6–7 åringar följde barnen redan med de vuxna, som 10-åringar började de vakta boskapen, som 12–13 åringar var de redan rätt säkra i detta arbete och kunde vid en flyttning föra en egen renkaravan. Under hela uppväxten uppvädes sålunda iakttagelse-

förmågan beträffande naturen och djuren. Enligt Itkonen synes lapparna inte ha utövat några särskilda lekar och spel vid bestämda fester, däremot nog vid tillfällen då man eljest samlades, såsom bröllop, marknader, rendrivningar och vid vinterboplatserna. Bland lekaktiviteterna urskilde Itkonen, utgående från språkliga kriterier, ett "gammalt lapskt kulturgods" av direkt närings- och miljöbetingade föremål. Det var leksaker föreställande rendjur och andra djur, miniatyrföremål i anslutning till renskötseln, båtar, jaktredskap för fiske och fågelfångst etc. för barn, föremål av växt- och djurdelar. Vidare hörde till det gamla kulturgodset kropps-, tävlings- och rörelselekar samt kraftprov utan redskap, boll-, kast- och tärningsspel av olika slag. Till de från grannfolken övertagna elementen hänförde han bl.a. dockan, som saknades bland Enare-lapparna, vidare vissa tekniska saker, liksom olika mera kända sällskapslekar och -spel samt kyrkliga maskeringsupptåg. Bland lapparna saknades bl.a. ovannämnda trådspel och mimiska lekar. Betecknande för flera av lekaktiviteterna var att de idkades av både barn och vuxna.²⁹ – En i princip likartad leksakskultur, ehuru med ekologiskt bestämd variation har beskrivits från bl.a. Grönland, landsbygden i Danmark och Västerbotten i Sverige.³⁰

I sitt arbete "Das Berliner Kinderspiel der Gegenwart" (1957) fäste **Reinhard Peesch** uppmärksamheten vid barnlekens konstans i tid och rum, men också vid lekens stora formvarians och dess **ständiga omgestaltung som en pågående process**, vars krafter borde belysas. Peesch anser kartläggningen av lekens former såsom otillräcklig och frågar efter vilka som leker (kön, ålder). Lekarnas intensitet varierar lokalt bl.a. efter årstiderna, de kulturella impulserna och spelutrymmet. Han betonar ytterligare lekens situationsbundenhet, vilket bestämmer bl.a. över lekgruppens storlek och ålder. En central fråga enligt Peesch blir på vilket sätt och i vilken utsträckning lekens innehåll, dess lokalt präglade former och spelhandlingar, dess formler och språk, influerar de unga människorna för att därigenom medgestalta den sida av lekens väsen som kan uppfattas som särpräglad.³¹

Likartade tankegångar ger **Iona** och **Peter Opie** belägg för i sin digra studie över engelska barns lekar, insamlade i början av 1950-talet.³²

Reinhard Peesch har även granskat leksakerna, i samband med en analys av begreppet **folkkonst**, definierad som ett icke professionellt, praktiskt-nyttigt hantverk. Det är främst ur morfologisk aspekt som leksakerna kan räknas till folkkonsten. Man kan skilja mellan dels en leksakstillverkning i borgerliga, urbana förhållanden, från skråhantverksmässig framställning till manufaktur- och industriproduktion, då saken redan mist sin prägel av folkkonst. Dels finner man en leksakstillverkning på basen av enkel bearbetning av material tillgängligt i den lokala miljön, i naturen. Peesch granskning gäller material, formvarians och motivkrets. När det gäller motiven tar han fasta på dels den "regionala neutraliteten", t.ex. djurfigurer, dels tidsbilder, såsom 1700-talets krigsleksaker och avbildningar av exotiska folkslag samt religiös julkrubbekost.³³

De etnologiska studierna har ytterligare gällt ett fält av leksaksvärlden, nämligen **tillverkningen** av leksaker som manufakturmässigt hantverk och som hemslöjd. Saken ses då i ett ekologiskt-ekonomiskt och konst- och kulturhistoriskt perspektiv. Typexemplet är det tyska träleksaksområdet, det sachsiska Erzgebirge.³⁴

4. Social- och mentalitetshistoriska studier – barnarbete och barnsyn

Under 1970- och 1980-talen har den historiska forskningen, och speciellt dess socialhistoriska inriktning, börjat intressera sig för barnen i samhället, barnarbete och uppfattningen om barn i olika sociala miljöer. Influens från Philippe Ariès torde även i detta fall kunna påvisas. Intresset har spritts också till den moderna sociologin, på de nordiska sociologiska kongresserna t.ex. ägnas numera en sektion åt "barnets sociologi".

Etnologen och socialhistorikern **Ingeborg Weber-Kellermanns** 1979 utgivna arbete "Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel" analyserar bilden av barndomen i en vid social- och näringshistorisk kontext. När tog barndomen slut? Hur uppfattade de vuxna barnrikedomen? Hur uppfattade barnen sin status? är några av de frågor som tas upp i belysning av ett rikt biografiskt och ikonografiskt material. Weber-Kellermanns kulturhistoriska bild av barndomen har förändringsprocessen som ett centralt, etnologiskt tema. Hon drar en gräns vid franska revolutionen då det gäller förändringar i synsättet på barn: orsaken är nya sociala hierarkier, borgerskapets dominans och industrialiseringen. Vid behandling av leksakerna följer Weber-Kellermann **Roger Pinons** indelning i: 1) primära, 2) sekundära, 3) tillfälliga 4) levande och 5) ideologiska leksaker. Primära är leksaker som gjorts enkom för att leka med, såsom snurran med piskan samt käpphästen, medan sekundära leksaker gjorts av nyttoting och bruksföremål. Tillfälliga leksaker åter är ting som, t.ex. svinblåsor som kan roa barn en stund och levande leksaker är alla de fåglar och djur barnen sysselsatt sig med. Ideologiska leksaker är föremål med magisk, religiös och kyrklig funktion vilka använts för att t.ex. skydda barn, såsom små klockor och djurtänder att bita i. Från dessa egentliga leksaker (Spielzeuge) skiljer sig "lekföremålen" (Spielgegenstände), alltså de oftast köpta ting som de vuxna erbjuder barn att leka med.³⁵ Weber-Kellermanns huvudintresse gäller huru synen på barn bland olika sociala skikt avspeglar sig i barnuppfostran och indirekt i den materiella kultur som erbjuds barn, alltifrån sjömanskostym till barnkammare (från början av 1800-t.). Från och med 1800-talet tilltar utbudet av primära leksaker i anslutning till den borgerliga familjens livsstil och gåvoritualer. Leksakens funktion som socialisationsmedel inom denna socialklass blir dominant, och samtidigt blir klasskillnaden också i fråga om lekandet med leksaker skarpare. 1800-talets leksaker och spel förutsatte frihet och fritid, vilket inte var förutsett de lägsta samhällsskikten, lönearbetarnas och lantarbetarnas barn. Med hjälp av ett omfattande biografiskt och ikonografiskt material ser Weber-Kellermann också leksaken främst som vittnesbörd om barnens värld: "Nicht **Spielzeug** an sich ist interpretierbar, darstellbar oder gar vergleichbar. Spielzeug ist vielmehr eine soziale Tatsache, eine Funktion im Sozialisationsprozess des Kindes, aber auch im gesamten historischen Gesellschaftssystem das es umgibt. — — — Das strukturelle Band, das alle diese Gegenstände umschlingt, ist die gleiche familiäre Denk- und Verhaltensweise, die gleiche Methode kindlicher Sozialisation. Das Spielzeugrepertoire der bürgerlichen Kinderstube /1800-talets leksaksvärld/ gewinnt so einen charakteristischen Aussagewert für die **Kindheit** der befragten Epoche". Vilken roll har leksakerna spelat för flickornas och pojkarnas uppfostran? Huru stor var i Tyskland den grupp av barn som i slutet 1800-talet

hade möjlighet att leka med köpta leksaker? Vilka var orsakerna till leksaksindustrins uppsving? Hur tillgodosågs det ökade behovet av leksaker som såväl den borgerliga familjeideologin som exporten till utlandet frampressade?³⁶ Weber-Kellermanns "etnologiska" förklaringsmodell är i hög grad den socioekonomiska utvecklingen, som alltså tar sig kulturella uttryck. I de socialhistoriska studierna har speciellt diskuterats begreppet barndom, relationer föräldrar-barn under olika tider, attityder till barn, disciplin och kontroll samt barns uppväxtförhållanden i olika sociala skikt. Leken, för att inte tala om leksakerna, intar i detta synfält en undanskymd plats. Ur de talrika biografiskt-historiska källorna kan man utläsa att barndomen och leken var integrerade i varandra och att fantasilekar var vanliga i de yngre barnens värld.³⁷ Andra socialhistoriska studier har belyst barnen som medel i produktionsmaskineriet under industrialismens tidiga skeden. Också historiska studier från nordiskt område gällande barnens situation, visar på barnens integrerade roll i näringsdriften, deras till arbetet knutna funktion, upplärningen till arbete och arbetsgemenskapen. Frågorna har också gällt nya attityder till och funktioner för barn i samband med yttre strukturell omformning. Vad betydde de teknologiska förändringarna för barnets position?³⁸

Likartade aspekter, såsom gällande förhållandet föräldrar-barn, barn i litteraturen, barn och hälsa, har numera anlagts också på medeltida material. År 1986 hölls i Norge temaseminariet "Barn i middelalderen".³⁹

Med stöd av det fornnordiska textmaterialet diskuterade Else Mundal begreppet barndom, förhållandet mellan barn och vuxna – speciellt i rättspraxis – samt synen på förhållandet mellan arv och miljö, sådana dessa fenomen kommer till uttryck i sagalitteraturen, i helgonsagorna och i lagtexterna. Barnens uppväxt hos andra än sina biologiska föräldrar, de tidigt vuxna barnen, föräldrarätt och -plikt, den realistiska barnleken (bondgård, skepp), barnets sociala nätverk som tillägg till ättesamfundet, barnutsättning samt karaktärsarvets betydelse, är särdrag som kan urskiljas i den vikingatida och tidiga medeltida kulturen i Norden. Utgående från ett kontinentalt material har **Linda Pollock**, upptagande diskussionen efter Ariès, behandlat förhållandet föräldrar – barn ca 1500–1900. Det gäller speciellt attityder till barn, disciplin och kontroll samt uppfostran. Arbetets mål är i främsta rummet att diskutera teserna om den "närvarande" resp. "frånvarande" barndomen mot bakgrunden av ett rikt dokumentärmaterial. En studie i samma genre, med fokusering på Västeuropa under hög- och senmedeltiden har skrivits av **Shahar**.⁴⁰

I avsnittet "I barnens republik" i sin stora översikt över nederländskt "kynne" (socialt beteende, samhällssyn) under slutet av 1500-talet och 1600-talet, har **Simon Schama** hävdatt att just denna kultur var den första som, genom målarkonsten, bröt ut barnet ur kristendomens och renässansens symboliska barnkammare och framställde barnet "sådant det är", gjorde det vardagligt. Schama antyder att här förebådas en helt ny barnsyn, visserligen ej fri från symbolik i den konstnärliga gestaltningen, men dock ej enbart inriktad på barnet som en vuxen i miniatyr eller som ett kärl för synden.

Två viktiga sanningar framträder ur alla dessa analogier, metaforer och symbolkombinationer som löper kors och tvärs om varandra. Den första är att gränserna mellan de vuxnas värld och barnens, som ägnades så mycket tid och uppmärksamhet, var ytterst svaga. — — Den andra sanningen är att

det dominerande motivet i behandlingen av barn i konsten och litteraturen var motsättningen mellan lek och undervisning, mellan frihet och lydnad, mellan självständighet och trygghet.

Schama ställer sig kritisk till den "geologiska" klassificeringen av barndomens framträdande (Ariès, Stone). När man framställde vuxenangelägenheter i barnförklädnad var syftet visserligen didaktiskt, men lekmomentet kunde ta överhanden och allvaret gick förlorat. Intresset för barnens lek som genre i konsten antas ha uppfunnits i Nederländerna. Dels yppas häri en lust att kategorisera och **klassificera** det mänskliga beteendet, men bilderna är dubbeltydiga. De reflekterar också över världens **dårskap**. Pieter Bruegel d.ä.:s "Kinderspiel" (1560) återger också "de eviga konflikterna mellan tidsfördriv och lektioner, frihet och lydnad, utforskande och trygghet som var centrum i tidens syn på barnet. Lekarna utspelas inte i något imaginärt vakuum i tid och rum utan i verkliga och ibland bekanta miljöer, nästan alltid med någon offentlig byggnad, ett stadshus eller ett skrähus i bakgrunden, och därigenom för de tanken till de medborgerliga dygder som det rätt uppfostrade barnet bör ledas in i. — — Humanisternas ursprungliga program, där lättfärdighet skall leda till allvar — ex nugis seria — studsar alltså tillbaka på dem själva i och med att vuxna förvandlas till lekande barn." Gränsen mellan vuxet och barnligt beteende är (med avsikt) otydlig och miniaturiseringen är metaforisk. Barndomen kan dels ses som en inledning till vuxenåldern, "Lekarna utgör ännu ett tillfälle till pedagogisk verksamhet i världens stora moraliska klassrum". Dels ses barndomen bara som en spegel av de vuxnas oförbätterliga narraktighet. Båda synerna är i det nederländska måleriet invädda i varandra, lekar som ett sätt att förbättra pedagogiken lika väl som lekarna som spegelbild av dårskapen. Men leksakerna står framförallt för ett oskuldsfullt barnanöje. Också trasiga leksaker får ett lekfullt manér över sig, trots den moraliska innebörden som egentligen är de vuxnas dåliga uppförande. I de fall där lekarna försiggår offentligt skapar miljön en avsiktlig kontrast mellan barnens lek och vuxenvärldens skenbara allvar. Barn leker framför de offentliga byggnaderna — men de är ensamma. Barnens beteende, positivt och negativt, fingraskas i ljuset av att de i framtiden kommer att bli medborgare i republiken. Detta är ännu inte bilder av barnens självständiga värld, ett livsskede som uppskjuter vuxenblivandet med dess ansvar. Det var såpbubblan på de nederländska bilderna av det lekande barnet som på 1600-talet skulle komma att bli symbolen för det oskuldsfulla lelandet, leken utan moralisk eller didaktisk mening. Likväl fanns dubbeltydigheten: det lättsamma och det obeständiga, ännu kvar här.

Det är på 1700-talet den oreserverade fröjden tar överhanden och såpbubblan som metafor frigörs från melankoliska associationer till barndomens obeständighet. Enligt Schama innebär synsättet en önskan om en barndom som aldrig tar slut, konkretiserad i 1800-talets viktorianska barnkultur. Någon sådan avsnörning av barndomen från livets realiteter kan icke konstateras i Nederländerna under 1600-talet. Tillgivenheten för barndomen utgör ett centralt element i familjekulturen här.⁴¹

Schamas studie har ägnats uppmärksamhet här därför att den visar på det komplicerade i vuxenvärldens barnsyn. Någon förändring i "modern" riktning behöver kanske inte ha skett under något visst århundrade, Philippe Ariès och andras utvecklingsoptimistiska synsätt till trots.

Betecknande är emellertid att alla dessa under de senaste tjugo åren publicerade studierna över barndom under olika epoker eller i olika kulturer ägnar ytterst ringa uppmärksamhet åt tingen för barn, leksakens och barnens rum i kulturen.

5. Problematisering av leksaksbegreppet

Historisk-geografiska och funktionalistiska metoder

En problematisering av leksaksbegreppet kan sägas inledas i och med de funktionalistiska studierna över leken, där också leksaken som en spegel av kulturströmningar eller socialisationsmönster kom att ägnas intresse. Dessa kan sägas förebåda 1950-, 60- och 70-talets strukturalistiska och psykologisk-pedagogiska studier över lek- och föremålskulturen, som en specifik form av abstraktion, där tingen ges en starkt symbolbärande roll i barnets värld. Ett gott exempel på kombinationen av historiskt-geografiska och funktionalistiska synsätt vid leksaksstudium är den finländska folkloristen **Elsa Enäjärvi**s studie över dockan 1928. Huvudfrågan gäller förhållandet mellan religiösa och magiska idollfigurer och dockan som leksak i olika kulturer. Författarinnan vederlägger teorin om att lekdockan ursprungligen skulle ha varit en idol som småningom mist sin allvarliga betydelse. Mot bakgrunden av en geografisk och historisk kartläggning av dockans typer i europeiska och primitiva kulturer, kombinerad med etymologiska redovisningar över benämningarnas sammanhang, konstaterar Enäjärvi en klar skillnad mellan religiösa dockor och lekdockor, inte bara vad funktionen gäller, utan framförallt i fråga om tillverkning och utseende. Idollfigurerna har alltid ett utpräglat ansikte, medan klädseln är tillfällig, medan lekdockornas ansikte är vagt eller omarkerat. I stället har de en dräkt som är en minutiös kopia av den vuxnas klädsel. Enäjärvi ser detta som tecken på att dockan som leksak i främsta rummet är en imitation av vuxenvärlden och därigenom en spegel av olika kulturstadier och kulturkretsar.⁴²

Det faktum att kulturföremål i människogestalt **också** fungerat som leksaker tillmäter hon inte någon betydelse, trots flera belägg. Ej heller det förhållande att dockans mer eller mindre fullständiga utseende ju varierar beroende på om tillverkaren är en vuxen eller ett barn.

I inledningen till sitt arbete "The Game of Rich and Poor" (1932) diskuterade **Enäjärvi-Haavio**, i ett historiskt perspektiv, metoderna för studiet av lekar. Hon kartlade den historisk-komparativa metoden som ställer lekarnas ålder, ursprung och "vandringar" i blickpunkten. Det antropologiska studiet av leken tar fasta på relikter från tidigare kulturstadier. Den diffusionistiska aspekten betonar starkt leken som en nedärvd företeelse generationerna emellan och lekarnas spridning från land till land. Som en metodologiskt viktig aspekt presenterar Enäjärvi-Haavio slutligen den detaljerade analysen av de **regionala varianterna** av en lek som grunden för studiet av ursprunget och spridningen. Ur folkloristisk synvinkel tillkommer ytterligare studiet av "the life of a game as a part of popular tradition" (s. 23). "We see the games of a country in a perpetual state of transformation, reflecting the customs, manners and historical circumstances of the surroundings

in which it lives", är ett konstaterande med aktualitet i denna dag. Författarens egen metod innebar: 1) en förklaring av lekens **förekomst** i flera olika länder; hon tillgrip då ett studium av dess varianter, 2) en kartläggning av lekens **utveckling** i varje land, i relation till folkloren och de historiska omständigheterna, 3) en härledning av lekens **ursprung** med hänvisning till landets "omgivning" och den tid de geografiska och historiska faktorerna pekar på.⁴³ Synsätten ovan går igen i nyare studier över t.ex. årsfester och sedvänjor där bl.a. barnen spelar en roll, ehuru den rent funktionalistiska aspekten nyanserats med ekologiska och sociologiska utnyttjande- och behovsaspekter.⁴⁴

Det är uppenbart att de ovannämnda geografisk-historiska metoderna numera icke längre är fruktbara för ett studium av lekens redskap och miljöer. Tidigare har ofta konstaterats att leksakerna är "allmänvärldsliga" och att de regionala särdragen för det mesta är avhängiga av naturmiljön, icke av den kulturella traditionen. De av hemslöjden och den tidiga industrin producerade leksakerna har ju nationella särdrag, ofta som resultat av medvetna estetiska och ideologiska ambitioner. Vid studium av sådana sidor av leksakskulturen är geografisk-historiska synsätt ännu givande för perspektivet. Flera leksaksmuseer, t.ex. det sovjetryska "konstnärligt-pedagogiska" leksaksmuseet, som 1918 grundades inom den Pedagogiska Vetenskapsakademien i Moskva (numera Zagorsk), är uppställt enligt en starkt funktionalistisk syn. I den ingår både den historiska klass- och produktionsaspekten, de förädlade uppfostringsidealen, en pedagogisk-moralisk-etisk syn, den estetiserande ambitionen (konsthandverk) – men också ett betonande av leksakens många roller.⁴⁵

En annan finländsk folklorist, **Leea Virtanen**, har fortsatt lekstudietraditionen efter Enäjärvi-Haavio, ehuru i nyanserad, funktionalistisk och psykologisk riktning. Det är främst lekarnas verbala folklore och dennas funktion som gruppkultur men också som vittne om barnens attityder till varandra och som spegel av spänningar i den urbana miljön, som Virtanen fått fram. Hon betonar gruppens centrala roll vid traditionsförmedlingen. Hon granskar också, inledningsvis, traditionens livsrum (gårdsplaner, skolgårdar), gruppernas sammansättning (ålder, kön, vänner, antalet barn) samt möjlig vuxeninverkan på barntraditionen. Barntraditionens funktion är: 1) att socialisera barnet bland kamraterna och berika upplevelsesfären på ett tryggt sätt, 2) att göra barnet självständigt i sin referensgrupp, 3) att ge barnet upplevelsen av egenvärde i människorelationerna och 4) att prägla barnets jag-bild i referensgruppen, 5) att profilera könsrollerna och könsrollsmönstret, 6) att inom gruppen förmedla och befästa den kulturella traditionen inom samfundet i vid bemärkelse, samt 7) att genom leken skapa skämtlynne och leksinne. Sistnämnda faktor är enligt Virtanen det element som mest påtagligt skiljer barntraditionen från de vuxnas kultur.⁴⁶

Virtanens studium gäller grupp lekarna, vid vilka tingen synes spela en obetydlig roll. Uppenbart är emellertid, att den vuxenproducerade leksaken ligger fjärran från de flesta av lekfunktionerna ovan. Det är vid p. 5 och 6, könsrollsmönstret och befästandet av samfundets kulturella värderingar tingen kommer in i bilden. I studier av denna art är barnet dock ett **subjekt** med egenvärde och forskaren försöker anlägga barnets perspektiv.

Det harmoniserande perspektiv Virtanens studier till synes förmedlar, motsägs av hennes studier över barnens aggressivitet och skymfandets kulturella repertoar i barnkulturen.⁴⁷

Lekarna och spelen var föremål för en mycket vid kulturforskaranalys i den finländska antologin "Pelit ja leikit" 1981. Det nordiska arbete som mest observerat också lekens redskap som en integrerad del i lekprocessen är Åse Enerstvedts bok om norska barnlekar "Tampen brenn" 1982, som för vidare de studier hon gjorde av Oslobarns lekar redan på 1960-talet, i Reinhard Peeschs, Iona och Peter Opies efterföljd.⁴⁸

När det gäller de allmänt antropologiska studierna, vilka för det mesta ägnats små lokala kulturer, har man i regel rört sig på en etnografisk, deskriptiv nivå. Detta utesluter icke att man sett tingens mångfunktion och att man även kartlagt förändringen då västerländska leksaksmodeller trängt in i en regional leksakskultur. Klassificeringen av de folkliga leksakerna utgående just från de ekologiska förhållandena har varit föremål även för en polsk studie "Folk Toys – Research and theoretical problems".⁴⁹

Ett av de viktigaste antropologiska översiktsarbetena, "The Culture of Childhood" 1970, av **Mary Ellen Goodman**, har inte påverkat studiet av lekens redskap och tingen i barnets värld nämnvärt. Likväl poängterar Goodman både det sätt på vilket barn i olika samhällen ser på sig själva, de värderingar och attityder de övertar från andra eller upptäcker på egen hand, och det sätt på vilket de vuxna ser på barn. Goodmans teoretiska bakgrund i både psykologi och kulturanthropologi borgar för en sådan mångdimensionell syn på barnkulturen. Hon har gett den egenvärde både som begrepp och som en vetenskapligt analyserbar **subkultur**.

Under mina studier av fyra- och femåringar i Amerika och Japan har jag själv sett hur känslig den perception och skarp den logik är som de applicerar på den sociala miljön. De lägger märke till människor, föremål och betenden, och de kommer fram till eller experimenterar med klassifikationer på grundval av dessa perceptioner.

Goodmans analys driver parallellt med både ett biologiskt (utvecklingspsykologiskt) och kulturellt perspektiv. Hon inringar både etniska och sociala varianter av barnkulturen och studerar bl.a. överföringen av värderingarna (interaktionskedjor) då det gäller t.ex. tolerans och restriktion. Speciellt värdefull är Goodmans kritik av "den vetenskapliga kulturens" sätt att se på barn, antikognitivt och extremt behavioristiskt:

Den uppfattningen att till och med mycket små barn kan äga en betydande uppsättning kognitiva mönster är fortfarande okonventionell ur akademisk synpunkt. För de konventionella teoretikerna med deras uppfattning om ett samband mellan ålder och utvecklingsstadium är den en logisk omöjlighet; deras teorier utesluter fullständigt kognitiv rikhaltighet i den tidiga barndomen.

Diskussionen om begrepp och kunskap i barnkulturen är fortfarande ytterst aktuell:

Tillgängliga tvärkulturella data visar att det i barnkulturerna existerar begrepp och kunskap med anknytning både till den fysiska världen och det sociala området. Det specifika innehållet i dessa begrepps- och kunskapsystem varierar mycket från kultur till kultur. Det gör också de mönster som

påverkar uppbyggnaden av dessa system hos barn – den utsträckning i vilken vuxna vanligen svarar på barns frågor, för att ta ett exempel, eller på annat vis uppmuntrar barns universella benägenhet för 'nyfiket-utforskande' beteende (Harlow) och selektiv uppmärksamhet för sådant som är nytt eller överraskande. Logiskt tänkande kring förbryllande frågor förekommer hos mycket små barn men är som man kunde förutsäga mer komplext hos äldre. De kognitiva mönstren i en barnkultur påverkas av språket och de intressen som särskilt gör sig gällande i de vuxnas kulturmönster i ett samhälle.

När det gäller leken avfärdar Goodman uppfattningen om arbete och lek som helt skilda kategorier som en västerländsk urban syn, medan barn i många icke-industriella och skriftlösa kulturer inte drar någon skarp gräns mellan arbete och lek. "Lek" blir ibland "arbete" och vice versa. I den mån man skiljer mellan arbete och lek kan arbetet värderas minst lika högt. Goodman inför termen "lekteknologi" för det som andra kulturforskare betecknat som "mastery behavior" – kunskaper om material, utformning och hur man utnyttjar resurser i miljön, en kunskap som överfördes till barnen både av äldre barn och vuxna. "I och med den nästan fullständiga kommersialiseringen av leksaker och lekar i våra dagars stora industriella stadscentra överallt i världen överbryggas 'generationsklyftan' sällan genom att man lägger ner den tid och den uppmärksamhet som behövs på att överföra en lekteknologi". Goodman diskuterar också skillnader mellan pojkar och flickors lekmönster i traditionella och moderna samhällen, ävensom humorns centrala plats i barnkulturen. Avslutningsvis konstaterar hon:

I själva verket tycks det existera märkligt få kulturella allmängiltigheter, få 'lagar' utan undantag vad beträffar barndomen och dess kultur. Det antropologiska materialet är vältaligt på denna punkt, och klargör att enorma variationer uppträder och är acceptabla. Det betyder inte att de kulturella anordningar som berör barn i olika samhällen nödvändigtvis alla är lika lämpliga. Det betyder emellertid att barn kan uthärda och verkligen uthärdar och rentav frodas under betingelser som vårt samhälle betecknar som grymma eller psykologiskt destruktiva.⁵⁰

Strukturalistiska och kognitiva synsätt inom antropologin

I sin avhandling om lekarna bland barnen på Nya Zeeland 1959 studerade **Brian Sutton-Smith** förändringarna i lekarna under tiden 1870–1950. Analysen gäller **strukturen i lekrepertoaren** och dess utveckling. Uppvisar lekarna vissa unika karakteristika? Lekas vissa lekar bara av en speciell ålders- eller könsgrupp? Varför har vissa lekar kommit ur bruk, medan andra fortfarande prefereras? Presentationen gäller dels tiden 1870–1920, dels perioden 1920–1950, varvid förändringarna i repertoaren blir möjliga att fastställa. Sutton-Smith karakteriserar barnen som både **konserverativa** – genom behovet av struktur i de sociala relationerna och inläringen av lekar av de uppskattade äldre barnen – och **innovativa**, däri att lekarna måste vara relevanta för barnens erfarenhet. Den starka flexibiliteten (omgestaltningen) är i sistnämnda avseende en resurs. Trots att barnens liv standardiserats anser Sutton-Smith att barn (1950-t.) har mera tid för lek och i den mening-

en är mera autonoma än vad barnen var för hundra år sedan. I de lägre samhällsklasserna kunde barnen leka bara under tiden i skolan (i övrigt använde de tiden till att upptäcka omgivningen), medan barnen i de högre skikten styrdes av de vuxnas uppfattning om lekens moraliska och patriotiska kvaliteter. Leken var en övning i individuell tävlan, medan dagens lek är en träning i social samvaro.⁵¹

I en studie 1972 över lekkulturens struktur och förändring har Sutton-Smith, med referens till Ariès, kritiserat uppfattningen om lekarnas universalitet, d.v.s. deras spridning från vissa civilisationscentra och deras karaktär av relikter. Med exempel från olika lekkulturer visar Sutton-Smith huru t.ex. tävlingslekar helt saknas på vissa håll, fantasilekar på ett annat. Lekarna är kulturella uppfinningar, icke biologiska. Sutton-Smith skiljer i ett historiskt perspektiv mellan en "tillskri-ven lekkultur" (**ascriptive game culture**) och en mera "prestationsbetonad lekkultur". Den förra, som sammanhänger med en barndom invävd i vuxenlivet, kännetecknas av en stark imitation av de vuxnas aktiviteter och realistiska leksaker (ej improvisativa) – en lekkultur som är starkt objektrelaterad, hierarkiskt uppbyggd, med ett handlings- och föremålsinriktat språk. Detta slags lek, dokumenterad i primitiva samhällen, återger samhällets ritualer och avspeglar samhällets struktur. Också bland socialt utsatta grupper förekommer sådan lek som har drag av gängkulturen, en avspeglning av makt och aggression. Sutton-Smith ser detta lekmönster som betydligt äldre än den egalitära leken i moderna samhällen.

Det sistnämnda lekmönstret, kännetecknat av prestation (**achievement game cultures**), anses sammanhänga med barnets förändrade position i familjen, den ökade "oskyldigheten" och den starka satsningen på en presterande kultur med ett förträngande av det infantila. "In traditional culture social life and games appear to have been largely synonymous in early childhood". I motsats därtill står dagens inriktning på de informella och de individuella hobbypräglade aktiviteterna, "— — — play and games are not as trivial as they were thought to be but are instead part and parcel of the cultural systems within which they function". Sutton-Smith har vidareutvecklat dessa tankar i boken "Toys as Culture" 1986.⁵²

Antologin **Barn i tid och rum** 1984 behandlade i flera av uppsatserna just den tidsbundna variationen (historiskt perspektiv), den kulturella variationen (antropologiskt) ävensom utgångspunkten i barnets premisser och upplevelseperspektiv när det gällde barnets plats i kulturen. **Gudrun Dahl** berör i nämnda bok bl.a. barnens specifika roll som överträdare av gränser i små samhällen. **Karin Aronsson** poängterar tillsammans med Dahl vikten av att studera huru idéer formas i barns världsbild:

Nyansering i idévärld är något vi i vardagsliv kräver av en vuxen, 'mogen', människa. Just genom att barns tänkande ibland kan vara mer kategoriskt och absolut kan vi också genom studiet av barns föreställningsvärldar tydligare se sociala tankestrukturer i en viss kulturgemenskap. Vad betonas då det gäller kollektivitet/individualitet? Hur definieras traditionalism och modernitet? Hur viktiga är exempelvis idéer om självförverkligande och initiativförmåga i förhållande till idéer om gästfrihet, familjeliv, arbetsgemenskap?

Antologin är den mest djupgående och synpunktsrika studien över barn som publicerats i Norden under senare tid.⁵³

Den centrala antropologiska kartläggningen på ett internationellt plan, **"The World of Play"**, utgavs 1983 under red. av **Frank E. Manning**. I den betonas bl.a. lekens paradoxala karaktär av å ena sida självändamål, å den andra en aktivitet med viktiga implikationer och konsekvenser. Barns lekar kan vara både lustbetonade och socialiserande i vuxenroller och värderingar, medan t.ex. den vuxnes spel om pengar kan ha ödesdigra konsekvenser.⁵⁴

Bland de oerhört mångsidiga aspekterna på barnens lekar och spel som diskuteras i antologin, är det främst analyserna av barnens "större semantiska frihet", som är av intresse för föreliggande studie. Hur skapar och kommunicerar barnen **mening** i sin lek? "Children exemplify liminality to a greater degree than adults, as they are further distanced from ordinary reality and the social structures that support it". Det är främst **Michael Bambergs, Linda Hughes och Helen Schwartzmans** analyser av leken och verkligheten som är betydelsefulla. **Leken är en diskurs i metaforiska transformationer**. Den delade kunskap som produceras i leken är basen för kulturell kreativitet och social intimitet. Med exempel på bl.a. "ideala" och "verkliga" regler i leken belyses huru barnen konstruerar sin sociala och konceptuella värld. Helen Schwartzman har observerat skillnaden mellan barn- och vuxenstrukturerade lekar:

Children "on their own" — — — tends to be more creative than when they are involved in adult-structured play situations. They design their own toys, postulate sophisticated modes of pretense, and exhibit a high degree of ingenuity, resourcefulness, and self-reliance. Child-structured play also tends to be cooperative and egalitarian, while adult-structured play is more competitive and hierarchial.

I komparativ belysning hävdas också att industrialiserade samfund har betonat vuxen-strukturerad lek, medan icke industrialiserade kulturer är tillfredsställda med att låta barnen leka på egen hand. **Brian Sutton-Smith** riktar i sin studie över lekarna på Nya Zeeland kritik mot den västerländska synen på leken som idealiserat positiv. Idealiseringen har sin bas i samtidens romantiserade syn på barn, i sammanblandningen av överklasssynen på fritiden med lekteorier och med behovet att ekonomiskt definiera fritid som en antites till obligatoriskt arbete. Sutton-Smith anser att en sådan syn är förhärskande framförallt i barnträdgårdar.

I sin analys av "child-designed toys" ställer Schwartzman frågan huruvida västerländska medelklassbarn verkligen är kreativa och sinnrika i sin leksaksvärld och hur förhåller det sig med icke västerländska barn? Hon efterlyser mera grundforskning kring denna fråga. "What types of contexts and what types of materials facilitate or inhibit a creative, imaginative, and self-organized use of materials and space?" Hon förnekar inte att både traditionellt stark vuxen-strukturerad lek och barnstrukturerad lek kan finnas som parallella fenomen i samma kultur, ehuru bundna till olika situationer och miljöer. "Hence, the existence of an entire 'underground' of child-structured play which the children did not talk about and which the researchers did not see must be suggested".

Michael Bamberg använder ordet **metafor** för den konceptuella aktivitet som "ser något som något" vilket han iakttagit hos 2–4-åringar i leken. Barn använder processer av metaforisering för att nå ett gemensamt förstående som är nödvändigt för att vinna en gemensam ram för leken. Det är inte skillnaden mellan den

reella och den föreställda världen som är avgörande i leken eller metaforen, utan det är den medlekandes kunskap som skall "imagineras":

First, it should now be clear that metaphoric processes of **seeing as** are involved in the discovery and imposition of meaningful structures within the processes of categorization of the so-called "real world", as well as in processes of categorization of any possible or imagined world. In this sense it is not a possible world that has to be "imagined" in contrast to the real world, but rather to what degree the metaphoric process is shared by the communicative partner. In other words, it is not the distinction of a 'real world' vs. a 'non-real world' that is a basic characteristic of play or metaphor. Rather, it is the knowledge of the communicative partner that has to be **imagined**.

Interaktionen besitter både kreativitet och spontanitet. Medan spelen (games) kan betraktas som ritualiserad lek följande särskilda mentala planer och mål, är leken något mera grundläggande. Leken (play) förutsätter den kognitiva förmågan att "se något som något" och förmågan att förvärva detta metaforiska perspektiv. Enl. Bamberg förutsätter inläringen av spel förmågan att leka. "Of importance is the fact that once the perspective towards an object, event, a particular interactive frame or a social role is agreed upon, it constitutes a shared experience with contributes to intimacy between the children". – "In summary, the metaphorization process is viewed as a conceptual activity. However, by framing it in terms of **shared understanding** and **intimacy**, the conceptual activity of **seeing as** is interwoven in the social activity of establishing and elaborating interpersonal relationships (intimacy) as well as affective processes of appraisal – two aspects that play an important role for any theory of play".⁵⁵

En starkt polemisk studie och kritik av vuxenvärderingarna då det gäller barnkulturen, i synnerhet kvalitetstänkandet, den hierarkiska barnuppfattningen och uppfostringsambitionerna, har levererats av **Margareta Rönnberg** i Sverige 1989. Analysen gäller tecknade filmer, serier, men också "serieleksaker" och krigsleksaker. Rönnberg framhäver, liksom man gjort inom antropologin, en kulturförståelse som sker på barnets villkor och som tar fasta på barnens upplevelser och värderingar. Rönnberg tar också fasta på transformationsaspekten, barnens omvandlande av både föremål och t.ex. reklam "till alldeles speciella, sociala bruksvärden, med leksakernas hjälp stiga in i och dela kamraternas värld och äntligen uppleva samhörighet".⁵⁶

I sin digra översikt "Transformations", som är en studie av hela kulturanthropologins utveckling sådan den avspeglas i presentationerna av barns lekar, konstaterar **Helen B. Schwartzman** att etnografiska beskrivningar av barns lekar vanligen erbjuds för att illustrera ett visst samhälles beteendemönster. Ofta är de också utformade efter antropologens sätt att se på kulturen och av det speciella teoretiska angreppssätt forskaren har vid studiet av främmande kulturer. Genom en kronologisk beskrivning av kulturanthropologins "skolor" sådana dessa avspeglas i lekstudiet får Schwartzman fram stereotypier i synen på barn, barndom och lek: konflikt (Freud) kontra träning (Groos), arbete – lek, fantasi – socialisation, vuxenpåverkan – fri lek, tävlan – lek för nöjets skull. Forskningsutvecklingen går från rent deskriptiva etnografiska rapporter över evolutionistiska, diffusionistiska och partikularistiska studier (även museerna) till den strukturala funktionalismen (imi-

tation, imagination, kultur) och den psykologiska funktionalismen (behov, socialisation). Nyare studier över kultur och personlighet har placerat in leken i kulturkontexten och visat dels på kulturens inverkan på människans utveckling, dels på kulturell trädning.

Kommunikationsstudierna har sysselsatt sig med tolkningar av leken speciellt ur aspekten för de egna tolkningar samfunden innesluter i sig. "However, play is an activity that is very much alive and characterized always by **transformation** and not preservation of objects, roles, actions, and so forth. By emphasizing the preservative quality of play texts, researchers have ignored the transformative quality of play contexts. And, similarly, by emphasizing the socialization function of play contexts, researchers have ignored the satirical, critical, and interpretive qualities of play texts." Schwartzman uppställer en önskelista på ny forskning, där hon bl.a. efterlyser "to produce, 'ethnographies of children's play' that are both textual and contextual in orientation". Det gäller framförallt transformationsaspekterna i leken, dess språk och kontext:

In brief, play is an orientation or framing and defining **context** that players adopt toward something (an object, a person, a role, an activity, an event, etc.), which produces a **text** characterized by allusion (not distortion or illusion), transformation (not preservation), and "**purported** imitation" of the object, person, role, etc. In this way, play gives shape as well as expression to individual and societal affective and cognitive systems. These are play's products, and they are extremely consequential.

Denna definition av leken äger enl. Schwartzman sin parallell i antropologins studium av kulturen.⁵⁷

Pedagogiska och psykologiska synsätt

I sin översikt över gamla och nya spelteorier från 1700-talet in på 1960-talet, har pedagogen **Hans Scheuerl** visat, huru uppfattningen om spel skiftat, från upplysningsfilosofins utilitaristiska syn på leken som ett uppfostringsmedel, förklaringshypoteserna under 1800-talets senare del, spelets uppbyggliga och tränande karaktär som sekelskiftets evolutionister (Groos) betonade, till en mångfald synvinklar som framträder från och med 1920-talet. Bland dessa kan nämnas frågor kring barnlekens **innehåll** och **struktur** ävensom lekens förhållande till de sociala relationerna och betingelserna i samhället. Under senaste tid har framförallt barnlekens sociala problematik stått i blickpunkten, d.v.s. socialisations- och rollteoretiska frågor, då leksakerna förbundits med ålders-, klass- och könsspecifika förhållningssätt. I studier av detta slag har man även observerat hur i många avseenden torftiga uppväxtvillkor kunnat leda till att hela typer av spelrepertoarer försvunnit.⁵⁸

Scheuerl gör en viktig distinktion då han konstaterar att alla äldre spelteorier (in på 1920-talet) sett leken främst som en **innersubjektiv** process, som ett genom driftdynamiska processer och psykiskt upplevelsesätt definierat händelseförlopp. Den lekande behöver emellertid också **utomsubjektiva** ting, regler och partner. Leken kan följaktligen inte analyseras blott som en enskild upplevelse, utan måste

ses som ett förlopp. Det synsätt som den symboliska interaktionismen utvecklat (manipulation av tingen) är därvid tillämpligt. Scheuerl efterlyser en mera kulturövergripande spelforskning, vilken blir möjlig då spelet betraktas som ett socialt fenomen med konstitutiva socialisationsfunktioner. Då får också komparativa, etnologiska, antropologiska och historiska frågeställningar ett nytt värde. **Hein Retter** har ur pedagogisk aspekt påpekat hurusom lekens medel är både material- och funktionsbundna av själva lekhandlingen.

Brian Sutton-Smith är i sina mångsidiga studier över lekens förutsättningar, dess struktur, dess verkan och dess relation till kulturen i övrigt, en god representant för den kulturövergripande forskningen. Sutton-Smiths ledande tes är, att leken för barnet är ett medium till det nya, en motsvarighet till människans klassiska kunskapssyn: den kausala (kunskapsspel), den formella (härminningsspel), den operationella (experimenterande spel) och den strukturella (byggspel) kunskapen. Spelet socialiserar den uppväxande för de väntande, samhällstypiska situationerna, likväl i vart fall enligt gällande normsystem på kulturspecifikt olika sätt, alltid öppna för nya varianter.⁵⁹

Scheuerl refererar också lekstudier med en dominerande biologisk aspekt (självpövning, spänning, utvecklingspsykologiska aspekter, främst hos **Jean Piaget**). Han behandlar även **Roger Caillois** (1961) kritik av systematiseringsförsöken och betonandet av det villkorliga i alla spelteorier. Caillois frågar efter det **centrala intresse** som styr den lekande in i spelet-äventyret. Han finner ur den synvinkeln fyra grundtyper av spel: 1) intresset för tävlan, 2) intresset för att pröva lyckan och tillfället, 3) intresset för förklädnad, maskering och rollbyte samt 4) intresset för att genom rörelse, rotation och fall försätta sig i ett tillstånd utanför sig själv. Samtliga dessa intressen har kontinuitet också i vuxenvärlden.⁶⁰

Ur pedagogisk synvinkel har ytterligare framhållits, att leksaken fungerar som en erfarenhetsbrygga mellan barn- och vuxenvärlden, leksaken representerar vuxenlivet i barnens lekvärld. Det är denna konventionella syn som dominerat tänkandet kring krigsleksakerna. Man kan likväl fråga sig huruvida det är motiverat att projicera (och ersätta) hela vuxenvärlden med leksaker. Å andra sidan består leksakens funktion också i att ge barnen känslan av att kunna manipulera ett stycke vuxenvärld i det lilla, är en annan vanlig uppfattning. Det finns ju vittnesbörd från olika kulturer om föremål som givits till barnen i traderande, uppfostrande syfte, t.ex. som gåvor från förfäderna.

Leksaken anses bli ett symboliskt uttryck för barnets erfarenhet av sig själv och världen. Inom reformpedagogiken har man i leksakssynen velat förverkliga en mångsidig, skapande utveckling av barnets fantasi som självpotential (jfr Fröbel, Schrader-Breymann m.fl., i Finland Hanna Rothman och Elisabet Alander). Också fantasi-innehållet betonas, d.v.s. barnens förmåga att i leken gestalta och visa grundteman i sin egen erfarenhet av och konfrontation med världen. En i mindre grad beaktad funktion hos leksaken ligger i dess symbolik. Leksaken utgör ett medel för barnets symboliska presentation av sig själv. Sålunda blir saken inte enbart en miniatyrbild av den kulturella omvärlden. Den blir för barnet ett medel att icke fjärmars från sig självt, ett medel att kommunicera sin inre värld, konstaterar **Bittner**.⁶¹

Det finns ingen skarp gränslinje mellan olika former av lek, även de vuxnas "lekaktivitet" uppvisar gemensamma drag med barnleken, konstaterar **Lili E. Peller** i en psykologisk studie över barnlekens mönster och regler. Barnleken kan

fungera som en katalysator för ångest, frustration, rädsla, aggressioner, önskningar m.m. Det finns ingen imitation utan emotionella motivationer. Barnen kan lösa konflikter genom lek. Med hjälp av leksaken kan barnet indirekt förändra sin status, överföra roller och egenskaper på föremål och själv förändra en passiv åskådarroll till en aktiv. Peller betonar **leksakernas symbolbärande roll**: leksaksdjuren t.ex. kan både besitta makt och vildhet och utgöra ett slags mänskliga varelser av andra klass. Också känslor riktade mot en annan person eller ett föremål kan kanaliseras i ett emotionellt förhållande till leksaken. Motivationerna uppvisar dock ett komplicerat mönster av önskningar, känslor och experimentlusta. Peller skiljer vidare åt dels lektyper under vilka en viss del av verkligheten upphävs, dels lekar som är ägnade att fördjupa och variera kontakten med verkligheten, t.ex. genom upprepade experiment, monotona upprepningar och manipulativ aktivitet. Också bakom dessa vill Peller se emotionella spänningar. En enda lekaktivitet kan samtidigt hänföras till flera olika lekmönster.⁶²

Förhållandet mellan **spel och kultur** har diskuterats också utvecklingspsykologiskt, av **Brian Sutton-Smith**. Han poängterar lekens **dubbelfunktion** däri, att ett spel med regler redan i sig är bekräftelse på en självständig kultur, även om leken själv avspeglar kulturen i vidare mening. Detta gäller ju för övrigt även alla leksituationer och föremålen i leken.

I lek och sport avtecknar sig sålunda såväl en bevarande, stabiliserande princip, som en motsägelsefull, förnyande princip. Förhållandet mellan dessa två kan gälla som måttstock för spelrummet i en bestämd kultur. I konservativa kulturer betonas man starkt härmande spel och sådana sportliknande spel som följer reglerna tämligen rigoröst. I innovationsorienterade kulturer ligger huvudvikten på mångfalden av taktik och rollförhållande (sociodramatisk variation), liksom på förändringen av reglerna inom spelet. I lekforskningen är man sålunda inte enbart betjänt av tolkningar som utgår från en socialisations- och integrationsaspekt. Lekens former och dess verkan har också en innovativ betydelse för en kultur. I det moderna samhället kan leken betraktas som en möjlighet till ett adaptivt förhållande. Den erbjuder sålunda det viktigaste spontana systemet för förnyelse och strukturerings.⁶³

Flera psykologiska studier av leken har placerat in den i ett evolutionistiskt schema över barnets tillägnande av kulturen. Det gäller framförallt **Jean Piaget** och **L. F. Stone** och **J. Church**.⁶⁴ Man indelar också lekandet i stadier, som korresponderar med barnets motoriska och kognitiva utveckling. Det problematiska med ett sådant synsätt är att det delar upp lekandet i olika, evolutionsbiologiskt betingade arter, samtidigt som lekens historiska och kulturella kontext kommer i skuggan. Olika typer av lek klassificeras i relation till olika åldersstadier. Lekandet beskriver en utvecklingskurva som följer barnets utveckling. — Synen på leksaken i vårt västerländska nutidssamhälle, i leksaksindustrin likaväl som i olika leksaksreformivrande rörelser, är påverkad av den utvecklingspsykologiska barnsynen. Leksaken blir ett ting med vilket den vuxne stimulerar barnet till utveckling.

Psykologerna har dock även framhållit att leken innebär en symbolisk anpassning av verkligheten till den lekande. Barnet behöver, där den vuxne tyr sig till tankelekar, en direkt symbolik, som gör gränsen mellan det medvetna och det omedvetna diffus. Spelhandlingen bestäms inte av fantasin, utan det är betingelserna för lekens handling som gör fantasin nödvändig och framkallar den, säger

Alexander Leontjew i en studie över realism och fantasi i leken. Lekens innehåll är reell handling, icke någon medvetandeförändring. Men lekhandlingen strävar inte efter ett bestämt mål, motivet är handlingen i sig själv. Det rör sig om en inbillad situation med ett egenartat förhållande mellan mening och betydelse, vilket uppstår först under själva lekhandlingen. **Lekredskapet, tinget, behåller sin betydelse (handlingen som en operation), men får genom en ny handling en tilläggsinnebörd (handlingens motiv och mål), en ny mening som icke är adekvat med föremålets betydelse.** Det dynamiska förhållandet mellan mening och betydelse kommer till synes också i "lekandet omkring" ett föremål. I t.ex. en gammal docka ligger ett barns lekrelation inbyggd. Förhållandet manifesteras inte bara i barnets medvetande. På samma gång projiceras det på bestämda leksaker och förbinds associativt med dem.⁶⁵

Psykologen och barnboksförfattaren **Jens Sigsgaard** har i inledningen till det danska översiktsverket om leksaker, "Det legede vi med" (1982), diskuterat frågan **Vad är leksak?** Sigsgaard, som även skrivit om hemliga lekplatser, poängterar fenomenet **imagination**. Det är förmågan att överföra iakttagelser på "realplanet" till föreställningar av mera överklig karaktär, vilka kan anknytas till olika förhållanden. Imaginationen behöver inte vara knuten enbart till föremål, barn kan också ha fantasilekkamrater. Sigsgaard betraktar imaginationen som en ursprunglig och kreativ förmåga, som likväl synes avta under uppväxten.

Barnleken är sålunda alltid kreativ. Ett rollspel t.ex. kan utgå från vuxenvärldens roller, men det är aldrig en mekanisk efterapning i barnvärlden, utan snarast ett kreativt experimenterande. I diskussionen om fantasi och verklighet påpekar Sigsgaard huruvida barn kan klassificera föremål såsom "icke levande", "leksakslevande" eller "levande på riktigt". Under leksituationen är leksaken "leksaksverklig", den bildar en felande länk mellan dagdrömmen och dess förverkligande i leken. Vad industrin åstadkommit beträffande leksakssortimentet är en standardisering av tingen. Detta har skett parallellt med att småbarnens uppfostran institutionaliserats genom daghemmen. Vidare har leksaksåldern förkortats från upp till 14 år förr, till 11 år nu, varefter elektronisk utrustning, hobbyartiklar och liknande tar vid. Som nya fenomen nämner Sigsgaard intresset för s.k. traditionsleksaker, nationellt färgade kopior av folkliga leksaker av naturmaterial, ävensom äldre generationers samlarintresse för klassiska leksaker, som t.ex. dockor.⁶⁶

Också andra psykologer har framhåvt lekens struktur som en **särskild art av abstraktion**, en process då erfarenheter "kondenseras" till en sammanfattande föreställning, en iscensättning eller presentation. Detta synsätt kan å andra sidan göra en blind för att leken också har en sociokulturell kontext, påpekar Helen Schwartzman.⁶⁷

Tvenne nordiska studier över lekens väsen har framhåvt fantasins betydelse och lekens karaktär av symbolspråk. Det är **Birgitta Knutsdotter Olofsson** som i "Lek för livet" 1987 gör en utvärdering av speciellt de psykologiska teorierna om lekens väsen för att sedan komma fram till en lekpedagogisk ansats, där låtsaslekens betydelse blir det centrala. **Torben Hangård Rasmussen** utdömer de funktionalistiska förklaringarna av leken och ställer hermeneutiskt, lekens **meningsskapande** betydelse för barnen i centrum. Det gäller att inse, att leken är en budbärare för det oväntade och det ombytliga, att både fantasi- och regellekarna skapar symbolvärldar, som har en personlig mening för barnet. Symbolvärlden kan förliknas vid ett flöde av bilder som uttrycker barnets erfarenhet, förhoppningar, längtan och kon-

flikter. Symbolvärlden skapas i mötet mellan lek och illusion. "Fantasileken är framåtriktad, medan regelakens symbolvärld är traditionsbunden och har rötter i det förflutna". Fantasileken har sålunda också framtiden för sig, medan regelaken kan hotas av försvinnande.

Tre grunddrag, alla invävda i varandra, kännetecknar uttrycken för barnens lek. De är: 1) **spontanitet eller frihet**, 2) **överskridande och tillägnande av den riktiga världen** och 3) **mångtydighet eller oförutsebarhet**.⁶⁸

6. Leksaken i kulturmönstret. Historia – System – Mening

I enlighet med den relationsaspekt som tillämpas inom kulturanthropologin har i det föregående utläggningar om barn, lekar och barnkultur refererats i syfte att också få fram syner på tingens och rummets mening i barnens liv. Fortfarande råder stor rådvillhet om leksakens plats i barnens värld, de flesta analyser gäller leksakens plats i de vuxnas tankemönster. I de talrika studier över barnliv och barnlek som presenterats under hundra år, ligger tyngdpunkten på lekens väsen, olika genrer av lek, barnets kultur-, social- och psykohistoria – medan ting och rum intar en undanskymd plats, hänger med som ett slags halvt osynligt bihang.

Man kunde särskilja tvenne huvudslag av mekanismer i mänskligt tänkande kring barnleken, med projektioner också på tingen och rummet i leken. Man kan tala om "speglingsmekanismen" å ena sidan och "äventyrsmekanismen" å den andra. I det förra fallet ses allt vad som gäller barnens liv och värld som en avspeglning av vuxenvärldens liv och värderingar. I det senare betraktas barnens värld fortfarande som något rätt så okänt, en port till möjligheter, till det stora äventyret på tankens och kulturens fält. Båda mekanismerna uttrycker kulturella önsknings i Västerlandet, båda ser barnet som ett positivt fenomen, som en motpol till vuxenvärld och arbete. Aspekterna utesluter ingalunda varandra, men det ser ut som om speglingsmekanismen hittills varit den starkaste. Kunskapen om barnet går via vuxentänkandet. Vuxenbilderna genom historien sätter spår i spegeln. Det lilla (ofullgångna) barnet är någonting bildbart, som bör bli föremål för kulturell påverkan.

Speglingsmekanismen

Resonemanget kring barn, ting och rum är ett vuxenresonemang, som utgår från att barnet har en viss, i regel underordnad, position i förhållande till de vuxna. Vuxentänkandet är centrum för vad som sägs, analyseras och uträttas om och kring barn. Mekanismen har en tydlig intellektuell prägel, också barn inordnas i intellektuella schemata.

Det blir framförallt mycket **historia** kring barn. Barnen öppnar tidsperspektiv på den mänskliga kulturen och dess förändring. Det kan bli fråga om hela teorier kring det mänskliga psykets historia, som hos Lloyd de Mause i "The History of Childhood" (1974), där barnet i historien ses som objekt för vuxenprojektioner i det undermedvetna, som substitut för vuxna eller som objekt för empati.⁶⁹

Speglingsmekanismen omfattar funktionalistiska synsätt, kultur och samhälle "organiseras upp" kring barn på ett naturvetenskapligt sätt. Barnen fungerar som symptom på biologiska eller sociala fenomen i samhället: som vittnesbörd om hur en barndom fungerar, hur socialisation sker, hur kommunikation tar sig uttryck. Det kulturella nätverk som uppstår **barn emellan**⁷⁰ faller utanför speglingsmekanismen.

Flera antologier över barnens, barndomens och lekens historia har visat huru samhällets skiftande intressen har avspeglats i barnens villkor. Också leksakerna har studerats i sin samhälleliga betydelse. På samma sätt som barndomen indelats i olika faser har leksakerna indelats i olika kategorier, t.ex. enligt huru de vuxna antagit att barnen uppfattat tingen eller utgående från vilka betingelser som är gynnsamma resp. ogynnsamma för lekens och leksakernas överlevnad i en industrialiserad värld av masskonsumtion.⁷¹

Det råder ett stänk av glorifiering av barndomen i den spegel de vuxna skådar i. Här finns både industrialiseringen som ett hot mot romantikens barnkultur, miniaturiseringen av barnvärlden som en metod att karakterisera densamma och schematiseringen av tid, ting och rum i barnens tjänst.

*

Bland de fåtaliga nyare studierna över leksaker bör främst nämnas Brian Sutton-Smiths "Toys as Culture" (1986), som ett typiskt exempel på speglingsmekanismen. Det är leksakernas betydelse i den moderna amerikanska kulturen som analyseras. De tas som indikatorer på struktur och förändring i familjelivet och barnens position däri, t.ex. "solitariness is the child's gift to the parents", "toy stands both for being lonely and seeking consolation". Leksakerna tas som indikatorer på teknologins ideologiska frammarsch också i barnvärlden, inbegripande ideal om makt och förnuft. Leksaken och leken har gjorts till edukativa element i kulturen, präglade av vetenskap, framstegstro och arbetsmoral, i formen "leksaker är barnets arbete". Slutligen har leksaken inordnats i marknadens värld och blivit både ett medel i jakten på det nya och i skapandet av identitet. Å andra sidan har därmed en idealisering av leken och leksakerna skett, varvid imagination och kreativitet – enl. Sutton-Smith felaktigt – kopplats ihop med leken och tingen i den. "Play's end is within itself", fastslår han. Det är de moderna myterna om leksaken Brian Sutton-Smith vill penetrera.

Leksakens olika dimensioner är avhängiga av kontexten som i sin tur har både ideologisk och känslomässig bakgrund. Leken både som en form av primitiv kommunikation och primitiv uttrycksfullhet har en paradoxal karaktär. Leksakerna som både miniaturer och schematiska ting innebär en **dualism** som försvårar tolkningen eller gör den omöjlig. Leken assimilerar tingen in i en subjektiv värld. "Children develop their own **community of fantasy and play** and can easily signal

to each other in ways with which others are not familiar". "The toy itself cannot tell us, but our knowledge of play shows us that play's excitements derive from both following the cultural rules for behavior and defying the cultural rules". — "In play, the significance of what is going on may come as much out of the minds of the players as out of the objects in their hands or the world to which these objects refer".⁷²

Liknande tankegångar kring leksaken i kulturmönstret har 1978 presenterats av de tyska etnologerna Andreas Bimmer och Gitta Böth. När man talar om leksakens samhälleliga betydelse i dess sociala kontext är det speglingsmekanismen man fokuserar studiet på.⁷³

"Vad gäller källskrifter arbetar man när allt kommer omkring nästan uteslutande med sådant som talar om barnen och sällan med utgångspunkt från vad barnen själva är, — — — vad de själva kan berätta om sina aktiviteter och om sina kontaktnät inom samhällslivet. Barnen ringas in med hjälp av moraliska och uppfostrande funderingar som skrivits i detta ämne av en upplyst elit eller också med hjälp av kurvor över levande och döda eller med hjälp av procenten övergivna barn". Så kritiserar den franska mentalitetshistorikern **Arlette Farge** "Historikern och barnet", som i alltför hög grad studerat den "officiella" uppmärksamhet samhället ägnat barnen, medan barnen själva inte fått någon historieskrivning. Olika aspekter på barnens historia är fortfarande förträngda av t.ex. det automatiska sammanfogandet av barndom och kärlek. Forskningen är beskuren av vår tids uppfattning om barndomen. Farge efterlyser ett studium av känslorna såsom de kommer till synes i barnets strukturella verklighet i samhällets ögon. Framförallt poängterar hon att barnen i ett historiskt perspektiv aldrig är stelnade i någon bestämd roll. Det är lättrorligheten, att leva som barn och vuxna på en gång, "att samtidigt vara både det ena och det andra och betraktas (eller utnyttjas) som sådana av omvärlden", som är det specifika i barnets historia. Barn förenar i sig privat och offentligt liv.⁷⁴ En sådan syn överbygger också forskningens uppdelning på antingen ett spegel- eller ett äventyrstänkande.

Äventyrsmekanismen

Bortser man från att betrakta barnen enbart som ett symptom på ett samfunds tanke- och handlingsmönster, träder den andra mekanismen, äventyrsmekanismen, i funktion. Kritiken av vad som forskats och presenterats kring barnet har velat rikta blickarna just på denna okända värld, barnens "egen" värld, "egen" kultur. Det blir då fråga om att försöka fånga barnet "i sig", att studera barnet på andra premisser än vuxensamhällets, att ge avkall på maktaspekten, att försöka leva sig in i en gruppkultur som antas ha egna symboler, metaforer och fantasifull kreativitet. Trots ett sådant hermeneutiskt betraktelsesätt är ju beskrivningarna likväl bundna till vuxenvärldens kategoriseringar. Alla försök till klassificeringar av t.ex. leksakerna kan te sig rätt meningslösa. Om tingen och deras betydelskiftningar skall synliggöras måste det ske i hanteringen av dem, i själva leken. Definitionen av leksaken blir, såsom tidigare framgått, mycket vid, men också vag. Ett studium av leksaken enbart på vuxenpremissor blir en torso, som vi sett med både drag av nostalgi och tidsfördriv.

Utgår man, på antropologiskt maner, från att barn representerar en helt okänd kultur kan följande påståenden tjäna som utgångspunkt för ett försök att inringa eller åtminstone antyda vad som skiljer denna kultur från vuxenkulturen.

- Barn skapar och använder symboler och ritar därigenom **egna gränser** för tingens betydelser, de förvandlar betydelserna och river ner gränser kring tingens konventionella betydelser.
- Barn är i lika hög grad som vuxna meningsskapande varelser och besitter därigenom **en egen kultur**.
- Barn rör sig i tid och rum och formar sig ett **eget revir** som står utanför vuxenvärldens kontroll eller som förutsätter öppna vuxenroller då det kommuniceras.

När det gäller själva den menings- och revirskapande processen kunde följande gränslinjer mellan "barnsligt" och "vuxet" dras upp:

- Seendet innebär någonting annorlunda, nyttjandet av en "inre värld" som icke är obetingat relaterad till synnerverna, utan har karaktären av en särskild form av abstraktion.
- Ordandet av tingen sker mångdimensionellt, de ges tilläggsbetydelser, transformeras (i motsats till vuxenvärldens absoluta kategorisering och det funktionalistiska redskapstänkandet).
- Såväl seendet som ordandet innehåller experimentella, oväntade drag, drag av humor och satir (i motsats till det harmoniserande perspektivet och de behovsmotiverade synerna på ting och rum i barnens värld).

Det fjärde kapitlet i föreliggande bok, "Dolda lekmiljöer, förgängliga leksaker", om barnens revir i förindustriell miljö, är avsett att exemplifiera påståendena ovan.

Kapitlet skall också stå i relief mot de återkommande diskussionerna om vad man kan göra med och av barnkulturen, vad den behövs till ävensom lekens och leksakens pedagogiska instrumentalisering, kort sagt ambitionerna till produktutveckling av ting och rum i barnens värld. Inställningen att barnkulturen kan ha något (som tappats bort under tidens gång) att ge vuxenvärlden, att leken upphöjs från nonsens till betydelse, kan förhoppningsvis också ges perspektiv.

Skiftningar i kulturmönstret

I en antropologisk översikt "Das menschliche Spielen" (1973) presenterar **F. J. J. Buytendijk** en inträngande analys av relationen mellan verklighet och fantasi i tingen i leken. Det gäller föremålens tillskrivna egenskaper och symboliska betydelseskiftningar. Ett föremål kan sägas vara lekobjekt bara för såvitt det är "bildbärande" (Bildhaftigkeit). Det utgör då en del av möjligheternas och fantasins sfär. Lekens redskap har aldrig karaktären av ett "objekt", ett "föremål" vars kännetecken småningom blir uppenbarade genom teknik och förnuft. Man leker ej med "något bestämt", utan bara med ett "något", som blir till, utformas först

under själva lekprocessen (Umgang). Det sker under den dialektiska cirkelprocessen, mellan lockelsen och dess respons, rörelsen och berörandet eller "i rörelse sättandet". Genom detta "av och an", "hit och dit" blir de "möjligheter" som bildbärandet för tillfället kan gömma på och som låter sig anas, upptäckta.

Buytendijk tillämpar här ett synsätt på tingen som har en parallell i Arlette Farges syn på barnet i historien. Aspekten fäster huvudvikten vid det symboliska i leken. När ett barn för första gången hanterar en tråkloss som en bil eller en hund, blir trästycket skenbart det åskådliggjorda föremålet. Det befinner sig mellan signal och tecken, mellan tecken och symbol. Det företräder inte själva saken på samma sätt som ordet (en äkta symbol) gör det, men trästycket är heller inte identiskt med en bil eller hund.

För barnet har föremålet i handen två eller flera betydelser, liksom käpphästen på en och samma gång är både käpp och häst. Under det symboliska lekanDET, i illusionsleken, får saker och händelser nya betydelser, som visserligen under lekens gång kan såväl bevaras som utbytas. Denna "vändning" (Wendung) i förhållande till världen kan bara antydast med begrepp som "imaginativ kreativ förmåga", "existensens dubbeltydighet", "att vara och hava", "öde och fritid", kort sagt: **människans andliga varande**.

Människan i leken är underordnad skenet och illusionen, men är samtidigt likväl medveten om realiteten, verkligheten. Sålunda är t.ex. ångesten i leken icke en riktig ångest, utan en för barnet manipulerbar ångest. Också det medvetna jagets förverkligande genom med- och motspelandet kan betraktas som kärnan i lekens ursprungliga väsen.⁷⁵

*

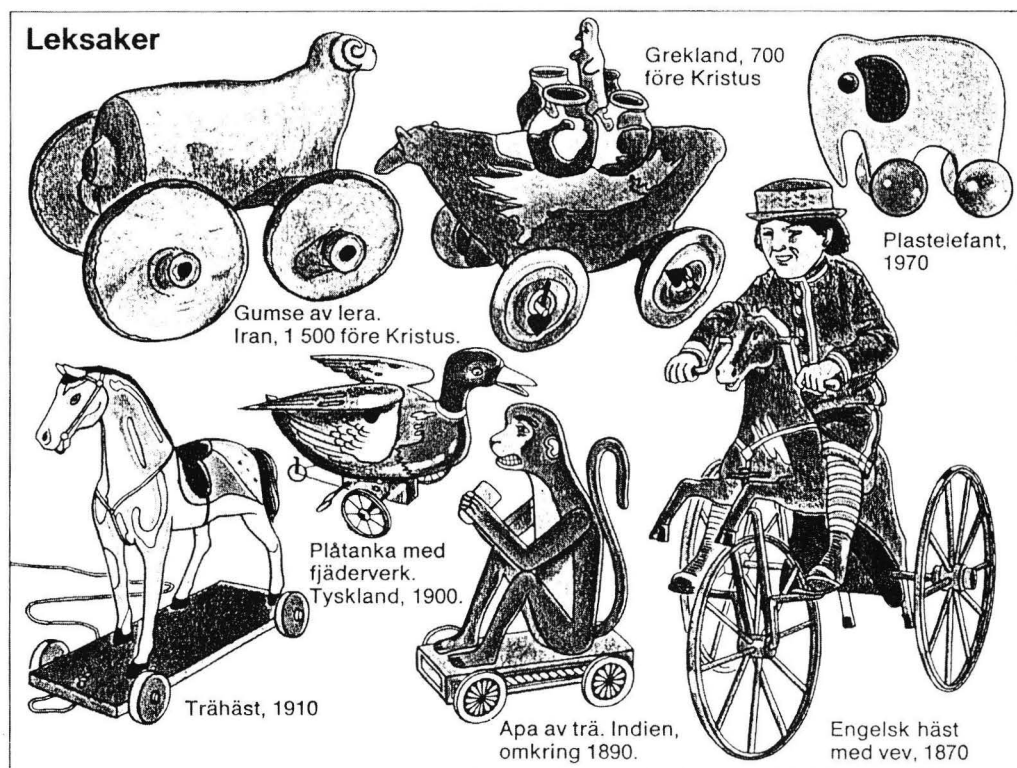
I denna bok granskas ting, rum och barn ur en kulturanthropologisk aspekt. Det är studier i gränser och gränsoverskridande när det gäller barnens förhållande till ting och rum. Det är ett studium av hur materialet tar gestalt i leken och kulturens mångdimensionalitet. Därjämte framträder naturligtvis barnens position i kulturen genom tingen, det är en konventionell analysaspekt.

Renodlar man den förra, nämligen barnens sätt att markera gränser, söker man efter någotslags logiska principer i barnkulturen vilka samtidigt skulle vara dess distinkta kännetecken. Det är ett vetande om fenomenen och deras ordning, så som barnen gestaltar det. Det är arrangemanget av tingen i leken och föremålets betydelsebärande funktion i leksituationen, den symboliska klassifikationen. I ett historisk-antropologiskt perspektiv uppstår också frågan om huruvida barnens förhållande till ting och rum förändrats. Det är frågan om att beskriva en **seendets kultur**, vid sidan av den konventionella synliggörandets kultur. Man kunde förutsetta, att skillnaden mellan **lekens redskap** å ena sidan, och **leksakerna** å den andra, avspeglar två skilda sidor av kulturmönstret, eller olika delar av en socialt uppbyggd betydelse, för att anknyta till Peter L. Berger.⁷⁶ Denna dualism kunde beskrivas på följande sätt:

- 1) ett ekologiskt-näringsmässigt betingat, experimentellt och innovativt kulturmönster – det producerar lekredskap
- 2) ett socialt-rituellt (magiskt) betingat, traditionsbundet (konservativt) och normgivande kulturmönster – det producerar leksaker

Den officiella leksakssynen – också när det gäller krigsleksakerna – har utgått från det senare. Den tar fasta på barnen som pedagogiskt bearbetbara varelser. Barnleken utformas likväl kontinuerligt under intryck av det förstnämnda mönstret. I barnens förhållande till ting och rum – också i krigslekarna – tävlar emellertid båda mönstren med varandra, de för en dialog – som är oavslutad.

Begreppet leksak



★ **Leksaker.** Så länge det har funnits barn, har de lekt. Så länge har de också haft leksaker. De första leksakerna var saker, som man hittat. Du har kanske själv gjort kor av grankottar och pin-
nar.

Men arkeologerna har hittat riktiga leksaker, som är flera tusen år gamla. Det kan vara djur av lera eller små vagnar, som man kunde dra efter sig (bilden!).

Förr var det bara de rika, som hade råd att köpa leksaker till sina barn. Så för det mesta gjorde man leksakerna hemma. I våra dagar finns det stora fabriker, som inte gör annat än leksaker. — Se Arkeologi och Lekar.

33. Den endimensionella leksakssynen renodlas också i uppslagsverken avsedda för barn. — Ur Junior Lexikon, Förlags-
huset Norden Ab, Malmö 1982.

STADENS STÖRSTA LEKSAKSAVDELNING:

Robocop serien
TILL UTFÖRSÄLJNINGSPRIS
t.e.x FIGURER



CHOCKPARTI om 200 st!

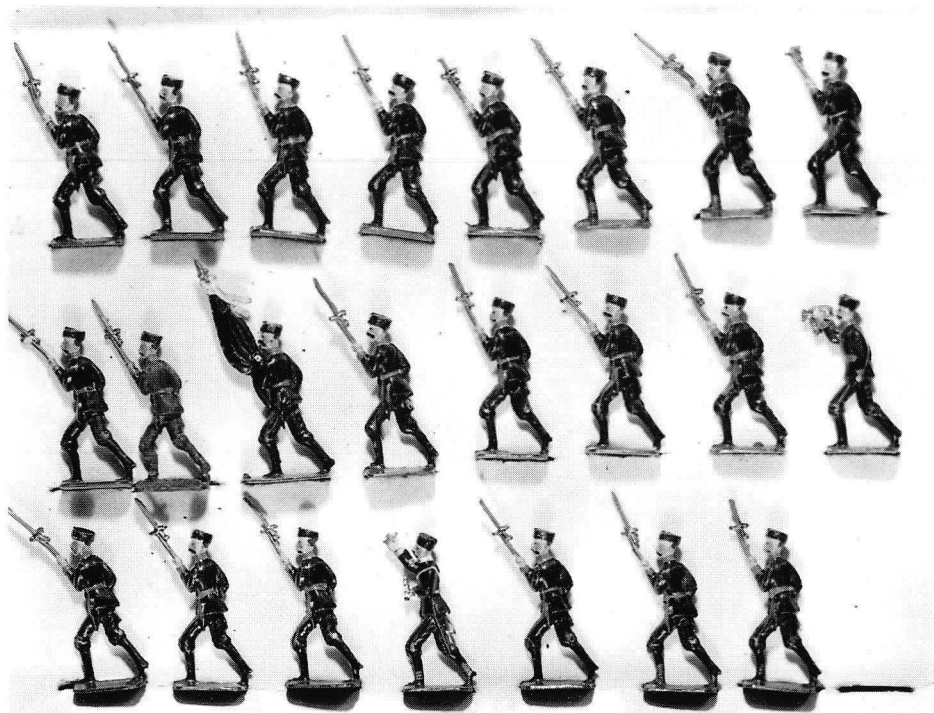
10 (65.-) st



↑ 34. Moderna figurer i hårdplast av rymdmän, robotar, seriernas skräckfigurer m.m. anses befordra våldsbeteenden och uppamma till ett mekaniskt, dyrt samlande. — Tidningsannons.

← 35. Barnrustning, sannolikt tillverkad i Milano ca 1605 och avsedd för den polske prinsen Vladislav IV. Möjligen använd vid parader. — Livrustkammaren.

↗ 36. Tennsoldatsserien Finska Gardet, av Noris fabrikat, belönad med medalj av Ludvig II av Bayern (kung 1864).





37. "Pojkarna läste massor med indianböcker". Indianlek i Masaby, Kyrkslätt 1925. — Bernhard Åström.

38. Skolpojknas snöbollskrig tecknat i Läsning för barn av Z. Topelius, Andra samlingen 1866.



Fästningen Hjelteborg.

(sid. 75)



HANS DRAR UT TILL STRID.

39. Pojkidealet har in i nutiden konstituerats av den tappre soldaten. — Ur bilderboken Julgubben 1889, jfr bild 52.





40. När krigsleken blir allvar. Pojkarnas skyddskår i Saltvik under inbördeskriget 1918. — Ålands Museum.





- ↑ 43. Den av forskningen upprätthållna skillnaden mellan leken, spelet och leksaken, mellan vuxna och barn, blir oskarp då vi närmar oss mänsklighetens urgamla spel. – Schackspelet jämte schatull är en vängåva av kejsaren Alexander III till chefen för järnvägsstyrelsen i Ryssland, geheimerådet, friherre Knut Stjernvall (1819–1899). Hans dotter f. 1861 brukade ännu på 1930-talet spela schack med sin sonson i 12-års åldern. – Förf.
- ↖ 41. Att höra och se på de vuxnas värld har utgjort en väsentlig del av barnens revir – oberoende av vilken position de vuxna givit dem. Barn i Jakobstad som åskådare till torgmötet underorstreiken 1905. – Jakobstads museum.
- ← 42. Kanonerna på Sveaborg fascinerar daghemsbarn på utfärd. – Förf. 1979.





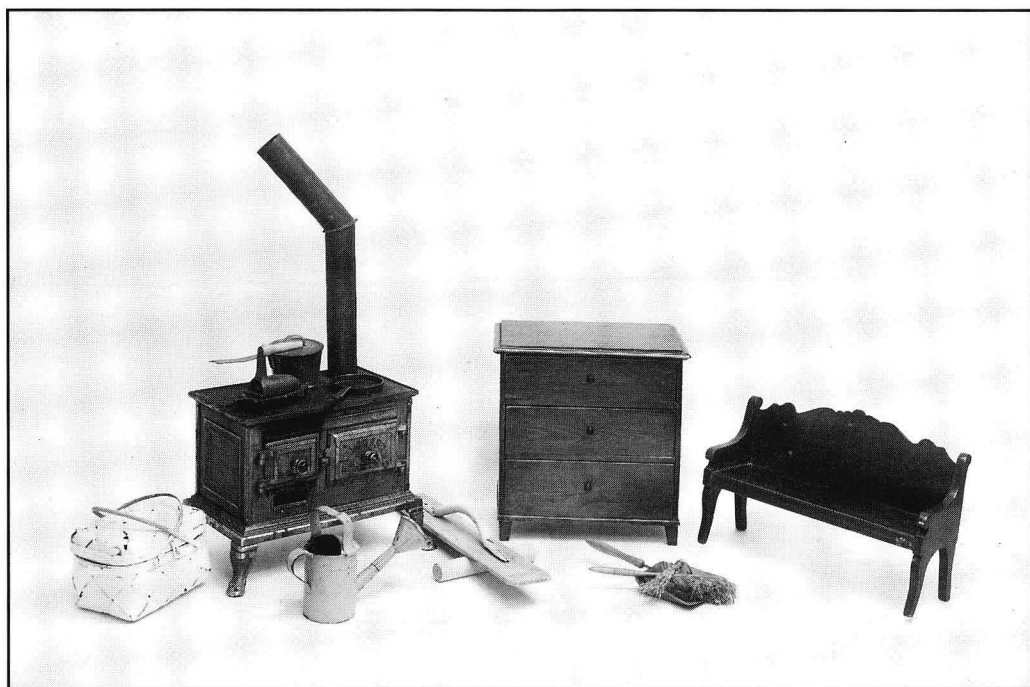
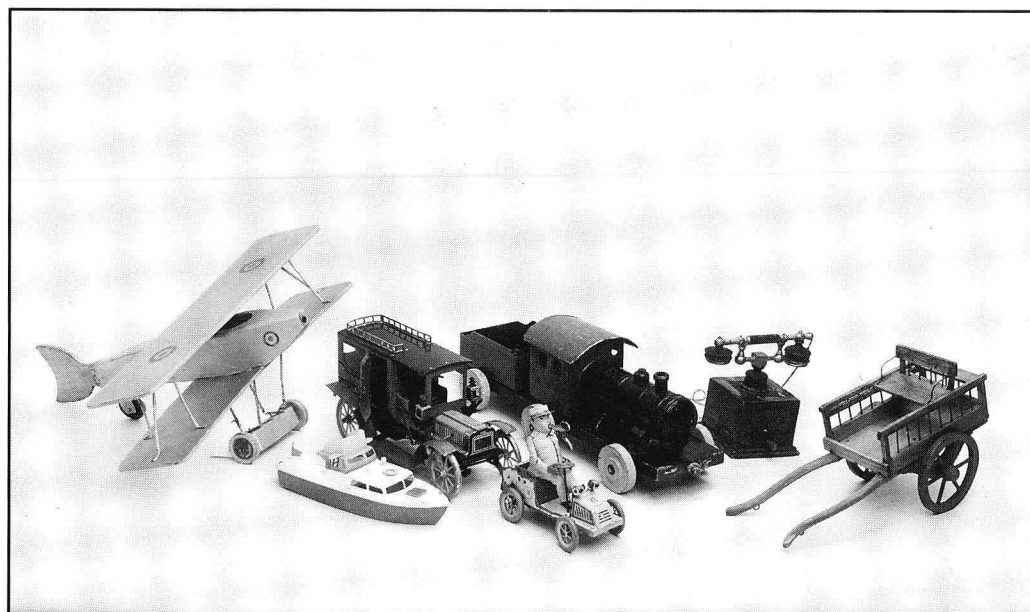
- ↑ 46. Leksaksdjur i Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.
- ↖ 44. Finländska dockor, bl.a. en i folkdräkt från Hitis, en soldat, en sjuksköterska, Åbo stads historiska museum, nuv. Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.
- ← 45. Dockor från olika tider och länder i Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.



↑ 47. Leksakssortimentet i familjen Hällfors sommarvillan Hallonnäs på Drumsö i början av 1900-talet.

↗ 48. Teknikens vinningar avspeglade i de fabriksgjorda leksakerna. Den signalerande bilen av fabrikat Lehmann, lokomotivet från 1940-talet, båten av plast. Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.

→ 49. Leksaksmöbler och husgeråd, bl.a. en spis av Högforsfabrikat, ett mangelbräde med stock, en sopskuffel med borste och kvast. Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.





50. Docka i rysk folkdräkt som tillhört grevinnan Eugenie von Etter, f. Armfelt 1831. Från Ratula gård i Artsjö, ca 1840. Finlands Nationalmuseum.



51. Spådomsdocka. Den nedre delen en svarvad träställning med bred kjol av olikfärgade vikta papperslappar. På varje lapp med bläck skriven spådom, t.ex. "Lyckan du hoppfullt kan bida, Kärleken skyddande står vid din sida". Tillh. familjen Brummer. 1800-t. Finlands Nationalmuseum.



52. "Julgubben". Bilderbok med text af Tea /Toini Topelius/. Teckningar av T. Reiss. Helsingfors, G.W. Edlunds Förlag 1889.

Barnleksaker,

hos Holmström & Lindroth.

Nytt till Julen!

Prydnader till Julträd, såsom förfärdade och förgyllda Glasbollar, Rötter, m. m. d.

Fruktkorgar, större och mindre.

Bord- och Théserwiser för dockor.

Slumrande Dockor.

Kulspel.

Dockhuswuden.

Badande Dockor.

Djur af porcelän.

Ljusstakar.

Drnspel.

Små nätta Stolar.

Korgar och Dockwagnar.

Färdigt beklädda dockor.

hos

F. N. Blomdahl.

Nischakoffska stenhuset
mid Esplanaden.

Swetemjöl, utmärkt godt, i säckar om 12 liö-
punds wigt;

Silkes-läckduk för smetemjöl

53. De köpta leksakernas spridning i Finland under förra hälften och mitten av 1800-talet sker i formen av julutställningar som handelsmännen arrangerade.
— Annons i Helsingfors Dagblad 11.12.1862.





↑ 56. Samebarn i Tšingalas, Kallajaur, framför kåtan med små renar täljda av spånor. – K. Nickul 1935.

↙ 54. Majvippor i den borgerliga lekvärlden är ett roande tidsfördriv vars ursprungliga funktion – att medelst gröna grenar hälsa våren kommen – fallit i glömska. Barn i Åbo ca 1912.

← 55. På första maj har barnen i Österbottens kustbygger sprungit "vallbåssmess" eller "stjällanmäss" för att skrämma bort vargarna. De hade ko- och fårskäl-lor eller bjällror fastbundna i rep runt kroppen eller på ryggen. De yngre barnen sprang om dagen, de äldre, skriftskolgångna ungdomarna på kvällen. Seden förekom ännu ca 1940. (Budkavlen 1941, s. 110; Hembygden 1912, s. 87). – Foto från Övermark kyrkoby taget av Alfred Franzén ca 1909.



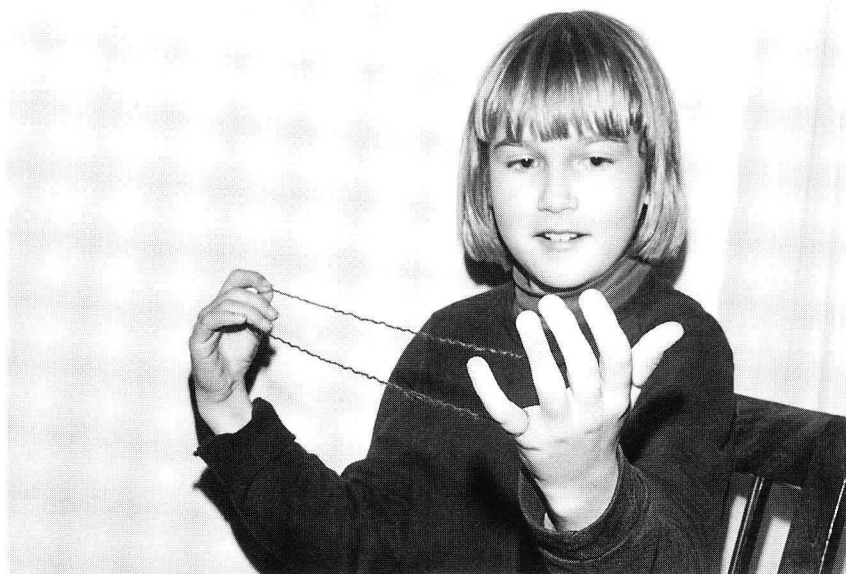
↑ 57. Leksaker och spel bland skoltsamerna, bl.a. en sydd näverbåt, en ackja, snurror, ett brädspele, en läderboll, ett armborst, en vinande snurra upp-trädd på tråd och benkottor för spel. Finlands Nationalmuseum. — B. Bonns 1987.

→ 58. Docka med människoansikte, utskuret i trä. Gjord som substitut för en avliden. Samojederna. Finlands Nationalmuseum.





59. Dockor bland de finsk-ugriska stammarna öster om Ural. Uppe t.v. från vogulerna, t.h. från samoje-
derna med huvud av en sjöfågelnäbb, nere t.h. från
ostjakerna. Finlands Nationalmuseum.



60–61. Trådleik: man gör en visp. – Förf. 1985.





62–63. Eiffeltornet. – En kaffekopp. – Förf. 1985.





LA GUERRE

Ce nombre de petits Soldats
pourroient donner de grans combats
à conquerir toute la terre :

mais, estans armez, de leger
leurs Equipage fait juger
qu'ils vont à la petite guerre . 23

64. Barn leker krig, ett exempel på "speglingsmekanismen".

65. Kroppen och elden som redskap i leken – "äventyrsmekanismen", att spränga gränser. – Bild 64–65 ur Jacques Stella, "Les jeux et plaisirs de l'enfance" 1657, innehållande 50 teckningar av barnens lekar (faksimileutgåvan, Dover Publ. 1969).



LES PETITS FEUX

Ce leur est une volupté
de Sauter, au cœur de l'Esté,
par dessus ces feux de bourée ;

Mais si le plaisir de ce jeu
ne dure pas plus que leur feu
il sera de courte durée . 11

*"Ty the barn som utaf en oägta säng född warda, the måste
witna om onskona mot föräldrarna, när man them frågar.*

*Men horobarn skola icke trifwas, och säd af en orätt säng
skal förgjord warda."*

*(Wishetenes Bok 4. Cap.: 6, 3. Cap.: 16.
BIBLIA, Fjerde Uplagan, Stockholm 1776, Johan Georg
Lange)*

III. Barnens position i 1700-talets miljö

1. Synen på barn i Helsingfors under 1600- och 1700-talen

I sitt klassiska arbete *"L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime"* (1960) har Philippe Ariès hävdad, att ett begrepp barndom i modern mening växer fram under senare hälften av 1600-talet. Barnen börjar uppfattas som en särskild åldersgrupp med specifika fysiska och psykiska egenskaper. Man skiljer ut barnen från vuxenvärlden och en särskild kultur för barn producerad av de vuxna börjar utformas, en process som blir särskilt framträdande från och med slutet av 1700-talet. Uppfattningen om barnets oskuld föder ambitioner att dels skydda barnet från livets orenhet, dels bereda det för vuxenlivet genom pedagogisk fostran. Upptäckten av barnets naivitet hänger, enligt Ariès, samman med familjelivets utveckling till en intim sfär i slutet av 1600-talet. Den moraliska omsorgen om barnen däremot, förverkligad i skolan och barnlitteraturen, ställer han i samband med den centralistiska statsförvaltning som uppstår i Europa vid samma tid.¹

Trots att Ariès material gäller de högsta stånden i Frankrike och hans generaliseringar inte är tillämpliga t.ex. på folkkulturen, har han inringat **barndomen som en historisk institution** och givit teoretiska redskap för en analys av empiriskt material från skilda samfund och kulturer. I det följande tar jag fasta på tre aspekter i detta tema och belyser dem med det fragmentariska material man kan sälla fram ur diverse urkunder gällande Helsingfors stad. Det är för det första barnen som **objekt** för de vuxnas handlingar man kan belägga. För det andra kan vissa slutsatser om barnens **position** i staden och bland olika sociala skikt formuleras. Och för det tredje kan kanske något om barnens **revir** i både fysisk och mental bemärkelse konstateras. Vilket värde tillmätte de vuxna och samhället barnen i Helsingfors under 1600- och 1700-talen? Fanns det något begrepp barndom? Vilken stadskultur i vid bemärkelse var barnen delaktiga av och på vilket sätt? Vilka förändringar skedde i mentalitet och attityder gällande barn?

Barndödlighet och barndop

Ett ofta konstaterat faktum är den stora barndödligheten i äldre tid, i synnerhet före vaccinationens uppfinning i slutet av 1700-talet. Förutom epidemierna skördade direkta olyckor såsom kvävning och drunkning barn. I Helsingfors äldsta längd över begravna 1667–1700 finner vi årligen att nästan hälften av de döda var barn. Vissa år var över hälften barn: t.ex. 1671 17 barn av 26 döda, 1683 20 barn av 38 och 1695 36 barn av 66 döda. Ofta var det en hustru med ett eller två barn som dog. Det var inte ovanligt att man miste två barn. Under fem år i början av 1680-talet förlorade rådmannen Hans Foss tre barn, varav ett "oächta" och 1690 miste han ytterligare ett barn i mars och ett i september. Jöran Fiskare begrov 1691 ett barn den 15 juni och två barn den 6 juli. Också okända barn begrovs i Helsingfors, det kan heta "en hustrus barn som kommit ifrån Narva", "een fremmande barn" eller "tvenne stycken oäkta barn". Endast ståndspersonernas barn begrovs inne i kyrkan, de övriga på kyrkogården. År 1690 var det conrektorns, räntmästarens, borgmästarens och överste Ribbings barn som fick plats under kyrkogolvet.

Under stora ofredens år 1710 finner vi bland de många döda anteckningar om barn av typen: "En Soldatz barn af Wiborgska"/regementet/, "En Skantz Timbermans barn", "3 dieknegåssar", Jacob Skomakare med 2 barn, Simon Murmes-tars 3 barn, Thomas Muscas 4 barn och dess svärmoder, Kåckis Marias 2 barn (hade mist 2 barn även 1696), o.s.v. Att barnen följde med föräldrarna i fält, soldater och sjöfolk, kan man sluta sig till av notiserna. Även flyktingars barn begrovs, liksom barn som synbarligen drev omkring utan föräldrar, så i dec. 1710 "2 främmande barn".

Kyrkoordningen av år 1571 stadgade om nöddop hemma "aff hwem the kunna", då barnen var alltför svaga för att man skulle hinna föra dem till kyrkan och kyrkoherdarna anmodades att undervisa folket i nöddöplelse.

Av stadens doplängder i slutet av 1600-talet framgår att dopet skedde 2–3 dagar efter födseln, ibland samma dag. Ett dopnamn är det vanliga bland stadens allmoge, tvenne namn börjar uppträda först i början av 1700-talet. Ståndspersoner ger sina barn två namn, t.ex. Måns Lorens 1680, son till häradsskrivaren Lorens Crantz, Maria Christina 1683, dotter till tullnären Erich Bruse. Vanliga folkliga namn i slutet av 1600-talet är: Maria, Margareta, Karin och Elisabet, Johan, Lars, Mats, Nils, Olof, Petter (Per) o.s.v. När Jacob Reimers 1681 gav namnet Theodoricus åt sin son var detta en ovanlighet. Möjligen identifierades barnen främst som sina föräldrars avkomma, att döma av notiser i dödslängderna som "Swartz Johans dotters barn" 1695 och Petter Steens Ammas barn" 1694. I det sistnämnda fallet är det hushållet eller gården som föder barnet som även ger det dess "kamerala" plats.²

Dopseder och dopdräkter

I de vidlyftiga överflödsförordningar som utgavs i Sverige-Finland 1664 behandlas utsvävningar i klädedräkt och vid gästabud i samband med barndop, trolovningar, bröllop och begravningar. Förordningarna avfattades skilt för adeln, prästerskapet

och borgerskapet. Man torde kunna se dem som en spegel av rådande sedvänjor, i synnerhet när det gäller vissa detaljer i skick och bruk måste det ha funnits en verklighetsgrund. Borgarståndet indelades i följande fyra "trappor" eller grader: 1. Borgmästare och råd eller magistraten, 2. Förnåma borgare, 3. Medelmåttigt och ringare folk, 4. Tjänstefolk. Om borgarståndets barndop stadgades i §§ 21–23 år 1664 följande:

Widh Barnedoop skole ock alla Banquetter wara affskaffade, och ingen, som til Fadder budin warder, Man eller Qwinna, gifwe någon Faddergåfwo, widh femtijo Dahler SölffwerMyntz Straff, och dhen, som dhen emoot tagher, hafwe henne förwärfkat, vthan så är, at dhen, som Barnet ägher, är aff sådan fattigdomb, at man aff warkundsamheet wil sända något heem i Huuset i Allmoso til dhen samma. Effter som och ingen må bruka öfwer 3 Faddrar aff hwardtera slaget.

Widh alle Barnedoop skole inge flere til föllie biudas, än allenast Faddrarne med BarneModerskan, anten Döpnigen i Kyrckian, eller hemma, förrettes; Skeer detta senare, då måghe bemelte Faddrar dher allena tracteras, doch vthan alt öfwerflödh bådhe i Maat och Dryck, och dhet alt, effter dhe graders egenskaper, som här för äre beskreffne. I dhet öfrige, skole inge Sänningar aff Bakelser eller Confect och Socker tillätne wara at sändas kring i Staden, alt dhetta widh 40. Dalers booth.

Slutligen stadgades om dopdräkter:

Så böhr icke heller någon Excess medh Christninge-Kläder tåhlas, vthan hwar och een låte sigh wara angelägit, at Barnen, effter Föräldrarnes Ståndh, welkor och Embete, måge alfwarsampt, hederligen, och vthan andras Förargelse, vthsmuckias til dheras Doop och Christendomb, achtandes dher widh, som vidh annat, åthskilnaden, som offta oppreppade grader tilhörer: dhen dher emoot bryter, böte 30. Dahler SölffwerMynt.³

Den tidigaste uppgiften om spädbarns klädsel i Helsingfors härrör från år 1649, då kaptenslöjtnanten Påvel Persson Juuts änka ägde "Barne Christendooms klädher medh guldh Knijtningar omkringh och Posementer i korsswijs fodrade medh röödt Boy, Barnelinda af brunth Sammeth".⁴ Barnet lindades alltså först, i detta fall i ett lindeband av brun sammet, ett dyrbart tyg. Därefter kläddes dopdräkten på, antagligen en rektangulär ärmlös dopmantel som snördes kring barnets hals. Den var utstofferad med guldspetsar och flätade bandbesättningar samt för värmens skull fodrad med det ruggade ylletyget boj. Under slutet av 1600- och 1700-talen finner vi dopdräkter av följande slag omnämnda hos det förnämre borgerskapet i staden:

Ett Christnings kläde aff gammalt Sölffer Moer (moaré) – hos kämnären Johan Erich Clemetson 1687

1. gammalt Cristen kläde – värt 9 daler el. lika mycket som en peruk, hos den mycket förmögne rådmannen Hans Foss 1705.

1. triumphantz barn christning kläder m. breda spitzar kringfattad samt spitzar o. röda band – utj värd 15 daler eller lika mycket som en dammast päls, hos borgmästaren Abraham Wetters hustru Brita Mary Åhman 1736.

1 st. barn christning kläde af silfwer moer med galoner – hos köpmannen Johan Holmbergs hustru Wendela Catharina Bock 1774.

Ytterligare ett gammalt kristningskläde av moaré fanns 1787 hos Johan Burtz änka Helena Sophia Printz.⁵

Det glänsande siden- eller ylleyget moaré med vattrad yta var alltså i hundra år ett nyttjat material för dopmantlar. Därjämte förekommer med röda band och spetsar utsmyckade dopmantlar av sidentyget triumfant. Det är det förmögnare borgerskapet i Helsingfors, handelsmän och tjänstemän, som utsmyckat sina barn med speciella dopdräkter. Huruvida överflödsförordningarna hade någon effekt är okänt, likaså om dopdräkterna lånades ut i likhet med brudskruden. I de talrika bouppteckningarna efter hantverkare i Helsingfors under 1700-talet saknas uppgifter om kristningskläder.

Föremål för barn

Att barn åtminstone i handelsmanshemmen betraktades som varelser med egna behov kan man sluta till av några notiser från slutet av 1600-talet. Barnen har haft egna sängar och eget sänglinne. I ett inventarium efter den förmögne handelsmannen Hindrich Hindersson 1695 upptas: 2 st. Baarn dynor, 1 st. Barn Ryia gröön, 1 st. Lijten Barn sängh, 1 st. Barn wagga och 1 st. Lijten Barn kista. Också hos kämnären Johan Erich Cemetzon 1687 fanns ”1 smo barndüna”. När handelsmannen Hendrich Bertillssons hustru avled 1702 fanns i huset ett gammalt litet barnbolster och gossen Lars fick en ny klädning ”och annat smått”, vidare fick bägge gossarna ”sorgekläder”. Det framgår även att gossen Lars sändes ensam på en resa.

Kläder och sängkläder för barn uppträder sporadiskt i borgerskapets bouppteckningar genom 1700-talet. Råd- och handelsmannen Jobst Huuk avled 1729 efterlämnande änka och sex barn, av vilka två omyndiga. Bland kläderna fanns sist ”En liten barna kiortell af Cartun”. Efter handelsäldermannen Carl Burgman fanns 1733 två lispund ull åt barnen till kläder. År 1729 avled i Helsingfors den ryske gårdfarihandlaren Simon Jerepsiof. I hans gatubod fanns bl.a. två par barn-tofflor. Skomakaren Johan Öberg sökte 1744 om ersättning för hus, redskap och bohag han mist under lilla ofreden, bl.a. en vagga ”med snickarewärcke”, vilket tyder på att föremålet kan ha varit utsirat, det hade också samma värde som en värja med mässingsfäste. I slutet av 1700-talet har vaggryorna i förmögnare hem ersatts av sidentäcken; ett litet grönt siden vaggtäcke upptogs 1787 i handelsmannens Johan Burtz hem.

Några enstaka notiser låter oss tränga litet djupare in i den föremålsvärld som kan ha omgett barnen. I Hans Foss hem fanns 1705 också ”1 st. Fogellbur” som kan ha roat både vuxna och barn. Vid den rike Hans Burgmans död 1707 fanns i gården, förutom ett litet gammalt barnbolster, ett skrin av trä som den omyndiga dottern Anna innehade, en målad nattstol (pottstol) som var barnens, vidare ”Een Natlåda med foth af Nötbom Inlagdt förgylt beslag”, som Burgmans förut avlidna hustru givit den omyndiga dottern Catrina f. 1696. Det kan här röra sig om en nattkommod för handfat, tvättkanna och potta. Värdet, 36 daler eller lika mycket

som en guldked om 3 dukater, tyder på att det rör sig om en möbel. Nämnda Catrina ägde också en liten silverskål om 9½ lods vikt, värd 23 daler, som hon fått i faddergåva. Till de märkligaste föremålen i inventarierna från denna tid hör – också hos Hans Burgman – en pipa av silver ”med Biäldror och Biörntan” om 4 lods vikt, värd 7,16 daler. Visselpipan och bjällrorna tyder på att vi här har en skallra för barn, som också går att bita i. Sådana finns bevarade, en skallra av guld med visselpipa, bjällror och handtag av skyddande vargtand, har använts av Carl XI:s barn på 1680-talet.⁶

Belägg finns således för att barnen i fysiskt avseende uppfattats som krävande särskilda föremål, befrämjande deras förströelse, kroppsliga utveckling och hygien. Uppgifterna gäller emellertid endast stadens förnämsta skikt, de rika handelsmännen som ju hade utländska kontakter, bl.a. till Tyskland. Också bohaget i övrigt i de förnäma hemmen i Helsingfors kring sekelskiftet 1700 vittnar om begynnande estetiska och bildningsmässiga intressen.

Oäktingar och lösfolk

År 1679 fick kvinnan Hikä Madtzdotter en son som döptes till Sigfred med tillägget oäkta. Som fader antecknades ”På Erich Andersson ifr: Liffland bekendt”. Vid denna tid börjar kyrkoherdarna systematiskt kategorisera de oäkta barnen i doplängderna. Notiserna ger en uppfattning om i hurdana miljöer och under vilka villkor dessa barn kom att växa upp:

- 1680 – Stoor Anna (moder): Erich oä., Walborg oä.
Anders Båtzman på Creutzens Skotan: Rijgina oä.
Tysk feltskeren benembd Petter: Peetter oä.
Nukars Agnis: Karin oä.
- 1686 – Kåpperskans dotter: Erich oä.
Cornel: Öfwerst. v. Kåck: Märta Cornelii dr oä.
- 1692 – Nils Glaan ifr. Hokansböhl: Maria oä., Margeta oä.
- 1703 – Anders Pärsson, dragen i felt: Maria oä.
- 1713 – Högbåtzman på Amiralskepet Anders Skått: Hans oä o.s.v.

Ibland uppges fädernas namn. Det är vanligt med soldater och sjöfolk.

En annan typ är herrskapssöner som gör husets pigor med barn. Brändö säterirusthåll ägdes på 1690-talet av en nyadlad familj Rosendal. Den Fredrich Rosendal som 1707 antecknades som far till det oäkta barnet som döpes till Fredrich, avlat av Maria, piga på Brändö, är antagligen son till godsets ägare kaptenen Anders Rosendal. När Walborg oäkta föddes i april 1708 antecknades som far ”Man i skogen Johan Henrichsson”, modern var Margareta Mårtensdotter ifrån Kyrkslätt. I Johan Sarfmans gård gästade hösten 1712 Elin Simonsdotter ifrån Viborg och här fick hon sonen Svenn oäkta. Som fader antecknades soldaten på skeppet Reval Sven Lillia.⁷

Liksom i andra städer vid denna tid är det sannolikt att också i Helsingfors föräldralösa barn, med en förälder och barn vilkas föräldrar vistades på annan ort, var ett vanligt tillstånd. Vi kan också förmoda att barn vid tidig ålder fick ta hand om sig själva och att de blev vana vid ett kringflackande liv. Att bo inhysta i and-

ras hus var också för många barn en realitet. Från åren 1726 och 1730 finns för Helsingfors förteckningar över s.k. löst folk, "hwillcka sig här i Staden hafwer inträngdt" och bodde som inhysingar i både borgerskapets och stadsallmogens gårdar eller badstugor eller i gamla stugor och kyffen på Kampen eller Narincken (Skatudden). De flesta var åldringar, sjuklingar, bräckliga, blinda, vanföra, döva, krokryggiga, enögda—tiggare, gamla soldater, hantlangare och arbetskarlar, krigsfångar, vallherdar och drängar jämte hustrur, "förnedrade" kvinnor och änkor. Också barn växte upp i dessa förhållanden såsom ur följande belägg framgår:

Bårgaren Mårten Perlström haar hoos sig en förafskiedat Dragoun Pehr Walman med dess hustru Chirstin och 2 barn, är sinnad nästkommande währ reesa öfwer till Stockholm. (1726)

Hoos Bårgaren Colliander inne Sålldatz hustrun Brijta Erichsd:r med 2ne Små barn. (1726)

Hoos dödgräfwaren Påhl Michelson är inne Rustmestare änckian Maria Jörans dr, har en gässe af sina 12:åhr som går här i Scholan, do des gamla moder uthstruken uhr Mantls lengden. (1726)

Hoos Borgaren Mårthen Perlström Rustmestare Änckian Maria Strömberg med 2ne barn, af hwilcka gässen skall gå i Scholan. (1730)

Skolgång motiverade alltså i viss mån inhysesboendet, en hel del av gossarna i trivialskolan kom ju från landsbygden. I andra fall anges barnpassning som en giltig orsak, det är åldringar som får boplatz mot att de vaktar barn:

Hoos H:r Hind: Forsman Inhystes Mattz Granman och des hustru, finnes annoterat ibland Löösdrif: men sedermera af Forsman antagen att wachta et omyndigt med fallande Sothen behäfftat barn, bor i des huus. (1726)

Hoos Hattmakaren Adrian en gl. hustru Carin, som wachtar des barn uthesluten af Mantalslängden. (1730)

Stadens hospital i Gammelstaden fungerade även som upptagningsplats för föräldralösa barn. Exempel finns från 1730-talet, bl.a. på en hel soldatsfamilj, där både mannen och hustrun hade någon smittosam sjukdom och deras två barn avled i anstalten. Det mest detaljerade fallet gäller ett zigenarfölje som 1753 slagit sig ner vid Tölö där de byggt sig små kojor. Klagomål från stadens invånare och resande ledde till att en del av familjerna häktades 1754. Landshövding Gyllenborg ansåg att barnen skulle inkvarteras i hospitalet där de fick hälften av en ordinarie portion. De skulle uppfostras av predikanten och stanna kvar tills de var så gamla att de kunde få arbete hos borgare i staden.

I januari 1754 kom sålunda syskonen Matthias och Juliana, 9 och 5 år gamla, men den sjukliga Juliana dog i juni. I mars inkom sex barn: Emanuel och Samuel Gabrielsson, Carl 9½ år, Sofia 2 år, Lars och Valborg 5 år, alla med släktnamnet Andersson. Flera av dessa dog samma vår eller året därpå. I april kom ytterligare fem zigenarbarn: syskonen Carl, Wilhelm och Ingeborg Swart, 8, 4 och 14 år samt Axel och Stina, 5½ samt 12 år gamla. Av de i hospitalet uppfostrade blev Ingeborg 1756 "lillpiga", d.v.s. barnsköterska, hos handelsman Johan Sunn, flickorna Stina och Walborg hamnade hos rusthållaren Henrik Jakobsson i Helsinge, antagligen som pigor. Matthias blev efter fem år i anstalten 1758 antagen i tjänst hos predikanten Henrik Nordström i Tusby. Gossen var då 14 år, men han insjuknade och dog samma år.⁸

Barnomsorg

Den mest påtagliga organiserade formen av barnomsorg bildade trivialskolan (öppnad 1641) som stod under kyrklig ledning och övervakning. Av skolans elever åren 1722–1809 kom, enligt Eirik Hornborgs uträkningar, 49% från Helsingfors, 28% från de närmaste svenska socknarna i Nyland och 15% från det finska Nyland och Tavastland.⁹ Elevernas sociala bakgrund visar att skolan åtminstone delvis, såsom fallet var med trivialskolorna, var en anstalt för allmogens och de fattigas barn.¹⁰

Förutom vid djäknegången under julferien syntes skolgossarna vid offentliga högtider. Vid Carl XI:s död 1697 framfördes den 25 november i Helsingfors skola en parentation "Furuträns Gråt Öfwer det fallne Höga Cederträ", skriven av rektorn, mag. Georgius Kiihl och sjungen av "Gråtande Kinder".¹¹

Skolböcker för gossarna upptas i handelsmännens inventarier på 1690-talet, men det dröjer till 1750-talet innan en mera utpräglad barnlitteratur uppträder, såsom Gullivers resa hos handelsman Adrian 1753. I övrigt är det mest barnapostillor, Gezelii Barna Clenodium (utk. 1666), sammandrag av bibliska historier och Aesopi fabler som förekommer i Helsingforshemmen.¹²

Salig Hindrich Lomans änka skulle 1724 träda i nytt gifte, men hade med sin avlidne man tvenne omyndiga döttrar, Liskin 10 år och Chatarina 6½ år, som hon var skyldig att avvitra:

Altså i anseende till den ringa ägendom som effter den långwariga Flyckten öfwerblifwit tillsäger iag hwardera ofwannembde Barn på deras Fäderne i ett för alt 100 dr kmt sampt där hoos föda och kläder dem till dess dhe sig sielfwa födan kunna förtiena;

Pengarna skulle döttrarna få när de vid sina myndiga år behövde dem. På samma sätt åtog sig skomakaren Johan Sundberg, som ämnade träda i gifte med kyrkosmedens änka Helena Meyer, att såsom kristeliga föräldrar "utan någon afräkning efter råd och lägenhet Barnens education till des dhe sig sielfwa nära och hoos öfrigt mildt folk tiena kunna".¹³

Det är möjligt att stadens borgerskap tog del av Nils Svanströms år 1788 utgivna avhandling om barnuppfostran med dess frisinnade syn på barnens föda, klädsel, hälsa, hygien, kroppsrörelse, lek och arbete, inspirerad av John Lockes uppfostringstankar. Rosensteins "Underrättelse om barns sjukdomar" fanns år 1790 i justitieborgmästaren Johan Kuhlbergs och i kirurgen Anders Estlanders bibliotek.

En mässlingsepidemi grasserade i Helsingfors 1752 och skördade barn från 10 veckors ålder till över 5 år. Två år senare inträffade nya epidemier av koppor och mässling varvid 48 barn dog. Landshövding Boije anhöll 1762 bl.a., med tanke på de vanvårdade soldatbarnen, om tillstånd att i staden få inrätta ett barnhus, i likhet med den lilla asyl Augustin Ehrensvärd redan tidigare inrättat på Brändö rusthåll. Boijes initiativ, i Frimurarordens anda, förverkligades inte, men av de insamlade penningarna kunde år 1764 28 fattiga barn få understöd och systemet fortsatte. Staden hjälpte vid denna tid en ofärdig flicka genom att utse henne till svinaherde.¹⁴

Man kan inte värja sig för tanken att synen på barn i Helsingfors ännu kring mitten av 1700-talet i främsta rummet hade karaktären av en **försörjningsfråga**.

Därnäst kom barns uppfostran till ett kristligt leverne och en duglig tjänst. Barn var ännu inte barn för sin egen skull, barndomen var en förberedelse för vuxenlivet. Dopdräkts utsmyckning var mera en fråga om social status än ett behov av att dekorera små näpna varelser. Ett tidigt belägg för en barnomsorg som inte bara syftade till att mätta munnen, finner vi i stadens brandordning 1782. I tredje artikeln som gällde förebyggandet av eldsvåda anmodades husägare och hyresmän att inte vid upptänd eld i spis och ugn lämna små barn allena i huset.¹⁵ Här gällde det dock snarast stadens fortbestånd, inte bara barnens överlevnad.

Den av Gustav II Adolf 1621 utfärdade skråordningen fastställde lärgossens ålder till 14 år, då pojken kunde träda i t.ex. skomakar- eller skräddarlära. Barndomen som en tids- och platsmässigt, disciplins- och yrkesmässigt icke organiserad period i människolivet var därmed slut. Skolan infångade barnen redan tidigare, den vanliga inträdesåldern i Helsingfors var 10–14 år, men 6–7-åringar förekom liksom 16–17-åringar. Magistraten i Helsingfors utfärdade 1728 för den 16-årige Carl Fredrik Willand från Björneborg ett offentligt intyg över ärbar härkomst med rekommendation om befordran uti varjehanda skråämbete. En resa förestod synbarligen för gossen eftersom intyget översattes till tyska.¹⁶

Om den icke organiserade barndomen, barnens verksamhet utanför de vuxnas uppsyn, har vi bara några enstaka belägg. Tre pojkar greps på bar gärning 1744 vid inbrott i en bod. En av dem var 17 år, en annan 14. År 1771 åtalades en hel grupp pojkar, om 12–15 år vilka, synbarligen under ledning av en 18-åring, sysslat med att bestjäla bönder som kom resande till staden. Något av tidlöshet vilar över ett belägg från år 1789 då pojkar som i mörkret spänt rep över gatan som folk snavade i, dömdes att allvarligen agas i hemmet.

Björntandens magiska kraft och bjällrornas ljud i silverskallran behövdes bara så länge barnen var fysiskt hjälplösa och kunde bli föremål för onda makters inverkan. I skolpojkarna hade det onda redan tagit sin boning, de måste tuktas och hållas i tyglarna av de vuxna. ”Den som spar sitt ris, han hatar barnen” och ”Pojkar och hundar ska alltid ha stryk, om de ej gjort illa, så göra de”, lydde ordstävven som upptecknats också i Nyland.¹⁷ Flickorna talade ingen ännu om, under den tid som behandlats här räknades de inte, annat än som arbetskraft.

2. Barnens position och revir i 1700-talets herrgårdsmiljö

Den moderna familjen i Finland

Krigsrådet Jakob af Forselles familjeliv på Peipola gård i Elimä socken i östra Nyland i slutet av 1700-talet är ett av de tidiga exemplen på vad som kunde kallas för ”den moderna familjen” i Finland. Utgående från en ytterst detaljerad bouppteckning kan vi indirekt rekonstruera en **herrgårdsmiljö** i livsstil, i rummets och tidens organisation, i familjemedlemmarnas positioner. Här uppträder fenomen som kan definieras under beteckningar som: **familjeliv**, **privat sfär**, **barnuppfostran**, **hygien**, **fritid**, över huvud livsstilens funktionella differentiering.

Att utgående från en bouppteckning rekonstruera en hel livsstil ter sig naturligtvis vanskligt, men dokumentets rikedom på detaljer, de helheter som presenteras, liksom benämningarna tillåter en sådan läsning.

I närheten av Peipola egendom bodde vid samma tid den 13-åriga Jacobina Charlotta Munsterhjelm. Hon skriver dagbok åren 1799–1801. Den skildrar herrgårdslivet på Tavastby gård i Elimä, något enklare än hovhållningen hos krigsrådet. Familjerna Munsterhjelm och af Forselles kände varandra och umgicks ofta. Men dagboken ger också en inblick i hur ett barn **tänkte och kände** vid denna tid och huru barnen behandlades av de vuxna. Barnens **position**, deras **fysiska och sociala revir** samt **lekens plats** i detta, ger dagboken en oförfälskad inblick i.

De två dokumenten, bouppteckningen och dagboken, kompletterar sålunda varandra.

Kommerserådet Jakob Forsell (adlad af Forselles), som tog initiativet till Degerby fästning och som blev den förste borgmästaren i den 1745 grundade staden Lovisa, hade i sitt äktenskap med tyskan Johanna Schultz från Stockholm tvenne söner, som blev bemärkta män i östra Nyland. Det var krigsrådet **Jakob af Forselles** (1753–1835), bosatt på Peipola, samt bergsrådet **Henrik Johan af Forselles**, ägare till Strömfors bruk. De var dessutom gifta med tvenne systrar, komna från den Bielkeska egendomen Görväln i Stockholmstrakten. Sedermera krigsrådet hade vid 27 års ålder äktat **Margareta Charlotta Carlsköld** (1758–1802). Jakob af Forselles hade studerat i Uppsala och Åbo. Han hade därefter avancerat inom armén till löjtnant och stallmästare samt avgått med majors rang 1779, året innan han gifte sig. Titeln krigsråd förlänades honom 1788. Av fadern ägde han i arv egendomen **Peipola** i Elimä, en av de gamla Wredeska förläningarna som Jakob Forsell förvärvat. Detta innehav kompletterades av Sarfsalö säteri i Pernå skärgård, några rusthåll samt andelar i sågverk.

Det är sålunda under de två sista decennierna av 1700-talet som krigsrådet Jakob af Forselles med stort hushåll bebor och driver Peipola. Gustav III besökte gården vid midsommartid 1789 under sin resa i Finland. Godset bestod egentligen av trenne frälsesäterier med underlydande 109 frälsehemman i 8 byar och 48 dagsverkstorp. Under krigsrådets mors tid hade här ryktbara bondeuppror ägt rum på grund av gamla tvister om dagsverksskyldigheten. Förhållandet till allmogen var knappast gott och inspektoren medgav att husaga förekommit.¹

Nu avled krigsrådets kära maka, Margareta Charlotta Carlsköld, redan i augusti 1802, i nervfeber, 44 år gammal. Förutom maken efterlämnade hon 7 söner och 2 döttrar. De tre äldsta söner: fänriken Jakob August, hovjunkaren Per och kornetten Fredrik Johan Ulrik hade redan nått vuxen ålder om 20–22 år.

De två förstnämnda hade avkonterfejats av Nils Schillmark omkr. år 1785, då de slår en spik genom en träbit på en taburett. Vid moderns frånfälle var de övriga barnen: dottern Virginia Charlotta 19 år och sönerna Carl Otto och Göran Henrik Samuel 17 och 16 år gamla. De minsta barnen, dottern Ulrique Jacqueline (Jacobina) och sönerna Bernt Ludvig och Adam Magnus Filip var i åldern 12, 11 och 6 år.

Till hushållet får ytterligare räknas betjäningen som år 1807 bestod av: 2 betjänter, 2 jungfrur, 9 pigor och 5 drängar. Därutöver fanns inspektorn, hantverkare av olika slag, landbönderna och torparna. Dessa sistnämnda syntes bara säsongvis och hade knappast ärende till karaktärshuset.

Ett år efter krigsrådinnans död, under två veckor efter midsommaren 1803, för-

rättades bouppteckning över lösöret på Peipola och Sarfsalö jämte den övriga egendomen. Dokumentet blev hela 48 foliosidor långt.²

Man vandrade från rum till rum i det två våningar höga karaktärshuset, från källare till vind, från gemak till kök och man förtecknade även vad som fanns i flygelbyggnaderna. Vi följer nu bouppteckningsmännen i spåren. Vår tolkning av dokumentet tar fasta på vad de rumsliga arrangemangen och tingen kan berätta om **livsstilar** och **värderingar**, om människornas **position** och deras individuella **apparition**.

Representation och hemliv

I husets övre våning låg filen av rum som fungerade som representationssvit med den kostbaraste inredningen: förmaket och stora salen – benämningarna följer bouppteckningen. Men här låg även de intima rum som den kvinnliga sfären härskade över: frökenkammaren, barnkammaren och sängkammaren. **Förmakets** möblering vittnar, i likhet med salens, om rummets representationsfunktion. Här finns en stor förgylld spegel med tillhörande bord med vit marmorskiva. De tre fönstren inramades av tre par gardiner arrangerade med hjälp av tre par förgyllda gardinskrokar med spikar. På väggarna hängde fyra "tableauer" och i rummet fanns även en pendul. Vid behov har man kunnat dra ner tre rullgardiner. Sittplatserna utgjordes av 6 beklädda karmstolar, 6 fåtöljer och 6 taburetter, samt en divan med skarlakams övertåg och tagelstoppning. Till prydnadsföremålen hörde ett par gamla porslinsurnor, dock felaktiga. Möjligen fanns här också den slipade kristalljuskronan, en alabasterurna och en "plateau med dockor", samtliga inköpta i Stockholm. Till rummets komfort hörde en eldgaffel med tång och skyffel, en järnhängare och en dammborste. En eldskärm av bleck stod kanske också här.

I förmaket har man suttit och **handarbetat**: här stod ett sybord av mahogny och ett avlångt bord av alträ.

I detta rum kunde man duka upp för **tedrickning**.

Här stod ett tebord av mahogny, det fanns ett tekök, två tedosor av blått glas med silverproppar samt ett sockerskrin av mahogny, förutom sockerdosor av porslin, en sockerask av porslin och strödosor av porslin. Teet slogs upp i en större eller en mindre svart tekanna eller i en grön tekanna. Hade man färre gäster kunde man ta av de 16 paren koppar i rött och vitt porslin, var gästerna flere hade man 20 par porslinskoppar i blått och vitt. Ytterligare ett tebord av alrot stod i salen, tydligen av den kända typen med vändskiva (Sjölin).

Stora salen var möblerad för middagar men också för sällskapsliv. Väggarna pryddes av fyra förgyllda lampetter. Fönstren, synbarligen tre till antalet, hade var sin rullgardin, vidare upptas två par volanger och en "salslyckta" av glas.

Beroende på antalet gäster valde man bland de fem matborden, av vilka fyra hade dubbla skivor. Vidare fanns här två halvrunda matbord, ett avlångt bord och 21 spjalstolar. För servisen fanns ett blåmålat skåp i tre avdelningar och en skänk.

Här **musicerades**, det fanns tvenne "claver" tillhöra Fröknarne, et hwardera".

Här idkades också **sällskapsspel**: ett spelbord av mahogny, ett annat av valnöt och ett brädspel av mahogny stod här.

Nu fanns det i huset även ett dussin vatten carafiner av slipat glas, möjligen stod några här. Möjligen fanns här även utplacerade de två silverbägarna, den ena förgylld, samt en blomsterkorg (av porslin ?).

Salen hade golvmattor, en bättre och en sämre, samt den obligatoriska eldgaffeln. I huset fanns även två engelska golvmattor, en turkisk golvmatta och en garn golvmatta.

Festmåltider

Husets rikhaltiga förråd av linne exponerades vid bjudningar, synbarligen i salen. Vi finner här exempel på en äldre tradition: prydnadstextilierna är fortfarande få, men brukstextilierna, som tas fram till fest, visar oerhörd rikedom. Det fanns inte mindre än 65 borddukar, 58 dussin servietter och 15 enstaka servietter, delvis ärvda. De olika slagen av borddukar har i regel tillhörande uppsättning servietter. Det är holländsk damast, randig eller rutig – med blomsterkvistar, damast dekorerad med blomsterhorn, drällsborddukar med dukatmönster och olika andra namngivna mönster. Det grövre och slitnare duktyget hade brädspelmönster. Huset ägde också 15 ”skänck handdukar”.

Om vi nu, utgående från den bevarade servisen, tänker oss in i dukningen och serveringen vid en större bjudning kunde vi få följande arrangemang.

Till fest har man använt det ostindiska porslinet, möjligen var detta vapenprytt. Gästerna har antagligen bjudits på bålskål serverad ur de två punschbålarna av ostindiskt porslin. Av själva den ostindiska servisen fanns 19 flata tallrikar i behåll, vidare fanns det 14 dussin flata och 5 dussin djupa och ytterligare 7 dussin tallrikar. Ett dussin runda assietter kompletterade servisen. Till kuverten behövdes tre och ett halvt dussin vinglas, 5 ölglas, 31 slipade dricksglas och tre och en tredjedels dussin släta dricksglas. Till bordsuppsättningen hörde vidare två senapsglas, fyra senapsdosor av slipat glas utan proppar, ett par slipade saltkar och 16 saltkar av porslin.

Besticken utgjordes av 10 knivar med skaft av ebenholtz och silverholkar, 2 dussin knivar och gafflar med skaft av ebenholtz, förutom ett halvt dussin sämre och utslitna knivar och gafflar. En ansenlig mängd silverbestick fanns i behåll. Det var tre och ett halvt dussin räfflade matskedar; märkta med initialerna J:a F: och F:C:, vidare 13 matskedar, delvis märkta JAF och JF. Det fanns 4 förläggarskedar med ebenholtz skaft, 4 raguskedar och 2 ströskedar, allt av silver. Till att lägga upp maten behövdes två par bättre förskärarknivar och gafflar.

Dryckerna serverades ur 4 carafiner av slipat glas utan proppar, ett par carafiner med glasproppar och 13 spilkumar av porslin. Det fanns också en slipad glaspokal med fodral. Det var som framgått vin, öl och vatten. Man hade servis för **soppor**, **stekar** och **fisk**.

Det fanns tre par porslinsterriner i olika storlekar jämte fat. Det fanns vidare 11 flata stekfat i olika storlekar, 4 andra stora fat med lock och 1 mindre utan lock samt vidare runda, flata, avlånga och djupa fat i olika storlekar, med eller utan lock, en del i blått och vitt porslin. Fisken serverades på fyra djupa fiskfat, varav tre med lock.

För sovlet fanns det hela 28 "carotter", fyrkantiga och runda, med eller utan lock, en krusad och fyra avsedda för "creme". Det fanns också 6 större och mindre gräddskålar, 32 "creme koppar" och en sallatsskål med fat.

Desserten kan vi föreställa oss med ledning av "2 fruckt korgar (av porslin) med sine talrikar", 6 slipade kristalls syltskålar med fat och 2 glas syltskålar. På vinden stod en "a la glace form" undanställd. Till desserten kunde man inmundiga dryck ur 27 likörglas. Jämte porslinet och glaset glänste silvret också vid desserten: 6 dessertskedar märkta med FC och 6 med CF samt 2 dussin dessertskedar märkta med JU a F (krigsrådets mor). Ytterligare fanns det två och ett halvt dussin räfflade silverteskedar och tre dussin gafflar, likaså märkta JaF.

Naturligtvis hade man också sparat skadat och udda porslin.

Den intima sfären, hygien och komfort

Sängkammaren i övre våningen synes vid behov ha tjänat som sovrum för såväl krigsrådet som hans maka. Det "gustavianska" sängstället med gardiner av grönt taft omgav en dubbel-säng "af Madrass, et bolster och fyra korta dynor, jemte et Cattuns och et siden parad täcke", visserligen gammalt. För fönstret hängde ett par gardiner och en rullgardin, i taket en ljuskrona. Rummets paradmöbler utgjordes av en gammal förgylld stor spegel, en mahogny skrivpulpstol med marmorskiva, en valnöts byrå med marmorskiva och en ekbyrå. Fyra karmstolar med randiga övertåg, ett halvrunt pärlfärgat bord och en "kullerstol" (taburet) fullbordade inredningen.

Till nödvändighetsartiklarna hörde en toilettespegel och två jettonlådor, den ena av mahogny. Också i detta rum fanns kakelugn vid vilken eldgaffeln med tång och skyffel hade sin plats. En sängskärm, nu på vinden, hade kanske använts här. Husets porslinsförråd upptog två tvättkannor med skålar, fem tvättfat med kannor och tre dito utan kannor. Elva "nattbäcken" av porslin var synbarligen utplacerade i de olika sovrummen. Det fanns handdukar av dräll, 15 finare och 51 av olika grovlekar. Sängarna bäddades med lakan både för enkla och dubbla sängar. De finare var av holländskt lärft. Linneförrådet upptog 24 par lakan och 21 par till enkla sängar, vidare 10 örngottssvar av holländskt lärft och 53 av lärft.

Paradrummen i övre våningen kompletterades av kabinetten som hade karaktären av förrådsrum. Här stod ett blåmålat skåp med tre avdelningar (jfr salen), ett masurerat skåp, en gammal beslagen kista och ett beslaget skrin. På ett blåmålat litet bord förvarades synbarligen en kikare, medan en dammborste, en sidenparaply, en ask med diverse sorters strutsfjädrar kanske stod i någon vrå, liksom eldgaffeln och tången. Två nya toilettespeglar hörde till inredningen. Man har i detta rum gjort sig i ordning för **kortare och längre färder**.

Ytterligare uppbevarades i kabinetten några verktyg, en liten handsåg, en ask med hammare och pikerjärn och andra diverse små järnsaker. Huset var försett med ett apoteksskåp med diverse medicamenter, buteljer, flaskor etc. Att döma av den enda rullgardinen hade rummet ett fönster.

Från kabinetten ledde möjligen en dörr till övre våningens **förstuga**. Men här stod bara ett gulmålat skåp och en kista.

Frökenkammaren och barnkammaren

Vid tiden för krigsrådinnans fränfalle 1802 var familjens tvenne döttrar, Virginia Charlotta och Ulrique Jacqueline 18 och 11 år gamla, medan de yngsta sönerna, Bernt Ludvig och Adam Magnus Filip, var 10 resp. 5 år.

För dessa barn fanns det två rum i övre våningen, rätt likartat och i jämförelse med gemaken mycket spartanskt möblerade.

Frökenkammaren hade synbarligen två fönster, försedda med gardiner och rullgardiner. Här stod ett sängställe med gardiner, möjligen sov den ena av systrarna i någon av kamrarna på nedre botten. Sängkläderna i rummet hörde nämligen till en enkel säng "af et bolster, en lång och två korta dynor, jemte et blått bomulstys tälle". Möbleringen i övrigt utgjordes av ett halvruntd bord och ett grönt bord, ett hörnskåp och 7 karmstolar. Ett sybord, ett järnbetsman och en alnsticka av järn, vittnade om textilt handarbete. Den obligatoriska eldgaffeln fullbordade inredningen.

Barnkammaren inrymde ej några föremål som direkt skulle ha vittnat om specifika och individuella barnbehov eller aktiviteter. Ett sängställe med utrustning för en enkel säng: en madrass av "rörtorps" (vass), ett fjäderbolster, en rörtops långdyna och två korta fjädderdynor samt ett gammalt randigt linnenälle.

Möbleringen bestod av två bord av olika storlek, ett gulmålat skåp och ett hörnskåp samt tre trästolar. För fönstren kunde man dra två rullgardiner och kakelugnen sköttes med en eldgaffel. - På vinden förvarades emellertid en vagg.

Uppenbart är att "barnkammaren" mera motsvarade ett sovrum än en barnkammare i nutida mening. Barnens aktivitet har antagligen försiggått i andra rum, i skolkammaren eller i anslutning till de vuxnas liv.

Eduktion och manlig sfär: Europas karta och Camera obscura

I karaktärshusets nedre våning fanns, förutom farstun, köket och husjungfruns kammare, tre kamrar vilka synbarligen tjänade som sovrum. Men dessutom fanns det två rum som disponerades av husets herre, nämligen **Herr krigs Rådets kammare** och **Herr krigs Rådets förmak**. Krigsrådets kammare innehöll en "stångsäng" (ståndsäng) och en toilette spegel, i sängen synes ha funnits ett bolster, två dynor och ett kattuns alle. Möbleringen utgjordes av en "mans Ek bureau med skåp", en skrivstol, ett bord med bräddspel och 6 korgstolar med dynor, ett gult bord och ett litet bord.

Rummet hade på väggen två kartor, en över Europa och den andra över Heino-län. Som tidsfördriv har hela familjen kunnat se på bilder förmedlade medelst en "Camera obscura", som numera dock var gammal och felaktig. Ett par "Contoirs stakar" av mässing stod möjligen här. Ett par pistoler och en eldgaffel fullbordade inredningen. Böckerna upptogs i en särskild förteckning, som dock gått förlorad.

Krigsrådet hade ju lämnat sin aktiva militärtjänst för över tjugo år sedan och ägnade sig antagligen åt att sköta sina egendomar. Vapensamlingen i krigsrådets förmak vittnade numera snarare om jaktintresset än om ett militärt förflutet. Den

utgjordes nämligen av en hagelbössa med damaskerad pipa, två andra vanliga hagelbössor och en lodbössa, ett par pistoler samt en rävsax. Möbleringen i övrigt tydde på att rummet fungerade som förrådsutrymme: en grön koffert, en långkista, en läder kappsäck. Vidare stod här ett skåp, ett halvrunt bord, en dynstol och två spjälstolar. För fönstret hängde en rullgardin.

I detta förmak har möjligen följande klädespersedlar av manlig karaktär förvarats: en kapprock av ruggkläde, två gamla sortuter och en grön sådan, muffar av svart och grått björnskin samt två "tulubbar" (respälsar), den ena gammal, den andra oöverklädd.

I detta sammanhang kan det vara av intresse att kasta en blick på **vinteråkdonen**, förvarade i stall och lider, vilka ger en uppfattning om det rörliga liv Jacobina Charlotta Munsterhjelm så detaljerat beskriver i sin dagbok. Det förnämsta var en täckt släde med tvenne selor, vidare en ressläde med fällkur och en annan kursläde. Ytterligare fanns en "pulcksläde" (trol. ackja), en kappsläde och två rackslädar, den ena hemmagjord. I slädarna har man värmt sig med björnhudar och fällar. Det fanns en björnskinnsfäll med rött övertåg, en vargskinnss fäll med blått övertåg och fårskinnssfällar med blått ovanpå. Två flug- och ett snönät, samt en fotpåsa fullbordade utrustningen.

Men man har även färdats ridande, varom fem sadlar vittnar, bland dem en ridsadel med betsel och stigbyglar, men utan schabrak. Också två kvinnosadlar fanns. Seldonen omfattade ett tiotal grimmor, ett par "Ryska seldon med loka och klockor", vidare 16 hästtäckan med jordar, en bunt tofsar, 6 tornistrar för foder, en "kapson" (kapuschong) och tre hästskrapor med borstar.

Rummen i olika färger

Vid hovet i Stockholm gjorde sig på 1740-talet, i drottning Lovisa Ulrikas regi, ett inredningsideal gällande som bröt med 1600-talets barockinredning sådan den stod på Drottningholm. Stilen gick i riktning mot franskinspirerad rokoko (Hårleman). Det karaktäristiska var bl.a. rummens namn efter väggklädseln samt plats för samlarintressen, ävensom behovet av en intimare privat bostad på slotten. Nyinredningen av Drottningholm pågick in på 1760-talet.³

På det provinsiella Peipola var idealet förverkligat i slutet av 1700-talet. På nedre botten i karaktärshuset fanns tre rum, kallade **kammare**, vilka synbarligen hade namn efter tapeternas färg. Utrustningen i rummen vittnar om god beredskap att **härbärgera gäster**: sängställena var omfattande, varje rum hade två. Tar man därtill i beräkningen de talrika enklare sängar (tältsängar) som förvarades på vinden och i flygelbyggnaderna, inser man att denna övernattningsberedskap hörde till tidens livsstil.

Två av kamrarna hade två fönster var, försedda med gardiner, mässingsgardins-krokar och rullgardiner, medan den tredje kammaren hade ett fönster. Varje rum hade toalettspelar, liksom även eldgafflar med tång och skyffel. I **Gredelina kammaren** stod ett sängställe med sidenomhänge, rymmande en dubbel säng bestående av tvenne madrasser, ett bolster, två långa och fyra korta dynor samt ett siden-täcke. Det andra sängstället hade nättelduksomhänge och rymde en enkel säng bestående av ett bolster, en lång och två korta dynor jämte ett sidentäcke.

Möbleringen i övrigt utgjordes av ett förgyllt bord, ett grönt bord, två fåtöljer och fyra karmstolar samt en dragkista. Kännetecknande för de tre kamrarna är det rikliga bruket av tavlor, vilket vittnar om representationskaraktären; i gredelinna kammaren hängde 12 "Tableauer".

Hvita kammaren hyste ett sängställe med randigt omhänge, rymmande en dubbelsäng bestående av två madrasser, ett bolster, två långa och två korta dynor samt ett täcke av kattun. Möjligen stod denna dubbelsäng i en alkov, emedan ett par "alcov gardiner" också förtecknades. Den andra sovplatsen var en enkel säng med sängställe, rymmande ett bolster, en lång och en kort dyna samt ett kattunstäcke.

Vita kammarens möblering i övrigt bestod av ett tebord, ett halvrunt bord, en soffa med stoppade dynor — soffor upptas ej i övre våningens paradrums — 6 karmstolar och på väggarna 5 tablåer.

I **blå kammaren** hade det ena sängstället omhängen av kattun och rymde en dubbelsäng med en madrass, ett bolster, en långdyna, en kortare och två nya parkums dynor med grönt taft i ändarna samt ett kattunstäcke. Den andra sängen, en ståndsäng, betecknades som en "Reserv Enckel säng" och rymde ett bolster, en dyna och två parkums dynor med grönt taft i ändarna samt ett gammalt rött sidentäcke.

Rummets övriga möblering bestod av ett gammalt förgyllt bord, två halvrunda bord, en soffa med stoppade dynor, 6 karmstolar och en kullerstol. I denna kammar hängde 11 tablåer. — De 6 ljusplåtar av mässing som fanns upptagna fördelades möjligen på dessa rum.

Sammanlagt kunde alltså i denna fil av gästrum övernatta nio personer, tre per rum.

Husjungfruns kammare och köket

De ovannämnda rummens möblering tillåter knappast någon förmodan om att betjäningen skulle ha bott i huvudbyggnaden. Tydligen var det endast husjungfrun som bodde i samma hus som herrskapet, medan de övriga tjänarna hade sina rum i flygelbyggnaderna. Då huset ägde 24 par blågarns lakan kan man antaga att detta förråd var avsett för tjänstefolket.

Husjungfruns kammare var möblerad med ett enkelt sängställe med ett fjäderbolster, två korta fjäddynor, en kort "rörtops" dyna samt ett gammalt täcke. Möbleringen i övrigt bestod av ett skåp, ett halvrunt bord, två "trästolar", ett litet skåp och ett par gamla gardiner. Två gamla sängar och fyra trästolar gav vid behov plats för flera personer. Förutom den pendul som fanns i förmaket i övre våningen nämns icke tidsmätare i andra rum, men här i husjungfruns kammare tronade ett väggur — rummets dyrbaraste föremål. — Gården hade för övrigt en i Stockholm köpt "arbetsklocka av metall", alltså en vällingklocka.

I **köket** fäster man sig vid den sparsamma möbleringen — endast ett fällbord — möjligen var skåpen och bänkarna väggfasta. Här fanns en stor uppsättning husgeråd, i bouppteckningen splittrad på olika grupper efter material. Koppar- och tennföremålen åtföljde huset och specificerades ej. Tvenne malmgrytor, fyra mortlar av olika storlek med stöt samt en mässingssyltslev, en spritsform, 5

”durckslag”, en filtrertratt och 5 andra trattar, ett rivjärn ävensom måtten av bleck (stop, halvstop, kvarter, jungfru) hörde till den stående utrustningen.

Förrådet av burkar var omfattande, vittnande om **förrådshushållning**, syltande och saftande. Det fanns 16 porslinsburkar och 17 glasburkar samt 100 buteljer av olika storlek med tillhörande korgar på vinden. Som förvaringskärl fungerade också blecklådorna, till antalet 18, både ovala och avlånga. Gården torde ha haft en **kryddodling**, det fanns en kryddlåda av bleck varjämte ett kryddskåp stod i nedre våningens farstu jämte ett hushållsskåp. Till husgerådet kan ytterligare räknas ett brynstål med skaft av ebenholtz, ett durckslag av sten, fyra hårsiktare och sju såll. I köket hängde två lyktor och det fanns vidare en skänkljusplåt och tre ljusplåtar av bleck samt 5 ljusformar av glas. På vinden fanns en korg med blecklampor.

Tjänstefolkets mat serverades synbarligen på stentallrikar, varav det fanns 6 stycken, förutom en stenskål och 8 stenfat (lergods). Förrådet inrymde även 21 krukor av sten.

Tre matkorgar på vinden kan möjligen tolkas såsom behövliga för herrskapets **utfärder**.

Gården hade en särskild **bagarstuga** som låg i den högra flygelbyggnaden. Av textilredskapen att döma kunde rummet också nyttjas för vävning. Ett annat sådant arbetsrum var den **högra röda (gamla) flygelbyggnaden** där man kunde torka byk, mangla och utföra snickararbete. För textilt arbete av finare och grövre art förvarades en mängd redskap på karaktärshusets vind och det är möjligt att en del av dem togs ner i köket vid behov. Det var ett sybord, två stickbågar, en konsthärv, fyra svarvade nystfötter, en bandstol, tre spinnrockar och en dukpräss.

Ett av husets, också i ekonomiskt avseende, rikaste förråd fanns i **ullboden** och bestod av textilt råmaterial, färdigvävda textilier samt inköpta tyger och andra varor, ävensom skinnvaror.

Ungkarlar och ungherrar

Peipola karaktärshus hade på vardera sidan flygelbyggnader, kallade den högra och den vänstra. Den högra var avsedd för herrskapen, utom bagarstugan som låg här. Den vänstra för betjäningen, förutom gårdens skolstuga som var inrymd i denna flygel. Det fanns ytterligare tvenne äldre rödmålade flygelbyggnader, likaså en på var sida om stora huset, möjligen fragment av en äldre gårdsanläggning.

Tvenne kamrar i den högra flygelbyggnaden var avsedda för ”ungkarlarne”. Det var den 22-årige adjutanten vid Svea garde, Jakob August, den 21-årige hovjunkaren Per – alltså de forna gossarne som Schillmark målat – samt den 20-årige kornetten Fredrik Johan Ulrik.

Den andra kammaren var avsedd för ”ungherrarne”, Carl Otto 17 år och kadett vid Karlberg samt Göran Henrik Samuel, 16 år. Ungkarlarna vistades synbarligen största delen av året i Sverige.

Den spartanska möbleringen vittnar i varje fall inte om vad slags verksamhet männen bedrev då de var hemma.

Den **inre ungarlskammaren** hade två fönster med gardiner och rullgardiner. Möbleringen utgjordes av två halvbord, en soffa, 6 karmstolar och en trästol. Toalettspegeln och eldgaflen hörde också till inventariet.

Sovplatserna utgjordes av två sängställen med omhängen av nättelduk. Det ena rymde en enkel säng av en madrass, ett bolster och tre korta dynor, allt med par-kums var, samt ett kattunstäcke. Det andra sängstället innehöll en enkel säng med tvenne korta madrasser, ett bolster, tre korta dynor och ett kattunstäcke.

I det **yttre ungarummet** var möbleringen den välbekanta: ett halvbord, 6 karmstolar, en trästol och en eldgaffel; för de två fönstren två par gardiner och rullgardiner. Tre sängställen fullbordade utrustningen och innehöll bolster, kort- och långdynor, bomullstyg och kattunstäcken.

Också det tredje rummet i denna flygel, **ungherrarnes rum**, hade två fönster med gardiner och rullgardiner. Här stod två enkla och ett dubbelt sängställe. De innehöll en enkel säng av ett bolster, en lång och en kort dyna samt ett blått bomullstäcke, vidare en annan enkel säng av ett bolster, två korta dynor och ett blått halvyllstäcke samt två "reserv" sängar, bäddade med en "rörtops" madrass, ett bolster och två korta dynor fyllda med "rörtops" samt en filt, i den andra låg ett randigt linnetäcke. Möbleringen i övrigt bestod av ett skåp med tre avdelningar, en byrå av ek, ett bord, en soffa, 6 karmstolar och en trästol samt en eldgaffel. På vinden förvarades en tältsäng.

Skolkammaren

Detta rum fanns i den vänstra flygeln, som för övrigt inrymde tjänstefolkets bostäder. Av gardin- och rullgardinparen att döma hade rummet två fönster. Här stod ett bokskåp, fyra karmstolar, en trästol och två sängställen. Sängarna hade plats för tre bäddar. Sängutrustningen var likväl av påvare slag, det var madrasser och bolster fyllda med fjäder eller "rörtops", och med skinnöverdrag, lång- och kortdynor fyllda med fjäder samt blå halvyllstäcken. Ett väggur inpräntade tidens gång och en eldgaffel stod i vrån.

Förmodligen hade rummet använts för familjens egna barn. Huruvida Peipola – i likhet med t.ex. Anjala gård – vid denna tid hade någon skola för folkets barn är obekant.

Tjänstefolkets bostäder

I den vänstra flygeln fanns också **betjentkammaren**, rymmande ett gammalt fällbord, en soffa, två trästolar och ett sängställe. Sängkläder fanns till två sängar: två höbolster, två "rörtops" långdynor, två korta fjäderdynor och två överklädda fällar. **Främmande betjentkammaren** var utrustad med ett bord, en trästol, en gammal läderkappsäck och fyra sängställen. En säng innehöll två höbolster och två fjäderdynor jämte en filt, en annan dito hade som sängtäcke en rya, medan tre sängar bestod av ett höbolster, en "rörtops" dyna och en överklädd fäll vardera.

Den vänstra röda (gamla) flygelbyggnaden inrymde fem bord, två trästolar, två sängställen och – det för tjänstefolket så viktiga – vägguret. Sängkläder finns specificerade ytterligare för några av de anställda, men rummens läge framgår ej närmare.

I **huspigans rum** fanns två hårbolster, en "rörtops" långdyna, en kort fjäderdyna och en fäll samt vidare ett gulrandigt bolster av hår, två "rörtops" och en fjäder långdyna samt en fäll.

I **dejans kammare** bestod bädden av ett höbolster, en fjäder- och en långdyna jämte en fäll samt ett stort höbolster, två långdynor av hår och en fäll.

I **drängfogde stugan** sov man på ett höbolster, en hår- och en hödyna samt en fäll.

Detta om tjänarnas komfort, vars viktigaste beståndsdel var den egna sängen. Möjligen hade de någon kista för sin personliga egendom.

För ladugårdsfolket gick tiden med att sköta den stora boskapen, som omfattade 18 oxar, 60 kor, 20 kvigor, 4 kalvar, 70 får, 3 lamm, 10 svin och 9 grisar, förutom hästar och annan boskap som hörde till inventariet.

Sommarnöjet i skärgården

Jakob af Forselles hade år 1776 av de Armfeltska arvingarna förvärvat Sarfsalö frälsesäteri på norra delen av ön med samma namn i Pernå västra skärgård. Han hade förstorat gården genom inköp av hemman på ön, under säteriet lydde nu 11 hemman och 11 dagsverkstorp.⁴

Till Sarfsalö färdades men med en slup om något över 20 lästers dräkt, kallad "Margaretha", efter husets fru.

Bohaget på Sarfsalö gård är inte förtecknat rumsvis. Det är i jämförelse med Peipola ej heller särdeles stort, men ger likväl en föreställning om herrskapets sommarliv. Det synes ha följt samma mönster som livet på Peipola, ehuru något enklare och kanske mera av privat karaktär. Att märka är, att de flesta av barnen föddes på Sarfsalö och detta under alla tider på året.

Möbleringen i huset bestod av en förgylld spegel med dito förgyllt bord, 30 överklädda stolar, en överklädd soffa, en byrå, 3 tebord, 5 målade bordskivor, ett gammalt målat skåp, ett gammalt litet hörnskap och två mindre förgyllda speglar. På väggarna hängde 33 tablåer och ett väggur. Man skrev brev vid ett svart skrivbord.

Sängutrustningen, synbarligen också fördelad på flera rum, bestod av 6 bättre och 4 sämre sängställen, ett "barn sängställe" och en vagg. Sängkläderna utgjordes av 5 fjäderbolster, 4 långa och 2 korta dynor, 3 dundynor och fyra täcken av kattun samt ett täcke av blått halvyll, 10 par linnelakan, 2 par blågarnslakan och 8 örngottsvar. Två omgångar vita sparlakan tjänade synbarligen som sängomhängen. Det fanns 6 par "fönster gardiner".

Husets **komfort** bestod ytterligare av ett par mässings ljusplåtar, två par tennljusstakar, 4 ljussaxar av järn, två handfat av tenn och 6 handdukar av linne även som 5 eldgafflar och en eldtång.

Måltiderna dukades vid behov upp på två brädspelsmönstrade borddukar med tillhörande två dussin servietter, vidare två borddukar i fyrkants mönster och 15 servietter, allt av linne. Porslinet utgjordes av 21 flata och 11 djupa tallrikar, 8 sämre fat och 39 brokiga tallrikar, två söndriga soppskålar, två små spillkummar, 6 dricks- och 6 vinglas samt 6 par knivar och gafflar. Som vardagsporslin har man tydligen använt tennkärl, det fanns 13 djupa och 14 flata tallrikar, en soppskål,

fyra små fat, två små spillkummar och ett stop, allt av tenn. Silvret omfattade bara 6 matskedar, en förläggarslev och en raguslev.

Sällskapsdryckerna på sommarnöjet var både te och kaffe. Det fanns en tepanna av koppar, en söndrig porslinstekanna, 6 par porslinstekoppar och 6 silverteskedar. Det fanns två kaffepannor av koppar, den ena polerad, och en kaffekvarn.

Köksutensilierna utgjordes av två kopparkastruller, en mässingsmortel, fem järngrytor av olika storlek, en fotpanna med lock, tre pannor med lock och ett par grytkrokar. Den obligatoriska vattsån med träåmbare stod här. Om **smör- och filberedning** vittnar 14 dussin mjölkbunkar, två mjölksåar, 11 smörbyttor, 8 smörtinor och en smörkärna. I skåpen förvarades ytterligare 4 porslinsburkar, 9 små glasbunkar, två större buteljer och 23 halvstops dito. För husgerådet fanns 6 skänkshanddukar av linne.

För **tjänstefolkets** räkning hölls här 3 "tjänstefolcksbolster" och tre dito dynor. **Brygd och spånadsarbete** har hört till dess sysslor. Härom vittnar ett bryggkar, en rosta, två drickstunnor och ett ankare, 3 spinnrockar, 2 par ullkardor, en täckbåge och en notrock. Ytterligare antecknas en limpanna och ett brännjern. Möjligen har man berett smör och fil för försäljning i märkta träkärl. Kanske såldes även fisk som notdragningen gav.

Tjänstefolket behövdes likväl även för boskapen på Sarvsalö betesmarker. Här fanns en arbetshäst, en års gammal fåle, 5 oxar, 2 tjurar, 30 kor, 17 kvigor, 10 större kalvar, 22 får och 4 svin. Två koskällor upptas och en "arbetsklocka" att ringa samman dagsverksfolket.

I Pockar by i Lappträsk ägde krigsrådet Jontas skatterusthåll som av bohaget att döma också synes ha besökts av herrskapet. Här fanns ett bohag som fyllde samma funktioner som Sarfsalöinventariet, ehuru ytterligare något enklare. Boskapen medgav samma mathållning som på de övriga gårdarna.

För det **resande livet** sommartid stod på Peipola 8 "Eqvipager" för sommarbruk till buds. Dyrbarast var en "Coupé" vagn med fyra bättre selor. Därefter fanns det en tvåsitsig "Caleshe" med fällkur och ett par selor samt en "wis a wis Wagn" med fyra gamla selor. Ytterligare stod till förfogande två calesher, en fyr- och en tvåsitsig, en gammal ensitsig schäs och två kurirkärror.

— — — —

Vid arvskiftet i september 1803 lämnades största delen av Peipola intakt för krigsrådet. Endast det obearbetade silvret, tennet och innehållet i ullbodan, samt spannmålen och kreaturen skiftades. Man delade upp det i 16 lotter, två för varje son och en för vardera dottern. På Sarfsalö och Jontas skiftades däremot allt.

En trettonårings dagliga liv och tankar

Jacobina Charlotta Munsterhjelm förde dagbok från maj månad år 1799 till januari månad år 1801. Notiserna omspänner sålunda ett och ett halvt år. Platsen är Tavastby gård i södra delen av Elimä socken invid sjön Teutjärvi, i östra Nyland. Dagboksskriverskan var född 1786 och är vid denna tid således i 13-års åldern, medan hennes yngsta syster, Beata, är mera "barnslig", hon är 9 år. Jacobina

Charlotta var den näst yngsta i en syskonkrets av nio, antalet var alltså lika stort som på det närbelägna Peipola, men barnen af Forselles var genomgående något yngre. I dagboken figurerar Jacobina Charlottas äldre bröder och systrar, i åldern från 15 till 35 år. Därjämte träffar vi föräldrarna, fadern redan närmare 70 år och modern i 50-års åldern.

Som en fortsättning på och ett mera levande komplement till föregående beskrivning av Peipola, kan Jacobina Charlottas anteckningar tjäna som exempel också på barnens liv på de finländska herrgårdarna i slutet av 1700-talet. Familjen Munsterhjelm idkade ett flitigt umgänge med familjen af Forselles på Peipola. Peipola, som låg nära Elimä kyrka, torde också ha varit en aning ståtligare, både ut- och invändigt, än Tavastby.

I dagboken berättas år 1799 att krigsrådet i juni besökt Tavastby på väg till Stockholm. I september kom han på besök tillsammans med flera av barnen, bland dem "äldsta fröken", den 15-åriga Virginia Charlotta. Ömsesidiga visiter med middagar och spatserturer förekom gårdarna emellan. Familjen af Forselles hörde, av dagbokens vördsamma ton att döma, till de finaste gästerna på Tavastby, det talades genomgående om "krigsrådet och krigsrådninnan", liksom om den sistnämndas syster "bergsrådninnan" på Strömfors bruk. Krigsrådets näst yngsta barn, den 7-åriga Bernt Ludvig, kallas av dagboksskriverskan för "lilla berndt".

Dagboksanteckningarna kan uppdelas i tre tydligt avgränsbara perioder. Det relativt enahanda vardagslivet får sitt första större avbrott vid mormoderns död i februari 1800 och den åtföljande begravningen i april. Därefter fortgår livet, med undantag för bror Anders Munsterhjelm's bröllop i juni 1800, till den 10 juli, då Jacobina Charlotta jämte modern, syster och kusin reser till det närbelägna Lovisa för att dricka brunn. Här stannar man en månad, deltar i stadens sällskapsliv innebarande bl.a. nöjen och talrika visiter, under vilka man blir bekant med såväl stadens som den närbelägna fästningen Svartholms societet. Efter hemkomsten fortgår livet på Tavastby intill december år 1800 då man reser till släktingar i Savolax, familjen Aminoff, för att fira jul. Vistelsen där beskrivs in i januari 1801, men dagbokens sista blad är fragmentariska.⁵

I övrigt är anteckningarna förda dagligen, med synbarligen kort tidsavstånd till det skildrade. De har rapportkaraktär. Ett drag är omedelbart slående: dagboksskriverskan återger verkligheten som om hon endast åskådade familjens och tjänstefolkets göromål. Det är uppenbart att hon och synbarligen även lilla syster Beata mycket är i följe med tjänstefolket i köket. När hon talar om föräldrarna och syskonen kollektivt går det under beteckningen "herrskalet" eller "vårt herrskap", alltså den benämning pigorna använde. Den närmaste dagliga samvarokretsen är förutom de äldre systrarna och en kvinnlig kusin, just pigorna. I pigornas regi lekes också de egentliga lekar som förekommer, i övrigt utgörs den dagliga sysselsättningen av arbete. Den mest frekventa sysselsättningen under hela den tid av 20 månader dagboken omspanner är det textila arbetet, skötseln av den egna klädseln och beredningen av råmaterialet. Dagboksskriverskan kardar och spinner ull och bomull, häcklar lin, nystar, tvättar, stickar strumpor, lagar handskar och skor, syr hattar, klänningar och förkläden och förfärdigar halmhattar. I samband med sömnaden av hennes kamlottsklänning i mars 1800, som den äldre systemen klippt till, meddelar Jacobina Charlotta att man "ej haft tid at vara til bords och äta". Också om aftnarna arbetas det, "om aftnarna stikar jag mina gråa strumpor och ebland kardar jag" heter det i oktober. Mindre vanliga är hårar-

betena, att väva band av hår, och pärlarbeten, men även sådant behärskar dag-boksskriverskan.

Till den dagliga rutinen hör anteckningar om en mängd sysslor och tillstånd som Jacobina Charlotta är vittne till. Det är notiser om väderleken och besök på gården. Det är tjänstefolkets arbeten med att t.ex. göra kvastar, plocka gäss, söka efter bortsprungna kreatur, sätta potäter, skura rummen eller tvätta och klippa fåren. Det är reparation av kakelugnar som utförs av yrkesmän, brudklädning för traktens allmoge samt folkets läsförhör. Allt detta ser ut att ha varit samtalsämnen inom familjen och i köket.

Vidare noteras de säsongbundna variationerna i mathushållningen som viktiga händelser. Det är t.ex. när man skär metvurst, när bönorna skäres, när man plockar, rensar och äter vilda bär eller vinbär, örter, rovor och äppel. Vissa maträtter är så säsongbundna att deras första uppträdande noteras nära nog rituellt. Det är t.ex. när man i juli första gången äter smultron och ärtskidor, i augusti när man äter släpärter eller när kräftsåsongen inleds med mete och beskådande av kräftfångsten. Det är när man far till någon av forsarna vid Kymmene älv för att hämta lax och ser på när det fångas eller när man avhämtar skattlingonen från torpen.

Den rätt så enahanda maten varierar någon gång av delikatesser som: meloner i september, blodkorv i november, vattlingon med sirap och julbaket, bl.a. knäck-ebrödsbaket, i december. Till bröllop och begravningar lagar man bakelser och karameller.

Att höra och se på

En händelse av vikt för trettonåringen är att höra lärkan första gången i april, att höra grönsiskorna sjunga i samma månad och att höra svalan i maj. Då kan man också på lek bränna varandra med nässlor, titta på vårfisken i träsket eller vatten-dragen, eller bara sitta på det höga berget, Kvarnbacken, norr om husen med ut-sikt över sjön.

Hösten erbjuder andra iakttagelser och samtalsämnen. Den 10 november skriver hon: ”snögade det litet, i qvell har vi suttit och talt om kungen och dronning-en”. När bror Otto, som var nästäldest, kommer hem från Stockholm får man höra honom spela fiol hela aftonen. I december 1799 har man besök av den 21-årige baron Carl Wrede som visar ”modernerna på hvad sett det nu brukas”. Han medför även från Stockholm plymer till systrarnas koaffyrer.

Gården besöktes regelbundet av kringresande sällskapsdamer. Det är de mång-kunniga mamsell Anna Caisa Alm, 35 år gammal, och mamsell Charlotta Fortelin, 37 år, tidigare bosatt på Tavastby och en av Jacobina Charlottas faddrar. Ehuru ej direkt av ståndspersonsklassen har de stort förtroende och är rådgivare i smått och stort. Mamsell Alm sysslar med att spå i kaffe och i kort, men hon idkar också högläsning för systrarna och har synbarligen Jacobina Charlotta att öva sig i läsning. Man läser också några ”roliga” brev som en mönsterskrivare i Lovisa satt ihop. Den 14 mars år 1800 satt man hela eftermiddagen i mormors kammare och pratade. I synnerhet vintertid fördrivs dagarna med högläsning, man läser upp si-na brev för varandra. På påskdagen läser syster Ulla predikan.

Till de stora evenemangen för både herrskapet och barnen hör att bese den årlig-

ga höbärgningen i augusti och rågskörden. ”Sen vi hadde ätit gick vi til åkern såg på när de skär och där drack vi kaffe”, ”sen var jag på lilla åkern och såg när vårt eget folk skar råg”. Kaffedrickningen utomhus hade i detta sammanhang karaktären av både ritual och utfärd.

Ett annat slag av betydande evenemang är bondfolkets bröllop i trakten. Söder och väster om Tavastby låg flera självständiga bondbyar i norra Strömfors. De äldre systrarna Munsterhjelm anlitas av allmogen för att klä både bröllopsstugan och bruden. Kärllånas från herrgården av ”söta mor” och herrskapet inbjudes att bevista bröllopet, i främsta rummet som åskådare. På själva gården inträffar ett bröllop i juni 1799 då pigan Brita Stina kläds till brud av systrarna. ”Hon var rett grand och då hon blef kledd dansade vi med henne en polska och bror Anders spelte”. Ett annat likartat bröllop inträffar i november 1799 då gårdens omtyckta piga Hedda gifter sig med soldaten Nyström. Som bröllopsstuga fungerar då Jönssas hemman i grannbyn Kungsböle.

”Fruarna/söta mor och moster/ såg en liten stund på när de dansa och sen for de bort men vi blef kvar” (över natten). Ett tredje bröllop hålles i oktober 1800 i den s.k. vaksalen på gården för pigan Lill-Stina. Jacobina Charlotta och Beata hjälper tillsammans med pigorna till att göra dekorationen till brudstugan. I detta bröllop deltar herrskapet och bruden och brudgummen får äta vid herrskapets bord. Någon dag senare blir man bjuden till och bevisar nämndeman Skarins dotters bröllop med en bondson i en grannby. Här dansar man och blir trakterad.

Barnen som deltagare i årets fester och livets vändpunkter

Sommarhalvårets höjdpunkt är midsommaren: då skuras rummen, man går i bastu, plockar blommor till majstången och klär den samt bränner midsommarbrasa, ”kocko” på en holme i närheten, äter kvällsvard utomhus och ser på när pigorna och drängarna dansar. Hela december månad åter upptas av julförberedelser: söta mor stöper ljus, man plockar gässen och flickorna får då skrivpennor, man beställer varor och tillbehör från staden, tillverkar julkappar – mest i textiltväg. Den 17 december skriver Jacobina Charlotta: ”bakade vi Wört bröd til jul men jag var ej med ty jag hadde ej tid men, en afton var jag up i tiöket och då åt jag folkes potets soppa tillika med syster ulla och beata”. Man sitter uppe till långt in på natten med sömnadsarbeten, både stol- och dynvar skall sys och den egna klädseln göras i ordning. Sedan kommer julaftonen med måltiden och julkappsutdelning samt uppräknings av gåvorna. En piga är utklädd till trädgårdsmästare för att få överlämna en konstgjord blomma. Till juldagen hör resan till Elimä kyrka, kyrkobesök företas för övrigt bara några gånger om året.

Julen är också bondbroloppens tid. På annandag jul, medan föräldrarna bevisar ett bondbrolopp, ”var alla piorna ner och då lekte vi jul lekar”. På nyårsaftonen är drängarna utklädda: en till bock, en annan till trana och en tredje till herdegubbe. Beata får i nyårsklapp av Jacobina Charlotta en halmkarbas, snus och en lerpi-pa – den första leksaken i nutida bemärkelse som nämnes.

Smältning av tenn förekommer på allhelgonadagens afton i början av november och det är bl.a. lilla Beata som sysslar med detta.

Följande jul, som firas hos släktingar i Savolax, kommer man fram först på julaftonen. På juldagsaftonen leker man några pantlekar, dansar kadrilj och några

valser – återigen barn och vuxna tillsammans. På nyårsaftonen ser man efter hustrudan lycka man fått. Juldagarna görs täta visiter med släde till granngårdarna där man äter, dansar till musik till klockan tre om morgonen. Ungherrarna briljerar med att köra för de unga damerna. Barnen är med och man tycker sig förnimma att dagboksskriverskan iakttar vem som uppvaktar vem.

Viktiga tilldragelser under året då gåvor utdelas är namnsdagarna som firas i familjekretsen. Den 12 maj 1799 är det Jacobina Charlottas namnsdag, nämligen Charlotta, och hon får en ring med hår och gulltråd av syster Annette. Följande år firas dagboksskriverskans namnsdag med att hon bultas upp på morgonen av en piga. I förmaket står två granar med kaffebordet emellan. Mamsell Fortelin är utklädd till en karl och sjunger en vers jämte de andra. På träden hänger presenter. Söta mor ger en gullring, söta far två silverpenningar, syster Ulla ett gullhjärta, syster Annette en röd sidensars nålbok. Av pigan Maja får Jacobina Charlotta en röd sidensars nåldyna, av kusin Ulla ett brunt sidensars band. Syster Annette ger ytterligare en krans av bellis och syster Beata överlämnar sin **kastbok** – en spådomsbok med tärning som finns kvar (bild 113–114).

Versen man sjöng var sedan avskriven i kastboken. När söta mor har namnsdag väcks hon med en morgonpsalm. Syster Ulla får på sin dag en nålbok och pigan Greta på sin namnsdag en nåldyna.

Också födelsedagarna tycks firas. Till syster Annettes dag binder dagboksskriverskan en krans av åkerblommor (blåklint), för födelsedagsbarnet skall bindas vid sängen på morgonen med blomsterkransar för att i gengäld bjuda på något. Lilla Beata får på sin födelsedag en fingerborg av silver, som pigan Gret-Sofi ger, medan Jacobina Charlotta ger litet sockergryn. På bror Ottos namnsdag trakteras man med vattlingon. Sirap, te och pepparkakor är den vanliga namnsdagsbespisningen.

När Jacobina Charlotta fyller 14 år bjuder hon på litet konfekt, till frukost äter man ägg (det är i april) och på eftermiddagen lingon. På kvällen spelar söta mor, kusin Ulla och systrarna kortspelet ”trisett”, vilket de vuxna underhöll sig med också på nyåret.

Till de mest utförligt skildrade händelserna hör den 80-åriga mormoderns sjukdomsförlopp, hennes slutliga död och begravning. Detta tilldrar sig under januari och februari månader år 1800. Hela familjen drabbas av sjukdom i januari, även mormor som inte repar sig, varför man sänder bud på socknens kapellan som skall skrifton henne. Också bekanta i grannskapet tillkallas för att taga avsked. Sedan vakar man över den döende. En natt vakar dagboksskriverskan till klockan tre, varefter pigorna tar över. Sjukdomens fortskridande, den tilltagande förlamningen, beskrivs dag för dag – till och med hudfärgens skiftningar. Döden är på intet sätt något som undanhålles barnen.

Nu börjar man skaffa sorgeutstyrelse och när mormor dör den 12 februari antecknar Jacobina Charlotta högtidligt klockslaget med stor noggrannhet. Mormor ”arbetade länge med döden”, ”mormor var siuk i tri veckor”. Hon tillägger att vädret var mycket vackert, solen sken så klart.

Så vidtar de omfattande förberedelserna för begravningen: sorgklädseln skall överses, likkistan anskaffas, sorgebrev skrivas, sorgebud sändas. Man håller likvaka och tar emot talrika kondoleansvisiter. Så beskrivs själva liksvepningen i detalj även den dödas utseende. Så kommer gårdens folk för att ta avsked av den döda. Till gravölet anskaffas varor från Lovisa. Trakteringen skall bl.a. bestå av socker-

brön, sockerkaka, makroner, glaserad och med tusch ritad marsipan, mandelmusslor och konfekt. Torparfolket kommer med sötmjök. Man äter i farstukammaren för att salen ej skall smutsas. Förmaket, salen och mormors kammare kläds i vitt. Begravningsdagen den 8 april – mormor har stått lik i nästan två månader – beskrivs själva likföljet i vilket endast herrarna deltar. Damerna väntar på återkomsten från kyrkan, då man äter middag. Man dricker minnesskål, ”vid bordet drack de skålar”. Senare börjar det gå muntrare till, ”sen de ätit drack de vin up i bror anders kammare de blef alla pirom”, konstaterar dagboksskriverskan lakoniskt som en avslutning på allt hon sett och deltagit i.

Sysselsättningar om vintern

En sysselsättning, i synnerhet vintertid, var bara att **vänta** – på någon som skulle komma eller på brev. Förutom det textila arbetet intar brevskrivningen och uppläsningen av breven en central plats månatligen vintertid. Dagboksskriverskan brevväxlar med den jämnåriga Ottiliana Sofia Adlercreutz på Boe gård i Borgå. Flickorna sänder varandra visor i avskrift och Jacobina Charlotta tillverkar hårarbeten åt Ottiliana av hår som den sistnämnda skickat. I januari 1800 skriver Jacobina Charlotta även för lillasyster Beatas räkning brev till bror Otto i Stockholm. När bror Anders reser till Lovisa beställer hon med honom pappersark. Den 19 maj 1799 ”fick jag et fegnande bref av Ottiliana Adlercreutz och siön damons visa fick jag uti brefvet söta mor veckte mig med brefvet”. Ibland tar brevskrivningen flera dagar, såsom i augusti 1799 då Jacobina Charlotta börjar på ett brev till Ottiliana, men blir avbruten då man far till Kräft Jakob för att meta kräftor. Brevet fortsattes följande dag, följt av ett brev till bror Otto som skall sändas med ”Lovisa fartyget”. Följande dag skriver hon ytterligare ett brev, till en fru Ekroth, varefter systrarna skriver ”post scriptum” i varandras brev.

Mestadels till vinterhalvåret hör läsning och högläsning av predikan, i synnerhet vid högtider, samt romaner. Det är Samuel Richardsons ”Clarissa” och J.H. Camperes version av ”Robinson” för barn.⁶

I januari år 1800 skriver Jacobina Charlotta: ”12te är det söndag och då las jag på eftermiddagen en hestoria som heter melusina det är Cousine Alms’ hestoria”. Mamsell Alm läser också en bok ”Fruarna”. En söndagseftermiddag ägnar systarna sig alla åt att skriva av visor och en höstdag lagar dagboksskriverskan pärmar till dagboken. För Lovisa Buller, dotter till förre inspektorn, skriver Jacobina Charlotta också av en visa.

Det ständiga **resandet** är ett iögonenfallande drag i livsföringen. Förutom kyrkbesök och stadskommissioner kommer det dagligen folk på besök till gården eller reser någon därifrån. Visiterna i grannskapet är både nyttobesök hos hantverkare och påhälsningar hos vänner och underlydande, bl.a. pigor som tidigare tjänat på gården.

Att det fanns en ståndsskillnad mellan herrskap och allmoge behöver knappast ifrågasättas och att även herrgårdsflickorna blev medvetna om den bl.a. genom titulaturen är uppenbart. Likväl utsuddades skillnaden vid vissa tillfällen, bl.a. situationer då man ömsesidigt var beroende av varandra. Man umgicks men visste sin plats i livsstil och språk.⁷ Stundom förefaller det som om just **barnen fungerat som förmedlare** mellan samhällsklasserna.

Den 5 januari 1800 heter det: "for jag tillika med biata til nesby och förde spåna åt nårila flickorna", det är bondfolket på Norrila hemman som utför spånad för gårdens räkning och barnen sänds att föra den.

Jacobina Charlotta besöker med sin kusin Ulla svärtargumman för att höra om kamlottstyget till begravningen är färdigt, sedan viker de in hos svarvaren för att beställa en nystfiol åt söta mor. En annan gång far hon med syster Ulla till fältväbel Lindholms i grannbyn för att hämta Beatas snörliv som mamsell Fortelin, Lindholms svägerska, gjort.

Då någon ämnar sig till stan, oftast bror Anders, noteras beställningar, bl.a. av en ny spinnrock åt dagboksskriverskan.

I kortspelet deltar Jacobina Charlotta med de vuxna, men ibland noteras bara de vuxnas spel, såsom en januarikväll år 1800 då söta mor och systrarna sitter och spelar kort med kapellanen från Anjala och hans fru, varefter mamsell Alm åter spår i kort åt alla.

Under ett besök på Sarvlax gård i samband med brunnsdrickningen i Lovisa, deltar dagboksskriverskan också i kortspelet efter middagen. Söndagen den 30 mars 1800, efter det kyrkfolket kommit hem och man läst "avisorna" de medfört, spelar alla lotteri med "de främmande herrarna", kapten Furumarck och fänrik Ehrnrooth samt lantmäteriinspektören Ottelins fru, som bor i grannskapet. Lotteri spelas också av Jacobina Charlotta, Beata och pigan Lisa, medan söta mor, syst-rarna och kusin Ulla en vårafton spelar "triset". Under resan till Tavastland spelar Jacobina Charlotta lotteri på Perheniemi gård i Itis hos familjen Brunow.

Till de mera speciella vintersysselsättningarna för Jacobina Charlotta hör att på fastlagstisdagen stiga upp tidigt och "basa herrskapet med ris" och sedan äta "het-vägg". Längre fram på våren följer aprilskänten; den första april narrar hon mamsell Fortelin med att skriva ett brev som om det var skrivet från mamsellens syster, fru Lindholm, men "in uti var skrifvit forsta april". Samma kväll sysslar systrarna med att taga skuggporträtt, klippa silhuetter, "men det blef ej rett likt". Skuggorna radas sedan upp på väggen. Systrarna sysslar också med att göra blyör-ringar åt varandra och syster Annette låter soldaten Nyström åderlåta sig. Beata beger sig t.o.m. till mjölnerskan för att fråga om hon kan sticka håll på örönen, vilket också sker.

Till vinternöjena hör att spatsera på insjöns is. I början av december 1799 far man en söndagseftermiddag över isen till grannbyn "och bror anders skran på skritskor", varefter Jacobina Charlotta med syster Ulla och pigorna ånyo beger sig att "för ros skull" åka på isen. En söndag i november 1800 går man över isen till Bockholmen där man gungar och sjunger några visor, men på hemvägen faller en dam i sällskapet och stöter sitt huvud. Till de tidskrävande sysselsättningarna hör slutligen att förbereda de längre resorna genom att se över klädseln, låna kläder och packa in dem.

Sysselsättningar om sommaren

Under försommaren sysslar Jacobina Charlotta och Beata rätt mycket i trädgården. De sår sockerärter, rädisor, randigt gräs, ringeblommor, planterar jordgubbsstånd, rensar eller enbart vistas där. Att göra utfärder i trakten, spatsera i hagen och till Bockholmen hör till försommarens tidsfördriv. I slutet av juni sim-

mar man vid Kvarnbacken och vid udden. En båtutfärd företas till en bondgård i grannbyn där man blir bjuden på smör och bröd. Ett annat nöje då man har gäster är att gå till magasinet och väga sig.

Jacobina Charlotta är även åskådare till arbeten som utförs av de underlydandes barn. En afton i juni kommer barn ifrån byn och röjer lilla fönsterträdgården och tar bort gårdsgårdskäppar. I slutet av juli låter söta far skära kummin på åkern och detta arbete utförs av tio flickor och en pojke.

Brunnsdrinkningen i Lovisa sommaren 1800 upptas av mycket visiter, assembléer med dans och musik samt besök i handelsbodarna och hos hantverkarna. Då köper Jacobina Charlotta sig bl.a. en solfjäder. Också till Svartholms fästning företar brunssocieteten en utfärd då musik, dans och konfekt avnjutes. En annan utflykt sker till Abborfors gränsstation där man träffar folk från den ryska sidan, både från de gamla svenska herrgårdarna där och rysk militär och ryska soldater som sjunger visor på ryska. Trakteringen är konfekt, kaffe och vin. Efter hemkomsten från Lovisa kommer kusin Otto på besök. En kväll medan man gungar med honom "proponerade vi duskap".

Genom hela dagboken noteras de tillfällen då man dricker kaffe, antagligen beroende på att drycken tidvis såsom lyxvara var belagd med förbud. Dagboks-skriverskan omnämner även drycken under täcknamn.

Barnens egna lekar och lekens redskap

Det är mycket svårt att skilja barnens verksamhet från de vuxnas. Barnen är delaktiga i samma livsmönster och tankevärld som de vuxna, om inte alltid som aktörer så likväl som åskådare och kommentatorer. Notiserna visar också på umgänge med en stor krets av vuxna, ståndspersoner och allmoge, av båda könen. De vuxnas glädjeämnen är också barnens och de vuxnas sorger är barnens sorger.

I november 1799 konstaterar dagboksskriverskan att baron Carl Wrede, som kommit från Stockholm, berättat att en prins blivit född och att det skall bli assemblé i Lovisa. "I dag har jag hela dagen varit i mormors kammare tillika med systrarna och syde då talte vi om huru roligt det skulle bli om vi skulle slippa til Lovisa baln ty då skall det bli fyrverkeri".

Även i äldre dagböcker från liknande miljöer är det svårt att finna något om barnens egna aktiviteter, så integrerade är de i vuxenlivet. Så nämner t.ex. Gabriel Jönsson Kurck i sina levnadsminnen från barndomen i Åbo hurusom en april-dag 1642 "efter måltiden gingo vi, jag, världens söner båda och mina 2 drängar, och slogo boll uppå en mur, som var en grön plats på, vettande åt torget". Han var då i tolvårsåldern och det är den enda notisen om barnsysselsättning i dessa minnen.⁸

Agneta Horn åter berättar 1635 huru hon skulle sticka och råkade ut för att tappa en maska vilket hon fick ris för. Hon var då 6 år gammal.⁹

En del av de **lekar** Jacobina Charlotta omnämner ansluter sig direkt till aktuella händelser i de vuxnas värld, t.ex. de ofta återkommande bondbröllopen i trakten. På trettondagsaftonen år 1800, medan föräldrarna och systrarna är på visit, ställer man till med ett **lekbröllop**. Jacobina Charlotta klär "bryggare Eva" och "lagårs Greta" till brudgum och brud, en dräng spelar in henne i salen och då herrskapet i samma stund kommer hem fortsätter man att leka: "då dansade vi en liten stund

sen åt hon qvelsvard up i tiöket när hon hade ätit kläddes hon af". Söndagen den 12 januari dansade man **jullekar** tillsammans med pigorna och mamsell Alm som även lärde ut en ny jullek som man aldrig förr dansat. Vid bror Anders bröllop, söndagen den 1 juni 1799, då man på grund av regnväder ej kan fara till kyrkan, varför vigseln förrättas på gården, dansar flickorna ut bruden och herrarna med brudgummen. En eftermiddag i augusti, då det är ruskigt väder, roar både vuxna och barn sig att leka jullekar och pantlekar. Under en utfärd till Bockholmen i början av juli dricker man te och "springer änklek" (Sista paret ut). Efter hemkomsten och då man ätit dansar man ännu en "duktig" polska.

Förutom vid jul, namns- och födelsedagar, synes våren och försommaren vara den tid då barnens lekredskap aktualiseras. Redan i slutet av mars, då nämndemannen Skarin från grannbyn besöker gården, beställer söta mor av honom "tvenne plankor at gunga på i sommar". Nämndemannen levererar följdriktigt gungbräderna i slutet av april. Att sitta på gungplankan och gunga var ett nöje som också vuxna roade sig med.¹⁰

I parterren fanns en **gunga**, synbarligen en hänggunga och att gunga är en kär sysselsättning under sommarhalvåret. Ett annat nöje är att meta löjor. I slutet av april nämner dagboksskriverskan att "de", antagligen tjänstefolket, fått ett hoppbräde på gården, de har hoppat och sedan lekt repleken. Någon dag senare springer alla pigorna änkleken, men Jacobina Charlotta kan ej vara med på grund av sårig tå. I slutet av april hämtar pigan Lisa in de första nässlorna och bränner barnen med dem.

Enstaka gånger under vinterhalvåret omtalas **sagoberättande**. En februaridag berättar mamsell Alm en saga och en dag i början av november berättar en tjänstjungfru sagor för dagboksskriverskan. På skärtorsdagen, då mamsell Fortelin är sysselsatt med att laga sin päls, berättar Jacobina Charlotta om Robinson för Beata "och tillika läst den lilla kommedin för henne som är i den boken".

Förutom **trisett** och **lotteri** nämns ett spel, nämligen kortspelet "Mylle matte" (mas) som man spelar utomhus under en utfärd till kräftningsplatsen. Detta spel omnämns på 1810-talet i Borgåtrakten, där ungdomarna roade sig med "myllymatti", men också med "skrapnos" (stickspelet), utklädsel och lekbröllop, kängspel och skridskoåkning, med att springa änklek, "hippa" eller "björn", och kortspelen boston och mariage. Endast en del av detta omnämns på Tavastby.¹¹

Lillasyster Beata får till sin namnsdag i maj 1799: ett par blå strumpeband av sidensars som Jacobina Charlotta sytt på sin båge, en ring av hår och guldtråd och "en lindan docko". Vad detta sistnämnda avser är oklart. Det kan röra sig om en docka silkes- eller linnetråd, men det kan också vara fråga om en **lindebarnsdocka** som leksak. Till sin egen namnsdag får dagboksskriverskan: knappålsbrev, en törnroskrans, en smultronkrans och postpapper. En höstdag sysslar Beata och Jacobina Charlotta med att rita, den sistnämnda ritar av salig bror Carls ritningar åt Beata. En gång när söta far kommer hem från staden har han köpt åt systrarna kungens och drottningens "skugga", alltså silhuetter av Gustav IV med gemål. Beata äger också en solfjäder som stora syster reparerar.

En viktig sysselsättning som systrarna ägnar sig åt är att ha **fåglar i bur**. En morgon hittar man Beatas fågel död i sin bur. Jacobina Charlotta sköter om sin fågel och klipper dess fetnipa. Likväl dör också den litet senare och flickorna begraver fåglarna i lilla trädgården. Ett år senare beställes med skomakaren två grönsiskor från staden som nya burfåglar. Den enda inkom för barn gjorda leksa-

ken som nämnes är en liten **smörkärna**, som Jacobina Charlotta låter "Mjöltnars Gusta" göra åt Beata. Själv kärnar hon också med den och det färska smöret ätes till middagen.

Jacobina Charlotta står under de år dagboken skildrar med ena foten i den lekande Beatas och de stundom lekande pigornas värld, med den andra i de vuxna ungdomarnas och de äldre personernas värld. I mars år 1800 träffar hon för andra gången bror Anders blivande maka, Vendela Glansenstierna och dennas kusin Charlotta Wrede. De vuxna är inlåtna på diskussioner om det stundande bröllopet. Men Jacobina Charlotta "blir dusyster" med den 26-åriga Vendela och den 21-åriga Charlotta. Därmed har hon också formellt stigit in i de vuxnas värld.

Lekens ställning och väsen

Mot bakgrunden av föregående detaljerade kartläggning av dels den fysiska omgivningen för barnen i 1700-talets finländska herrgårdsmiljö, dels deras dagliga livsföring och rutiner, kan man fråga sig vilken betydelse tingen överhuvud spelade i barnens liv. Vilken betydelsebärande funktion hade tingen i sig? Hur gestaltades leken till sitt innehåll?

Man kan då urskilja följande mönster. Den dominerande verksamheten för Jacobina Charlotta och hennes lillasyster och det som mest upptar hennes tankar är de dagliga **arbetsrutinerna** på gården och i familjens liv.

I den positionen är hon mera vuxen än barn och innehar vuxenroller på samma sätt som de äldre systrarna. Hennes textila hantverk t.ex. liksom trädgårdsskötseln, är ett slags "barnarbete", hon är strängt sysselsatt därmed, det är något allvarligt, hon "har inte tid". Likväl är det ett "arbete" med annan nyans än det **barnarbete** som de underlydandes, landböndernas och torparnas barn utför t.ex. när de kommer till gården för att skära kummin. Herrskapsbarnens arbete är **nytoppräglat** och ger en känsla av att behärska en färdighet, att sy eller läsa. Allmogebarnens dagsverken är **arbetsplikt**, de bidrar till familjernas existens. Om deras lekar vet vi ingenting, men att de behärskade en lektradition är sannolikt med tanke på att just gårdens pigor, som ju rekryterades bland underhavandenas ungdomar, förde med sig sin lektradition in i herrskapssfären. I viss mån har Jacobina Charlottas och Beatas arbete karaktären av lek och är en **imitation** av de fullvuxnas sysslor. Så är det t.ex. med smörkärningen i den lilla enkom för Beata gjorda smörkärnan. Leken får sitt innehåll av arbetets värde i vuxenvärlden och resultatet, det färdiga smöret serverades på herrskapets bord. Gränsen mellan lek och arbete är – för att än en gång belägga detta påstående – oskarp. Spänningen ligger i själva **förvandlingen**: det som börjat som lek tar under processens gång verklighetens gestalt.

Ett annat exempel på vilken central roll det som tilldrar sig i vuxenvärlden spelar för leken är situationen då man leker bröllop med pigorna och klär ut dem till brud och brudgum. Förebild finns i de vanliga allmogebröllopen som tycks vara uppskattade tillställningar bland herrskapen. Man bevistar dem både som åskådare och som inbjuden företrädare för överheten i socken, man tar det som "sin kungliga plikt". När Jacobina Charlotta ställer till med ett pigbröllop på låtsas, är

detta indirekt ett uttryck för synen på allmogebröllopen bland herrskapen: det var en form av teater som man också i form av oskyldig lek kunde spela upp i herrgårdsköket. Denna "kulturella tvåspråkighet" – som analyserats av bl.a. Jurij Lotman och Peter Burke¹² – ger oss emellertid en nyckel också till **vuxenuppfattningen om leken**. Leken var ett oskyldigt **tidsfördriv** till vilket ingredienser kunde plockas ur vuxenvärlden. Här blir förhållandet det omvända i jämförelse med smörkärningen. Lekbröllopet är barnens gestaltande av verkligheten, men när de vuxna kommer hem mitt i alltsammans antar de lekens roller, de börjar dansa med, och processen får helt och hållet lekens gestalt.

Barnen gör av leksituationen en verklighet, förverkligar en "tingens högre ordning" (se ovan s. 55) som till och med kan gå i uppfyllelse. När vuxna kommer med i leken blir det någonting iscensatt, ett överklighetens spel, som på en teater-scen.

Leken – som tidsfördriv – intar emellertid en synlig plats i livet på Tavastby. Det är två slags lek. Tjänstefolket, närmast pigorna leker efter arbetsdagens slut olika spring- och tafattlekar. Herrskapet spelar olika sällskapsspel, men också sällskapslekar bedrivs i herrgårdshuset. Barnen är delaktiga av **båda** leksituationerna, nämligen herrskapsbarnen. Jacobina Charlotta och Beata har inte bara på en och samma gång roller i både vuxen- och lekvärlden, de är också delaktiga av två sociala världar.

Det skulle vara intressant att veta vad det är för **sagor** som tjänstefolket berättar för herrgårdsbarnen. Det är en muntlig tradition i motsats till mamsell Alms sagor, som representerar en skriftlig bildningstradition. Det faktum att Jacobina Charlotta och Beata så intimt håller ihop med gårdens tjänstefolk väcker frågor. Berodde det på kvardröjande äldre syn på barnen såsom ofullgångna varelser av samma sort som folket? Det är en syn som Peter Burke starkt understryker såsom typisk för det europeiska ståndssamhället före romantiken och det är en position som omvittnas från kejsardömet Ryssland ännu på 1840-talet, t.ex. i Kropotkins minnen.¹³ Eller berodde situationen helt enkelt på att en mera sofistikerad livsstil, av det slag som det större Peipola vittnar om, inte upprätthölls på det enklare Tavastby? Familjen af Forselles synes ju ha hållit hov på flera olika ställen under året, bohaget på "sommarnöjet" Sarfsalö, liksom på Jontas i Lappträsk, medgav samma levnadsvanor som på huvudgården Peipola. Familjen Munsterhjelm satt hela året om på Tavastby. Kontakterna till den lokala befolkningen blev också av den orsaken intima. Herrgårdsbarnen intog också här en **mellanposition**, de gjorde besök hos hantverkare och i bondgårdarna. Möjligen var detta en medveten uppfostningssträvan, till att bli kulturellt tvåspråkig, till att kunna vara både ståndsmedveten och bondsk på samma gång, och att vid behov kunna förvandla verklighet till lek och lek till verklighet. Nils Schillmarks porträtt av den 11-åriga Ulrika Charlotta Armfelt på Isnäs gård 1782 i samma östnyländska landsbygd, där hon är utklädd till "smultronflicka", d.v.s. landbondehustru med bärskatten till herrgården, är ett konkret tecken på tidens mentalitet.

Någon större uppmärksamhet inför någotslags barnslig egenart och lekens värde i sig, ävensom intresse för leksaker, kan man knappast sälla fram ur här presenterade material. Vad som ges åt flickorna Munsterhjelm till bemarkelsedagar är **gåvoföremål av nyttokaraktär** eller små överraskningar, **attrapper**, ting att roa sig med som tidsfördriv. Föremål av modern leksakskaraktär, av det slag som finns till salu hos handelsmännen i Helsingfors och Åbo vid denna tid (se Appendix)

omtalas inte av Jacobina Charlotta – i Beatas fall borde de åtminstone ha förekommit.

Också **barnkammaren** på Peipola har ingen som helst prägel av ett rum ägnat barnens lek, "barnkammare" synes här betyda ett rum där barnen sover, kanske till och med tillsammans med någon barnjungfru. Att familjelivet på något sätt skulle ha organiserats kring barnen finns det inga belägg för. Däremot uppvisar Peipola – såsom redan konstaterats – en synbarligen för finländska förhållanden tidig tendens till speciella utrymmen för varje livsstil, skilda rum för sällskaps-, arbets- och privatliv. Komfort, hälsa och hygien ägnas likaså utpräglad omsorg.¹⁴

Barnens ålder och barndomens utsträckning synes fortfarande vara diffusa begrepp, av materialet från Tavastby att döma.

Nils Schillmarks barnporträtt

Vilka gestalter är det då egentligen Nils Schillmark avbildat på porträttet av bröderna af Forselles på Peipola? Det är två pojkar, som har en för det slutande 1700-talet modern och individuell barnklädsel, det första barnmodet, med blus och byxor jämte skärp för den äldre och kolt med skärp för den yngre.¹⁵ Dateringen är vag, "ca 1785", och man kan antaga att den gjorts i efterskott, kanske med ledning av en släkttradition; porträttet gick intill 1946 i arv hos den yngre pojkens ättlingar. Pojkarnas ansikten är påfallande "ynglingsmässiga" i förhållande till den "barnsliga" klädseln. Den äldre Jakob August, som står till vänster, var född 1781, den yngre, Per, 1782. De skulle alltså vid tiden för porträtteringen vara fyra och tre år gamla.¹⁶

Det visar sig emellertid att Nils Schillmark vid denna tid utfört en hel serie barnporträtt, av vilka flere kännetecknas av ett likartat manér som ovan behandlade konterfej, nämligen rätt så fullvuxna ansikten till en barnklädsel. Schillmark flyttade 1782 till Borgå och den ovannämnda "Smultronflickan" är sålunda det första i serien. Samma år uppges porträttet av den tioårige Henrik Johan Hassel (f. 1772) vara målat, liksom även den tioårige Karl Axel Armfelt (f. 1772), en bror till Smultronflickan. Schillmark återupptog barnporträtten i början av 1790-talet, då han 1791 målade den tvåårige Gabriel Fredrik Gylling (f. 1789). Till Lovisa, Åbo och Tavastehus hänför sig en hel serie porträtt från åren 1797–1798. Det är den femåriga Kristina Emerentia Poitzell (f. 1792), syskonen Johanna Maria (f. 1791), Johan Josef (f. 1792) och Gustaf Lars (1794–1797) Pippingskölds brådmogna ansikten. Det är vidare de tre syskonen Tandefelt, Lovisa Fredrika (f. 1790), Robert (f. 1791) och Margareta Sofia (f. 1792), vilka har en mera utpräglad barnslig apparition. Det är slutligen porträtten av systrarna Sofia Gustava (f. 1791) och Ulrika Charlotta (f. 1794) von Platen samt deras kusin, Margareta Gustava von Kraemer (f. 1792). Systrarna von Platen och kusinen är förevigade i identiska, lätta klänningar av tryckt kattun samt bandskärp. Till början av 1800-talet – Schillmark dog i Lovisa 1804 – hänförs porträtten av pojkarna Gustaf Adolf von Knorring (f. 1794) och Axel Wilhelm Falckenheim (f. 1796).¹⁷

Det rör sig sålunda om närmare ett tjugotal porträtt av barn i borgar-, gods- ägar- och officersfamiljer, vilket för denna tid och finländska förhållanden är en

anmärkningsvärd serie. Det faktum, att familjerna låtit måla sig, föräldrarna för sig och barnen individuellt, vart och ett med personlig prägel, kan tolkas som att en ny barnuppfattning håller på att vinna insteg i högre stånds miljöer i Finland. Schillmarks manér är likväl präglad av vuxenporträttet, barnen avbildas inte — såsom senare — med någon leksak eller något tidsfördriv. Också bröderna af Forselles har verktyg som de sysselsätter sig med: hammare, spik och plankbit. Serien barnporträtt kompletterar både i fråga om barnutseende och barnsyn den ovan givna bilden av barnens miljö på Peipola och barnens sysselsättningar på Tavastby. Schillmark kan sålunda betecknas som vår första egentliga barnamålare. Barnet är i vardande som en kategori.

Appendix

Leksaker i tvenne handelsbodar 1795 och 1801

1. I bodinventariet efter handelsmannen **Matthias Enning** i Helsingfors år 1795 upptas ett rikhaltigt material under gruppen "Leksaker".

Det är en hel mängd olika figurer, delvis tydligen rörliga. Förutom mamsell, slaktare, trumslagare och herde, även "Martialisk Husar till häst", skytt med hund. "Chaise med Mamsell", mamsell till häst, barn i stol. "Tursk till häst", "Trä med Karl och hund". Vidare finner man djurfigurer såsom: gumse på pall, hare med hund, bock och sköldpadda i ask.

En annan stor grupp utgör husgeråden för dock- och lekstugevärlden: bords- och théserviser, en ask diverse husgeråd samt thébord.

Ytterligare finner man: käglor, luftkolor, ägg, bollfåglar, skramlor, trumpe-ter, åkdon, fruktvagnar, klockor, askar med konststycken och bilder i askar, plumage ("plamas"), trossvagn. Under diverse nipper förekommer: "barn tenn uhr", spelkort och Campio kort samt grifflar och under diverse varor upptas mungigor. Slutligen finner man föremål som likaväl kunde nyttjas av de vuxna såsom bläckhorn med sanddosor, stampar, rakaskar, nötknäppare, nålhus och jungfrur.

(Original i Helsingfors Stadsmuseum, sign. XLVII: 6302)

2. Vida fattigare är ett bodinventarium uppgjort i juli 1801 efter handelsmannen **Samuel Johan Trapp** i Åbo. Här upptas under rubriken Dockor: 1 st. Castell, 2 mongelskor (månglerskor) av olika värde, 1 jägare och 1 tunnbindare, 3 åkare och 1 herde.

Vidare förtecknas 55 "Damer" av olika värde, 8 musikanter, 89 jungfrur, 44 pigor, 10 trumpet, 3 lekbollar, 28 djur och 6 små djur, 32 dockor och 14 st. "Lindebarn".

Boden uppgavs visserligen vara förfallen och handelsmannen var gammal, varför föremålen kan anses representera 1700-talets senare hälft. Det är sålunda ett rätt så begränsat urval av huvudsakligen figurer, bollar, instrument och en borg.

Möjligen var det en sådan lindebarns-docka Beata Munsterhjelm fick på sin namnsdag 1799 under benämningen "lindan docko".

(Åbo Magistratsarkiv Sign.B I C 7. 1801 års bouppteckningar)

Barnens position i 1700-talets miljö

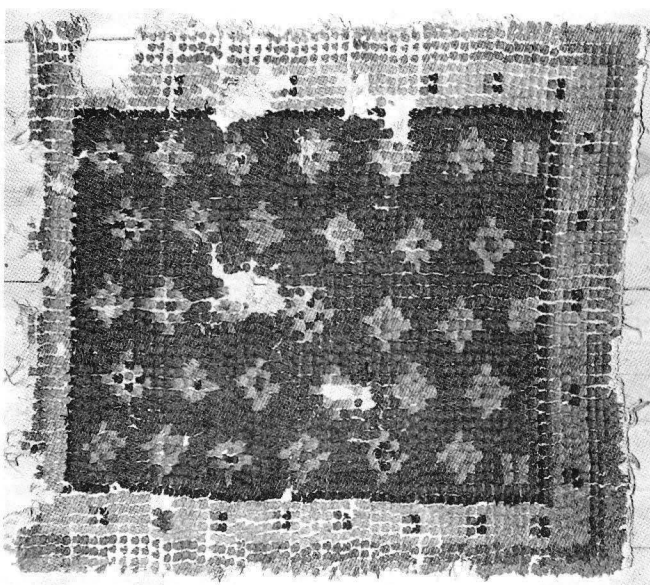
Utlämnat af Synlio:balmen

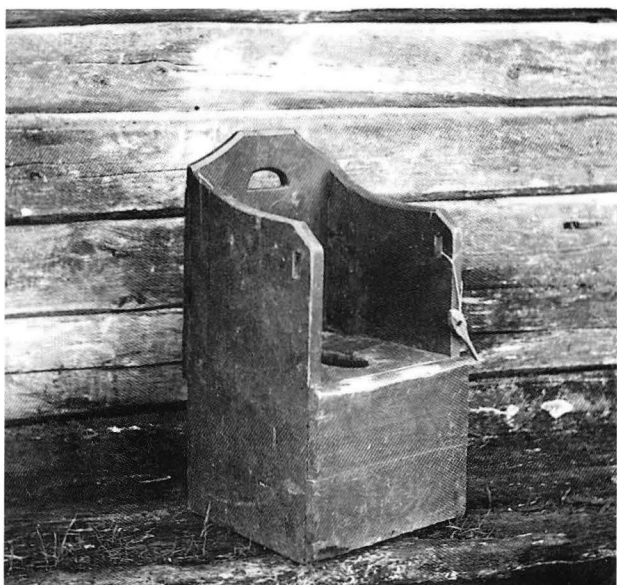
Vår 1729. d. 28. April. Läst af Landbonden i hvar Bränd:
ö. Gustaf Ruffkas, och sin hustru Helena Monikas hustru, Gustaf.
och hustru sin hustru i Synlio:balmen indyggen af Helsingfors
d. 7. Decembr. 1744.

Alex. Helsingberg.
Urboken i ordet.

66. Dopattest från år
1744. Helsingfors.

67. Vaggrya, mönstrad i
blått, rött, brunt, grått och
lila. 62×67 cm. Vävd av
bondhustrun Maria Svan-
ström (1807–1886) på
Skata hemman i Nordsjö,
Helsinge (nuv. Helsing-
fors). Hertönäs museum,
Helsingfors. – Reijo Tu-
runen 1975.





68. Kackstol el. kackarstol. H. 55 cm. Öppen på baksidan så att nattkärlet kan placeras under stolen. Molpe, Korsnäs. – Alvar Enberg 1939–40.



69. Ståndstol. Pojo museum. – Ragna Ahlbäck 1940.

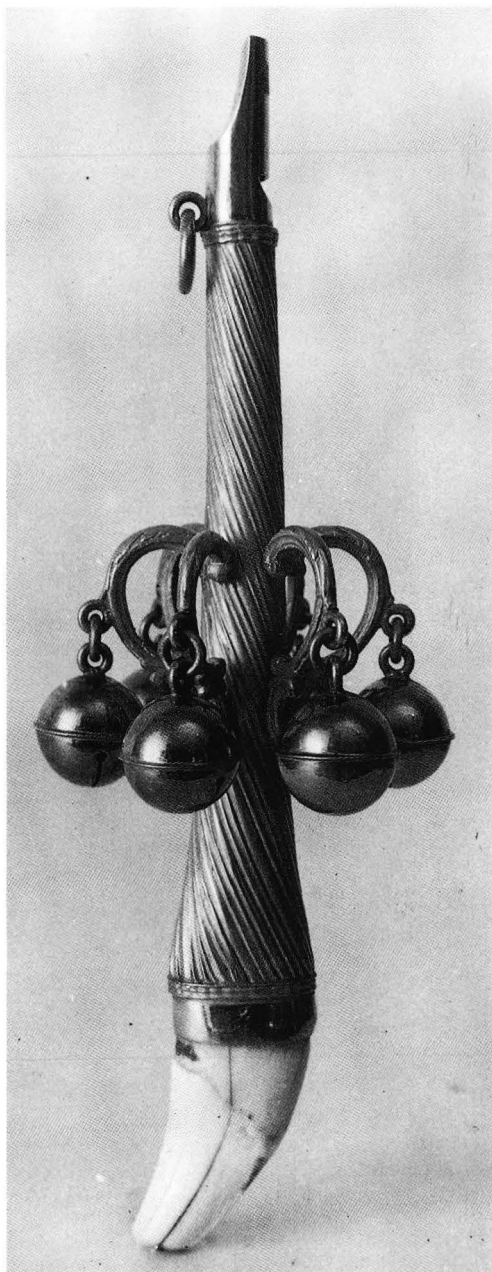
→ 70. Pottstol i Kansjerf gårdsmuseum, Bromarv. – Förf. 1988.







72. Skallra i form av en fågelbur. Tillhört handlande Olof Lundströms barn i Uleåborg på 1840–1850-t. – Finlands Nationalmuseum.



73. Skallra av guld med visselpipa, bjällror och vargtand. Har troligen tillverkats för Carl XI:s barn, födda på 1680-talet. Av samma typ var förmodligen den skallra som fanns i den förmögne Hans Burgmans hem i Helsingfors 1708. – Livrustkammaren.

← 71. Barnstol från Nissas hemman i Botby, Helsinges. – Hertönäs museum. – Förf.





↗ 75. Tiggargosse från Lentiera, guvernementet Olo-
nets i ryska Karelen 1893.
– Harry Hintze.



→ 76. Vallpojken's säng från
Knusbacka hemman i Box
by, Sibbo, Nyland. L.
150, br. 61 cm. Sköts till
dagarna under dörrsäng-
en. Hertönäs museum. –
R. Turunen 1975.

← 74. Vallgosse från Sääks-
järvi, Vimpeli, Österbot-
ten. – I. Kohtamäki 1931.



77. Anna Charlotta Elisabet Hisinger, f. 1796. Av-
målad av Emanuel Thelning, möjl. på Fagervik.



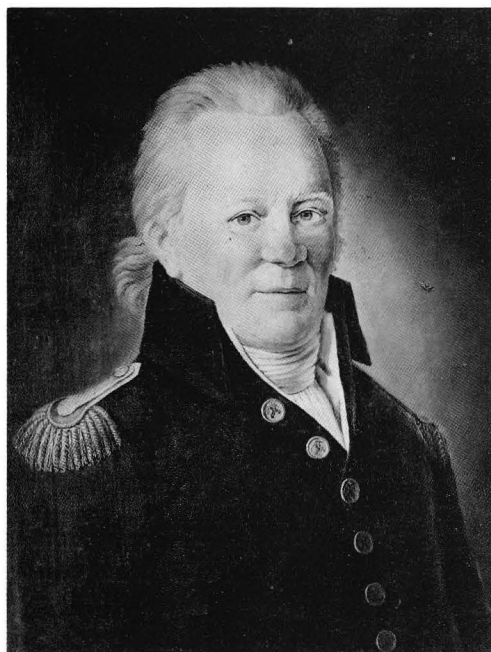
78. Den 12-årige Erik Gustav Geitel i blå kostym och röda strumpor. Avmålning 1760 av Åbo-målaren Johan Georg Geitel.



79. Grupp med två borgarmadamer och rasande pojkar. Detalj ur Fredrik Adolf von Numers vy över Borgå, en sepia- och tuschlavering trol. från år 1789. – Borgå museum.



80. "Barnen roa sig om wintren att gå på schidor. De äldre göra det äfven då de skole till skogen för den snö som så ymnigt falla här på orten". C.P. Elfströms akvarell av den karelska allmogen 1808.



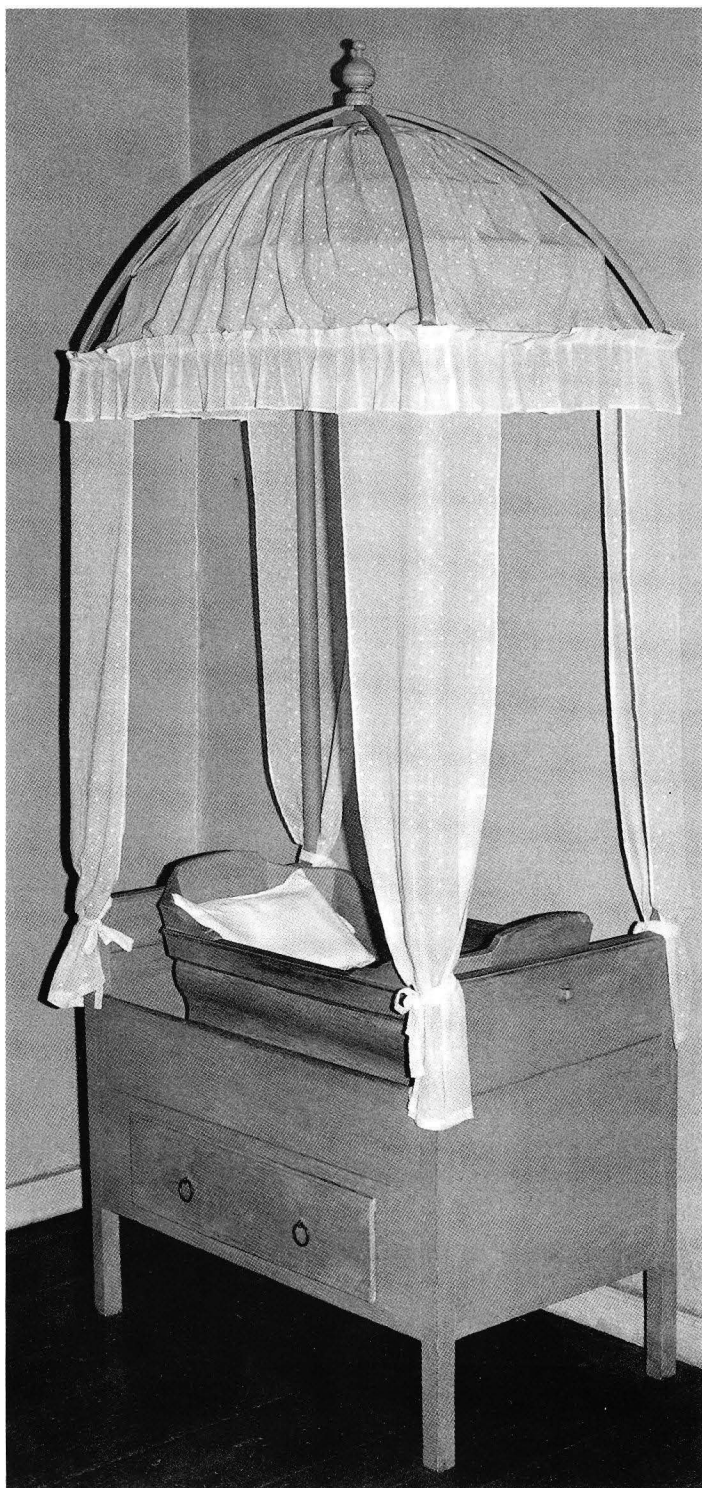


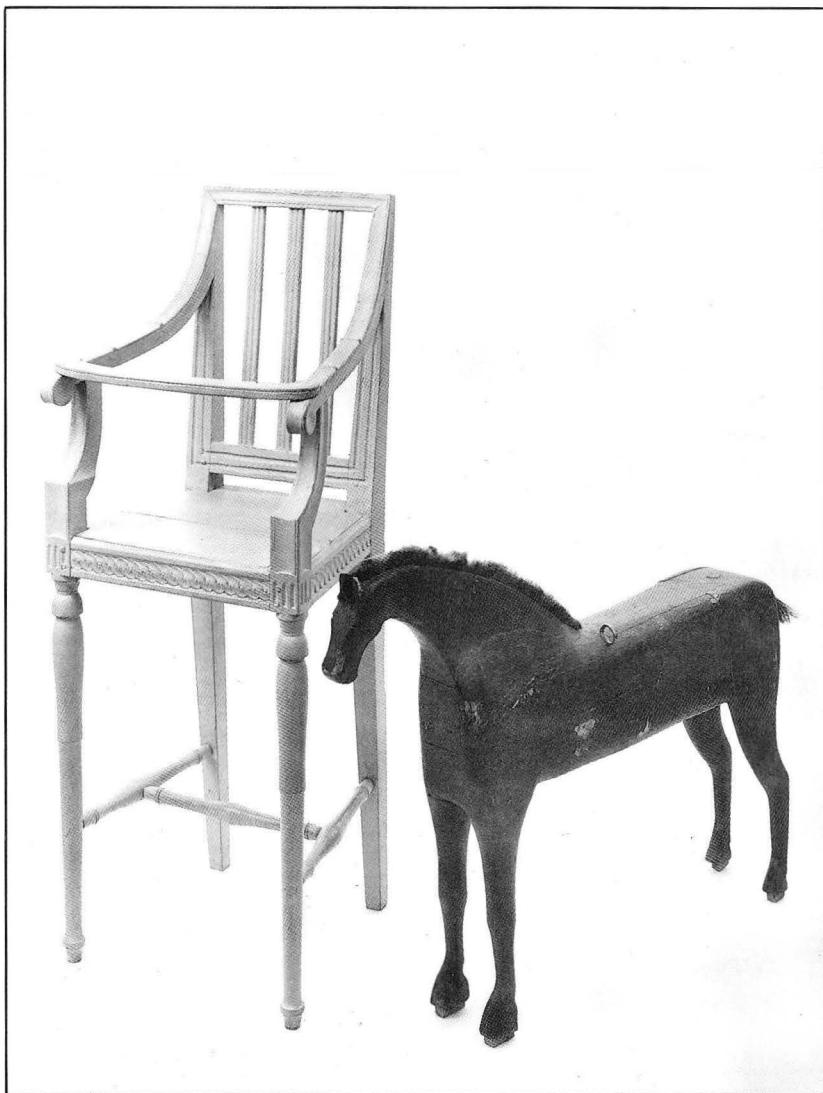
↖ 81. Krigsrådet Jakob af Forselles (1753–1835). Målad av Per Krafft d.y. 1807 i Stockholm. Ägde i arv Peippola i Elimä.

↑ 84. Peippola gård i Elimä förevigad av Signe Brander 1910. Enligt en tradition, refererad av Helmi Gulin 1948, skall karaktärshuset till sin stomme härstamma från 1600-talet.

↖ 82. Krigsrådinnan Margareta Charlotta af Forselles, f. Carlsköld (1758–1802), målad av Nils Schillmark. Bouppteckningen och arvskiftet efter henne gör det möjligt att rekonstruera livet på Peippola.

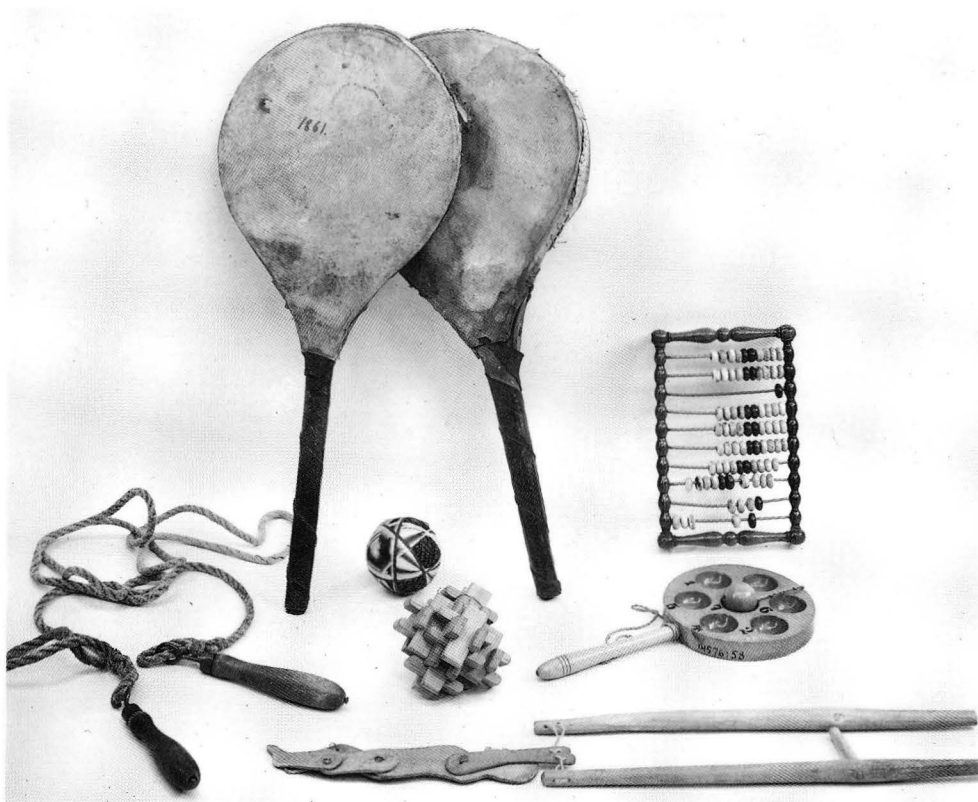
← 83. Makarnas två äldsta barn, Jakob August f. 1781 och Per, f. 1782 af Forselles, avmålade av Nils Schillmark, enl. traditionen år 1785. Den äldre brodern dog av blesstyrer i slaget vid Siikajoki 1808, den yngre ärvde Peippola där han dog 1860. — Finlands Nationalmuseum.





↑ 86. Gustaviansk barnstol samt gunghäst i Åbo stads historiska museum, numera Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.

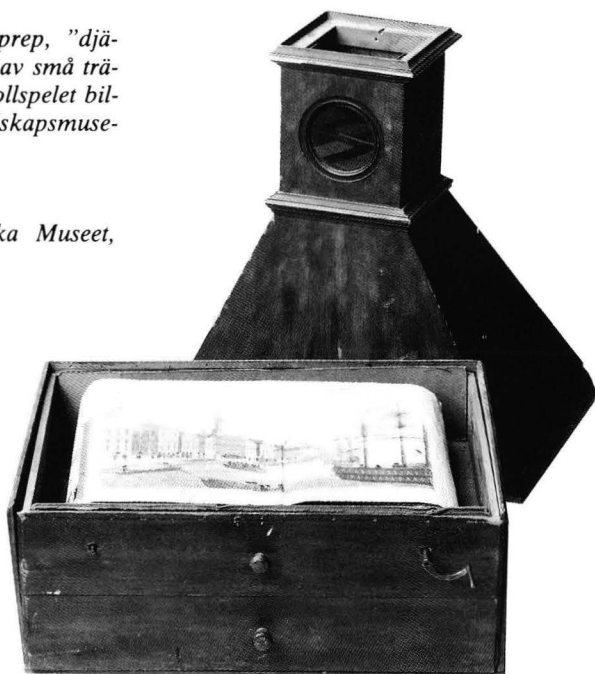
← 85. Vagga för fänriken och livdrabanten Axel Erik Armfelts dotter, Ulrika Charlotta, f. 1771 på Spjut-sund i Sibbo, sedermera bosatt på Isnäs i Pernå. Se bild 126. – Borgå Museum. Foto förf.



↑ 87. Racketar för fjäderboll, hopprep, "djävulsknuten" som skall fogas ihop av små träbitar, en akrobat, en variant av bollspelet bilboquet och en kulram. Åbo landskapsmuseum. – P.O. Welin.

→ 88. Camera obscura. – Nordiska Museet, Stockholm.

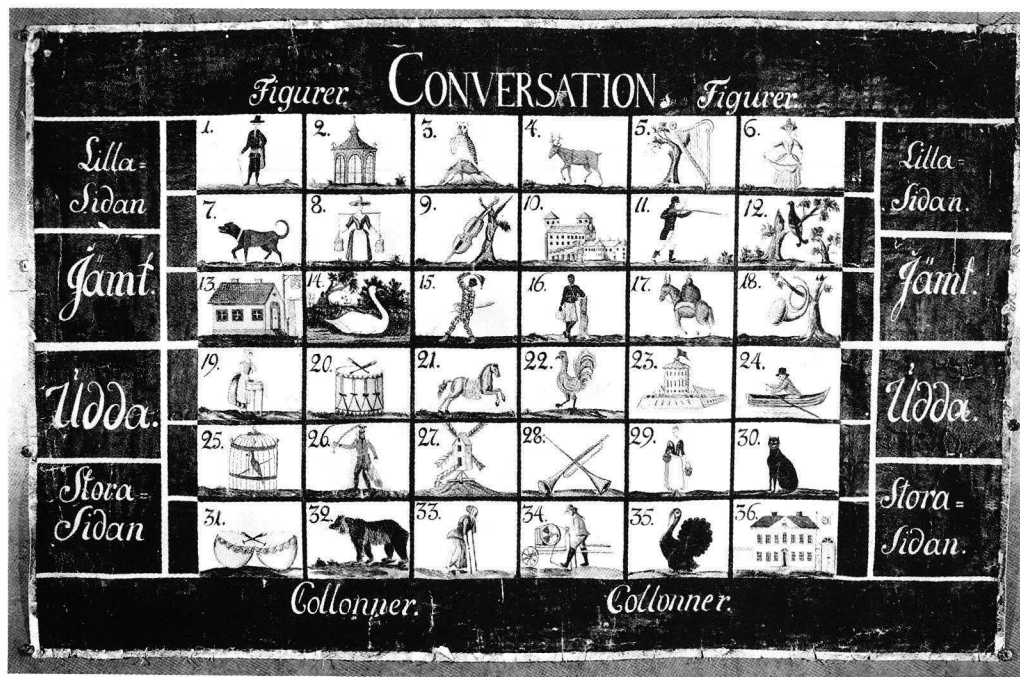
↗ 89. Fortuna-spel i lusthuset Iloniemi i parken på Ratula gård, Artsjö. – K. Hakli 1971.







90. En fjäderboll ur Armfeltiska samlingen från
Åminne. – Finlands Nationalmuseum.



91. Ett conversationsspel, målat i akvarell. Från ätten Mannerheims gods Villnäs. – Finlands Nationalmuseum.

92. Kägelspel från ätten Armfelts gods Ratula i Artsjö. – Finlands Nationalmuseum.





93. Gunghäst av en typ som förekommer under 1600- och 1700-talen. Senast tillskriven Selma Adlercreutz, f. Printz 1837. Sjundby gård. – Förf. 1981.



94. En kaffeservis för barn, av vitt porslin med röda rosengirlander. Armfelt-samlingen från Åminne. – Finlands Nationalmuseum.



95. Gunghäst, från ätten af Heurlins gods
Qvidja i Pargas. — P.O. Welin 1975.



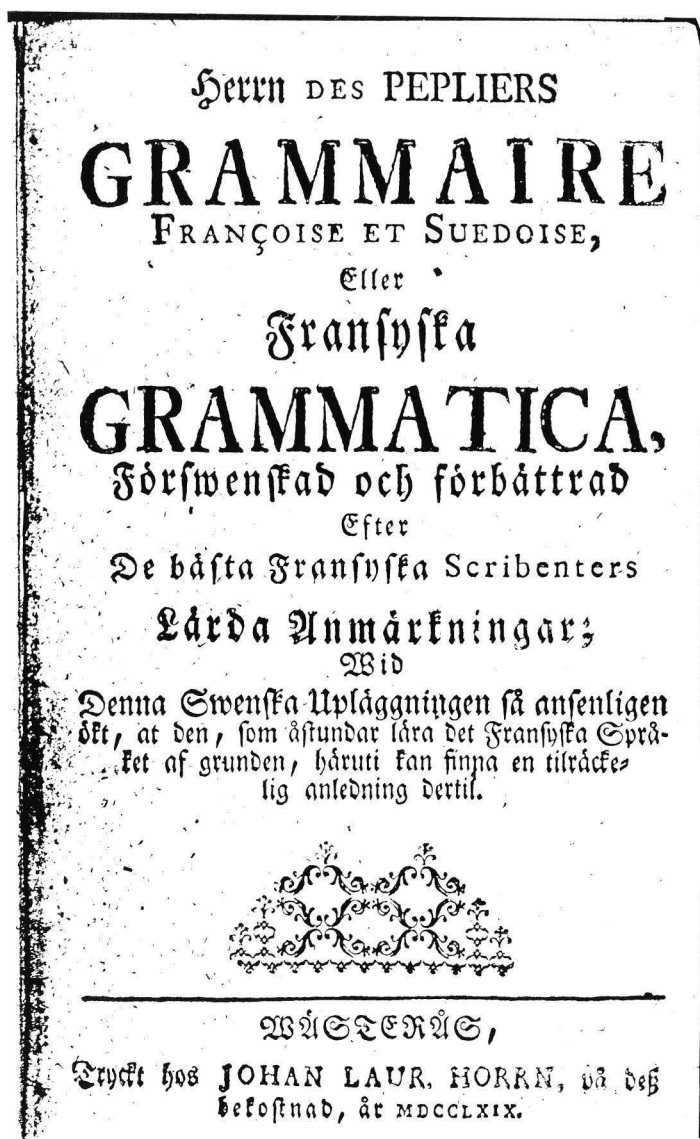


→ 98. Docka som tillhört bruksinspektoren Anders Himberg, d. 1791 i Aitolahiti, 82 år gammal. – Bjärnå museum.



↖ 96. Grupp med mor och läsande barn, från 1810-talet. Uleåborg. – Finlands Nationalmuseum.

← 97. Trädockor och hund som tillhört handlanden Olof Lundströms barn i Uleåborg i början av 1800-talet. – Finlands Nationalmuseum.



↑ 99. En annons i *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* Den 16 April 1772: "Et Fruentimmer ifrån Sverige, som bor här i Staden hos Skomakaren Sjöberg på Stora Nylandsgatan, åstundar emottaga och informera barn uti alla handa slags fin Linne-söm, samt i Fransyska Språket". — Pepliers grammatik, Wästerås 1768–69. Tillhört familjen af Forselles.

↗ 100. Ett uppslag ur Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok 24.6–4.7.1799.

→ 101. *Speldosa*. Höjd 20 cm. På en 19 cm lång målad trälåda en rund skiva med en herde och herdinna i rokokodräkter samt tre lamm. Då man vevar roterar skivan, musiken har numera tystnat. Har enl. traditionen tillhört den i Fänrik Ståls Sägner besjungne översten Carl Leonard Lode (1752–1816). — Ekenäs Museum. Peter Sjöstrand.

24 kom Ottelins hit til
 middagen de blif afven här til
 quellen och vi åt på gården
 sen vi ha ätit. 25 gick de bort
 och sen var vi en lång stund
 up och jag när pigorna och
 drängarna ~~de~~ dansade på
 väckt gården, 25 var vi och
 simmade vid quarn bashan
 och om afton åskade det,
 26 middagen regnade det
 rätt mycket, och jag har
 gjort en kranas åker blo-
 mmor åt syster annett
 til hennes födelse dag i mor-
 gon, 27 i dag är det syster annas
 födelse dag och då bant vi henne
 med åkerbloms kranlar och
 tog roser. 28 var syster anna
 och biata til strömmen, 29 var vi på
 udden och simmade 30 var syster
 och syster annett til ellarna, 31
 för middagen drak vi alla fiska
 gona, kaffe och

juli månad 1799
 den 1 var det vackert väder
 och då var vi hella dagen i
 gamla trädgården, 2 var det
 äfven vackert väder, och då
 var vi och simmade vid udden
 ty det var så varmt väder,
 3 gick syster annett och jag
 til udden och vi var der hela
 eftermiddagen, med vårt arbete
 omot afton gjorde vi två kran-
 far åt båda ullarna til morgon.
 Hi dag är det ullas dag, och då
 bant vi dem glämsfar kranfar
 cousine ulla fick af annett och
 mormor linn garn, och ulla
 fick kranfar näst bres af mor-
 gen, 4 kom först baron gustaf hit
 och sen kom bergsfröidinnan
 förselell tilika med fröien
 hägerflycht fröien forselles
 mamsell Salck, de var



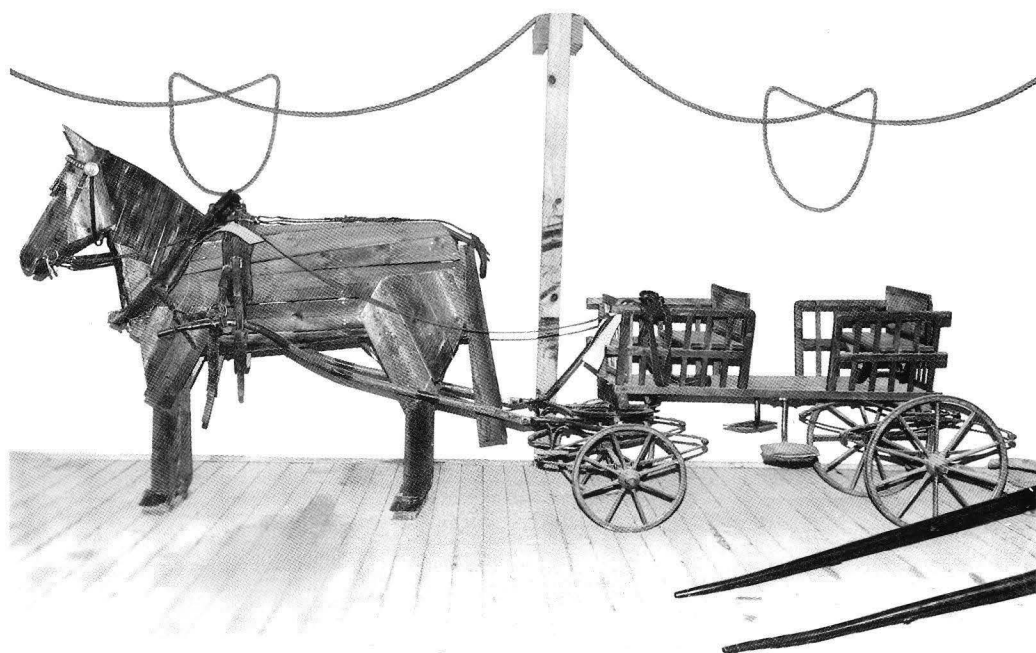


↑ 102. Kaptenen Georg Wilhelm Bruncrona på Karsby i Tenala har i utgiftsboken för 1805 antecknat "En liten fiol åt Reinholt". Hans teckning av den tvååriga sonen har antagligen tillkommit vid denna tid. — P.O. Welin.

↗ 103. Eva Maria Bruncrona, f. Taube (1748–1832), med sina barn på Wik i Kimito. De äldsta barnen födda 1768, 1771, 1773 och

1775. Pennteckning gjord av hennes make Abraham Matias Bruncrona och dedicerad till hustrun.

→ 104. Barntrilla använd i början av 1930-talet, med en riktig ponny förspänd, av teol.dr, prof. G.O. Rosenqvists barn i Lappträsk där familjen bodde sommartid. Härstammar från Wredeby gård i Anjala. Sarvlax vagnsmuseum. — Tua Lindgren 1988.



Sammandrag
Af de vigtigaste
Bibliske
Historier,

Til opvækst
af en lesvende Tro,
och en
sann Gudsfruktan hos Ungdomen;

Författadt

af

D. JOH. PET. MILLER,

Theolog. Professor i Göttingen,

och

ifrån Enskan öfversatt

af

M. JOH. SAM. ALNANDER

Theol. Lector i Carlskrona.

Stockholm,

Tryckt hos Johan Georg Lange, 1771.

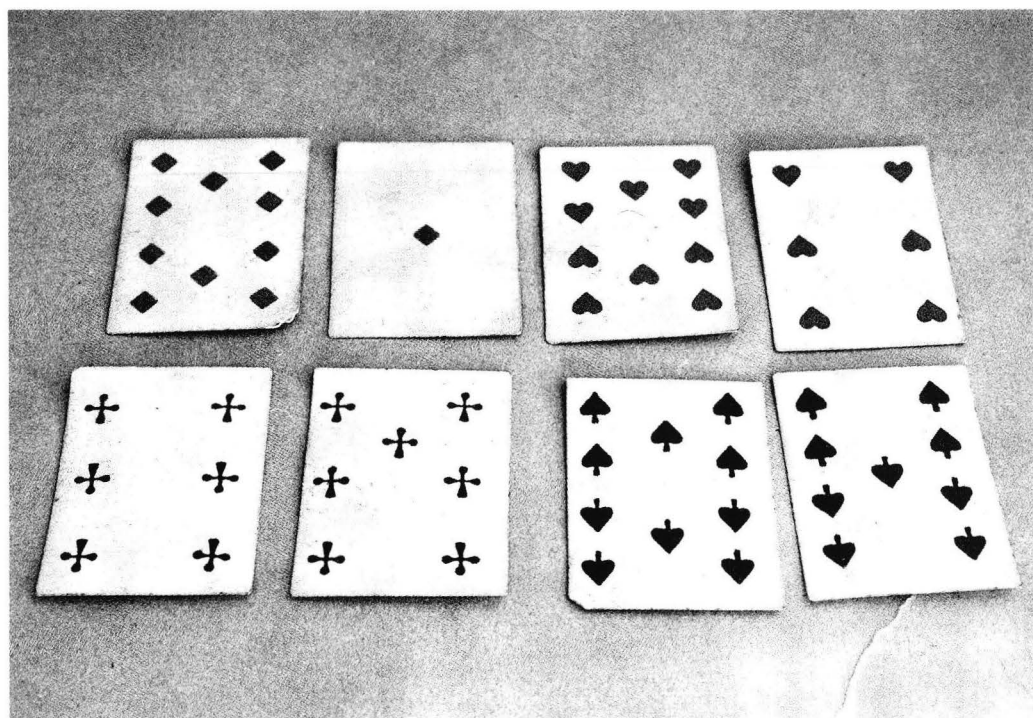
Sara Catharina Swedman
och mitt namn/ mig till
heder och ingen skam/
Dett är mig i dopet gifwit och i
Liffsens Bok in-
skrifwit.
Åbo den 2 Maj 1799 -

1799
5

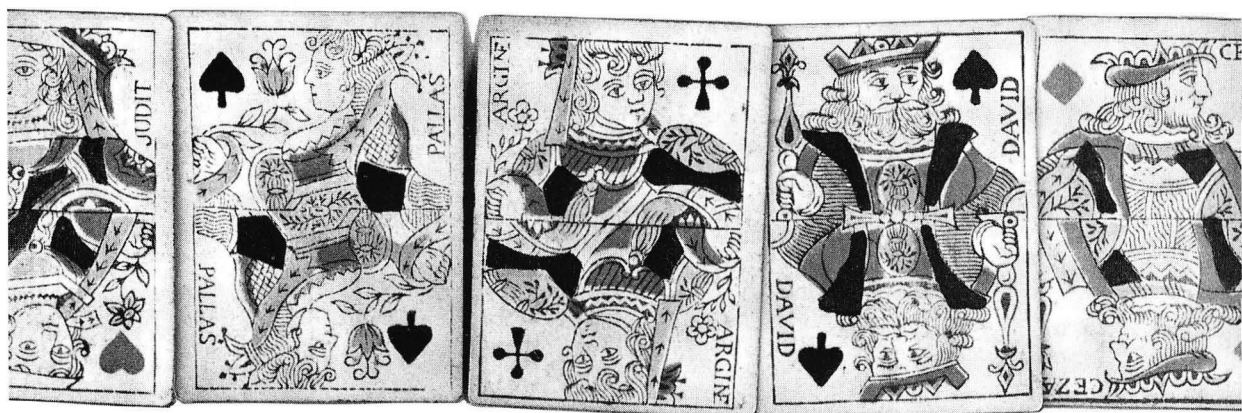
Sara Catharina
Swedman

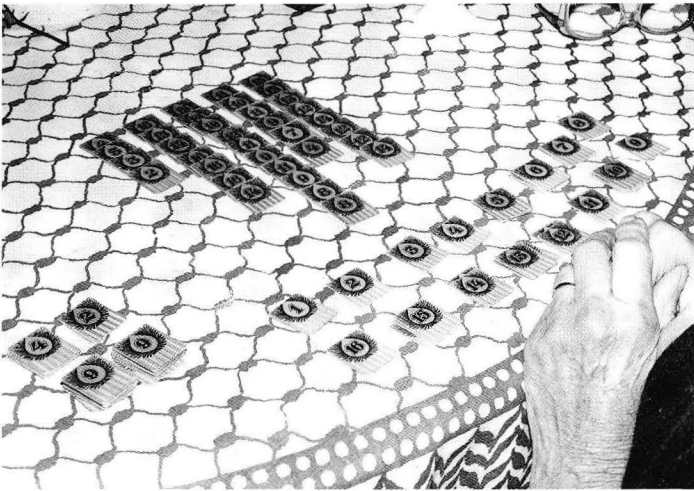
105. Millers Bibliska historia för ungdomen, tryckt i Stockholm 1771. Fanns i Helsingfors bl.a. hos rådman David Bergensfelt 1779, som hade två söner i åldern 15 och 13 år och två döttrar, 7 och 2 år gamla. — Förf.

106. Detta exemplar har tillhört Sara Catharina Swedman i Åbo som den 2 maj 1799 skrivit bak i boken: "Sara Catharina Swedman är mitt namn/ mig till heder och ingen skam/ Dett är mig i dopet gifwit och i Liffsens Bok in-skrifwit". — Förf.



107–108. Spelkort, skänkta av en friherrinna Ständertskjöld till en kaptenska Granfelt, möjl. Ulrika Wilhelmina (1800–1874), f. Grönhagen. – Ekenäs museum. P. Sjöstrand.







↑ 112. Sällskapsspelet "Lorum". – Förf. 1987.

← 109–111. Sällskapsspelet "Sextonspelet". – Förf. 1987.

113–114. På följande uppslag: Två sidor ur den "kastbok" Beata Munsterhjelm f. 1790 fick i nov. 1799 och som hon i maj 1800 gav till sin äldre syster Jacobina Charlotta på dennas namnsdag.

Hälsradet.

1.

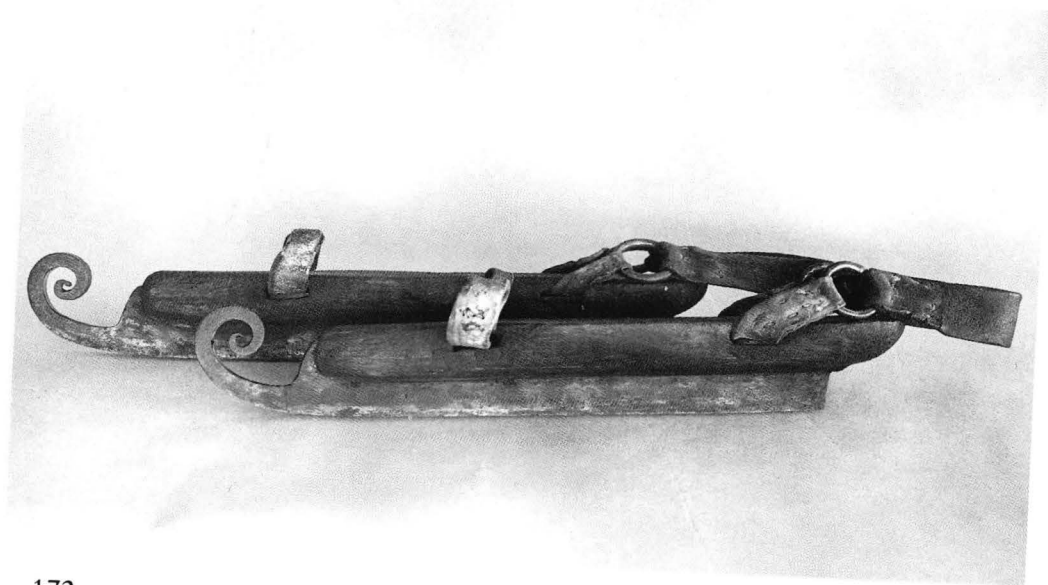
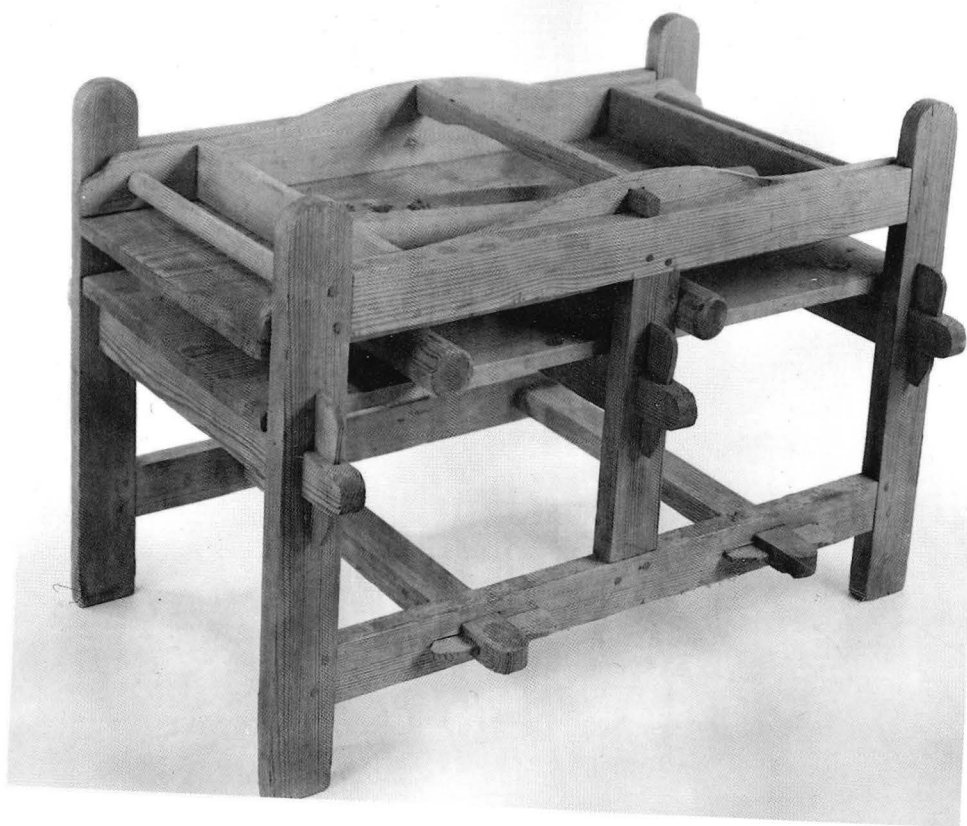
	Hjert	Klofver	Pruter	Spador
1.	Ghont	Djupfennigt	Harej alla ston voldi betadl	Medufas
2.	Enligt	Inpurligt	Drickt	Kollrigt
3.	Imatacknog.	Spekulatift	Skadligt	Oaggligt
4.	Tornt.	Dumt.	Klyckfull.	Spettfundigt
5.	Slegt.	Förftändig	Enfaldigt	Läret.
6.	Behagligt	Vigtigt.	Frispradt.	Majifalift.
7.	Goet.	Warligt.	Törftort	Pafpande att lugga.
8.	Förveract.	Rädigt.	Korkadt.	Mahalöft
9.	Enbela	Tankloft.	Fubi.	Menore behaglig.
10.	Swagt.	Mest tankfan Janit.	Enrist.	Victomfate taoet.
11.	Infkrankt.	Lat rord afftar ka drycker.	Jan vild mas. figt.	Ett gijn huf vud.
12.	Karlks gu- denmand.	Bacarit.	Forhyrdt.	Tornigt.
13.	Puoradt.	Ett fax hufud.	Bekront.	Misplykad t.

Figur

5.

	Hjert	Kloper.	Ruter	Spader.
1.	Intagande.	Värens bely	Makalös.	Wacker beun- dran.
2.	Att rida för- runga.	Lik en stoppat kors.	Ett frög tecken	En ropas.
3.	Spenslig	Obetydlig.	Wälproportio- nerad.	Väris
4.	Idealisk	Hex behaglig en skön.	Comisk.	Timn tjock
5.	Vatt.	Moderne.	Ind och vind	Täl förbättring
6.	Mottjädande.	Imponerad.	På långt håll mör- saga egen betrak- tad för jämförande	Hex kulisk
7.	Ofermatördig	Glatthetens jumbol.	Intressant	Treflig.
8.	Stel.	Förändrad.	Ett magasin af behagssjicka.	Stolt
9.	Äfrunds vär.	Malaten	Synsötrotfatta ens härjning gar	Gammal me- dig
10.	Enfkegga.	Engelsbild.	Affektaktighets truktion	Ett vittlos
	Bildad efter Venus.	Tragisk	Affekterad.	Utltryksfull
	Väl snöre	Cyprens.	Här konst tinget af hax matt jett Lida dragfärd till att öka illberätta.	Zefirens
	Ofermlig	Wafistetisk	Wacklande.	Oferkraftande

Kung Janus. Kruket





↑ 117. Spinnrocken i lekstugan på Kulla gård, Ström-fors. – Förf. 1985.

↙ 115. Barnens mangel. Villnäs gård. – Finlands Na-tionalmuseum. – P.O. Welin.

← 116. I Helsingfors Tidningar ingick i dec. 1865 an-nonser om skridskor av Fiskars fabrikat. Denna typ användes ännu på 1930-talet i Ekenäs skärgård. – Ekenäs Museum. – P. Sjöstrand.



118. Pojkarnas kräftfångst i lyktsken, Masaby, Kyrkslätt. – Bernhard Åström ca 1913.

119. Man stöper lyckor på nyårsaftonen 1926 hos fotografen Erik Hägglund i Vörå. – E. Hägglund.

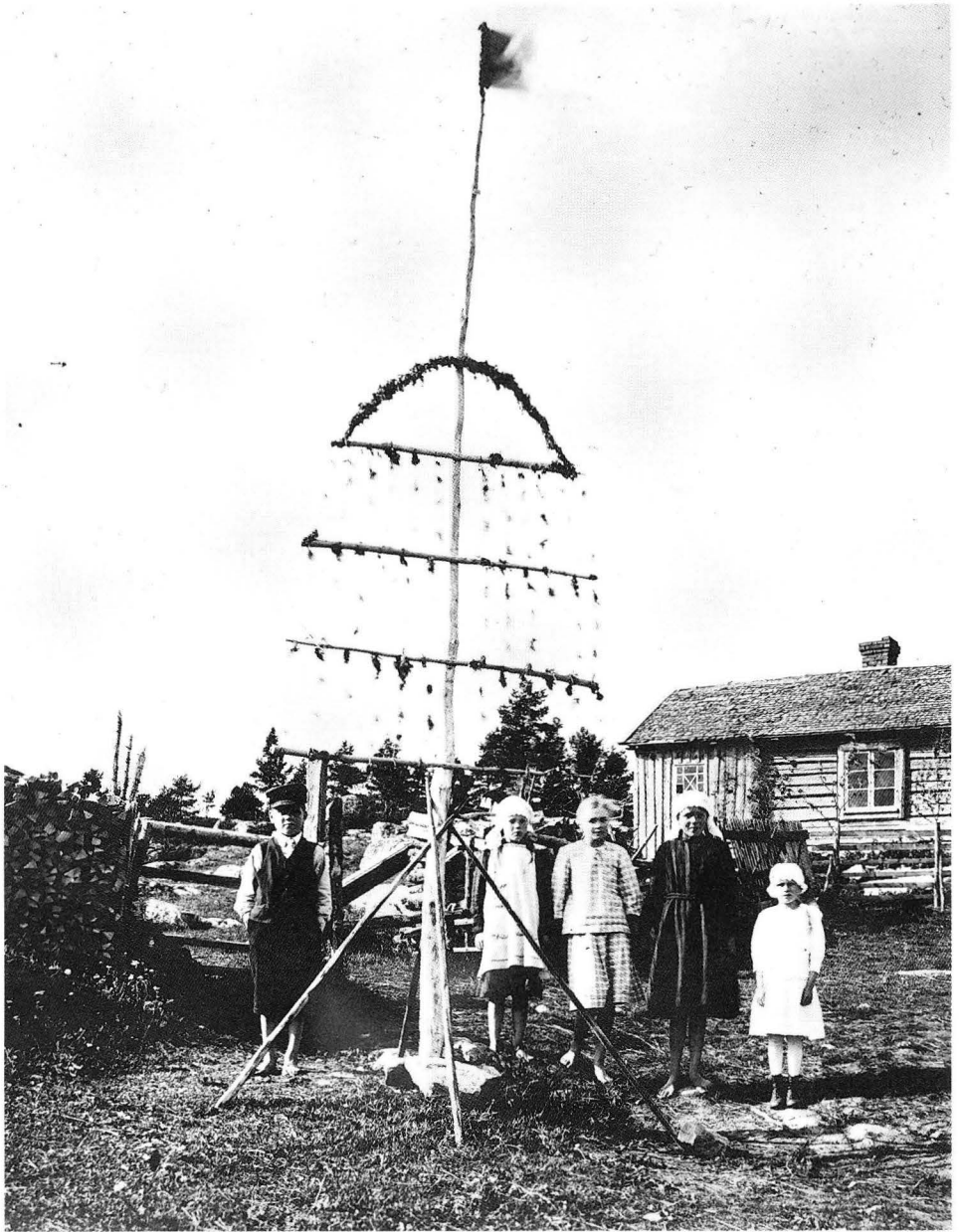




120. "Hoppa brä". Kvarnby, Pyttis 1929. —
M. Stejskal.

121. "Änkleken" även kallad "Sista paret ut"
eller "Springa änka". Fotograferad i Korsnäs,
Österbotten 1930 av Maximilian Stejskal.





122. Åkerback barnens majstång i Västra Saverkeit by, Houtskär, Åbo skärgård. "Göut stång. Förutom de stora majstångerna, som vanligen resas på bybacken, reser man mindre stänger på gårdsplanerna." – Arne Appelgren 1923.



123. Ett barnbrudpar. — Jakobstads museum.

124. "Det är svårt att få det att väga jämnt när man har en hund med på gungplankan". Masaby, Kyrkslätt. — B. Åström 1926.





← 125. "Smultronflickan". Ulrika Charlotta Armfelt, f. 1771, synbarligen utklädd till bondhustru som kommer med bärskatten till herrgården. Gift 1794 med kaptenen Lars Falckenheim, frånskilda 1816. Avmålad av Nils Schillmark i maj 1782. — Konstmuseet i Ate-
neum.



126. Vid samma tid torde Schillmark ha målat Ulrika Charlotta Armfelt i sin herrskapsdräkt. — Borgå Museum. — P.O. Welin.



127. Den föregående bror, Carl Axel Armfelt, f. 1772, fänrik vid Nylands infanteriregemente 1781. Målad av Nils Schillmark 1782.



128. Kristina Emerentia Poitzell, f. 1792. Målad i Lovisa 1797 av Nils Schillmark.



129. Axel Wilhelm Falckenheim, f. 1796, avmålad av Nils Schillmark. — Finlands Nationalmuseum.



130. Henrik Johan Hassel, f. 1772, målad 1782 av Nils Schillmark i Borgå. — Finlands Nationalmuseum. — P.O. Welin.



131. Gustaf Adolf von Knorring, f. 1794, avmålad av Nils Schillmark.



132–134. Fr.v. syskonen Johanna Maria, f. 1791, Gustaf Lars, f. 1794 och Johan Josef, f. 1792 Pippingsköld. Målade av Nils Schillmark före 1797. Barn till professor Josef Pipping i Åbo. – P.O. Welin.

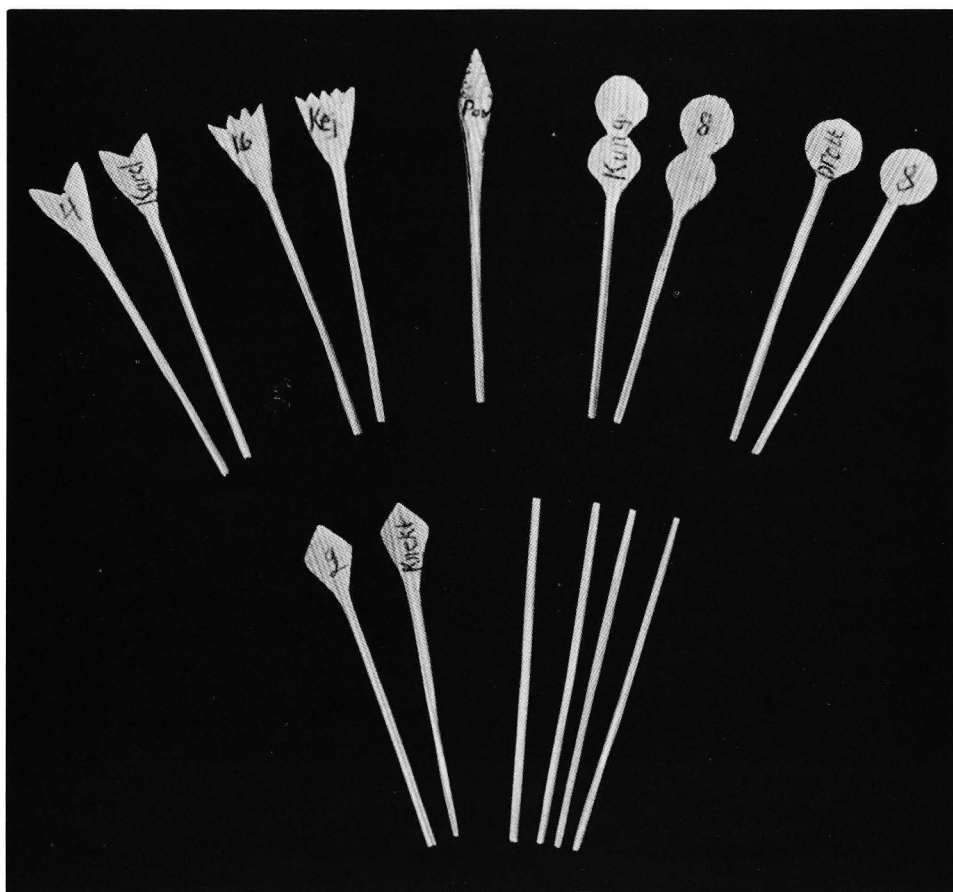




135–137. Överstelöjtnanten vid Tavas-tehus regemente, Robert Tandefelts tre barn: Margareta Sofia, f. 1792, Robert, f. 1791 och Lovisa Fredrika, f. 1790, bosatta på Koskipää i Gustav Adolfs (Hartola) socken. Nils Schillmark. – P.O. Welin.



138–140. Översten
för Tavastehus rege-
mente, Gustav Bogis-
laus von Platens dött-
rar: Sofia Gustava, f.
1791 och Ulrika Charlot-
ta, f. 1794, deras kusin
Margareta Gustava von
Kraemer, f. 1792. — G.
Standertskjöld.



141. Påvespelet, stickspelet med 67 pjäser omfattande: 1 påve, 2 kejsare, 4 kungar, 4 drottningar, 8 kardinaler, 16 knektar och 32 bönder. För varje pjäs man lyfte ur den utbredda högen utan att högen rördes gavs poäng. Modell av en sagesman f. 1899 i Ki-
mito. — Finlands Nationalmuseum.

*"Alienis pedibus ambulamus
alienis oculis agnoscimus
aliena memoria salutamus
aliena vivimus opera"*
(Plinius)

IV. Dolda lekmiljöer, förgängliga leksaker

Materialet. Tidigare insamling och forskning

Det material som föreliggande kapitel baseras på utgörs i huvudsak av uppteckningar efter muntliga utsagor, alltså minneskunskap, i stor utsträckning antecknad av sagesmännen själva. Det har insamlats i tre olika skeden.

Som ett led i den stadsforskning Folkkultursarkivet inriktade sig på i början av 1980-talet, samlades våren 1981 till en "studiecirkel" ett antal invånare i ett svenskspråkigt bostadshus i förorten Storkärr i norra Helsingfors. Projektet genomfördes i samarbete med kvarteretsföreningen Storkärrsgillet och Helsingfors stads svenska kultursekreterare, Marie-Louise Adolfsson. Deltagarna samlades varje vecka till diskussioner då man, utgående från frågor presenterade av förf., erinrade sig sin barndom i staden eller på landsbygden. De tio-femton deltagarna representerade olika generationer (födda 1906–1941), tämligen varierande sociala och geografiska uppväxtmiljöer (Helsingfors och landsbygden i Nyland).¹

Ett utpräglat ruralt material insamlade förf. 1979 under fältforskning i jordbruksbygden Purmo i svenska Österbotten. I byn Lassfolk intervjuades upprepade gånger fyra äldre personer (f. 1897–1908) och frågorna gällde barnens lekmiljöer, leken och åldern samt leksakerna.²

Den tredje materialenheten, som utgör huvudtexten i detta kapitel, utgörs av svar som inkom till Folkkultursarkivet 1972, i samband med frågetävlingen "Barnets värld". Som svar på en av förf. utarbetad frågelista insände 105 personer sammanlagt 1382 s. traditionsuppteckningar. Listan upptog tio ämnesgrupper. Informanterna är födda under tiden 1884–1949. Materialet belyser till övervägande del landsbygdsförhållanden på det svenska språkområdet i Finland. Som komplettering har använts några andra samlingar i Folkkultursarkivet, gällande livet i staden, ävensom publikationen "Hemma bäst. Minnen från barndomshem i Helsingfors" (1990).³

Utsagorna ur ovannämnda samlingar anförs i föreliggande text in extenso, med angivande av orten och sagesmannens födelseår där det är möjligt.

*

I jämförelse med insamlingar av barntradition i allmänhet och lekarna i Finland, är materialet om tingen och rummet i leken fåtaligt. Museiverket (tidigare Finlands Nationalmuseum) har genomfört tvenne insamlingar. År 1965 gjorde Hilka Vilppula ett upprop gällande tillvaratagandet av gamla leksaker (Nationalmusei frågelista 12, Fölisön 1965). Detta resulterade främst i ett bildmaterial. I Museiverkets frågelista för traditionsinsamlingstävlingen nr 26, 1979, publicerades 13 detaljerade frågeteman om leksaker, utarbetade av förf. Uppteckningarna, som alltså täcker hela landet, omfattar ca 7 400 sedlar. Materialet har av omfångsskäl icke kunnat bearbetas helt och hållet. Ett hela landet täckande urval av uppgifterna om leksaker har presenterats av förf.:s elev Anne Aurasmaa-Hankaniemi 1985. Uppsatsen "Suomalaisten lasten leikeistä ja leikkikaluista 1900-luvulla" har utnyttjats i föreliggande kapitel, främst då det gäller leksaken som föremål.⁴

*

Den tidigaste uppsatsen med finlandssvenskt material är läraren Johan Hagmans beskrivning av "Barn- och ungdomslekar i svenska Österbotten" i Svenska Folkskolans Vänners kalender 1888. Strödda studier över enskilda lekar har sedan 1910- och 1920-talen publicerats i Hembygden och Budkavlen, men den systematiska insamlingen lät vänta på sig. Här hänvisas till bibliografin Folklivsforskning, 1976.⁵ Även om sånglekar, lekar och spel finns antecknade i flera av Litteratursällskapets äldre samlingar, bl.a. av Aug. Jakobsson 1893, H. R. A. Sjöberg 1897, V. E. V. Wessman 1904–1906, har en systematisk dokumentation av lekrepertoaren och leksakerna i Finlands svenskbygder gjorts endast av stipendiaterna **Maximilian Stejskal** och **Erla Lund**. Stejskals fältarbete utfördes åren 1929–1937 (kompl. 1948) som punktstudier längs hela det svenska kustområdet i Finland (ävensom i Estlands svenskbygder). Delar av materialet, som omfattar 11 digra samlingar, ingick i doktorsavhandlingen "Folklig idrott" 1954 och i uppsatsen "Idrottslekar i Korsnäs" 1934.

Erla Lund utförde sitt fältarbete åren 1928–1939 i mellersta och norra svenska Österbotten.⁶

V. E. V. Wessman publicerade, som volym nr 8 i serien Finlands Svenska Folkdiktning, år 1962 "Lekar och spel", där största delen av det då i Folkkultursarkivet befintliga materialet av lekar av allehanda slag ingick. Det kompletteras av egna uppteckningar och minnen. Här skymtar också endel hemgjorda lekredskap. För att komplettera materialet ur innovations- och miljösynvinkel utsände arkivet 1965 en frågelista om leksaker och materialet bearbetades av Bo Lönnqvist i studien "Leksaker bland finlandssvenskarna" (1969–70). Också bygdemeddelare, som Konstantin Sjöström i Åboland (1950–60-t.), Gerda Grahn i Strömfors (1960-t.) och Hanna Granskog-Ekman i Närpes (1960-t.) har kompletterat vår kunskap om hemgjorda leksaker.⁷

I nutiden är det främst lektraditionen som en verbal genre, nämligen räkneramsorna i regellekarna, ävensom förändringar i repertoaren mot bakgrunden av allmänna samhällsförändringar, som tilldragit sig intresse på finlandssvenskt håll. Det är **Carola Ekrems** avhandling "Räkneramsor bland finlandssvenska barn", 1990, jämte förstudier därtill, som behandlar denna tematik. Frågorna gäller inringandet av en specifik finlandssvensk verbal tradition ävensom förändringsproblematiken.

Antologin ”Pelit ja leikit” 1981 riktade blickarna på obearbetade fält av lekstudiet. Ting och rum i leken har icke tilldragit sig nämnvärt intresse inom traditionsforskningen.⁸

*

Illustrationsmaterialet för föreliggande kapitel har insamlats under en lång följd av år genom inventeringar i museer och arkiv. Folkkultursarkivets material utgör jämte Museiverkets etnografiska bildarkiv en av huvudkällorna. Förf. har vidare inventerat samlingarna av leksaker i ett flertal av landets museer, främst i Jakobstad, Österbottens museum i Vasa, Åbo landskapsmuseum (Åbo stads hist.mus.), Helsingfors stadsmuseum, Tavastehus, Borgå och Lovisa museer samt därvid fotograferat stora mängder ting. Ytterligare har Nationalmuseums leksaksbestånd, såväl på etnografiska som historiska avdelningarna, inventerats och fotograferats. Föremålen på Ålands museum har behandlats i en prograduavhandling av Kitty Strandvik 1986. Det är givet att endast en del av bildmaterialet fått plats i boken, i främsta rummet som illustration till den muntliga traditionen, till skillnaderna mellan köpvara och hemmagjort, till miljöaspekten, tingen i leken och barnens plats i kulturen över huvud.

En tidig utställning av leksaker arrangerade Irja Sahlberg på Åbo historiska museum 1952. Den har följts av utställningar då och då, i regel i liten skala, men också mera omfattande, t.ex. på Nationalmuseum 1961 och i Helsingfors stadsmuseum 1978.⁹

1. Rurala miljöer – bysamhällen

Med tanke på de talrika vittnesbörden om huru barnen deltog i de vuxnas arbete i förindustriell och agrar miljö, inställer sig frågan om barnens ålder i relation till lekens redskap över huvud. I dag talas mycket om vikten av utvecklandet av olika leksaker för olika åldrar. Är detta bara en följd av den segregrande synen på barnen och deras institutionalisering? **Har olika åldersgrupper tidigare haft olika lekredskap, leksaker? Hur har könsrollerna förhållit sig till lekrekvissan?**

A. Rummet

Barnflockar – kollektiva beteenden, kroppen som leksak

Vanliga vittnesbörd från agrara förhållanden, kring sekelskiftet och senare, är att barnen lekte, flera åldrar tillsammans i stora flockar:

På gården fanns många familjer, 17, och alla hade 3–13 barn var. Vi lekte ute på kullar och berg. Vi lekte ”hem”, av bräder och av mossor på berg, där hade vi burkar och saker, tog ut grötkastrullen. Pojkar och flickor lekte

tillsammans, de mindre barnen skulle "vaccineras" med grässtrån. (Jackarby, Borgå f. 1928. SLS 1393)

I Lassfolkgården bodde i sagesmannes barndom hans föräldrar och syskon. I andra ändan av gården fanns byns butik, sedermera bodde en gift bror med familj där. På bysbacken fanns 6–7 gårdar + "lärnars", det blev ett 30-tal barn, 6–10 barn i var familj och med grannbyarna Härmälä och Månsfolk till blev det ännu flera. — —

Vi ville inte ha 8–10 åringarna med oss. De barn som inte hann med fick bli hemma, men man fick ha lov att ta de småsyskon med som man måste sköta, fastän de var små, men vi lekte ändå fast de inte kunde vara med i leken. Vid 14–15 års ålder hade man en cykel och for omkring till andra byar, samlades många ungdomar vid en åstrand och talade om vad som hänt i byn. Men 18-åringarna ville inte ha oss med dem. (Purmo f. 1903. SLS 1299)

Barnen räknade att vissa lekplatser var farliga för de yngre: så var det med gungor som man gjort i skogen mellan trän och på vilka man nästan slog runt, där fick inte 5-åringar och mindre vara med. Enligt sagesmannen omfattade den egentliga lekåldern tiden från 3–12 år, men leksysselsättningarna varierade efter barnens förmåga.

Som exempel på åldersgruppernas relation till lekens redskap anför sagesmannen först om **3–5 åringarna**: "De hade ju alltså inne en väv i stugan uppsatt och i vävstolsbänken fanns ett hål, en grop, som vi 'sprätta knapp' i. Det var vanliga byxknappar eller någon peng som vi sprätta med nageln och försökte vem som först fick den i gropen, som var riktigt rund".

Fem-sju-åringarna åter lekte med trähästar och svarvade dockor. Flickorna hade tygdockor, trasdockor som de målade ögon, näsa och mun på och stoppade med vadd. Hästarna fick hoppa på golvet. Äldre bröder täljde till hästar och svarvade dockorna. Äldre systrar sömmade dockor åt de yngre, som fick toma cigarrlådor att bädda dockorna i, de kunde tillochmed få medar under så det blev en vagga och de kunde leka att de bredde något täcke över dockan.

I **sju-åtta-årsåldern** sysslade pojkarna för sig: man "slo triss". Det var trätrissor, beklädda med skinn (kohud) eller gamla stövelskaft eller någon gammal velocipedring. Så hade man en käpp, 1,25 m lång. Den ena kastade trissan och den andra skulle ta emot med käppen, fick han inte utan trissan flög förbi flyttades "halde" (hållet) hela tiden och den andra fortsatte att kasta. Detta lektes endast sommartid. På vintern hade man "siidre" (skidor), brädlappar som man försökte stå eller åka på, de var tjärade under. Många unga pojkar föll på skidor och fick sista ryggkotan ur led, måste till läkaren, det hände ett par gånger. Liksom flickorna hade var sin docka, hade man också envar egna skidor och kälkar, man använde ju dem också då man for till skolan. Kälkarna var helt av trä, med järnband under, lagades av äldre bröder. Någon enstaka hade "järnspark" (stötting), det var rikare folk, såsom "Schaumans kvartersmän" (trävaruindustrin i Jakobstad). De hade vitmålad stuga och järnspark utanför.

Om **åtta-tio-åringarnas** aktiviteter erinrar sig samma sagesman: "När isen frös på ån gjorde man en 'skvirro' (slängkälke). Det var en stång på en påle och på stången kunde en sitta, i yttre ändan, medan de andra 'skotta' på tills den sittande vart så 'vinglo' att den flög av, på isen eller i snön. Kunde slå sig och man hade därför en kall kniv färdigt med sig att trycka på bulan. — Flickorna var gärna med om detta.

I åtta–nio-årsåldern försökte pojkarna också vem som kunde stå på en skida då man åkte i backe.

Vi laga 'leikstugo' i uthus, byggde ett slags enkel lekstuga i något uthus, laga upp några väggar, i något redskapslider, på åsar där. – Nuförtiden bygger barnen 'kåtuna' utomhus.

I **tio–tolv-årsåldern** ville man göra illa ibland. På 'föusskullan' stod gamla spinnrockar, både sådana som användes och oanvändbara. En gång på vintern lekte vi slaktare där, vi tog vedträn och slog på spinnrockarna så att många gick sönder... Då grälade föräldrarna nog, men inte tuktade de oss. (Purmo, f. 1903. SLS 1299)

I andra fall synes skolgången ha avskärmat barnen från småbarnen:

De små fick vara med från det de kunde gå, i 2-årsåldern. De vuxna tala om 'unga(r)' tills man blev 'skolbån'. Inte lekte vi nå myky sen vi börja i skolan. (Purmo f. 1908. SLS 1299)

Men barnen kunde leka i flockar också då de var satta att utföra sysslor:

Vid 7-års åldern fick man gå vall med korna och det kunde nog vara rätt arbetsamt. På försommarn fick man vanligen föra dem till en hage och hämta hem dem till kvällen, men efter höbärgningen var det att gå med dem vall hela dagarna. Vi hade matsäck med, ibland blev det långa dagar om man var ensam, men ibland var det samfällt bete och då var vi många barn som vaktade gemensamt, då kunde vi ha rätt så trevligt. Pojkarna sku' föra hästar till hagen på kvällarna men annars var vi nog rätt lika med sysslorna. Sedan vid 13-års åldern, efter folkskolan, var det nog så vanligt att man fick delta i alla sysslor. Flickorna fick städa, delta i fähusarbete, lära sig spinna ull, hampa och lin och sticka och sy. Allt gjordes för hand. Och pojkarna fick följa med far till skogen och köra hem hö, så lektiden var nog förbi. Enda fritiden var när det började skymma. Då stack vi oss till grannens för att prata med varann innan kvällssysslorna började. (Vörå f. 1896. SLS 1040)

Också de vuxnas attityd till barnen inrymde ett starkt element av barnen såsom ett kollektiv, varom följande belägg från Pedersöre storsocken vittnar:

I vanliga fall förrättades dopet i hemmet, eller fick man reda på att prästen skulle i tjänsteutövning besöka byn, då hämta faddrarna barnet till hemmet prästen besökte och där blev barnet döpt. Kållbybor tog nogsamt tillvara Esse församlingspräst, som måste åka genom Kållby om han skulle till järnvägsstation, eller in till Jakobstad, han hade en finare schäs än bönderna, så han var lätt igenkänd. Ingen telefon, men djungeltelegrafen spred budet om prästens resa och odöpta barn samla man i ett hem nära landsvägen och på prästens återresa inkallades han till dopförrättning och Kållbyborna satte stort värde på grannförsamlingens tjänstvilliga präst, de behövde inte åka efter någon präst, utan slapp undan med minsta möjliga besvär och måntro om inte våra präster i församlingen var tillfreds med arrangemanget. (Pedersöre f. 1894. SLS 1040)

På samma sätt berättas Forsbybarnen ha döpts hos handelsman då Pedersöre-prosten en gång i månaden for förbi för att predika i Purmo kyrka. På återfärden på söndagseftermiddagen döptes flera barn. (Ped. f. 1901. SLS 1040)

Beläggen vittnar också om att barnen i agrara förhållanden, förutom att de mestadels lekte utomhus, rörde sig i stora flockar: "I min hemby Fäboda fanns en stor flat sten, där samlades vi, pojkar och flickor och tävlade om vem som kunde hacka den djupaste gropen i stenen". (Pedersöre f. 1884. SLS 1040). "Om sommaren hade vi härliga lekplatser i 'steinreisona'. Där ordnade vi stenar till hus, möblerade dem med stenmöbler, befolkade dem med stenmänniskor o.s.v." (Esse f. 1903. SLS 1040).

Barnflockarnas **kollektiva lekande** innebar ringa behov av egentliga leksaker. Lekarna lade mera an på rörelse, snabbhet, vighet, överhuvud uppväxandet av sinnesegenskaper och skillnaden barnen emellan stod i relation till de kroppsliga färdigheterna. Håvast i leken var den som klarade den bäst som sinnes- och fysisk prestation.

Barndomen var en fråga om **teknisk** färdighet, att kunna klara sig själv. Barnens position som ett kollektiv framstår ytterligare då man vet att de av de vuxna karakteriserades med samma namn som djurkalvarna: "kläppar".

Barnen lekte för det mesta på egen hand eller med äldre syskon och grannens barn. De lärde sig tala av varandra. — — — Äldre barn hade sällan nå leksaker, någon docka och sagobok. Utan de lekte därute leken 'Kalika, kalika, käppen är hemma' och 'Göm knut', 'Kasta kägel' och hoppa rep och hissa boll. Flickor och pojkar lekte tillsammans till en 10–12 års ålder, längre också. (Korsholm f. 1911. SLS 1040)

Om småbarnen heter det slutligen att de ofta fick leka för sig själva eller med sina jämnåriga kamrater. Ibland sprang de till mor eller äldre syskon för att få hjälp med någonting. "Men visst kunde en äldre person också leka lite med dem, t.ex. kräka på golvet och låtsa vara en hund som skällde eller hurra dem upp från golvet, så upp och ned flera gånger". (Närpes f. 1897. SLS 1040)

Då småbarnen började få mat skulle någon vuxen tugga maten, ta tuggan ur munnen och stoppa den i barnet. En sagesman på Åland minns ett besök i ett fisketorp i sin barndom. "Gårdsfolket satt till bords och åt stekt strömming och potatis. Den minsta i vaggan började skrika. 'Tugg åt ungin!' röt far i huset — och en hel skock barn kom rusande från bordet och stod kring vaggan och stoppade tuggor i lillsyskonet". (Finström f. 1902. SLS 1040)

Barnens revir. Förbjudna platser

Barnen delade säng med de vuxna, med farmor, mormor eller föräldrarna. Större barn kunde sova t.ex. tre i samma säng, två på var sin sida och ett emellan dem, men med fötterna i andra riktningen. Där många barn fanns i hemmet, som kunde bestå bara av ett-två rum, sov fyra barn i samma säng, två i fotändan och två i huvudändan. Åtminstone sov alltid två i samma bädd, är ett vanligt uttalande.

"Jag som var äldst av flickorna sov med gårdens tjänarinna. Det minsta eller näst minsta sov med mor och far så länge det var möjligt". (Esse f. 1906, 1903. SLS 1040)

Någon särskild lekplats inomhus uppges barnen inte ha haft. En vanlig uppgift är att de lekte under det stora stugbordet, som på Åland kunde ha en stor vit duk med frans ovanpå. Andra platser var omkring spisen. (Jomala f. 1907)

Lekplatsen var under bordet vintertid, där var man minst i vägen och leksakerna bestod av spånor från tunnkärlsgörningen (fiskekärl) och lappar som flickorna "plaggade" (förfärdigade) dockor av. Av spånor blev korgar och stjärnor. Lektiden tog slut då barnet förstod hantera nål och kavel. Det blev att lära sig binda nät och skötar. (Kökar f. 1902)

Då barnet skulle stå eller vara ur händerna, t.ex. 6–7 månader gammalt, fick det vara i en säng och stolar ställdes med karmarna mot sängen, "Men var ungen livlig så tog den sig ur inramningen" (Närpes f. 1901). "Förr fanns det ju åsar i varje gård, då band endel fast korgar med rep som småbarnen låg i, sen när barnen blev större var det gungan som fick ersätta korgen" (Närpes f. 1905). "Barnen sattes ofta i gungor, för att de inte skulle få kallt från golv och dessutom, att det inte skulle ta sig till den öppna eldspisen, som då enbart förekom i de flesta hem. — — — Den som bodde nära vattendrag av något slag, var det att noga vakta barnet, ibland med hot om ris på rumpan eller en luggis" (Munsala f. 1901).

I flera socknar i svenska Österbotten nämns gungan som hängde i takåsen som en plats där barnet fick sitta när det kunde och när det blev trött av att vara på golvet. "Äldre personer berätta ännu på 1880-talet var det nog så vanligt att de flätade av råghalm en krans som de sedan placerade på barnets huvud som skydd, men hade nog gått ur bruk på 1900-talet" (Vörå f. 1896). Barnet i gungan, vars ryggstöd var format som en stol, kunde ha en filt under sig och en liten dyna framför och ytterligare stängdes gungan framtill med en smal "trälinjal" och en träpinne. En sagesman berättar om en sådan gunga som gick i lån och för varje barn som satt där skars det in ett märke, och den hade 33 märken (Vörå f. 1899). Också på Åland är sådana gungor kända, "när modern gick i sina sysslor kunde hon i förbifarten ge "skolvan" en knuff så att den svängde i behaglig rörelse". (Finström f. 1902). Vanligen var det en mormor eller farmor som vakade över små barnen och gav dem tillsyn och fostran, modern hade ju oftast händerna fulla av arbetet på gården. Det var dock vid moderns säng som vaggan stod. Många mödrar har berättat att de kunde sova och ändå röra vaggan vid minsta pip. "Jag har hört en mamma berätta att hon av rädsla för ett gyttjeträsk nära huset brukade tjudra sina små pojkar vid kökstrappan. Då pojkarna kom ut på trappan stod de kvar och ropade: Mamma, kom och bind fast oss! De vågade inte börja leka förrän de fått repet fastknutet på sig" (Finström f. 1902). I Pedersöre berättas att en kvinna tjudrade sina två barn när hon for ut på höängen.

Vid matbordet satt barnet vid mors (farmors) sida. I stugan fick barnen hålla till vid vrån med vedförrådet, nära spisen. Där var det ju också varmast i de stora kalla stugorna (Finström f. 1902).

Stuggolvets dögs som lekplats. "Man stjalpte omkull stolar i ring runt så blev det en liten plats för nå leksaker, 'rustanstogon'." (Vörå f. 1899). Också de väggfasta bänkarna kring stugan dögs, och i dem fick barnen ha sina grejor.

En märkvärdig berättelse från Esse i Österbotten kan här anföras som exempel på medvetenheten om småbarnens skyddslöshet, samtidigt som man ofta lämnade dem ensamma:

Det var en avlägsen skogsgård ca 5 km från andra gårdar. Där bodde en familj på 6 personer, far, mor, tre flickor och en pojke. Gården var ju långt avsides från andra gårdar så barnen fick leva om som de ville, bland dem vistades också gårdens katt, katten håller ju sej gärna i sällskap med barn. De kom bra överens med varandra, så de brukade hämta mjölk ute åt katten, men så hittade en orm på att tillgodogöra sej det som blev kvar när katten ätit sig mätt, man såg honom flera gånger men lyckades inte avliva honom.

En dag då pojken ville ha något att äta så satte modern en filkopp på gården och så satte sej pojken ned för att äta, modern gick in och då hon en stund senare gick ut för att si efter pojken så såg hon till sin förskräckelse ormen slavsä i sej fileten från andra sidan av koppen, pojken hade dragit ett streck mitt över koppen, så han unnade hälften åt ormen, men när han började komma på andra sidan strecket så då brast pojkens tålmod. Han drömde till ormen i huvudet med sin sked och sade "kom int över rån (gränsen) halla ve sida den langnacka" och det var just i detta ögonblick som modern uppenbarade sig med en kvast och det behöver väl knappast nämnas att det var sista gången som ormen smakade på fil. (f. 1897)

I Lassfolk by i Purmo var de barn som redan var i rörlig ålder förbjudna att gå till sågen och kvarnen vid ån. Inte heller fick de gå till ån vid värvattnet, man sade "sotarn eller polisen tar dej". Men vid 7–9 års ålder hade pojkarna nog en flotte på ån, den var spikad av "purilar" (stockändar), men var ingen leksak för små barn. (f. 1903. SLS 1299). Överhuvud synes vattnet ha hört till de element som fängslat barnen, trots förbud:

Pappa hade butik och småbruk i Hangelby, vid stranden. Vi brukade trumma på petroleum- och oljefat som stod på bryggan. Uppblåsta bil-innerringar stoppade vi in i en säck av tyg, det blev en flotte som vi satt på och paddlade ut i viken. Vi åkte också på isflak på våren. – På vintern på hemväg från skolan kunde man haka på med skidstaven bakpå Hangelbybussen, från Borgåvägen till Hangelby åkte jag en gång, det var 4 km. Staven lossa ju ej så jag fick följa med. Det var nog ett ofog att haka på och åka efter. (Sibbo f. 1936. SLS 1393)

Vanligt tycks det också ha varit att barnen av sparkstöttingar bildade "slingertåg" (i rad efter varandra). Ibland kom polisen och förbjöd kälkåkning i allmänna vägbackar. (Esbo f. 1924. SLS 1393).

Andra förbjudna lekplatser på landsbygden uppstod då höet bärgades, man lekte kurragömma i höstackarna. Och "då höet kördes in var vi och hoppade i ladorna. När det tröskades hoppade vi i halmen: skar ut gångar i stackarna, men det var förbjudet. Vi hoppa också i säden i sädesmagasinet". (Borgå f. 1928. SLS 1393).

Om lekmiljön i Lassfolk by i Purmo berättar två sagesmän:

Man lekte nog mer på sommarn då man fick vara ute på 'backan', inte så mycket på vintern. Inte var vi på vindar, de var ju kalla. Ej heller i uthusen. Brunnen var en täckt brunn, så den var skyddad och ej direkt farlig. Nog bruka vi gå till andra gårdar och lekte där med barnen. Till morföräldrarna sprang vi också men inte lagade de några leksaker åt oss. Varenda dag sim-

made vi i ån, där fanns ett brett ställe som ej var så djupt. Vi fick lära oss själva bara, vi hade de mindre barnen med oss, men de måste ju sitta på stranden. På söndan bruka vi vara ute och ro på sjön, pappa hade båt, då var någon vuxen med. (f. 1908. SLS 1299).

Barnen lekte utomhus, utelekar och med djur, på gårdsplanen. Ner till ån fick man inte gå, de var nog rädda att vi skulle drunkna. Föräldrarna var mest i arbete, far- och morföräldrarna skötte barnen. Min farmor berättade att då min pappa (f. 1858) var tre år hade han klättrat upp på kroppåsen, han satt där med ryggen åt henne och hon visste inte om hon skulle våga ropa för att få honom ner, men ner kom han sedan ensam och utan att falla. (f. 1897. SLS 1299)

Mellan bodarna på gårdstomten skulle vi bygga lekstuga, bodarna stod tätt. Men nog kom pappa och slog ned den. Han sade att mössen bara får bättre om vi lagar någon lekstuga där.

Skolvägen erinrar sig sagesmannen som en plats där lekaktiviteterna fortsatte:

Vi hade 5 km till skolan, så det blev en mils promenad varje dag, vi var så många barn i min lilla hemby — — — Vi gick den långa vägen till skolan var som en myggsvärm. Kom en häst med åkdon så kastade vi oss alla på, men vi var ju för många, varför den som körde slog ikring sig ren på förhand med tömmarna, för att slippa förbi. (Korsholm f. 1902 SLS 1040).

Barn i arbete

I sagesmännens utsagor framträder två slag av vad som betecknas som barnexploatering i äldre tid: dels fick de **utföra jordbruks- och andra sysslor**, de skulle lära sig hantera de olika redskapen. Dels skulle de **taga hand om småsyskonen**, vakta dem som det hette och därmed ha ansvar för att dessa inte skadades. Följande belägg åskådliggör båda slagen av sysslor:

Barnen fick börja arbeta tidigt på den tiden, jag var åtta år när jag lärde mig mjölka korna, och på hösten när vi tröskade lagade pappa en liten slaga åt mig, jag skulle hålla takt med honom i rian för det jeck lättare så, mamma och min bror tröskade upp i loan det var tidigt på måron och mörkt så vi hade lycktan som stod på ongnen och bran. — — —

Jag mens när min lilla syster var så sjuk då hon var ett år och hade själakansfeber och en böld på halsen det var på sommaren. Och mamma hon måste fara ut på höängen och var bortta hela dan och lämnade sin sjuka flicka åt oss äldre att sjöta, och hon visste int om hon skulle se henne i liv när hon kom hem på kväln. Det var vackert och varmt den dagen och vi skottade henne i vangnen där ut, och när hon somnade stälde vi vangnen bakom stugan att stå i solen, och när mamma kom hem på kväln så hade bölden sprocket sönder och fleckan mädde bättre. (Pedersöre f. 1896. SLS 1040)

Anledning att leka fick man när barn från staden kom ut: "Vi bodde nära skogen så vi lekte mycke där, i bland kom det bekantta fleckor från stan, då lekte vi

där utte vi sprang i skogen och lekte kaleka kaleka gubben är hemma” – en göm och tag fatt-lek till vilken en käpp behövdes (som föreg.).

Ett vanligt yttrande är att man blev tagen till hjälp så fort som möjligt och sagesmännen uppger att man utförde lanthemmets vanliga sysslor: ”jag bar in ved så långt jag mins tillbaka” (Korsholm f. 1902. SLS 1040):

Så skulle allting göras för hand, allt i klädväg skulle kardas av egen ull, spinnas, vävas, stickas, sömmas. All mat tillräddas, bakas, bykas, mycket disk, på sommaren valla kor...

Vid 7–8 års ålder fick barnen på somrarna: föra kreaturen på bete, räfsa med räfsor från dikesrenarna vid höbärgning, gillra fågelsnaror i skogen, ljustra gäddor i ån, laga opp agnar och båse från riorna till sörpa, ”he va bånens arbet ti fyll vedarågen” (vedförrådet i stugan), gå ärenden till handelsboden. Större syskon skulle se efter barnen. Vi laga in ved åt farmor, hon bruka allti ha bulla, hon stoppa o laga vantar o kläder. Föräldrarna hade inte så mycket tid med barnen. Vi måste nog sköta brors barn fast vi var pojkar. (Lassfolk, Purmo f. 1903, 1908. SLS 1299)

Ett annat belägg från Purmo lyder:

”Vart sku ja ha täji vägen om int ja sku ha haft dom där mytjy bånen”, brukade min mamma säga. Hon tyckte hon hade bra hjälp då hon hade så mycket arbete i ett stort hushåll. (Lassfolk by, f. 1897. SLS 1299).

Man var aldrig ledig, heter det. Ville man vara ledig sades bara: ”Int ha nain tii ti spring men na löstömar gar int”. Sageskvinnan fortsätter: ”Vad som ändrats mest i barnets värld är ju skolgången. Den är ju helt förändrad. I min barndom var det människor som tyckte att det var onödigt länge att gå i folkskolan 4 klasser”.

”Skillnaden mellan förr och nu är så stor vad barnavård o uppfostran beträffar det kan ej med ord beskrivas, nu är barnen finkladda å får vara med överallt förr slapp de aldrig någonstans, men nu är barnen största hönse i hecken”, skriver en kvinna i Tenala f. 1885 (SLS 1040).

Också i skolan skulle kroppsarbete utföras: ”Nu körs barn till skolan, barn får gå till färdig mat. Det är en himmelsvid skillnad. Barn har varma kläder, varm skola. Vi städa å elda skolan, i tur och ordning kom vi 2 i gången. Vi gick i mörker, kom tillbaka i mörker. Då bar vi en väska eller hade den över axeln, med en flaska mjölk, en par smörgåsar, var nog mången gång utan smör, bara bröd och mjölk. Våra matväskor hängde i tamburen, å den var kall, dörren stod öppen ändå ut, så när mattimmen kom var maten frusen” (Korsholm f. 1902. SLS 1040)

I endel sagesmäns utsagor framträder en **skillnad mellan flickornas och poj-karnas arbeten** i lanthushållen:

”Flickorna skötte om småsyskonen, diska, städa, lära sig sticka, virka, karda och spinna samt väva. Förrän pojkarna var så stora att de kunde följa med far i arbetet var det att hjälpa till i hemsysslor som: vedsågning och klyvning samt inbärning. Gå till rian efter agnar åt korna och sirpa åt hästarna. Plocka ris ur får-kätten, bära in det för att brännas i spisel, gå till stallet och kasta ned från skul-

len hö åt hästarna. Dock hade barnen sina lediga stunder när det lektes både ute och inne. Det var barnens glädje då". (Jeppo f. 1899. SLS 1040).

I andra utsagor understrykes att någon **könsskillnad ej rådde**, där ej flickor fanns fick pojkarna utföra kvinnoarbetena:

På sommaren skulle vi tidigt på morgonen föra kalvar och kor till beteshagen. Ofta var det lång väg och inga gårdesgårdar omkring hagen. Vi fingo vackta dem hela dagen. Då det var varmt sprang de ifrån oss, vi gråtande efter dem. Då det regna sutto vi och fröso. På hösten då de tröskade rågen på logen skulle vi vara med och vända banden. Tidigt upp på morgon, varmt och dammigt arbete och svetten rann i ansiktet och över hela kroppen. Det var ingen skillnad på flickor och pojkar alla sku vara med i arbete. Räfsa ur diken på höängen tills bleimona gick sönder i hand och fingrar. Samla tillhopa banden på åkern efter skörden. Binda banden med nässlor och tistilar så händerna blev både gröna och bruna, såriga och krokiga som klorna. (Vörå f. 1896. SLS 1040)

I princip var barnens arbete likartat överallt på landsbygden, de exploaterades vid samma ålder, d.v.s. så snart de fysiska krafterna räckte, men variationer kunde förekomma på grund av ekologiska omständigheter såsom följande belägg från Ålands skärgård visar:

Om det fanns ettåriga eller tvååriga barn i hemmet, fick flickorna redan vid 6- eller 7-årsåldern se efter dem – vara barnpigor – som man sade. Åttaåriga flickor kunde vara tvungna att flytta för sommaren till en annan gård eller till en annan by för att övervaka och sköta småbarn, medan föräldrarna utförde sina utesysslor på åker och äng. Småsysslor i hemmet fick även småflickorna hjälpa till med såsom vedbärning, fylla på ved i köksspiisen, sopa utetrappan, hämta potatis från källaren o.s.v. Både gossar och flickor fick tidigt lära sig att knyta nät (8 år). Och förut hade de lärt sig att lägga garn på den nål, som användes för att knyta skötar eller nät. Detta nät- eller skötknyttande kallades "att binda skötar eller nät". På somrarna måste både flickor och gossar i 7- el. 8-årsåldern valla får och kor. Pojkarna brukade även hämta hem hästen, om det var en fredlig sådan. Bärplockning och hasselnötterplockningen var barnens arbete. Sommartid fick både flickorna och gossarna gå till skogs och söka korna, som sedan drevs hem för mjölkning. Nioåriga gossar fick vara med far på fiske och hjälpa till. Likaså kunde de få följa med på fars färder med en galeas eller fisksump till Stockholm eller Åbo och då tjänstgöra som kock. Att räfsa på ängen under höslåttern var även barnens arbete liksom kvinnornas. Mindre räfsor gjordes särskilt åt småflickorna. Under potatisupptagningen i september var även de yngre barnen med. (Kumlinge f. 1895. SLS 1040).

Ur utsagan framgår även ett system som andra vittnat om, nämligen **barnens vistelse på arbete borta från hemmet** vilken, då den ena eller båda av föräldrarna var döda, tenderade till att bli bara en tidig vuxenålder; med upplösningen av hemmet var barndomen slut:

Vid 8 års ålder lärde jag mig fläta mors långa hår, även diska, städa, sticka. Min första förtjänst var att springa många kilometer för dagen, /för att/ söka opp hästtagel på vägen, det skulle säljas för borststillverkning, några 5-penni fick man på vintern. — — — Vid 12 år lämna jag barndomshem-

met, tog stässlän för 1 år i sänder, lön 75 mk för ett helt år. På kalla vintern där ingen väg fanns över mossar och sjöar promenera jag iväg med en liten kälke, ett litet klädbylte fastbundet på kälken, en videdragsel över axeln – tårar frös till is på mina kinder, min mor var död, jag måste ut och förtjäna mitt levebröd. (Esse f. 1906. SLS 1040).

På större ställen, såsom en bondgård i Lassfolk med 19 kor, fick barnen arbeta hemma. Vedbärningen, städandet, skötandet av småsyskonen och omvårdnaden om husdjuren är arbeten som många nämner. Ibland synes vedbärningen ha varit just pojkarnas arbete, diskandet och mjölkandet på kvällarna, efter skolan, flickornas. Till dem hörde också det textila hantverket, t.ex. att dra upp stickad lump. Pojkarna skulle lära sig i att sköta kreaturen, t.ex. att hacka granris, måka gödsel ur fåhuset eller hjälpa pappa i stallen. Granriset skulle bredas under hästarna. Att valla kor var också pojkarnas arbete. Allmänna barnsysslor var att springa och be främmande samt att gå butiksärenden. "Flickorna vid spinnrocken, pojkarna vid hyvelbänken".

Belägg för det tidigaste barnarbetet gäller femårsåldern:

Den första och viktigaste sysselsättningen för barnen var att fungera som vallpojkar och -flickor, "kópaim". Redan i femårsåldern kunde de få börja "ga me kónan" och valla dem. Så skulle småbarnen också lära sig att gå ut efter "skävlingen" eller "tvättan" på vedbacken, d.v.s. träflisor som användes som ved. "Tvättan" var sådana tunna stycken som högs loss med yxa då man väste pålar. (f. 1902, 1907, 1912 Pörtom. f. 1899 Vörå. SLS 1040)

Så fort man kunde göra någonting till nytta, så fick man nog börja. Göromålen var mångahanda. Man fick bära in ved, torka disk, röra i gröten, gå ärenden, dra slipstenen, plocka ogräs m.m. När man lärde sig ro med en åra fick man vara med och ro ut nät eller ro upp dem. Då var jag sex eller sju år. Då gick jag med dricka åt kalven, ca 1/2 km. Då började man valla korna, rydja löv och räfsa hö så småningom. (Föglö f. 1905. SLS 1040).

Omdömena om arbetets inverkan på barnen varierar, endel sagesmän uttrycker sig **positivt** om barnen som ärliga, arbetsamma och gudfruktiga.

I andra belägg framträder emellertid en **likgiltighet** för barnen, de fick klara sig som det föll sig och hänvisades till varandra:

Så snart man var stor nog att orka bära en räfsa, fick man följa med till höängen som ofta låg 3–4 km bort. Det var inte alls lätt att följa far, som gick först, med långa steg genom skog och mossar. Man ville digna av trötthet innan man kom fram, och ändå skulle man hålla på och räfsa till sena kvällen, dock med en middagsrast på 1–2 timmar. Det blev nog för mycket för en 10–11 åring, de två första somrarna jag var med, blev jag sjuk redan första dagen och blev sängliggande nästan hela höbärningstiden. Vad det var för fel med mig togs aldrig reda på, man gick ju inte till doktorn för småsaker. Jag skulle nog fått vara hemma i mors ställe, men det var inte heller så lätt att ha hand om en hop småsyskon, varav den minsta alltid var omkring ett år. På söndagseftermiddagen, då vi fick gå ut och träffa våra kamrater, rörde sig samtalen huvudsakligast om arbetet; hur mycket var o. en hade kvar att höbärga, hur många "styck" att skära, hur många riar att tröska, hur lång väv man satt upp o.s.v. (Esse f. 1903. SLS 1040).

Barnarbete i ovan beskriven form pågick på den finländska landsbygden ännu under 1930- och 1940-talet och först urbaniseringen efter kriget och den ökade utbildningen som ideal under 1950-talet överförde barnen till skolbänken för hela uppväxttiden. Belägget nedan gäller en herrgård i östra Nyland på 1930-talet:

Pappa var smed på Jackarby gård (Borgå). Jag var 6 år när vi blev ensam-ma (mamma dog). Från 8 års ålder fick jag sköta hemmet: baka, städa, mata svinen, sköta kläderna – jag och min lillabror. Min faster lärde mig, jag stod på en sockerlåda och tvättade, skurade stora lakan. Jag hjälpte också faster att bereda lin, spinna och karda.

När jag var 12 år fick jag klippa fåret. Det värsta arbetet tyckte jag var att slakta svinet på hösten, att vispa blodet, jag grät och pappa sa "vispa, vispa", det fick inte stelna – jag grät för grisens skull, den hade man ju skött från liten och den var liksom tam.

Min bror högg veden och bar in. Innan jag gick till skolan skulle jag ge mat åt svinet och fåret. När pappa arbetade på åkern skulle han ha mat och kaffe, det fördes dit, och när han kom hem kl. 6 skulle maten vara färdig.

Från 8 års ålder tills jag var 18 höll jag på med det här.

Så rensa vi barn i gårdens kålrotsland och fick pengar. Så valla vi fasters kor. Så kunde vi få söka gårdens grisar i hagen.

Tråkigt var det också att skura stugans omålade trägolv med såpa. Vägglössen dödades på natten, vi hade ju "väggor" i hetekan.

På gården fanns Jackarby Frivilliga Brandkår, vid eldsvåda skulle det ringas i vällingklockan, det var barnens sak. Men på söndan gjorde vi ingenting. Då gjorde pappa allt. Han kunde ta en korg med och fara liksom på utfärd med oss, plocka bär med oss. Pappa tog oss alltid också med på begravningar. Mormor bodde i Isnäs, Pernå. Dit for vi på julen, men jag ville ej stanna borta om natten. (Borgå f. 1928. SLS 1393)

Som kontrast till det föregående, som något mycket ovanligt, nämner sageskvinnan att hon bara en gång hade "riktiga" leksaker: "pappa gjorde åt mig såg, hammare och yxa, han smidde dem. Jag var så rädd om dem att jag hade dem gömda, så när vi flyttade glömde jag dem och fick gå tillbaka för att hämta dem".

Om hela den uppfostran till vuxen som i anknytning till arbetet utövades på landsbygden förr, i form av både arbetsbeting, påbud och talesätt, har filologen Veikko Ruoppila 1954 publicerat en på basen av traditionsmaterial uppbyggd studie, "Kansa lastensa kasvattajana" (Ruoppila 1954, särsk. s. 75–86).

Barnen och djuren

I sagesmännens berättelser skymtar en känsla för djuren som vittnar om ett mycket intimt förhållande mellan barnen och dessa varelser, utan inblandning av de vuxna. Djuren fungerade som lekkamrater.

Så jiek vi med i fökset där vi fick bära mat åt fåren och kalvarna. På våren då det kom små lamb och jetren fick killingar och små kallvar kom, så var det en fröjd att få gå med till fökset. (Kökar f. 1900. SLS 1040).

Men en jordbrukares barn måste arbeta tungt från såningstiden tills allt var inbärgat på hösten. Nu färdas man med bilar, motorcyklar, velocipeder. Då jag var barn fanns inte sådant, vi måste gå eller åka med häst. Jag minnes då far kom från arbetet. Då föll det på min lott att fara med hästarna till hagen 2–3–4 km. Det var långa och krokiga vägar den tiden. Flickorna liksom pojkarna satte sej på hästarnas ryggar, ingen sadel det var att hålla sej fast med benen om magen. Då vi slog med tömmarna en gång från var sida började hästen i galopp och hoppa som en gris, då var det roligt att sitta på, för det mesta gick det så. Då hästen sprang i trav, var det obehagligt att hoppa upp och ner på ryggen. (Vörå f. 1896. SLS 1040).

Vanligare var det att husdjuren helt enkelt fungerade som arbetskumpaner åt barnen:

Vid 4–5 års ålder arbete. Valter skötte fåren, tog bort ris, gav dem hö, tog ut dem å dricka. Flickorna skulle gå med korna till bete, lägga ut band vid skördearbete på åkern. Då det tröskades på hösten skulle alla vara med. Ruben som var äldst skulle köra hästarna för vandringen, men det var ganska sövande att köra runt i flere timmar varför han somnade, men dom band fast honom i sätet så han inte föll å hästarna gick av gammal vana bara dom såg att det satt ett kummel bak. (Jomala f. 1907. SLS 1040).

Mindre husdjur synes barnen ha fått ha hand om att sköta:

— — — och som på landet lärde de sej älska djur och mata dem, pojkarna de skulle ha knivar att tälja med och spikar och hammare, för de måste göra något hårdare arbete, men de lärde även sej att tycka om djur och sköta dem, bygga något hus för dem att bo uti och mata dem, det bästa, om de fick ha ett eller flera egna djur att sköta. (Munsala f. 1901)

Men barnen har även lekt med vilda djur:

Så hade vi djur: kråka, uggla och möss som fick ungar födde vi upp — vi tog ungar ur boet, jag som var liten fick klättra upp, ugglan anföll ju. Vi plocka även lysmaskar och satte i håret på varandra.

Så hade vi ladugård med djur av kottar. Av lera baka vi bröd, så hade vi smör, lekte butik och hade blad som pengar. (Borgå f. 1928. SLS 1393).

Vi påikprylar brukade mata kråkungar med småstenar (Esse f. 1897. SLS 1040).

Mot bakgrunden av föregående är det knappast förvånansvärt att landsbarnens vanligaste leksaker var imitationer föreställande husdjuren:

Gossarna i 4– eller 5-årsåldern åter ville ha trähästar, barkbåtar och ett slags tömmar, så att de kunde köra och använda en kamrat som häst. Små träslädar uppskattades högt. Far eller farfar och morfar tillverkade gossarnas leksaker, medan mor, mormor och farmor gjorde flickornas. Gossarnas lekar bestod sålunda förnämligast av lekar som hänförde sig till körning med hästar eller till sjöfärder. Flickornas åter till barnskötsel. (Kumlinge f. 1895)

Den borgerliga barnavärldens bondgårdsidyller hade sålunda sin verkliga mot-

svarighet i den husdjursskötsel allmogebarnen med nödvändighet fick på sin arbetslott.

I barnlekarna spelar – såsom framgår ur Wessmans utgåva – djurlekarna en stor roll. Men det är de vilda djuren som fungerar i dessa tagfattlekar, lekredskapen utgörs av kroppen och några käppar. Det är björnleken, katt och råtta, varg och lamm, räv och höna, gås eller får. I en annan tagfattlek, fågelleken, spelade olika vilda fåglar jämte jägaren huvudrollen. (Wessman 1962, s. 214 ff., 231 f.)

Ofog och uppfostran i leken, lydnad och skrämsel

Småbarn synes tidigt ha uppfostrats till lydnad, sagesmännen berättar detaljerat om de olika metoderna, delvis i relation till barnets fysiska utveckling, delvis av mera socialiserande art:

En liten skulle framförallt ”vara snäll”. Med andra ord, rätta sig efter allt det, som föräldrarna hade försökt inlära. Om det inte var snällt kunde det bli ”logg” eller ”strik på arsole”, detta med hand eller björkkvist, det klapades nog mycket på ungstjärtarna på den tiden, stackars dom. Näcken kunde ta dem, om de gick till brunnen eller stranden. Och i allmänhet kunde det hända att **vargin** eller **ongsjimren** (den senare ett mystiskt väsen bakom spisen) kom och tog dem. Näcken hörde till föräldrarnas skrämseltaktik för att rädda barnen från att drunkna. Men de senare nämnda farligheterna hörde nog till äldre kamraters skrämseltaktik och hördes desto farligare, för de kunde komma på en utan egen förskyllan. (Kökar f. 1897. SLS 1040).

Det framgår även att man med skrämsel lurat barnen i önskad riktning:

När far många gånger tröttna på att få dragit ut alla tänder, det var så viktigt att få undan de första tänder så en ny tand fick rum att växa rak och vacker, barnen låt sej lura ibland en fin tråd var fastknyten i kåkstanda i spishörnet, sen band man om tanden, tog ett pärtbloss, sträckte det fram hastigt mot munnen på barnet, dock ej så nära att det var fara av olycka att man blev bränd, men man ryckte hastigt huvudet bakåt med den påföljd att tanden följde med snöret, en påhittad tandläkarkonst. (Esse f. 1906. SLS 1040).

Skrämselväsendena var mångahanda, och skrämseln en vanlig metod sagesmännen nämner: sotarn (Pedersöre)

Julgubben och hästar som var lösa (Strömfors f. 1911).

Man blev jagad av ”målabisin” (Strömfors f. 1886).

Skogsrået tog en om man ej på bärplockning lagade sig hem i tid (Pedersöre f. 1894).

Barnen skrämdes med sotarn, björnen och blå elden dit de kastades om de var dumma (Pedersöre f. 1899).

Det fanns ju såna som sa till barn att ”rant” tar dem om de inte lyder och är snälla och även att ”hornpär” tar dem (Esse f. 1911, 1888).

”Man hotade dem om de härmade en svordom att de kommer till blåelden som ej slocknar och är de olydiga slipper de aldrig till himlen.” (Purmo f. 1914).

”Vad som skrämdde ett barn mest, var nog vad äldre pratade om, det taltes om spöken, om man såg sig i spegeln sa mormor: Titta int på dej, du ser ju att Skittgubben står bakom dej å grinar. Den onde kallades så...” (Korsholm f. 1902. Belägg ur SLS 1040).

Också för att tillfredsställa barnens frågor om mindre lättförklarliga saker tillämpades skrämsel som följande belägg från 1930-talet vittnar om:

Berättar kortfattat vad som sades till mig när jag frågade varifrån jag kommit. Är mörk med bruna ögon så en likhet med zigenare och utan pappa för han dog när jag var 3 mån. så det gick ju för fullt i mig att jag var ett zigenarbarn. Är född i Gamlakarleby och där fanns gator gjorda av runda kullerstenar och när jag sen blev större och började fråga mamma och mommo varifrån jag kommit när jag ingen pappa hade, så berättades åt mig att jag fallit från en tattarkärre och att jag legat i rännsten och mamma hade hittat mig. Så jag var livrädd för zigenare som barn för jag tänkte att nån av dem kanske kände igen mig när de såg mig och att dom skulle ta mig från mamma. Morfar handlade dessutom med hästar just under mina 3 första levnadsår så de passerade mycke zigenare hos moffa och mommo. Gick på II klassen i småskolan förrän jag förstod att det inte var sant att jag var ett zigenarbarn — — (SLS 1040, s. 49)

Vanligen synes skrämsel ha tillämpats för att hålla barnen borta från farliga platser, i synnerhet från vattendrag. På Åland nämns: busar i skogen, ”brunnsgäbbin” i brunnen och ”träskesgäbbin” i träsket.

En sageskvinna anser att förbuden var allomfattande:

Inte klämma fingrarna i dörren, inte nära mors spinnrock eller bindnålar. Intet ljud vid bordet då man åt. Synas, men inte höras. Inte röra de storas saker överhuvudtaget. Inga särskilda barnstolar utan den minsta fick sitta på mors knä. Straff i form av kroppsaga förekom ännu på 1920-talet. Björk-riskvasten på bara ändan. För mindre förseelser eller om det var svårt att somna på kvällen då lopporna angrep, skrämdes man med ”ongsgimren”, ”sockaren” eller ”vindskalle”. Ut vågade barn knappast gå sen det blev mörkt på kvällen för hårresande spöken huserade kring knutarna. Med uppspärrade ögon lyssnade barnen på de äldres upplevelser av döda och gengångare, av gastar och troll. (Kökar f. 1902. SLS 1040).

Barnens arbete synes ha varit en del av uppfostran:

Lydnad började läras ren vid två års ålder. Femåringen fick börja diska, sopa och vagga småsyskon och gå små ärenden, samt plocka riset från fårkäppen. Vid 9–10 år var det dags att sticka strumpor och laga nät samt lära katekesen utantill. I mitt hem förekom ingen skillnad på pojkar och flickor i dessa arbeten. Vid 5 år kunde barnet själv tvätta händer och ansikte om kvällarna, men på lördagskväll blev det grundligare tvättning och byte av underkläder. (Lemland f. 1910. SLS 1040).

Lydnaden hade ett speciellt värde i förhållandet till främmande människor:

Barnet fick lära sig lydnad så fort det började lära sig tala och förstå. I allmänhet var det inte alltid så strängt, men om det kom främmande, så

skulle man nog iakttaga mors minspel noga för att veta vad man borde göra – eller inte göra – för att undgå att få luggar eller annat straff sedan främmande gått. Av hennes min visste man på vilken stol man skulle sätta sig, om man rörde sig eller "väsnades" för mycket o.s.v. Riset användes inte så ofta, men det hängde dock ovanför dörren till skräck och varnagel. I mina föräldrars barndom låg riset i saltlake för att det skulle svida mera och användes också oftare. Dessutom skrämdes man oss med länsman eller polisen. Sedan jag blev stor nog att klättra upp på takstegen och överblicka båthamnen, fann jag att detta var bluff. Brunnsqobbar, spöken o.dyl. skrämdes vi däremot aldrig med. (Föglö f. 1905. SLS 1040).

Ett liknande belägg från Österbotten:

Det fanns vanligen gammalt folk i stugan som ville lära barnen "å vet hut". Det fanns en riskvist i rogävrån som barnen visste att de fick stryk med om de inte lydde. Det hände också att de fick stryk med skinnrem. Man brukade skrämma barnen med att "ramt" tar dem om de inte var snälla likaså att julbocken tar dem och även att "hornpär" tar dem. Det hände sig att de skrämdes barnen så att de börja stamma. (Esse f. 1911, 1902. SLS 1040).

Vissa straff hade en tydlig **religiös anknytning**, nämligen till budet att helga sabbaten. "Mången skrämdes barnen och sade. Den som tar i en kniv eller sax, då prästen står i prediksstolen får ett svårt straff. Prästen kommer då hit och skär bort ena handen" (Kumlinge f. 1895. SLS 1040). En liknande situation var predikoläsningen på söndagarna som flera erinrar sig:

Varje söndag, om vi inte kom till kyrkan, läste mamma en predikan i en postilla. Den var fem-sex sidor lång. Då skulle vi sitta på en stol med knäpp-ta händer. Man förstod intet av vad hon läste. Man försökte följa med hur många gånger hon vänt bladen och försökte gissa sig till när det kunde närma sig slutet. Vi fick lära oss många böner, bl.a. hur djävulen gick omkring som ett rytande lejon och sökte vem han uppsluka mände. Det var nog inte fritt att man inte var rädd för djävulen / lejonet om man var ute sedan det började skymma. (Föglö f. 1905. SLS 1040).

Om barnens ofog finns få belägg, det synes ha varit vanligare med ofog i början av ungdomsåldern.

Följande belägg från Lassfolk by torde vara typiskt:

Lektiden var förbi vid 11–12 års ålder. Barnen börja arbeta: vi körde hö till en sidogård under Lassfolk, Finnabba i skogen, men där gjorde vi också illa: den ena brodern gav bröd åt hästen, medan den andra klippte manen av den, då pappa kom sprang vi in i stugan och under sängen, vi hade klippt manarna av flera hästar. Så kasta vi ned röste på grannens nysstimrade lada.

Kanske slutade flickorna leka tidigare, ville åtminstone ej mera vid 11–12 års ålder följa med pojkarna. (Purmo f. 1903. SLS 1299).

Mera av oförstånd kunde förseelser ske:

Men när vår äldsta pojke f. 1938 skulle passa den yngsta f. 1947 här i vagnen, medan vi byggde nytt lät han den lilla somna i vagnen bakom en buske och for sedan till skogs för att söka fågelbon, plundra dem fick barnen inte. Vi sökte sedan efter den lilla. (Lassfolk f. 1903, 1908)

Förbuden kunde slutligen gälla också konkreta saker:

"Barn fick ej nyttja spikar förr, men nu får de ju en 10 kilo att spika med, föräldrarna anser att det övar dem" (Lassfolk f. 1903, 1908. SLS 1299).

Kroppssaga synes inte ha varit sällsynt: "Vår pappa var för kroppssaga, han luggade och slog oss på baken med handen. Man skulle aldrig ha sagt emot föräldrarna på den tiden. Ej heller våra barn sade emot. Tysta skulle barnen vara när det kom främmande, aldrig blanda sig i vuxnas samtal. Till kyrkan fick man börja fara då man kunde hålla sig tyst." (Terjärv f. 1908. SLS 1299). Luggning nämns som ett vanligt straff.

Barn och vuxna. Åldersmarkeringar. Könroller

I sagesmännens utsagor finner man skenbart motsatta tendenser i förhållandet till barn, dels vittnas det om likgiltighet och ointresse för barnen, dels framträder ambitionen att påverka och forma barnen. Intresset för barnen och barnets värde i sig, synes framförallt ha inriktats på en presumtiv **arbetskraft** och uppfostran till samhällets normer genom gudfruktighet.

Barn och vuxna tillsammans i vardagslivet

Sagesmännen i bondbyn Lassfolk har intrycket att föräldrarna i deras barndom umgicks med barnen mera än vad man gör nu, – vilket utan tvivel sammanhänger med själva arbetsformen, naturhushållningen; och kvinnornas roll i hemmet:

Kvinnorna tog med barnen överallt på sina arbeten, t.ex. vid höbärgning. Vi tyckte också att mamma skulle vara hemma, inne, det gav oss en trygghetskänsla, hitta vi inte henne någonstans på gården så for vi och se om mamma hade fallit i brunnen. Nu lärs barnen allt i skolan. Förr fanns föräldrarna till hands fastän de kanske ej direkt lekte med barnen. Nu har man ej heller mera 6–10 barn, utan 1–2 och nu tar den äldre generationen hand om dem. Äldre systrar for ej bort, fick ej utbildning, utan stannade hemma och hjälpte till i hushållet, dessutom hade man tjänstefolk på stora hemman som Lassfolk och tjänarna var som familjemedlemmar. Äldre systrar skötte barnen då mamma var på utarbete." (Purmo f. 1903, Terjärv f. 1908. SLS 1299)

"Den tiden fick inte barnen så mycket kärlek som nu. Det var väl att int' de hade tid med barnen. Det kändes nog som man var på sidan om allt annat ibland." (Terjärv f. 1900)

"Barnen brukade sitta bredvid sin mor då hon karda och spann ull, hon berättade sagor och hade dem att gissa gåtor." (Esse f. 1911, 1888)

"I allmänhet fanns det gott om folk i gårdarna, tjänstefolk och äldre, sytningshjon, som kunde ta hand om barnet när så fordrades. Största risken ansågs vara att barnet inte föll i brunnen eller kom ner till stranden på egen hand." (Föglö f. 1905)

"Under min uppväxttid fick nån större syskon eller nån av de gamla i huset ha tillsyn av de små. De äldre sku ju vara i produktivt arbete. Det var liksom en bisak skötseln av de små."

”Det är **ens** arbete nu att sköta ett barn, och förr sku det gå med detsamma man utöva de andra sysslorna. (Maxmo SLS 1040, s. 367)

Förutom söndagen synes kvällarna ha varit de tillfällen då barn och vuxna satt tillsammans, barnen som åskådare och lyssnare:

Det fanns nog äldre personer förr som kunde berätta historier, men det var händelser som de varit med om. Också händelser som deras fäder talat om kom också fram. Det kunde vara en 4–5 gubbar hos oss en del kvällar och då talades det om allt möjligt. Jag minns av deras berättelser många, bland annat när de talade om de stora hungeråren 1867–68. Jag var då en 6–7 år intresserad att lyssna, men dessa händelser grep mig djupt, när de talade om hur folk svalt ihjäl kunde falla ihop på vägarna samt de många tiggarskarorna. — — — dessa män hade upplevt allt detta, de var f. 18 — — 60, min far 1850. Jag var ett barn så deras berättelser gjorde ett djupt intryck på mig. De kunde också tala om spöken förr, så trodde en del människor på sånt. Så alla lyssnade med intresse på visor, berättelser och sagor om spöken. (Närpes f. 1897. SLS 1040 s. 441)

Även kringvandrande hantverkare, överhuvud ovanligare personer, synes ha haft barnen som tacksamma åskådare, informatörer och samtalspartner. En hel del av vad barnen lärde sig om livet och världen utanför hemmet, förmedlades av sådant kringvandrande folk samt av tjänstefolket, också i högre ståndsmiljö:

Från Åbo skärgård berättar en kvinna f. 1902:

Det kom hem en skomakare som skulle laga stövlar och skor åt hemfolket. Han hade bara ett ben, det andra var av trä, för det har det väl fastnat i minnet. Han kallades ”Träbeinin” och talade finska. Jag minns att jag var litet rädd för gubben och ville gömma mig bakom mammas tjol. Gubben hade också en fiol med och kunde spela. Det räckte inte länge förrän vi var de bästa vänner. Jag minns hur jag kunde sitta dagen i ända och se på skomakarn. Om kvällarna spelade han, mina två systrar lärde mig dansa. Jag kunde dansa efter musik då jag var tre år. De andra tyckte väl att det var roligt att se och jag tyckte att jag var duktig. (Iniö, SLS 1040 s. 665)

Helt naturligt blev det **de gamla och barnen** som ofta vistades tillsammans, medan övrigt folk var ute på arbete:

Farmor hade sytning. Hon bodde i samma gård som vi, men hade egna rum med skild ingång från farstun. Vi var ofta inne hos farmor på somrarna — fastän vi hade en skild barnsköterska, ”bånpigu”, en 15–16 års flicka från grannbyn Härmälä — — — Vi bruka bära in ved och vatten åt farmor. Butiken i gården låg nästintill hennes rum, nog hade hon något gott att bjuda åt oss. — — —

Jag var bara 12 år då jag spann och vävde opp klänningstyg åt mig, det var med halvyllt bomullsvarp, ullväft. Jag var bara en liten flicka, farmor koka välling till kvällen åt skördefolket, jag hade en liten pall som jag satt på och vaktade medan hon var ute i ladugården, då var jag så viktig när jag hade uppdraget att vakta vällingen. (Purmo Lassfolk f. 1897)

Också i arbetslivet synes barnens samvaro med kvinnorna ha varit vanligare:

Arbetet för flickor som små var att fylla på bindannålarna åt de som band skötar. Så gick vi med i fökset där vi fick bära mat åt fåren och kalvarna. På våren då det kom små lamm och getterna fick killingar och små kalvar kom, så var det en fröjd att få gå med till fökset. Inne fick flickor hålla i och hjälpa till med allt som förekom. Då karana var ute och körde så hade kvinnorna trevligare. Det kom flickor från byn med bind. De band och var hela dagarna där. Då kämpas det med maskor och bindanvarv efter klockan. (Kökar f. 1900, SLS 1040, 627)

Också vid sådana tillfällen försiggick leken jämsides med arbetet och leksakerna gav sig självt av arbetsmaterialet:

I Kökar där det alltid gjordes tunnkärl i stuvvun så har barnet då det börjat vistas på golvet fått leka med spånor och trädbitar. Av banstaka (hassel) blev spånorna så fina att binda korgar av. Och så att bygga och trava med kimbarna var ett stort nöje. Då våren kom fick barnen vara ute i solvägg, söder om stuvvun, där byggdes av sten, torv och alpinnar både lekanhus och små jalor. Toma trädrullar fick vara som kor. En trädhäst fanns av hemgjort slag vid alla gamla gålar. Toma spiklådor gjorde pojkarna som kärror. — — —

Då det började fiskas på sommarn så fick barnen vara med vid sjön och där på stränderna med ler och småsten så fanns det mycket att rusta med för ett barn som hade fantasi. Pojkar gjorde ofta visselpipor, låtor av alkvislar. Och segelbåtar av barkbåtar och av träd. På Ören, det största fiskelandet så finns en stor djup bäck, Seglanbäcken, som kökarspojkarna i alla tider lekt och seglat med små båtar i. Den är så nära sjön att havsvågen bryter över brädden vid storm så vattnet är rent där. (Kökar f. 1900. SLS 1040, 625)

Barnen var med också om småsyskonens ankomst till världen, då de hade egna uppdrag att utföra:

När en kvinna blev gravid hette det att hon skulle "få bån". Det skulle bli till helgomäss, till väffördan, före jul o.s.v. Hon arbetade som vanligt — — — allt gick sin gilla gång. När det blev dags för barnmorskan, hämtades denna med häst till gården (8 km) och ibland hände det att hon var på förättning i någon annan by. Då kunde det hända att man fick tillkalla en gammal gumma som bodde nära mitt hem och som vid behov anlätades. — — —

Barnen vistades i stugan medan födseln skedde i kammaren:

De mindre barnen undrade nog var barnet kommit ifrån då inte barnmorskan med sin väska ännu var där. Jag som var litet äldre hade nog mina misstankar, jag såg att mor inte mädde bra, och när hon mitt på dan började bädda sängen på ett särskilt sätt, då brukade jag fråga om jag skulle gå och hämta mormor. Det fick jag också när jag blev stor nog och det var väldigt trevligt. Mormor bodde endast en dryg kilometer bort och det var alltid fest då vi fick ha henne hos oss. — — —

— — — När barnmorskan var tillstädes brukade det vara väldigt spännande. Vi barn satt för en gångs skull tysta som möss och pigan var nervös. Barnmorskan var ju en rätt betydande person och man såg henne aldrig varken före eller efter förlossningen, när den var över hade hon gjort sitt. När det

första skriket hördes lättade spänningen något och nu kom barnmorskan in för att hämta badvattnet som kokade i grytan i den öppna spisen. — — —

— — — Mormor skötte barnet några dagar tills mor efter ungefär en vecka kände sig stark nog att själv ta hand om det.

— — — Den första tiden efter tillökningen i familjen var härliga tider för oss barn. Då kom grannar och släktingar till "barsös" och det fanns massor av gott i huset. Till förningen hörde flera vetelängder och bullar, ett par, tre pannkakor, en hink med fruktsoppa, ett stort fat risgrynsgröt, en assiett smör samt några enkom bakade limpor eller bröd av korn- och vetemjöl. Alla i huset fick del av godsakerna. Den besökande trakterades också med kaffe och mat. Varje dag då den lille tvättades eller badades samlades alla de andra barnen runt mor, det var varje gång lika intressant att se på. (Esse f. 1903. SLS 1040, 152–155)

Barn kunde också få följa med sin mor på sådana barnsängsvisiter "pirtiresan". Den som fått följa med kallades "byttpinnen", de hemmavarande barnen väntade nyfikna på vad mor skulle medföra hem i korgen. (Jeppo, f. 1899, 1040, 241 b)

I helt andra förhållanden, borgerliga miljöer, där det vardagliga arbetet utfördes av tjänstefolk, umgicks barnen också med de vuxna, men här var sysselsättningen av annan art, nämligen tidsfördrivande **förströelse**. Från en herrgård i östra Nyland berättar dottern i huset, f. 1886, att hon ibland fick gå till en backstugekvinna som bodde nära gården för att leka med dennas dotterdotter. "Får Fanny komma och leka" frågade herrgårdsflickan, varvid gumman ibland gav lov, men ibland ej då hon behövde flickan som hjälp, "Nej, i dag bakar jag!" kunde det heta, vilket gjorde herrgårdsflickan bedrövad. Men också annat tidsfördriv fanns till hands:

Min mormors syster (f. 1844) roade barnen med att vika papper på olika sätt, varav jag särskilt minns "saltkar" och "börs". Hon vek också i hop i flere veck en pappersbit, där hon klippte flere olika fasoner, vilka vid uppvecklandet blev ett upprepat mönster på en "bordduk". — "Råtta" gjorde hon av en näsduk — och så vävde hon "kråkbyxor": Ett rundknutet snöre hölls mellan handlederna på en person, en annan tog om det med ett visst grepp, och överflyttade det på sig, och det kunde manipuleras på olika sätt. — En stor knapp med 2 hål tog hon på ett tjockare snöre som bands fast i ändarna. Snöret snurrades runt flere varv, drogs ut med båda handlederna i jämn takt utåt och inåt, helt elastiskt, och gav ett vinande ljud ifrån sig. (Strömfors, f. 1886. SLS 864, 140–141)

Landsbygdsbarnen kunde ytterligare få speciella funktioner för helt andra socialgrupper, såsom följande belägg från Lassfolk visar: "Stadsborna, herrar från Jakobstad (Labbart, Segerbrant, Sikström, Schauman) brukade komma hit och jaga och då skulle de ha 8–9-åringarna med och veva "haraskramlo". Sedan sprang nog barnen annars med sådana också då de lekte och jagade varandra". (f. 1903, SLS 1299)

Flera sagesmän berättar om den enorma, ofta skräckblandade respekt barnen hade för de vuxna, i synnerhet för husfadern:

Vi hade respekt för pappa. Min svärfar talade aldrig med sina barn och hans barn sade inte ett ord då "papp deras var in". De tyckte det var så

märkvärdigt då jag som nygift i gården började tala med honom, men vi kom bra överens svärfar och jag och han talade med mig om mycket. – Min pappa talade nog med sina barn. (Purmo, Lassfolk f. 1908)

Sagoberättande. Bibeln. Katekesen och kortspel

Det fanns dock stunder då barnen kunde komma inte bara fysiskt nära de vuxna, såsom i arbetslivet, utan även få del av deras sätt att se på världen. Att **lyssna** kan betecknas som en viktig barnsysselsättning, i synnerhet då den skedde utan att de vuxna tog nämnvärd notis därom. Å andra sidan förekom det också stunder då barn skulle lära sig lyssna och sitta stilla eller då de lekte i smyg.

Pappa var ivrig sagoberättare. Han berättade ofta om sina skytte- och fiskefärder från sin barndom. Många berättelser kunde vi så väl att vi rättade honom om han råkade avvika från "sanningen" såsom han berättat tidigare. (Föglö f. 1905. SLS 1040, 590)

De långa höst- och vinterkvällarna erbjöd mycket av intresse och spänning. Sedan utesysslorna på gården var färdiga för dagen samlades man i storstugan omkring den öppna spiseln, där en stor brasa flammade. Ibland sysslade karlfolket med reparation av kördon o.dyl., men ofta ägnade man tiden åt att berätta historier. Stundom kom man in på spökhistorier. Det fanns drängar, som bergfast trodde på allsköns tomtar, "rådare" och troll, om vars framfart de livfullt kunde förtälja. Av detta blev man ibland så uppskrämd att det kändes som ett hårresande företag att bege sig genom den mörka farstun och uppför trapporna till övre våningen där sovrummet fanns. (Korsholm, f. 1893. Barndomshemmet i våra minnen (1948), s. 205)

Min farfar (d. 1919 90 år gammal) var en god sagoberättare och kunde många sagor. När brasan tändes på kvällen kom grannens barn gärna in till oss och då berätta farfar om tomtar och troll, älvor och lövjerskor som dansade på ången i den ljusa sommarnatten, drakeldar som brann över gömda skatter, om döda som inte fick ro i sin grav utan gick igen, om barn som gått vilse i skogen för att de trampat på trollgräs och inte kunde hitta hem. (Vörå f. 1896. SLS 1040, 314)

Det man förr ofta berättade om var spökerier. Då man satt kring brasan i spiseln och dess fladdrande ljussken var det enda som upplyste rummet – då rådde också den rätta stämningen för sådana berättelser. Jag minns bra hur spännande det var att sitta på lyssna på dem som berättade. Man trodde ju allt vad de sa, och jag tror att de själva också trodde på vad de berättade.

Då man sedan skulle hem i kvällsmörkret var man så uppskrämd, att man bävade för det minsta prassel man hörde och rusade i väg allt vad man förmodade. Det hände också, att man snubblade och föll, ty vägen var både stinig och gropig, och vid fallet trodde man att det var ens sista stund.

Mats var den bästa berättaren. Jag minns bland annat denna historia av honom. Han kom körande en vacker månskenskväll, då hans häst stannade mitt för en av de tre rior som stod vid mitten av bytåget. Hästen gick inte längre hur han än manade den.

– Du hade väl en istadig häst, sa någon.

Mats bedyrade, att så inte var fallet. Men han visste orsaken. Det var smågubbarna som höll fast släden, så att hästen inte orkade dra lasset.

Men han visste också bot. Han gick och ställde sig framför hästen och lyfte litet på bogträna och tittade genom det hål som hade bildats ovanför hästens nacke. På detta sätt kunde han se smågubbarna som höll lasset. Deras kraft försvann strax då en människa kunde se dem, och därför försvann de med blixstens hastighet då Mats såg dem. Strax efteråt kunde hästen dra lasset. (Vasabladet 22.9.1987).

Till de mest märkbara avbrotten i barnens vardagsliv hörde söndagsförmiddagarna. Äldre barn (från 11 år) kunde få följa med till kyrkan, yngre barn också om sommarn om det var vackert väder eller om man körde med häst. Var man däremot hemma fick man inte leka eller träffa kamrater, utan skulle sitta stilla snällt eller i tur och ordning, efter det mormor lärt en läsa, läsa söndagstexten ur bibeln.

Till kyrkan fick man int komma förutom på sommaren då det var fest och på juldagsmorgon när jusen brann. Bäst av allt var det att man fick ge fattig-gubben en slant och fick sig en limonadflaska. På söndagarna fick man inte springa ut nå mycket utan hålla sig lugn och stilla. (f. 1899, Vörå. SLS 1040, 357)

I kyrktiden på söndagar fick inte barnen gå ut. Far läste ur huspostillan, på vintern var det svårt att få barnen till kyrkan med häst och släde när det var kallt. På sommarn fick barnen åka i häckkärran några gånger. (Esse f. 1906. SLS 1040, 130)

På söndags förmiddagen fick inte barnen gå ut, inte leka stojande lekar så länge högmässan pågick, den av de äldre som var hemma läste vanligen texten och alla skulle lyssna. När de sedan blev i skolåldern togs de med till kyrkan, på juldagen fick inte barnen gå ut. Om de hade varit med i julottan var de ganska trötta när den började vanligen klockan 5 på morgonen, så när de ätit fick de gärna gå och sova middag för ut fick de inte gå. Långfredagen var också en innesdag, då fick man inte kamma sig, inte klippa sina naglar för då rev man i Kristi sår. Påsk kvällen fick man vara ute och vänta på påsktrollen, då sku man sitta på ett tak på hus som var flytta tre gånger, man fick inte prata för då kom inga troll. (Vörå. f. 1896. SLS 1040, 314)

Till kyrkan blev det inte så ofta som barnen fick följa med, utan när de blev 8–10 år fick de följa med nu och då någon gång. På söndagar skulle barnet vara inne på förmiddagen, men det fanns de större helgdagarna, t.ex. Långfredagen, Påskdagen, Juldagen och Pingstdagen, då fick barnen vara inne hela dagen såväl som de äldre. Denna sed försvann ju mera och mera ju längre vi kom in på 1900-talet. (Närpes, f. 1897. SLS 1040, 443)

På söndags förmiddan fick man ju ej gå ut. En långfredag minns jag, när jag var hos mormor, lästes akten bak i psalmboken å sjöngs psalmer på förmiddan, men på eftermiddan lekte jag med dockor under bordet. Jag fick ej gå ut på hela dagen. (Närpes, f. 1905. SLS 1040, 459)

Jag minns en midsommar. Jag var 6 eller 7 år, min syster och jag och vår far gick 10 km till kyrkan, nog var jag glad när jag fick sätta mig ned i kyrkbänken. (Närpes f. 1901. SLS 1040, 480 b)

En sagesman f. 1899, säger att tiden för högläsning ur postillan började vara förbi i hans barndom, men inne skulle man ändå vara på söndagsförmiddagarna och inte störa folk i granngårdarna. Likväl kunde barnen söka sig ut för att skida. Särskilt på långfredagen höll man kvar bruket att barnen skulle sitta stilla, ”men

det hände ofta att grannpojarna kom och vi klev upp på någon vedrad på liderbacken, i solskenet, och läste högt ur bibliska historien, om Jesu korsfästelse och dylikt". (Övermark, SLS 1040, 416)

Flera sagesmän erinrar sig den tid som användes för att lära sig läsa ABC-boken, ofta under moderns övervakning medan hon spann, och till att lära sig katekesen för läsförhören:

Religionsundervisning förekom alltid i barndomshemmet. Småbarnen fick lära sig, att det finns en Gud i himmelen som man skulle lyda och älska m.m. Han såg allt man gjorde, isynnerhet om vi gjorde illa, var olydiga mot far, mor o.s.v. Till kyrkan fick man följa med sommartid, så fort man orkade gå, framför allt var tyst och sitta stilla. Om söndagarna skulle barnen sitta inne och höra på när far läste texten för söndagen och psalmer sjöngs. Först efter det middagen ätits kl. 2-tiden fick man gå ut. Ett hinder att springa ute allt för mycket förr i tiden och under min barn- och ungdomstid var den välsignade katekesläsningen. Den skulle läsas utan från pärm till pärm, gärna om man var duktig innan folkskolan slutade. Läsförhör hölls årligen i tur i bondhemmen, ända till år 1956. Förr fick ingen, varken barn än äldre gå till byn Jul och Nyårsdagen, då skulle man få "svinstävå". Jag lärde mina aftonböner av farmor, för jag låg med henne en tid när jag var barn. Fick också höra av de äldre syskonen att jag var farmors "guldgaffel". (Kumlinge f. 1908. SLS 1040, 566)

Från Kökar berättar en kvinna f. 1900:

Alla år var det läsförhör i byarna. Det var en stor skam att vara barn som latläsare. Därför fick barnen vid 6–7 års ålder läsa i A.B.C. boken. På hösten då det blev appsettankvällar så fick barnen sitta bredvid mor med A.-B.C. boken och lära sig läsa. Det sades för barnen att om det skulle vara snällt att läsa så skulle Tuppen som var bild av bak i boken värpa på natten både sockerbitar och sviskon. Sedan måste barnen börja läsa i katekesen till läsförhören. Alla barn fick i tur gå fram och läsa för Väktaren och Klockaren. De äldre för Prästen. Barnen fick så Läsansel (sedel) på förhöret, med helkors och halvkors som märken efter kunskapen. Om småflickor skulle vara latläsare så skulle de aldrig bli brud. De skulle få åka på Glasbäret och gå på Rota som gamla. Om barnen var elaka med Far och Mor skulle Gud sopa dem med en stor järnkvast. Till kyrkan fick vi följa med så länge jag minns. Bara Gabel-Farbror hann sömma kängor åt oss och Mor vävde nya klänningstyger åt oss så nog sprang vi med till kyrkan. Någon gång fick vi ett penny av farfar att lägga i håven. (SLS 1040, s. 627)

Man synes ha varit mån om att ge någon form av religionsundervisning i hemmen, t.ex. afton- o. bordsböner skulle läsas, medan kyrkobesöken ofta var beroende av vägens längd och väderleken. Barnen blev sålunda vana vid bibel- och katekesläsning i hemmen och begreppet bok innefattade oftast just postillan. "Jag minns far berätta ur en bok som hette Gennveva, den handlade om en flicka och sen berättade han från Bibeln, det är stunder man inte glömmer" (SLS 1040, s. 46, f. 1903 Kronoby).

I landsbygdens agrara förhållanden synes **kortspel** i vilket barn deltog ha varit sällsynt, synbarligen betraktades det som syndigt.

Några belägg kommer från trakterna kring Helsingfors och gäller 1920-talet, miljön är småbrukar-bondemiljö:

Med föräldrarna spelade vi kort: åsna, maja, gris. Men en kamrats mamma brände korten när hon såg oss barn spela, hon var religiös. (Esbo, Alberg f. 1924. SLS 1393)

På söndagarna gick man först i kyrkan, mellan tio och tolv, ibland fick barnen följa med och färden till Helsing kyrka företogs med häst och kärra. Detta var helgtiden, därefter åt man. Under helgtiden måste man vara stilla, men efter maten tog min tant (f. 1865, bondvärdinna) fram kortpacken och så spelade vi två "Tri korts dúrak" ett kortspel där man höll tre kort, slog ut och tog upp. (Helsing, Simonsböle f. 1917. SLS 1393)

Vi spelade "mariás" med pappa och hans arbetskamrater på vardagskvällar. "Koróna" spelade vi med föräldrarna. (Borgå, Jackarby f. 1928, smedens dotter)

Barn gynnas och tröstras

Även om synen på barnen i allmogeförhållanden präglades av att barnen sågs som ett rörligt kollektiv, ett bihang vid sidan av arbets- och festlivet, som man tidvis kunde ägna uppfostrande uppmärksamhet åt, finns det även uppgifter om individuellt intresse för barn och visade känslor för barnens välbefinnande. En kvinna på en av de förmögna bondgårdarna i Lassfolk berättar:

Mamma brukade skämta och säga "nu ska vi drick kaffe då int pappa e hem", —inte fick vi barn eljest kaffe, därför sa vi även åt henne "Nej, sa vi, nog känner han lukten". I stället satte pappa nån mark på banken åt oss och jag och syster köpte som vuxna till slut ett möblemang för sparpengarna som aldrig rörts, men nog fick vi ju sätta till. — — —

Om man hade främmande i min barndom så skulle vi sitta som ljus. Man skulle vara så lydig. Mina föräldrar straffa int barnen, "men di sa och skåda me ögon, så visst man". De fostrade upp de första barnen och så fick de lära sig av varandra. Vi var 13 barn i vår gård, 9 kom till vuxen ålder, jag hade sex äldre och sex yngre syskon. — — — Mamma hade så respekt också för pappa. (Purmo, f. 1897. SLS 1299)

"Pappas vilja var allas lag", är ett uttryck som förekommer på tal om relationerna vuxna — barn. Barnens plats vid måltiden var beroende av utrymmet, var det trångt skulle barnen vika först:

Om ej stolarna räckte till fick barn stå och äta. — — — Vi fick 10 penni i veckan bara vi inte drack kaffe och det kallade vi att vara i kaffeförening, på söndagsmorgnarna fick vi kaffe. (Nedervetil f. 1905. SLS 1040, 27)

När det gällde ordningsföljden mellan vuxna och barn kunde man säga "Folk först och långöron sen". Att "sitta vid spelmansbordet" sades på östnyländska herrgårdar om någon som ej rymdes med vid kaffebordet, ofta om barn för vilka det dukades särskilt bord. (Pedersöre f. 1901. SLS 1040, s. 90. Strömfors f. 1886. SLS 864). Ett eget lågt bord för barnen utom de minsta som måste matas, omtalas även från allmogemiljö. (Munsala f. 1901. SLS 1040, 284)

När ett barn fallit eller på annat sätt stött sig brukade vuxna yttra sig i stil med "Nog blir det bra tills du skall vara brudgum" / "stå brud". Man blåste också vanligen på det sjuka stället och läste t.ex. "Lipi, lipi lamsko, hönan pissa o haran sjeit, i da' sårt i måron heilt, i övermåron betar reij" eller "Lipe, lipe lamsko, tramp int i hundsko, i da sår, måro bite är ä bäter" (Kronoby f. 1903, Pedersöre f. 1901, Jeppo f. 1899. SLS 1040, 89, 245, 45).

Det synes ha varit vanligt med att ge någon slant till barnen, i stället för att ge dem det eftertraktade kaffet, slanten kallades "kaffepengar" (Esse f. 1897. SLS 1040, 176). Enstaka vittnesbröd från allmogemiljö finns även om ömhet mot barn:

Min mor som var varmt religiös gick aldrig bort från sängen förrän vi läst vår aftonbön, så tog hon täcket, värmdet det mot kakelugnen och svepte det omkring oss och då somnade man så gott. (Esse f. 1897. SLS 1040, 178)

Vid tvenne tillfällen i livet uppmärksammades barnen speciellt, nämligen av faddrarna vid dopet och av släkten då ett barn dött:

I faddergåva bruka det hända förr att "storgum" (en moster och morbror) kunna ge ett stycke jord om han ville vara lite storsint, annars i vanliga fall gavs det pengar från mannens sida och något klädesplagg i "moroknytet". (Vörå f. 1893, SLS 1040, 323)

Barnbegravningarna har etsat sig i syskonens minne och flera skildringar av sådana finns, liksom fotografier av barn svepta i kistan, — däremot icke med några saker eller leksaker med sig.

Barnbegravning. Den lille var grannt klädd i kistan, en vit svepning som gick under armarna, en vit tröja, så hade det en blomkrans på huvudet och blommor i hörnen på kistan, så den såg så lycklig ut där den låg. Så ovan på locket satt en liten blomkrans. "Påikgomm" eller så kallad "gossgomm" /barnfadder/, han bar kistan under armen och körde det till kyrkan. Så gick begravningen som vanligt. (Vörå f. 1899. SLS 1040, 347)

Ur högreståndsmiljö citeras här ett brev, skrivet av Louise af Forselles till sin mor i anledning av sin yngsta dotter Ingrids död i Helsingfors våren 1885:

Den 26 april 1885. Dyra Moder min! 'Nu uti änglaringen så saligt lugn hon ler, nu fattas icke vingen på hennes skuldra mer.' Ingrid är hemma hos Jesus! Och nu måste du med mig prisä och tacka Herren som slutat hennes svåra plågor och låtit henne ingå i sin härlighet. Kl. 3 natten mot lördagen (i går 25 april) slocknade hon så stilla och ljuvligt och ej ens döden tillslöt de strålande ögonen. Nu finnes blott hennes lilla klädning ännu kvar på hennes plågoläger, med odödlighetens prägel på de ännu i döden så ljuvliga dragen. Men hon själv har gått att vila vid Frälsarens bröst och vi skola ej minnas vår solstråle med tårar utan med tacksamhet för det korta, dyra lånet och med fröjd att 'då striden var slut, gick hon hem'. Åtta långa veckor med nästan oavbruten feber, som mot slutet var 40 och 41 grader nästan ständigt, hade tårt den lilla kroppen så intet annat än huden fanns kvar över benen. Men tålig, o, så tålig var hon att det varit en rik lärdom för mig.

'Gud vet allting. Han vet huru svårt jag har det' – sade hon en gång och varje gång de svåra hostanfallen skulle komma, kände hon av dem på förhand och då brukade hon ofta knäppa ihop de små händerna och säga: 'Jesus, hjälp mig med min hosta!' De sista ord hon sade torsdag morgon voro: 'Mamma, mamma, jag vill sova'. Aldrig ett ord av knot men då hon en gång hörde Alf hosta, sade hon: 'Stackars, stackars Alf!' — (Gulin 1948, s. 103)

Vuxensynen på barn, som små änglar, tog sig inte bara språkliga uttryck på gravstenar och i minnesverser. Barn avbildades också som änglar och barngravar pryddes av små änglafigurer – inte av barnens leksaker.

Några presenter till namnsdagar eller födelsedagar synes allmogebarnen inte ha fått. Också julklappar var sällsynta intill 1920-talet. "Min lilla bror fick när han var 4 år en munharpa till en jul, den var köpt" (Borgå f. 1928. SLS 1393).

"När faster, som arbetade på Mjölkccentralen i Helsingfors, och farbror kom på visit hämtade de choklad. I butiken köpte vi på bok, då kunde man få en strut karameller att dela. Rund röd ost var också gott, det var sällan man fick ost. Från gården (Jackarby i Borgå) delades det ut julgåvor till alla familjer, en gång fick jag en kokbok, var ca 14 år gammal då". (Borgå f. 1928. SLS 1393)

Sötsaker var nog en sällsynthet, man hade ju sockerkorgen högt upp nånstans, fastbunden, för ungarna tog annars en käpp och påtade ner den. Det var ju en svår synd att ta socker, men man måste ju ta så lite så int det synes. (Korsholm f. 1902. SLS 1040, 391)

Barn lär sig lydnad, straffas, förödmjukas och auktioneras bort

När det gäller frågor om barns relationer till vuxna genomsyras sagesmännens berättelser av kravet på omutlig **lydnad** gentemot de vuxna. Barn skulle visa respekt för de äldre, framförallt lära sig att vänta och att vara tysta. De skulle tuktas till detta. (Jfr Ruoppila 1954, talrika exempel). Baron K.A. Wrede berättar om sin barndom på Wredeby gård i Anjala, då Anna-dagen firades i december-1867. Hans farmor och hans mor hette Anna. Dessa tillställningar krävde omfattande förberedelser för att taga emot släkten och umgänget från grannskapet:

Jag var den yngsta bland barnen, då åtta år gammal. Jag fördes upp för att hälsa och måste kyssa Elimä-nådern på handen. Det bjöds förfriskningar och godsaker av allehanda slag. Först kaffe och kakor, förstås, så sylter med mandelkransar, glass, té med bröd o.s.v. Min bror Rabbe hade bryggt bischoff åt damerna och punsch åt herrarna. På Wredeby spelades aldrig kort såsom på andra ställen. Men herrarna rökte och drucko toddy och berättade jakthistorier och voro högljudda.

Det räckte länge, innan supén serverades. Vi barn stodo i ett hörn i matsalen, då alla samlades kring det stående bordet, som dignade under anrättningarna. Då kommo två bildsköna unga damer och talade med oss. Det var systrarna Karin och Louise Etholén från Tavastby i grannsocknen Elimä.

De voro båda lika klädda i svarta klänningar med väldiga "krinoliner". Kring halsen hängde en stor medaljong på ett grannrött sammetsband, vars ändar baktill räckte ända till golvet. Jag tyckte de voro mycket fina. Karin var längre och ännu vackrare än Louise, båda hade härliga, mörka ögon.

Karin sade bland annat: 'Snälla barn vänta'. Då tillade Louise: 'Och få ingenting'. Jag hade aldrig hört de senare orden i det sammanhanget och var övertygad om att vi nog skulle få allt möjligt med tiden. Men jag tyckte Louise hade varit väldigt kvick. — — — (Gulin 1948, s. 53 f.)

Ryttmästare Gunnar Rotkirch på Ratula gård i Artsjö (f. 1897) berättar om huru han som pojke en jul blev bestraffad av sin fars moster, grevinnan Eugenie von Etter:

Det var en jul som hon frågade vad jag ville ha till julklapp, och jag sade jag ville ha en kappsäck. Men så besökte man ju alltid henne. Och det var inte alltid så roligt för en skolpojke att sitta där. Visserligen fick man ju god mat, men man skulle ju sitta och — konversationen gick trögt och man steg ju sedan upp och sade att man skulle och träffa en kamrat, och då sade hon, vad heter dendär kamraten? Och snorkig och dum som jag var i skallen så sade jag: 'Inte blir ju moster bättre om jag säger vad han heter. Inte känner ju moster honom ändå'. — Ja, inte sade hon någonting. Julkvällen kom, och så fick jag ingen annan present än en liten annotationsbok där hon hade skrivit: Åt Gunnar att skriva upp namnen på de kamrater som äro så dåliga att de icke kunna nämnas för gamla moster Eugenie von Etter. — Och sedan till nyåret fick jag den där kappsäcken. Då kom hushållerskan Mathilda Rotström ner med den. Den fanns här redan, men hon skulle jävlas med mig.

— — — Både hon och han, de var mina gudföräldrar. Och jag fick alltid den finaste presenten av henne. Det var ju lite bittert, men livet lär. Man skall inte vara snorkig, och man skall inte svara äldre människor. (SLS 1015)

Ända upp i tonåren kunde barn bestraffas på ett — för nutida förhållanden — grymt sätt. En flicka f. 1856 och föräldralös som tioåring, uppfostrades hos släktingar och fick en hårdhänt behandling. En jul fick hon som fjortonåring ett stort paket "som hon med klappande hjärta började öppna. Det var många papper att veckla upp, och när hon kom fram till innehållet visade det sig bestå i — ett rostigt hänglås. Ett munlås. Hon hade varit för talträngd. Man förstår att sådant måste ge sår för livet". (Barndomshemmet, s. 191)

Mamma, pappa, morfar, mormor, farfar, farmor, moster, morbror, faster, farbror var barnens namn på dessa närstående omväxlande med **ni**, inte du. Tant och farbror sades ej till äldre icke släktingar i byn utan därvidlag användes dopnamnet liksom föräldrarna gjorde. Men tilltalade man dem använde man endast ordet **ni**. Guffar och gummor sade man till faddrarna eller också **ni**.

De flesta föräldrar fordrade sträng lydnad av sina barn. Vid 2–3 års ålder skulle barnen vänjas att sitta tysta särskilt om man fick besök. De skulle snyta sig vid behov, likaså måste de hälsa och tacka. Oljud och skrik förbjöds åtminstone inne i hemmet, om äldre personer var närvarande. Luggar och örflar var vanliga straff, likaså nyp i näsan, örat och armen. Vid svårare förseelser vankades risbasta på bara stjärten. Det fanns stränga mammor,

som lade riset i blöt i saltlake, så att svedan skulle bli större när stjärten av slagen blodades. Även nässlor i st. f. björkris användes av somliga föräldrar.

Papporna knöt knutar på tågstuppar och basade pojarna på stjärten, men då togs ej byxorna bort. En del föräldrar tvingade sina barn att taga i hand och tacka för straffet.

Ensamma mödrar kunde ibland tjudra och stänga in sitt barn, vilket väckte kritik och tadel hos grannar och bybor. Undertecknad känner t.o.m. ett fall då en "lättfotad" änka stängde in sin flicka i den mycket stora bakugnen, där locket eller luckan stod på glänt. (Kumlinge, f. 1895. SLS 1040, 543–544)

En sageskvinna nämner att man då barnet var i treårsåldern väntade sig att det skulle ha lärt sig vara tyst och niga m.m. Uppfostringstillfällena synes i synnerhet måltiderna ha varit:

Till matbordet fick man inte komma som grisarna, utan man läste bordsbön så snart det talades begripligt. Bordsskicket var, att inte klotta i maten och äta med sked det som hade lagats till mat och vara glad över att få äta sig mätt, för det fanns många som inte fick det. Kaffe fick barnen nog ibland eller cikorieblandning var det nog. Karameller vankades det bara i julen och då inte i överflöd. (Kökar f. 1897. SLS 1040, 608–609)

Om de vuxna var utsatta för förakt från samhällets sida drabbade detta också deras barn i obegränsat mått. S.k. utomäktenskapliga barn kallades i svenska Österbotten vanligen för "kläppar, kläppe, kläppin" och de andra barnen var elaka mot dessa, hånade dem i skolan, de ansågs som "en skam för släkten". Också "oäkting, horong" var vanliga namn. I sitt eget hem, om de hade något, behandlades de som andra barn (Pedersöre f. 1901. SLS 1040, 84 o. flerstädes). Det berättas även att sådana barn, när de blev fullvuxna, tog sig till Amerika, "någon släkting sände respängar så de slapp sin mindervärdighet här i landet" (Pedersöre f. 1894. SLS 1040, 103). Man synes också ha föreställt sig att sådana barn var elaka och busaktiga. De fick också höra om sin mor av andra barn "mam din är en horo". (Esse f. 1911. SLS 1040, 211). De fick, säger en sagesman, växa upp "i skuggan av andra människor". (Purmo f. 1914, SLS 1040, 233), varför det inte var ovanligt att barnaföderskan bragte den nyfödde om livet genast efter födseln.

Utomäktenskapliga barn hade ett dåligt utgångsläge och en mor fick ofta försörja sina utomäktenskapliga barn (kläppar, battingar) under olidliga förhållanden, utsatt för spott och spe. Barnafadern gick för det mesta fri både från gliringar och försörjningsplikten. Han kunde till synes oberörd se sitt barn växa upp under stor misär.

En kvinna i Socklot/Nykarleby/ födde upp sina fyra utomäktenskapliga barn med tiggeri. Det var inte lönt att gå till de välsituerade och ärorikare gårdarna med sin tigarväska för där vankades ingenting annat än skymford. Till Karby /Pedersöre/ kom kvinnan alltid en dag i veckan och kallades därför "Vikolin". Hon mottog alltid gåvorna med stor tacksamhet och ödmjukhet. Allmosorna bestod för det mesta av bröd och mjöl. Hon hade alltid ett vänligt ord på läpparna och ofta hördes hon sjunga när hon kom gående. En ramsa som hon ofta upprepade var "En flygande fågel får någonting, en sittande får ingenting". (Pedersöre f. 1884. SLS 1040, 111–112)

Det berättas också om barn som tappats bort då de fallit ut mellan de glesa spjälarna i höskrindan med vilken man färdats för att döpa barnet. Barnet kom dock tillrätta och var vid liv i vinterkölden. (Nedervetil f. 1905. SLS 1040, 22). Barn kunde också förödmjukas för sin okunnighet i samband med läsförhören: "T.ex. vid läsförhör fick den som ej kunde sin läxa stuvas under bordet och hela menigheten kom och spottade på honom eller henne" (Pedersöre f. 1891. SLS 1040, 99).

Till de mest förödmjukande tillfällena hörde likväl **barnauktionerna**. Det var fader-/moderlösa barn som gavs ut för underhåll för att minska kronans utgifter för dessa. Bruket ökade i Finland på 1840-talet, speciellt efter ett kejsarligt dekret 1849, med uppmaning om att minska underhållskostnaderna för barn som levde på kronans försorg. Allmännast var bruket på 1880-talet, då barnauktioner hölls i nästan alla kommuner i Uleåborgs, Kuopio och St Michels län, i mindre utsträckning dåmera i södra och västra Finland. Auktionerna hölls ofta på de Menlösa barnens dag vid årsskiftet. Den usla behandling barnen kunde få i sitt fosterhem dämpades något sedan landet fått en fattigvårdsinspektör 1886. År 1891 förbjöd senaten landshövdingarna att godkänna sådana fattigvårdsstadgor där auktioner nämdes. Också den allmänna opinionen växte mot dessa "slavmarknader". De besuttna bönderna synes närmast ha ropat in barn för att få vallhjon, barnsköterskor och arbetskraft överhuvud, medan de obesuttna tog till sig sådana sjuka för vilka kommunen betalade litet underhåll. Talrika berättelser finnas om dessa auktioner, där åldringar, barn och sinnessjuka ropades ut på samma gång, barnen oftast åt den lägst bjudande. Auktionen kunde kallas "lössting" eftersom husbönderna brukade tala om huruvida de skulle bege sig för att ropa in löss. Ibland ställdes barnen upp på en sten, stundom hölls auktionen vid kyrkan, ibland fick de vänta i någon kammare. Barnauktioner synes ha varit vanliga ännu vid sekelskiftet, i vissa trakter i nordöstra Finland ännu på 1920-talet. (Eenilä 1971, s. 38 ff.) En kvinna, vars far handhade uppdraget för kommunens räkning, berättar om hur fattigvårdsnämnden medförande de fattiga barnen samlades i hennes hemgård. Då det gällde barnen fördes diskussionen lågmält, det gällde årsavgiften för barnet:

De små som skulle utauktioneras satt tysta och skygga i vår kammare då en och var av dem blev synade om de skulle falla den som ropade i smaken. Vi barn i gården försökte hämta våra leksaker och bilderböcker åt barnen att titta på och mor bredde smörgåsar och gav dem mat. Några av barnen pratade tillochmed litet, men andra var mycket sorgsna och tysta. Synd om dem var det och ledsamt att se på. (1904. Leppävirta, Eenilä 1971, s. 45)

Inställningen till barn som på olika sätt stod utanför det som betraktades som det normala var i alla avseenden fördömande:

Utomäktenskapliga barn bruka de kalla för "kläppe". Om de blev gräland med andra barn, så ropa de strax "kläppe, kläppe". Det hände också att äldre personer sa samma sak. Både unga och gamla ville nog vara både spydig och elak åt dem. Inte vill de förstå att barnet självt inte rådde för att det var "oäkta". Sen de blev lite äldre och for till piga eller dräng, så hade husbonden dem att arbeta mera än de orka. Om inte modern orka försörja barnet, så hade kommunsgubbar auktion på dem på samma gång som auktionen var på andra fattiga och obesuttna i kommunen.

De som tog dem billigast så fick dem. Då så att de sku få dem så billigt som möjligt så kunde den, som ville ha dem, ropa högt så att alla sku höra det: "Ta int ate/ote /han där, hon där/, ha "pissa" ner så på nätra".

De ropa på dem bara i syfte att ha dem att arbeta, men de fick själv betalt från kommunen. (Esse, uppt. efter kvinna f. 1888. SLS 1040, 190)

Det kunde också förekomma att ensamförsörjande fattiga kvinnor fick gå på rote med sin barnflock, då de skjutsades från gård till gård, ibland med skällor och järnskrammel bundet vid hästforans skaklar. En sådan kvinna med fem barn fick hålla till i gårdens bastu och i gengäld bråka lin. Om barnen kom ut ur bastun brukade gårdens pojkar stena dem och kasta glåpord efter dem. — Rotegångssystemet förbjöds 1916. Också barn eller halvvuxna som sändes bort på arbete kunde ha det hårt, även i samtidens ögon. Följande historia kommer från Lemland:

Vid sekelskiftet bestod familjen S. av mor, änka som ung med en stor barnskara i en liten torpstuga. Deras ända egendom var en okuvlig livslust och en otroligt seg toga som visade sig sagolik med tiden. Detta fick de lyckligt lottade att se med beundran på de små livnen en dag. — — —

Hulda fick sin första riktiga tjänst med lön som piga i Stockholm hon var då 14 år. Platsen förmedlades av en annan flicka. Om hennes start mot det stora okända hörde jag som liten hennes mor berätta: Jag rodde till Ytternäs (ca 8 km) så följde jag henne till stadsgränsen (Mariehamn). Hon bar sina kläder i en tygväska, då jag vände kom flickan tillbaka och grät för hon var rädd och bad att få stanna hemma. Jag försökte få henne att förstå att vi inte hade mat, ej mindre något annat men hon grät och höll i mig. Då tog jag några riskvistar från vägdiket och gav henne några rapp och sade du måste ta den möjlighet som finns. Då gick hon gråtande sin väg. Jag grät själv hela vägen hem ty jag var också mor för henne. — Då jag hörde denna tragiska historia var jag blott 5–6 år men jag undrade om det faktiskt var så grymt att bli stor. — — — (Lemland f. 1915. SLS 990, s. 145)

Genomlidna förödmjukelser kunde också skapa hämndkänslor, man kunde till och med hata föräldrarna så att man önskade deras död:

En gång i min barndom var jag hemma ensam en lördagskväll. Mina föräldrar var till Bönehuset. Då tänkte jag att nu skall jag betala tillbakes i tysthet. Jag sökte min fars skomakarask där han hade alla sina verktyg som han behövde när han lappade våra kängor. Jag sökte då hans bästa skomakar kniv och hans nya fil. Med filen gned jag flere gånger över knivens brett. Satte den tillbakes och var nöjd. När pappa följande gång skulle reparera våra skodon var jag tyst och väntade på resultatet. När han av lädret skulle skära ut skosulorna hörde jag han säga "Vad sjutton har det gått åt kniven". Så veste han igen men det var svårt att få kniven att bita. Och jag var nöjd. (Hangö f. 1902. SLS 1040)

Mest illa synes halvvuxna, värnlösa utauktionerade barn ha farit på grund av omänskligt hårt arbete, knapp föda och vanvård. Flickorna kunde därtill utnyttjas sexuellt av männen i gården. Men det berättas även om barn som vid 6-års ålder ej lärt sig äta då de aldrig fått komma till bords, utan fått äta med fingrarna ur en kopp, sova på golvet i dörrvrån och skyla sig med en gammal vadmalsjacka som hunden tidigare legat på. (Eenilä 1971, 9–11, 25, 28 f., 52, 54, 56.)

Det är knappast för vågat att antaga att för barn av ovan beskrivet slag lekan-
det överhuvud och lek med andra barn måste ha varit inte bara någonting begrän-
sat, utan även någonting främmande, avlägset. Det berättas även huru sådana
barn, om de någongång på söndagar hann leka med andra, måste avbryta leken
för att utföra sysslor. Deras skolgång blev även fragmentarisk om de överhuvud
fick besöka skola. (Eenilä 1971, s. 49, 53) Lekens miljöer och lekens redskap var
inte dolda, de var obefintliga.

Barns uppfattningar om livet

Barnens föreställningar om världen utformades dels medvetet av de vuxna – i
främsta rummet då genom läsning av Bibeln – men dels också indirekt genom att
barnen i hög grad **hörde och såg på** vad de vuxna yttrade och hade för händer.
När det gäller föreställningar om livet och döden formades dessa av konkreta upp-
levelser: när småsyskon föddes och närstående dog, någon närmare förklaring gav
de vuxna inte. Ej heller synes man i Finland, såsom i vissa andra kulturer ha an-
vänt inkom för barn gjorda föremål som medier att förmedla livskunskap. När
föremål användes var det bruksföremål, i högre sociala skikt var det saker med
traditionsvärde, i främsta rummet gällande släkters historia och familjesedvänjor.
En stor gåta för allmogebarne var de nyföddas ursprung:

Barnmorskan Lotta Tast skulle ha brännvin i ersättning och var ibland så
full att hon engång på hemvägen sa ”Jasså vi möter kyrkfoltje” när någon
kom emot. Lotta hade lillbarnet i sin kappsäck eller också kom barnen under
bastulaven, trodde vi. (Nedervetil f. 1905. SLS 1040, 18)

Jag minns en söndag när vi barn gick en ganska lång väg för att få se var
Sunni-Fia hade de små barnen. Där satt vi länge och väntade att hon sku ta
opp källarluckan och visa oss dem, men förgäves /Jordegumman hade små-
barnen i källaren hade man sagt. (Maxmo SLS 1040, 364)

Varifrån barnen kom, – jo, för det mesta köptes de från någon butik, för
min del trodde jag att min lilla bror var köpt hos handlanden Malmgren i
Kaskö, det hade min fader sagt. Så jag var mycket nyfiken, då jag fick följa
med min far till sagda butik, för då trodde jag att nu får jag se de små bar-
nen. Men det fanns inga små barn på hyllorna, och då jag frågade efter dem,
svarade handelsmannen att de var slutsålda. (Närpes, f. 1898. SLS 1040,
482)

Jag har ingen aning om hur navelsträngen förbands o.s.v. Jag minns att
barn i skolan sade åt varann: ”Tig du, som int e vilit navla!” Detta var en
form av skällsord. (Föglö f. 1905. SLS 1040, 577)

Varifrån kom barnen? – bevis på gårdarna, det fanns ju små lamm, kal-
var, kattungar och man visste att den tackan som lammet diade var dess
moder, man levde liksom in i allt skeende så naturligt. (Kronoby f. 1903.
SLS 1040, 36)

Men det fanns också konkreta berättelser om huru barn fötts under arbetet ute
på ägor, hur man inte hunnit hem i tid och fått föda i en lada, på en bro eller
vid dikesrenen, ibland med mannen som assistans:

Min gamla mormor beretta för mej när jag var en liten flicka att hon födde barnet på höängen, hon fick sätta barnet inlinda i begagnade kläder i smacko /farkost/ och med åror ro över sjön, hon koka gröt åt alla andra som var med på ången tills de kom hem. (Esse f. 1906. SLS 1040, 141) (Esse f. 1911. SLS 1040, 210)

Här i vår by fanns en kvinna som födde ett dödfött barn, och läkaren konstaterade att barnet varit död en längre tid och hon fick sedan heta "likvagnen". (Esse f. 1897. SLS 1040, 163)

– En kvinna som ej kunde få barn kallades "gallkodda" (Esse uppt. efter kvinna f. 1888. SLS 1040, 191)

Endel levnadsvisdom serverades i form av konkreta handlingar, annat i form av talesätt – ofta med religiös anstrykning, t.ex. uppfattningar om tiden:

Efter det ett barn fötts skulle ett glas brännvin hällas i stuguknuten, varvid man yttrade "Här får du ditt och ge barnet fred" (Gårdsgubben skulle också ha sitt). (Pedersöre f. 1894. SLS 1040, 110)

En psalmbok kunde läggas i den nyföddes säng till dess dopet skett, för att förhindra att barnet blev bortbyting. (Pedersöre f. 1901. SLS 1040, 85)

Jag hörde av min farmor att somliga trodde på sånadär kallade trollkärningar och somliga slängde skon över högra axeln om dem önska en son och över vänstra axeln om dem önska en flicka. Så lova man fattigubben som står vid kyrkgrinden en slant om dem fick det kön som dem önska. (Vörå f. 1899. SLS 1040, 342)

När en väv nedklipptes och skeden togs ur väven gick man med den ut på gården och första person som sågs så blev det kommande barnets kön. (Pedersöre f. 1901. SLS 1040, 83)

Till synes oförklarliga handlingar fick sålunda också i barnaögon en mening.

Av mormor, som dog när jag var 8 år, hörde jag: Klockan slår, tiden går, glaset mände rinna. Jesus låt mig leva så, att jag må saligheten finna. (Pedersöre f. 1894. SLS 1040, 72)

Undervisning om Gud o Jesus förekom nog i hemmet under förskole åldern. Mamma berättade hur snäll Gud var, som sände oss sin son Jesus som följer oss varje dag. Så har han sänt oss sina änglar som skyddar oss när vi sover om nätterna. Om vi var stygga nån gång så sa dem att Jesus gråter nu när vi är olydiga. (Vörå, f. 1899. SLS 1040, 357)

Man lärde barnen denna aftonbön: Gud som haver barnen kär...

Det sjöngs mycket i mitt barndomshem, mor sjöng vid spinnrocken eller förhörde våra läxor. Far lärde oss ibland sånger som: Uppå berget lätta svala vinden bor; Jag vet var jag min styrka har; Tryggare kan ingen vara; Jag är så liten, du så stor, o fader som i himlen bor, Men Jesus rätt förvärvat mig, att utan fruktan nalkas dig. Så var det vaggvisorna, det sjöngs alltid när barnet skulle sövas, det var många olika visor i olika hem. — — — På sommaren fick barnen följa med till kyrkan, på vintern var där för kallt. Aftonbönerna lästes bl.a. Aftonen nu tillstundar visst; En ängel går omkring vårt hus — Gud som haver barnen kär m.fl. — — —

Dock hade barnen sina lediga stunder när det lektes både ute och inne. Det var barnens glädje då. När första tanden löstes, togs den och kastades genom "trappon" där ved förvarades och upp på ugnen samt ropades "Lock, lock jär får to en gull tand, ge åt me en brötand". (Jeppo f. 1899. SLS 1040, 247–248)

Ovanligare och främmande händelser etsade sig in i barnens minne, stundom på ett skrämmande sätt:

Men jag minns första kyrkobesöket mitt, jag var 5 år, min far var död i Afrika, så Tacksägelse skulle läsas för honom så mamma å jag var till kyrkan. När vi kom på trappan å mor tog upp dörren brusade orgeln, men jag blev rädd, började gråta, å dagen var förstörd.

Ännu var gång jag går in i kyrkan tänker jag på den dagen. Vi hade söndagsskola i byn ren vid 1900-talet, varför vi fick mycken religiönsundervisning. (Korsholm f. 1902. SLS 1040, 393)

Så länge bibliska historien inlärts har barn hämtat teman för leken och dess rekvisita ur den, men i sin egen gestaltning. Följande belägg inleder en religiös betraktelse, publicerad 1984:

Barnen lekte hem och var helt fördjupade i det: Av deras tal kunde jag urskilja några intressanta repliker. Den ena av flickorna sade: "Goddag! Jag är denna världens ängel. Får jag komma in?"

När leken var slut och barnen hade gått ut, gick jag för att söka "denna världens ängel". Där fanns den bland alla andra leksaker. Jag lyfte upp den på bordet. Där stod den, en vit papprulle, som hade fått ett huvud och två vingar. Med ögon som svarta prickar, stirrade den på mig lite förvirrad, och munnen, som var dragen med en liten osäker hand, var krokig och den andra mungipan lutade sorgset neråt. Vingarna hade brutits och spretade rakt upp. (Krigsropet nr 18. 1.9.1984)

Till de religiösa och magiska föreställningarna om livet kom ytterligare inpräglandet av sparsamheten, som ju i många fall var en nödvändighet:

Alla skulle läras att spara. Då pappan for till stan samlades alla barn omkring med sina böcker för att sätta in sina slantar på bank. (Jomala f. 1907. SLS 1040, 501)

Barnens upplevelser kunde också vara av sådan art att de vuxna inte kunde ge någon förklaring till det skedda, men upplevelsen följdes av till synes ödesbestämda händelser. En längre, publicerad skildring från Österbotten, berättar om fem skolpojars samstämda upplevelse en vintermorgon på 1930-talet:

Det rädde halvdager då de fem pojkarna gick till skolan den där morgonen och plötsligt blev de varse två egendomliga varelser som vandrade av och an på isen av ån alldeles intill landsvägen.

De liknade dvärggummor, var klädda i långa svarta kjolar och hade svarta hucklen på huvudet. Fötterna skymtade under kjolen när de i rask takt rörde sig på isen.

Pojkarna blev både häpna och rädda och skrek åt gummorna att de skulle försvinna. Då stannade de tvärt, tycktes lyssna och tittade mot pojkhopen uppe på vägen ett trettio-tal meter från dem.

Nu var paniken inte långt borta från pojkarna. De bröt käppar och påkar åt sig från en gårdsgård, bankade mot stängslet med dem och gastade och skrek så mycket de orkade.

Då stannade de svartklädda upp igen, tycktes lyssna som förra gången och plirade upp mot landsvägen. Men bara några ögonblick. Sedan fortsatte de som förut.

Efter en stund vek de av från isen, tog sig upp för åbacken, skyndade över en åker och kom fram till vägen som gick på andra sidan ån.

Nu ökade skräcken ännu mer hos pojkarna.

På vägen syntes nämligen plötsligt en svart häst som var spänd för en brådskrinda. Dock fanns varken kusk eller körsvenn i skindan. Tydligt väntade hästen på de svartklädda, som också sökte sig fram till den.

När de kom till skindan, satte de sig inte in i den utan ställde sig bak på den, en på varje mede av släden. Sedan bar det av med väldig fart efter vägen.

Hästen sprang mycket vackert, det fäste sig pojkarna vid, och de hörde alldeles tydligt hur gruskornen gnisslade under medarna och såg hur gnistor-na sprutade om dem. En god stund kunde de följa det märkvärdiga ekipaget med ögonen. Men så svängde det av in på en gårdsväg, där det snart försvann.

Uppskärrade kom pojkarna till skolan. Naturligtvis berättade de för kamraterna vad de varit med om. Men ingen trodde dem. Ni bara hittar på, sa kamraterna och skrattade.

Ingen annan hade ju sett eller hört något märkvärdigt, fastän de varit på väg till skolan vid samma tid, menade de. Några borde ju rent av ha mött hästen och skindan. Men morgonen hade varit hur vanlig som helst. Den morgon alltså då två små barn i byn dog. — — —
(Vasabladet 27.2.1986)

B. Tingen

Leksaker som föremål

Uppdelar man det digra traditionsmaterialet om leksaker från landsbygdsmiljöer i Finland på ett konventionellt sätt, kan man finna tydliga gränslinjer mellan de ting flickorna sysslade med och pojkarnas lekredskap. Vidare kan man finna vissa gemensamma aktiviteter, dels spelen och regellekarna, dels lekar präglade av miljön. Både flickor och pojkar förfärdigade själva ting åt sig. Rent ekologiska faktorer kunde också tas som grund för en indelning av tingen, på Åland t.ex. spelar pojkarnas båtar och fiskeredskap en viktig roll, likaså pilbågar, bössor och slungor, medan flickorna föredrog spel med kulor och stenar, bl.a. det kända "pjärvspelet". I sagesmännens uppteckningar spelar emellertid också de olika åldersstadierna en roll: den hjälplösa småbarnsåldern betraktas som en skild kategori:

I krypåldern sysselsatte sig barnet med trasdockor, traddockor, någon stor ring att bita på, träd-hästar, svin, sparvar och bollar. De fick leka ensam med sina saker. — — — Flickorna fick börja i fem-sex års ålder passa småbarn — — — (Terjärv f. 1900. SLS 1040)

Större barn fick sitta och vagga och sjunga för de små tills de somnade. "Och när vi lag oss på kvällen brukade mamma lenda ihop nå kläder till en docka som vi hade på armen. (Pedersöre f. 1896. SLS 1040)

När barnet kunde ta i saker, gav man det papper att riva sönder, att skramla med skedar i en bläckform var omtyckt att syssla med där det satt i en sång. Fadern eller en äldre bror kunde ha sytt en skinnboll, som lillbarnet kunde krypa efter på golvet. (Pedersöre f. 1894. SLS 1040).

Ofta uppräknas en massa ting, som tydligen kunde användas av barn av olika ålder, beroende på stundens lek. Det är t.ex. hushållsföremål såsom kastruller och kaffekvarnar, tomma trådrullar, burkar, tändsticksaskar, visselpipor av videkvis-tar, bollar av läder, kärror av brädstumpar, hjul av runda vedklabbar, dockor, vaggor, glas av söndrigt porslin, kottar, kransar av vitklöver (Närpes f. 1905. SLS 1040). En speciell spädbarnsleksak var dock även på landsbygden skallran, som barnet självt kunde sysselsätta sig med, medan barnets kropp, händer, fingrar och fötter tjänade som "leksak" när de vuxna sysslade med spädbarnet.

Då materialet från Finlands svenskspråkiga kustbygder tidigare presenterats utförligt vad föremålskategorierna av hemgjorda leksaker beträffar (Budkavlen 1969–70), skall här mera sammanhängande skildringar tas fram. Avsikten är att visa på tingens och rummets kontext och på det vanskliga i att dra upp gränser i barnkulturen. Upptecknarna – sagesmännen – har i sina svar på frågorna ofta pressats till indelningar, men likväl överskridit gränserna snart:

Småbarnen hade till leksaker i krypåldern – Det var nå skramlor av bläckplåt så här såg dem ut o-o, med nå små stenar i så när dem skaka dem så skramla dem, nå sorts stentuppar som gick att blåsa i fans också. Om det fans nå äldre syskon så lekte de med dem, men fans inga så fick dem leka ensam. När man lärde dem tala måste man först härma deras joller och tala som dem och sen förbättra man det småningom. Smeknamnen var mammas gulltuppen, lill vännen å lill tussen. När barnen gunga i famn å på fot så sjöng man Rida rida ranka hästen heter blanka, vart skall du rida till en liten piga, hur skall hon heta jungfru margareta den tjocka o feta. Barnets händer klappa man i hop å sa baka baka bulle lägg smör emellan, sätt det i ugnen å grädda sen stopp det i munnen å jätas åpp. Så sa man om fingrarna: Tumi-tått, släikepått, langman, gollman å lisspilevintan. Man kitlade eller tjita dem under fötterna å då skratta dem. När man nep litet i nästippen sa man bit i nästippen eller mösset bit av kakon na. Så hurra man dem mot taket, å sa hora hora nu far du upp ti tatje å ha vali så där ståor å barnen skratta. ——— Småbarnen sysselsatte sig på egen hand med enkla saker, sen dem blev större var det trä kor, trä hästar och trä gubbar, så laga man trissor av trådrullar som var skuren av på mitten och en liten pin i så när man vingla den så trissa den runt på bordet eller golvet, så laga man vislor att blåsa i av vidkvistar och när dem blev större skulle det vara en sprättbåge att skuta pilar i lider väggen. Flickor spela sten, samt hade gamla postkort att spela med å dockor hade dem och en liten vagga att vagga dem i. Allt sammans var hemgjorda av trä. Ungefär vid en 5–6 år så int ville en flicka vara till sammans med poikar o poikar med flickor. Mina poikar bruka säg jag är kar jag. Pappa å påikan dem ha sitt till sammans bredvid varan när dem åt för dem va karar dem. (Vörå. f. 1899. SLS 1040)

Skallror och lergökar, hemmagjorda eller köpta på marknader, kroppen som leksak, kompletterad av språket, är den stående rekvisitan:

I krypåldern lekte barnen med skullror och hemsydda lappdockor. När de hade leksaker fick de sysselsätta sig själva. Man pratade med småbarnen, när man klädde dem, matade dem eller tvättade och badade dem. Därav lärde de små att först säga lätta ord och så småningom utökades deras ordförråd: "Gullonga" kallade man väl sitt lilla knyte, som var så rart och gulligt. Man "Rida, rida ranka" på knäet eller foten och "hästen heter Blanca", roligt var det nog för ryttaren och säkert också för hästen. Fingrarna var: Tummetottin, sleekpottin, långmannin, jålpannin och lilla korvpinnan. Med fötterna: "Två små föter löper tell skogs, gräver under enn alverot, kom heem, kom heem mä vedaböla". Men nyp om näsan sade man: "Näsa nip sätter i vester dik, två små kulla, alla skepp fulla. Vilke får ja, e sura helder e söta?" Fick man svaret sura, så knep man mera om näsan, vid söta, så släppte man greppet. — — —

Småbarnen lekte med träklotsar, som hade sågats av kimbar när far hade gjort fiskkärl. En trähäst på trähjul gjorde en del fäder åt sin lilla son, till hästen hörde en kälke eller kärra. Lill-flickan fick tygdockor sydda av brokiga tyglappar. Någon gång hade dockan huvud av porslin. Köpta leksaker var det inte råd med. Så snart pojkarna fick lov att ha en kniv, täljde de visselpipor och båtar åt sig själva. Flickorna sydde sina dockor själva, efter det de blivit betrodda med att hantera nål och tråd. Flickorna lekte ofta bröllop. Pojkar och flickor tillsammans lekte Sista par ut eller Spotti knut m.m.

— — —
Småbarnen åt vid stolar tills de blev så stora att de kunde sitta med vid matbordet. Skulle de leka fick de nog hålla sig i närheten av "sofrån" sopvrån. (Kökar. f. 1897. SLS 1040)

För det mesta var det några stora knappar uppträdde på ett snöre, någon liten lappdocka eller visselpipa, hemmalagad. Syskonen eller mor lekte med de små. Man försökte lära dem tala bra genast, ibland litet joller. Pian eller lill tulta kallades flickorna. Lill karln eller lill gubben fick pojkarna heta. Då de fick rida på knä eller fot läste man denna ramsa. Hej rida raka topp, så rida biskop, mitt i träckpott, och så släppte man ner barnet och det (var) mycket roligt för den lilla. — — — Man lagade snurror av trårullor och skar barkbåtar. (Tenala. f. 1909. SLS 1040)

När barn blev mellan 3—4 år så blev det en slags ur artning pojkarna blev karaktiga då började pojkarna rada med vedklabbar på golvet de lagade stora ängar å små jälor men också stora hus av olika slag och flickorna lekte med hemlagade trasdockor så kallade slarv håjsor. — — — Barnens första arbeten var det vanliga, flickorna till barnpigor hemma eller borta å pojkarna att valla kor. (Tenala. f. 1885. SLS 1040)

När första tanden lossnat kastades den på ugnen och man sade skämtsamt: "möss ge mej en guld tand du får en bentand i stället". Om barnet föll och stötte sej lite hette det: kom hit så blåser jag på. Om det var värre hette det: "Pitter, patter noster (namnet) gumman koka plåster på sitt sjuka ben, benet till att svida, gumman till att skrika aj, aj, aj mitt sjuka ben. Tuppen släppt en långer kork, så gick hela värken bort." — — —

Särskilt mycket leksaker minns jag ej. En lätt boll omspunnen med grannt ullgarn och ett långt snöre, som kunde hängas om halsen och på vardera sidan där snöret var fästat en liten bjällra som skullrade. En vanlig gummi-boll som man rullade längs golvet minns jag. — — — Ibland tog man i barnets

fötter o förde dem upp o ner o sa: kör, kör, hundana vall, kommer dom hem, äter ben på farstu sten (kveckare) kopiti kopiti far dom igen. När de satt på knä o skumpa hette det: Så rider jungfrun, så rider jungfrun, så rider herreman, så rider herreman o bon rider i galopp i galopp i galopp, och då hoppades det högst. — — — Både pojkar o flickor lekte med samma trasdockor, någon med porslinshuvud, andra med uppstoppade huvud med knappar till ögon. Någon häst på hjul fanns också. Andra leksaker kor o hästar skars av trä. — — — Så fort man blev 5–6 år kunde man vakta den mindre. Då hände, att man somnade bredvid vaggan, men den som låg i vaggan var vaken. Pojkarna lärde sig tidigt bära in ved, och isynnerhet om mor kärnade smör, att med en kanna springa till ”rännkällan” efter kallt vatten. Då vankades alltid kärngås med mycket smör på brödet. Att föra korna till och från hagen, hörde också till barnens göromål. (Esbo. f. 1894. SLS 1040)

Vid krypdåldern behövde barnet inte så särskilda leksaker kanske en tändsticksask en tidning en mugg eller en sked inga bollar och skallror fans då och barnen lärde sig tidigt tala utan lärdom och smeknamn kunde vara ”mitt lilla gulle” det var nog det enda jag visste och sångerna man sjöng var nog Rida Rida ranka — — — och leksakerna var någon klumpig till yxad häst där trädet vuxit krokigt som häst nacke grankottar var kor och tall kottar var får små tallkottar var lamm söndriga porslin var kärl och trä och stenar var bord och stolar — — — och flickorna spelade sten det var fem stenar alla skulle vara i samma storlek och runda släta och nätta en glömd lek, och pojkarna slog filpo också en glömt spel, bollspel om någon hade en liten gummiboll, och vår lärare hade fotboll vilken pojkarna någon gång vid vackert väder fick roa sig med lärarn försökte lära dem men de var många och högljuda så lärarens ord hördes inte och pojkarna var yra och glada då var vi omkring 40 elever och en lärare så sprang man sista par ut och kurragömma. (Borgå. f. 1897. SLS 1040)

Vid två års ålder då barnet började gå och springa omkring började även lekarna. Vanligtvis var det då de gamla som fingo vara med. Leksakerna voro alla hemma gjorda, gossarna hade sina trähästar flickorna dockor.

Då barnen kommo uppkrypande i famnen skulle man räkna deras fingrar och ge dem olika namn: Tummetott, slickepott, länge man, Gullebrand och lilla Vickelvira. Att dra not var för barnen en efterlängtd sysselsättning. De kommo då en i gången och ställde sig på foten, fattade så i notdragarens (en äldre persons) händer, som sedan drog barnet fram och tillbaka, sjungande Dra not, dra not får vi fiskar eller maskar. Då de blevo äldre fingo de sina griffeltavlor där de ritade olika föremål. En uppskattad lek var att den ena tog en kort pennstump i handen, gömde den i handen så den var osynlig, sedan hölls båda händerna fram, frågan var sedan i vilken hand är pennan. Vi varje rätt gissning skrevs ett kors på griffeltavlan, och den som sedan hade de flesta korsen blev vinnaren. Vid rätt gissning fick den andra pennan och leken kunde fortgå i timmar. Om sommaren hade flickorna sina kor och får att sköta. Korna bestod av grankottar, fåren av tall kottar. Korna skulle mjölkas och utfodras flere gånger om dagen och fåren skulle även ha sin mat. Då aftonen kom voro ungarna så trötta, att de efter det de fått sin mat gärna kröpo i sina bäddar. (Borgå. f. 1888. SLS 1040)

Sällan köptes leksaker åt barnet, ”gomor” kunde ge en grannt målad skallra av tunn plåt, tomma trädrullar uppträdde på band var en vanlig och

omtyckt leksak för småbarn. Då kött kokades och det blev ett passligt ben, gav man det åt den lilla "ti bit framtändren me". Gamla köksredskap vilka ej voro vassa gavs också till leksaker, somliga gävo t.o.m. sådana som de ännu använde. Då barnen blevo något äldre lagade man åt dem "trillbisi", snurra, av en halv trådrulle och en pinne, likaså av en hel trådrulle, en pinne och gummiband "loppa", som kunde hoppa ganska bra. Fullt så enkelt var det inte att göra "såganbisi" av två stadiga pärtor, med en vikt i nedre ändan på den pärtan som var såg. "Bisin" ställdes på en bordskant och om den var rätt avvägd så "sågade" den ganska länge. När vi blevo större lagade vi själva åt oss "sölipipor" av rönn eller vide och halm eller maskrosstjälkar. Små korgar gjorde vi av lönnblad, utskurna käppar och "koddtjöranvidjor" ofta med visselpipa i ändan av videkvistar. Bollar förfärdigades så att man nystade ullgarn kring en kork och beklädde med tyg eller använt tunnt läder, men då syster Elna och jag fingo en grå gummiboll tillsammans voro vi hel-lyckliga.

Särskilt om sommaren lekte vi barn allt detsamma som de vuxna arbetade med. Då var det varmt ute att "lag leikstuvu" och vi flyttade ofta, skärvor efter söndriga kärll använde vi där och de kallades "lillor". Men ibland lekte vi handelsbod och hade en pärtan tvärs över en pinne till våg, det sku bli för långt att berätta vad alla varor bestodo av. Vi bodde invid landsvägen, så vi sågo ibland hur "härskap" från Abborfors och Tavastby gårdar gästade varandra, åkande i vagnar med två hästar före och kusen högt opp med blanka knappar och lång piska. Då var det att med trälådor, stock och brädstumpar sätta ihop en lika fin vagn, två av barnen till hästar, en till kusk och de övriga voro "härskap", att det inte gick framåt var det ingen som fäste sig vid.

Någon gång före 1910, sku jag tro, företog Arb(etar) för(eningen) i Ström-fors bruk sin sedvanliga 1 maj march till Svenskby, där de höllo fest. Vi sågo hur de buro röda fanor och sjöngo och det dröjde inte länge förrän vi barn hade bundit våra röda näsdukar på käppar, marcherade och sjöngo "Vi hör till Svenska folkpartiet", det partiet hade vi väl mest hört talas om.

Då det var så kallt på vintern att vi ej kunde vara ute lekte vi "jöm vantn", "stick öga ur skomakarn" o.dyl. och på griffeltavlan olika rit- och skrivlekar. Stugan var förhållandevis liten, så det gick ej att leka alltför rörligt där, ibland då arbetsfolket kom "in ti it" sattes hela barnskaran i sängkammarn, med förbud att ej trampa i sängarna. Att gå upp och stå i sängen var orätt, men att gå upp på matbordet i stugan var ren synd, som aldrig föll oss barn in, fastän vi minsann nog hittade på ofog. Båda mina äldre bröder dogo som små, så vi var bara flickor som lekte tillsammans, men nog så livliga och företagsamma. (Ström-fors. f. 1904. SLS 1040)

Inspiration från omgivningen och de vuxnas värld till leken och dess redskap torde ha förekommit oftare än vad sagesmännen nämner, tingen i leken uppfattas ju ej som leksaker i egentlig mening:

Några skullror kunde man tillverka för barnen av gamla plåtburkar. Bollar gjorde någon mormor eller annan äldre familjemedlem. Den bestod inuti av korkar, sedan lindade man trasor runtom. Sist virkade man om. Ofta var dessa bollar mycket omtyckta. Så gjordes "slarvdockor". Den bestod av ett trasbylte insvept i en duk. Trasbyltet band man om med ett snöre. Det bildade huvudet. Ibland kunde man rita med en penna ögon, mun och näsa på huvudet. Det var en kär leksak för flickebarn. Av rönnkvistar förfärdiga-

de äldre bröder visselpipor till de yngre. Det var på våren då "Barken" löpte. Också käppar gjorde man. Pärband av rönnbär och nypon förfärdigade man. — — —

Vidare började barnet småningom syssla med egna lekar. Det byggde ladugård med kor av kottar. Man satte stickor till ben åt dem. Kvistar markerade hur stor ladugården var. Också får och kalvar hade man där. Det var mest flickornas lek. Pojkarna kastade filp, sparkade tunnband, klättrade i träd efter grankottar, lekte häst och hade tallkvist som svans. Senare förfärdigade man kärror av gamla margarinlådor. Sågade hjul av trädstammar och satte under. Sedan var en häst. En annan efter körkarl. På hästen hade man tömmar. Det var en mycket rolig lek. Ibland lekte alla tillsammans. Då kunde man vara polis och bov. Ofta var då boven spritlangare. Spriten bestod av ormbunkar. Den gömde man på sig så polisen inte skulle finna den. Men oftast hamnade man fast. Då blev man förd i finkan. Blev omilt behandlad och fick böter. Finkan bestod av ett skul. Dörren reglades av polisen. Men ibland kunde man slippa att rymma. Det var en spännande lek. Man lekte den i min ungdom bara på sommarkvällarna. En annan lek hette "käppen i knuten". En hade käppen, så stack man den fram bak knuten, men bara en liten stund. Sedan tittade man fram. Såg man då någon innan den hunnit bak följande knut ropade man dens namn, och så fick den käppen i sin tur. Det var mycket spännande, för aldrig visste man med säkerhet varifrån käppen stack ut.

Spritsmugglingsleken är inspirerad av den s.k. förbudslagen i Finland (1919–32) som i synnerhet i kust- och skärgårdstrakterna skapade en helt ny kultur i vilken också barnen blev delaktiga, bl.a. i att bedra statens "snusare". — Sageskvinnan fortsätter:

Ett ensamt barn fick ofta leka för sig själv. Då skapade barnet sig fantasi-figurer. Som barn hade jag många sådana. Det var både snälla och elaka sådana. Fanns någon vattenpöl i närheten lekte barn gärna i den. Vi hade en bäck intill mitt hem. Så fort vi kunde börja gå drogs vi till den. Där hade vi segelbåtar som de äldre barnen tillverkade. Också far gjorde sådana till oss. Jag samlade också på alla möjliga djur. Skalbaggar, sländor, små grodor och ett slags svarta djur som simmade i bäckens vattenyta. Vi kallade det djuret för "lerkoppare". Också fågelungar tog jag omhand. (men fick ris för sådant). Snokägg hade jag i en låda. Jag hoppades få liv i dem. (Det lyckades inte). I min barndom lekte vi oftast tillsammans både flickor och pojkar. Men visst hade vi ibland dockor med. Handelsbutik lekte vi flickor också. Pojkarna fann nog oss barnsliga då. Och vid litet äldre år tyckte vi nog detsamma. Några köpta leksaker hade man nog inte. En "kaffegumma" fick jag av far en gång från marknaden. Den sattes på byrån. Inte kunde man leka med sådana saker. De sparades. Samma sak gällde dockan med pekamoidhuvudet. Den var bara till för att se på. Trasdockorna däremot fick man hantera hur man ville. De var också mycket kärare. (Tenala. f. 1925. SLS 1040)

När ett barn utvecklades, var det en pojke så började han genast se vad far hade för sig, från liten pilt började han sedan söka de redskap som far begagnade, till först var det kniven för att tälja o. hammaren för att knacka. Flickan såg efter vad mor gjorde, hon var kvick genast att använda synålen o saxen, dockan skulle ha kläder, den lilla vaggan förstod hon också att bäd-

da, när mor bakade var hon där, hon måste få en degklump att äta o.s.v. Förr köptes det ej leksaker som nu, om pojken ej fick en liten kärra ihop så gick han till far att han skulle hjälpa men en kärra skulle han ha, instinkten sade att han skall syssla med sådant. — — —

Tidigt sattes barnen in i arbetet när det visade sig att man kunde göra någon nytta. Således fick man börja bära in ved o. vatten, mors skottspole fick man vara inne o. springa hennes ärenden. Far komenderade ute, om sommaren när man blev stor att man kunde hantera hästarna fick man föra dem till betet o. hämta dem även. Far var slöjdare, alltid måste vi draga slipstenen han skulle ha vassa redskap. — Om sommaren skulle man vara med på höängen med handräffsan t.o.m. köra torrhö in, när rågen o. havren skördades fick man gå efter o. binda, vid tröskning skulle man slå bondon i väggen så att rågen rann ut, o.s.v. Far tålde ej att vi slog dank, om ej annat så förde han oss till köksträdgården för att rensa ogräset, arbete skulle det vara. (Pyttis. f. 1898. SLS 1040).

Ovanstående belägg härrör samtliga ur backstugusittar-, torpar- och bondemiljöer. Följande skildring kommer från ett företagarhus:

I krypåldern gavs barnet saker att leka med som mera sällan var köpta för ändamålet men som gick att bita i. Det kunde vara en träsked, en lergök, en ask billiga teskedar att rada eller klinga med, papper att riva o.s.v. Småsyskonen lekte tillsammans på golvet, delade leksaker och stred ofta om dem. Hemmagjorda hästar och kärror med hjul att skuffa, av pärtor gjorda gubbar som gungade med en potatis som tyngd i sitt enda ben, av sälj gjorda visselpipor var vanliga leksaker och "Nilla" en trasdocka som var älskad av alla barn. Av köpta leksaker minns jag särskilt en karusell som med uppdragen fjäder spelade en melodi, en häst som var ljusgrå och "äppelkastad" d.v.s. hade mörka prickar, och fyra dockor med riktigt hår och så ömtåliga att vi inte fick leka med dem. Mina två har jag ännu kvar, visserligen skadade av följande generation men talande sitt tydliga språk om den tidens mode. — — — Det fanns en sandlåda i trädgården, där barnen lekte under fri uppsikt genom fönstret. De större gjorde åt sig "lekstugor", d.v.s. en med stenar eller bräden ingärdad plats. Stubbar av olika storlek och längd fick tjänstgöra som möbler, muggar, koppar, porslinsbitar som kallades "lilur", lerfat, burkar, asklock, avbrutna skedar o.dyl. blev med fantasins hjälp husgeråd som behövs i ett kök. En flat sten tjänade som spis. I burkar kokades av fetknopp, blommor, rabarber, småpotatis och olika blad maträtter som dukades på stubben. Av fin sand och vatten bakades kakor. I ett stenfat diskades sedan alla husgeråd. Dockorna skulle vara med och de små "guttaperkadockorna" badades flitigt. Naturligtvis måste det finnas ladugård med kor, kalvar och får. Stora och små grankottar tjänstgjorde som nötkreatur och tallkottar blev får. Kunde man av stickor göra ben och svans åt dem, hade man en fin besättning att driva på bete.

Till de rörliga lekarna hörde kurragömma och nata. Varje vår återkommande lekar var för pojkarna att "slå filppa", flickorna att hoppa ruta, spela stenar och kasta boll. Småbarnen hängde med så gott de kunde. Hoppa långrep var svår lek för dem, men övning ger färdighet. Om en planka placerades över en rund stubbe var gungan färdig. Med dylika enkla medel hopkomna utan extra omkostnader "roadas" barnen. (Borgå. f. 1906. SLS 1040)

Till det vanligaste sortimentet av leksaker som föremål har enl. många svar hört: trähästar, ler- eller stentuppar, trasdockor, små koskällor, små bjällror eller skramlor av bleckplåt med små stenar i, små kärror samt föremål ur hushållet, såsom kastruller och kaffekvarnar och "sådant som ej gick sönder". Barnen lekte i en knut i stora stugan. "Leksaker som skallror och visselpipor gjorde bleckslagaren på Nissilabackan i Lillkyro" (Vörå. f. 1896. SLS 1040). "Kaluna" eller "leku-na" kallades tingen i Esse, Österbotten. Barnen höll också kattbegravningar, och härmade sålunda de vuxna (Purmo. SLS 1040). Som synes av beläggen var lektiden inte klart fixerad så snart barnen började kunna göra rätt för sig. Den var kort. Lekar utan ting och lekar med föremål gick in i varandra. Lek och arbete varvades om vartannat, imitation av de vuxnas sysselsättningar var en form av lek. Mycket i leken var kroppsligt och verbalt präglad. Arbetet försköt leken till stundens aktivitet och tillfällighetens "rekvisita", vad som råkade finnas på platsen.

En ovanligare uppgift kommer från Socklot by i Nykarleby där en kvinna berättar att hennes farmor (f. 1856) lekte med sin mors avlagda styckemössor (bindmössor) i gredelint och gult. Hon använde dem som dockvaggor.

Könsrollerna präglas i leken och genom tingen

I det material från hela landet, gällande i huvudsak perioden 1910-t.–andra världskriget, som inkom på Museiverkets frågelista 1979 och som bearbetats av Anne Aurasmaa-Hankaniemi (1985), framträder skillnaden mellan flickor och pojkar markant och informanterna skriver att de fortsatt med att prägla skillnaden också då det gällt leksaker åt sina egna barn. Aurasmaa-Hankaniemi skriver (i översättning):

Flickorna lekte hem, butik och sysslade med kvinnoarbeten såsom byk-tvätt. De höll på med konstkrävande bollekar eller stenspelet. Pappersdockor med modekläder hörde vanligen till de större flickornas lekar. En omtyckt vinterlek var stora systrarnas skola för de mindre. Flickorna handarbetade om vintern och spelade bräd-, kort- och tärningsspel. Troligen deltog också pojkarna. På sommaren var de rörliga lekarna såsom hoppa rep eller ruta viktigare. På vintern lekte man i stugans knut eller på någon anvisad plats. På sommaren byggdes "hemmet" vid en varm husvägg eller mellan stenarna eller någon annan lämplig plats. På landet var en ladugård med kottar som djur känd överallt, men nog lektes sådant också i städerna. En man från Ilomants säger att också pojkarna någon gång lekte med kottekor, fastän det var flickornas lek. Han säger, att pojken inte ansåg sig vara värd något om han inte dög till detsamma som flickan.

Om det fanns tillräckligt med barn kunde hem-leken bli en hel by med butik, kyrka och vardagshändelser. Också pojkarna kunde komma med i egenskap av hästar och körkarlar. Vanligen deltog pojkarna dock ej i flickornas lekar.

I hem-leken var moderns roll aktivast. "Mödrarna bakade, kokade, matade, vaggade och piskade flitigt". Vanligen var de äldre flickorna mödrar och de minsta barn. Mången informant skriver att man så detaljerat som möjligt

försökte efterapa de vuxnas liv. Det framgår klart av vissa detaljer som när man stoppade upp "mamman" då hon skulle vara gravid. Man kunde också plocka ut delar av livet och leka bröllop, begravning och dop. Flickorna tyckte även om att klä ut sig, till "fina fruar". En version av detta var att leka fotograf då man klädde ut sig och placerade sig med korten som förebild. Senare kunde denna lek antaga skepnaden av teater som också pojkarna tog del av.

Bland **pojkarna** omtalas inte några grupplekar där man skulle ha haft leksaker på samma sätt som flickorna. Endel pojkar lekte lekar som inspirerats av äventyrsböckerna, såsom Tarzan eller sjörövare på Finska viken. Till det behövdes en lämplig omgivning med kojor och båtar. Hur man lekte med pojkarnas vanligaste leksaker, häst och kärra, nämns ej särskilt. Pojklekarna var redan tidigt vildare än flickornas och de präglades ofta av tävling, såsom då man flottade stickor eller sköt till måls. I pojkarnas lekar ingick också tidigt jakt och fiske, till och med i förtjänstsyfte. Pojkarna spelade olika spel, i synnerhet bollspel, mera än flickorna.

Men det fanns också en hel mängd aktiviteter där könet inte spelade någon roll:

Tillsammans sysslade barnen med springlekar och bollspel, gömlekar och nata. Det var lekar som fordrade möjligast många deltagare. Också vattenlekarna, att hoppa backe och att åka skidor var gemensamma. Stadsbarnen hade att gemensamt försvara sin gård. På vintern byggde man en snöfästning där och bedrev snöbollskrig. Syskon kunde leka tillsammans så mycket att några större skillnader i lekarna inte uppstod. En informant uttrycker sin tillfredsställelse över att gränserna i nutiden delvis utsuddats. Detta gäller främst det faktum att pojkarna numera kunnat leka med dockor. Förr hade detta ansetts som "käringaktigt". En informant tycker att flickorna numera leker med dockor mindre än förr.

Att samla var typiskt för både pojkar och flickor. Men pojkarna samlade på glansbilder av bil och flygmaskin, medan flickorna vurmade för "vackra" bilder. För övrigt samlade man på vadsomhelst: karamellpapper ur dikena, stenar, blommor, band, tygbitar o.s.v. — Förutom familjens vardagsliv avspeglade lekarna sin tid, så markant att sagesmännen själva noterat detta: krigstiden förde med sig krigslekar och spel, bilen undanträngde hästen som leksak.

Det bestod av ting som mest allmänt nämns i svaren från hela landet utgörs av: djur av kottar och annat växtmaterial, trasdockor gjorda av flickorna själva, också de av diverse material, förutom trasor, stickor, skoläster och dun. Till och med en nyckelpiga kunde duga som "barn". Vidare butiksslekarna med ett mångfaldigt sortiment av sten, sand, lera, växter och blommor och en våg av en plankstump på en sten. I hemleken var födoämnena färre men man bakade bröd av lera och bjöd på smultron. — Pojkarnas leksakssortiment utgjordes av: hemmatäljda hästar, kärror, slädar och senare bilar, vidare olika skjutvapen såsom bågar och bössor, och sportredskap såsom kälkar, skidor, skridskor och sparkbräden. Pojkarna täljde båtar, byggde väderkvarnar och vattenhjul. Utsirade käppar, videpipor, stritsor (slangbågar) var vanliga. Pojkarna höll sig med vildkatter, byggde kojor i lador och i skogen och på vintern snöfästningar. Flickorna fick vanligen inte ens komma i närheten. Flickorna byggde för sina hemlekar små häckar på

marken eller kojor. En torvkåta med sju rum, gemensamt byggd av pojkar och flickor stod flera år på en stadsgård i Åbo.

När man lekte inomhus tog man möbler till hjälp. De fungerade som bilar, tåg och bostäder lika väl. Utomhus kunde man finna variation i ett skrotupplag eller på en avstjälningsplats. Också de egna leksakerna kunde ibland få en förändrad funktion: kon man lekte med blev en skrivmaskin i kontorsleken, tennsoldaterna blev sänken på metspöet, golvlampans kupa blev en sköldpadda och att klättra i dörrposten var aplek. Tändsticksaskarna sammanfogades till ett tåg som gick längs en bana mellan golvbjälkarna. Spinnrocken dög på vintern till ko, på sommarn hade en tjärvedsstubbe samma funktion.

Mot bakgrunden av ovanstående uppräknings säger det sig självt att gränser uppstod bara när könen uttryckligen ville markera sitt revir. Ytterligare ett belägg visar på detta:

Skilja på olika lekar började först vid 11–12 års ålder. Pojkar vara mera rörliga att färdas omkring, flickor igen brukade ofta leka hemmafruar gick och gästade till varandra och låtsades få kaffe. När de varit en stund hos den kunde de säga de måste nog gå hem det började bli nöttid (fåhus) eller kanske den lilla vaknade. Men pojkar i 7–8 års åldern kunde nog leka och vara husbonde i familjen, men ju äldre de blev så ville de inte med sånt. Så måste jag säga det blev ofta strid och osämja, men den varade endast någon minut, så var allt bra igen såna gånger brukade man säga öknamn till varandra. (Närpes f. 1897. SLS 1040)

Om hushållsarbete och barnskötsel hörde till flickornas revir, i både verklighet och lek, och jaktvapen och båtar, hästar och kärror till pojkarnas domäner, fanns det tilldragelser i miljön som fångade båda könen intresse och upprepades i leken. En sådan var spritsmugglingen, som lektes på Åland under namnet "tullare och jobbare" (Sottunga f. 1915) och i Korsnäs, Österbotten, som nedanstående skildring gäller:

Två barn utsågs till "tullmän" och resten till spritsmugglare, "jobbare". Två streck, omkring 50 meter från varandra drogs upp och vid det ena strecket, föreställande Finland, ställde sig tullmännen. Vid det andra strecket, föreställande Sverige, ställde sig jobbarna. Jobbarna hade små grankvistar eller dylikt som skulle föreställa spritkanistrar, gömda på sig. Därefter sprang jobbarna från Sverige till Finland, varifrån de fritt fick gå tillbaka till Sverige, för att sedan ånyo springa över. Tullmännen skulle försöka ta fast jobbarna och kroppsvisitera dem. Om de hittade "spritkanistrar" hos jobbarna sattes de i "häkte", olika lång tid beroende på hur många kanistrar de fört med sig. Leken slutade då alla spritsmugglare blivit infångade. (Wessman 1962, s. 557. Strandvik 1986, s. 39)

Ytterligare en lek som synes ha fascinerat båda könen var begrävandet av olika djur som man hittade döda eller vilkas död man var vittne till. I ett kåseri i Vasa-bladet berättar läraren Nils Bonn i Malax:

– I det sammanhanget kommer jag nu att tänka på katten Sissi, som insjuknade här för en tid sedan. Hon var mycket eländig; orkade knappast röra på tassarna utan låg bara stilla och kved. Diagnosen, visserligen hem-

gjord, var ställd och verkade helt entydig: ungarna hade dött i henne, och nu var också Sissi utom all räddning. Barnen satt runtomkring katten som låg på en mjuk tuva under en susande tall och sörjde henne redan som död och förlorad. På en släthyvlad brädlapp skrev ett av dem ner följande text, en gravskrift om man så vill, och ingen ytlig betraktelse för den delen, utan där rörde det sig om starka känslor om orsak och verkan.

– Här vilar Sissi, hon har ungar i magen och snart är det slut på henne. Jag gråter för jag älskar henne. Hon är så fin. Stackars hon och dumma frassar.

Men, det värsta inträffade inte. Mot all förmodan kom sig katten, vilket nästan får betraktas som ett under. Så kan det alltså gå ibland.

Dumma frassar annars, låt gå för det. Men också de kan vara älskade och bli sörjda vid sin bortgång. En sådan händelse hörde jag förtäljas i samband med Sissis krasslighet, och må den avsluta dagens betraktelse.

Mosse drabbades av sjukdom och dog, mycket sörjd av två flickor, som också företog sig att begrava honom. De grävde hans sista vilorum under djupt allvar, prydde stället med ängsblommor och stämde till sist upp en sång. Och vad sjöng de väl? Jo, en psalm som de lärt sig i söndagsskolan: O djupa klang i Herrens ord! (Vasabladet 30.5.1991)

Utomhus. Sommar och vinter

Den största variationen i ting och rum var ingalunda den åldersmässiga, ej heller den till könet bundna olikheten, utan årets gång. Vintern och sommaren präglade lekens miljöer och rekvisita och samtidigt gränsen mellan inomhus och utomhus – ja, på sommaren kunde de vuxnas inomhus flyttas och bli barnens utomhus, när flickorna flyttade sin hemlek ut, eller när man byggde sig kojor där rum fanns, ofta ur de vuxnas åsyn.

Smedens dotter på Jackarby i Borgå landskommun berättar:

Familjerna hade ved i stat och den förvarades i vedlidret. I vedlidret sov vi också på somrarna, från 6 till 12 års ålder. Pojkarna gjorde av veden bilar och båtar, vattenkvarn i bäcken, vingar på en pinne. Vi var också alltid med pappa i den riktiga kvarnen. — — —

Musik åstadkoms på följande sätt: på sommarn vissla man med maskrosblad, grässtrån, flaskor, och av pipdån gjorde man "blystyr". Vi gick också och slog på mjölstänkorna (olika toner) som stod vid mejeriet, de stod tomma där efter det de hämtats från stan. Inne i mejeriet fanns många rör och separatorer att spela på. Vi drack också gräddrester ur dem. Vi trampa i leran, var barfota och sjönk in, fick "kråkhackor" på fötterna, men vi strök grädden på. Leran torkade ju och skulle tvättas bort på kvällen i kallt vatten. — Från gården ordnades på sommaren en utfärd med två lastbilar till Kar-drag: där fick barnen simma, de underlydandes barn. — — —

Vi kunde ha en cykelskena som vi rullade med hjälp av en pinne, "skottkärra". Man kunde också ha en avsågad stockända som hjul. Pojkarna gjorde också traktorer av hjul som de sågat av en stockända. "Stritsa" (slang-båge) hade både pojkar och flickor. Pojkarna sparade på tändsticksaskar. Av en tändsticksask eller en trådrulle kunde man göra en traktor. Av tråd-

rullar gjorde vi också telefon. I skolan kastade pojkarna knappar, min bror satte "stoppa" på fingret, som om det var sårat, för att få längre finger och kunna kasta närmast väggen. Man kunde också trä en knapp på ett snöre som man drog ut och in då knappen snurrade. Med tråd uppträdd på fingrarna kunde man också göra olika figurer. Pappa lagade en snurra åt oss: det var en rak pinne och på den en sytrådsrulle uppträdd. I nedre ändan av pinnen kunde man sätta en knappnål så fick man en vass spets, "snurribussar" kallades de. Av plåt skar pappa ut vindsnurror, de fästes vid käppar, vingarna klipptes med plåtsaxen. Vi tog ut hållringarna från spisen och kastade dem över en pinne, det gällde att få så många som möjligt över pinnen. I hållkoppen kokade jag ärter när jag lekte. — — —

Om vintern hade vi magkälkar och stolpkälkar som vi åkte med på skaren i april. Av gamla sågblad och träbitar laga pappa skrinnskor åt oss. På isen for vi med "iskälka", "isjakt" med segel. Så tände vi eld på torkade kavel-dun som stack upp ur isen och hade dem som facklor. "Cigarrer" kallades de bruna topparna.

När våren kom började vi spela sten. Kasta upp stenar och fångade dem, började med en och sedan ökades antalet till fem. (Borgå f. 1928. SLS 1393)

Också följande belägg från mellersta Nyland visar på miljöns betydelse för barnens lekar:

På Mäkkyläbacken fanns en stor gunga, den var barnens samlingsplats. De stora pojkarna slog runt med gungan. Vi hoppade från gungan och såg vem som hoppade längst. Vi lekte rövare och fasttagare, det fanns mycket barn. Efter några kasärner som stått där fanns det grundplattor kvar, där hoppade vi. Vid Tarvo simmade vi, gick över träbron dit. Pojkarna kräftade vid Mäkkyläbacken. På vintern hade vi "slängkälke" på isen i ett kärr, det var en stång och på den en lång slå vid vilken fästs en magkälke. "Eget namn i boken", boboll och Fyra mål var andra utelekar. Först bodde det mera svenskar i Mäkkylä, men sedan flyttade det in finnar. Vi lärde de finska barnen att säga "stoj" (stopp, stå) i lekarna, de sade "seis". — Åt mamma brukade vi tvätta golvet. Hemma hade vi barn vår täppa. Frön fick vi från skolan, Alberga svenska folkskola. Sedan kom lärarinnan Lilli Forss-Nordström hem och inspekterade täppan. — Pappa hade arrenderat ett jordbruk vid Mäkkylä i Alberga. Vi sålde jordbruksprodukter på torget i Helsingfors. (Esbo f. 1924. SLS 1393)

Regionalt sett var variationen icke stor, följande belägg kommer från Österbotten:

Vid fem—sex års åldern blev det en källke att vara ute och ränna i backarna och sedan blev det hemgjorda skidor utan stavar och det var många barn i gårdarna så det gick friskt till i backarna, man hörde sällan gråt, ingen ville vara en lipsill. Pojkarnas skidor var inte långa, med en läderrem som var spika fast på mitten tvärs över som foten stacks i, skidan hade en nesa och därifrån ett snöre. Så gick man till backen och gjorde upp ett såkallat hoppans spår, det sku vara minst två hoppar.

På sommaren var det utomhus lekar, det kastades kugel, slogs brännboll och slogs pillk, springlek sista paret ut, kastade labb, det var ingen brist på

att hitta på lekar, vi hade ju utrymme, det var inte förbud att klättra i träd, springa i backarna, och i regel var det många barn i varje gård och samhörigheten var god. — —
(Vörå f. 1896. SLS 1040)

För många utomhuslekar räckte det med en tygbit eller en käpp som redskap, såsom de kända gissnings- och sittlekarna, vilka beskrivs i två belägg från Helsing:

Ett obestämt antal barn stod i ring, vända inåt, och stirrade in mot ringens mitt, med händerna i kors på ryggen. En person vandrade utanför ringen och läste: "Dunt, dunt, Agan går runt; Dunt, dunt, dunt, Agan går runt" — oavbrutet. Han höll en näsduk eller tygbit i handen, denna tygbit stack han oförmärkt mellan händerna på någon av de stående. Han fortsatte att gå och att läsa men då han ropade: "Aga, rör på dej!" skulle den i vars händer duken lagts, springa för att nå fatt den tidigare "Agan", som åter skulle försöka inta dens plats i vars händer han lagt duken. — Leken lektes även i skolan där sageskvinnan gick 1890–1891.

— — —

Leken "Natthellbär" lektes sålunda att alla deltagare satt i en ring på golvet. Därpå kom en person utifrån in i rummet, gick runt ringen samt knackade med sin käpp i golvet vid någon av de sittande, som då skulle springa efter personen med käppen, runt ringen och försöka nå honom. Under tiden flyttade de övriga som satt i ring, oavbrutet plats så att icke personen med käppen skulle kunna sätta sig på dens plats som jagade honom. (Helsing. f. 1875, 1881. SLS 794).

Utomhussysselsättningen kunde också, i synnerhet för pojkarna bestå i att söka upp spännande platser, "att söndags vandra — upp efter krokiga skogsbäckar — att nappa gäddor som fanns rikligt av — och då snäddest ofta av till febo(d) — backar för att få sig ett behövligt filmål" berättar en sagesman i Österbotten (Övermark f. 1899. SLS 1040). Ett speciellt slag av sysselsättning gällde **fångster** av olika slag, t.ex. fladdermöss bara för ros skull, eller kråkfötter för förtjänst:

Från Limossens fäbodrar i Malax berättar en kvinna f. 1887:

"När hösten den färgrika inträdär med sina skymningslånga kvällar tänds lamporna i de låga käijorna. Då språkar man om någon forntidens saga. Då fångar de halvvuxna gässarna flädermöss på vita lakan. Grodorna håpar på stenarna och lysmaskarna strålar med sitt sken i den dunkla Augusti natten. (Vasabladet 12.7.1987)

Om kråkjakt berättar en sagesman i Vörå:

Annat var det i mina småpojksår. Då var vi flitiga med att söka kråkbönder. Den tiden gillades inte kråkorna varken av bönder eller jägare. För bönderna plockade kråkorna bort utsåden som de sått, och jägarna var missnöjda med dem för att de höll kalas på de matnyttiga skogsfåglarnas ägg under deras ruvningstid. Det var därför som kommunerna satsade pengar på kråkjakten. Priset var tio penni paret för fötter av kråkungar och femton penni paret för fötter av vuxna kråkor.

Nästan varje försommarkväll kunde vi traska i väg till kommunalnämndens ordförande Johannes och sälja dagens skörd av kråkfötter. Den tiden vankades inga veckopengar, så slantarna var eftertraktade.

Johannes slängde kråkfötterna på gödselstaden nära sitt fähus, och då granngårdspojkarna märkte detta, plockade dessa upp fötterna och sålde dem i sin tur. Men då de kom så ofta med kråkfötter och alltid hade så många par, anade han oråd och började gräva ner fötterna på hemliga platser.

Lättast och mest lönande var att söka kråkbon och avliva ungarna innan de var flygkunniga. Vi klev upp i granarna och kastade ner ungarna och oftast dog de av smällen de fick då de damp i marken.

Men vilket liv det blev i kråkvärlden, då vi marodörer var i farten. Kråkparet som ägde boet alarmerade hela nejdens kråkhär, så lufthavet vimlade av skränande och kraxande kråkor, men de vågade inte anfalla oss. (Vasabladet 16.6.1987)

Barnen kunde också utomhus – trots friheten och rörligheten – markera sina revir, i synnerhet byar emellan, vilket i staden motsvarades av stadsgårdarna. Läraren Nils Bonn i Malax (f. 1924) berättar:

— — —

Två småpojkar försedda med metspön cyklade förbi på vägen. De hade bråttom ner till ån för att prova om abborrarna skulle nappa.

Kanske skulle de börja meta på samma plats där barnen förr i världen hade sitt simställe. Stället där ungar från **Kyrkbyn** höll till på södra sidan av ån, medan barnen från **Klockarbacken** hade norra sidan till simstrand.

Att simmarna då skulle ropa små elakheter till varandra hörde till traditionen. De gick på vers, innehöll både rytm och rim. Så här ropade pojkarna på Södra sidan:

Klockarbackboa
med näverskoa
Opp ett backa
me näverklacka

Inte sällan byttes klacka ut mot hatta så att det blev Opp ett backa me näverhatta. Det lät vassare på något vis, även om rimmet haltade. Observeras bör att ä-ljudet i näver måste vara kort, innan versen kommer riktigt till sin rätt, och att l-ljudet är tjockt.

Givetvis blev det svar på tal. Men vilken ramsa Klockarbackens unga släkte svarade med, minns ingen mera. I varje fall ingen som vi frågat.

— — — Då vi var barn räknade vi så här när vi bestämde vem som skulle vara det ena eller det andra i olika lekar:

— Utton kutton fyron fem bimbam rutitann älskar du lusen tusen tilderitippo suribytto pois bort.

Ofta nyttjades ramsor i uppfostrande syfte. Då kunde det handla om skrämseltaktik. Som till exempel i följande ramsa som syftar till att få barnen att sluta torka näsan med tröj- eller blusärmen:

— Kra kra, väffeldag kommer jag och biter snorärmen av.

Att smacka med tungan ansågs inte passande i äldre tider. När barnen gjorde det kunde de vuxna säga:

— Nu klappar du kleadre åt buusi!

Ibland sa de fäni och andemeningen var helt klar. — — — (Vasabladet 11.6.1987)

Årstidernas lekar i Lassfolk by

Våren förde med sig "matnyttiga" verksamheter för barnen i Lassfolk bondeby i Purmo, Österbotten. "Tallstrunta och syrorna var godsaker, 'tallstrunta o suukaavla', bruka vi säga att vi åt, då någon frågade. Och 'bjärkvattne' (björksav) brukade vi tappa på vårarna, en bläckränna sattes fast i björken, ett stop under att rinna i. 'Tallkådo' gick bra att tugga, som nutida tuggummi." (f. 1897) – "Nog for vi ut i skogen och lekte också, bland stockar och stenar, plockade blåbär, men farmor skrämde oss: 'ni ska int plock så mycky, för di e giftiga' sa hon – ville ej att vi skulle föräta oss på bären." (f. 1897)

Följande belägg visar på rikhaltigheten i sommarens lekar, både sådant som miljön erbjöd och grupplekarnas möjligheter:

Vi laga vatuhjul i ån på sommarn. Hjulet hade "centrum o vingar", så byggde vi en ränna, det var vid en liten holme i ån dit man kom på en spång. Det fanns också vattenhjul av en rund skiva med vingar på. Så byggde vi en liten damm där. Vi kalla det "kraftverk" och lekte också att vi flottade stockar. Barn från grannbyarna kom till ån för att leka. – Blommor plockades och bands till kransar, t.ex. blåklockor, maskrosor, Av "pumpona" (gula o. vita näckrosens fröhus) som växte i ån gjorde flickorna kransar att ha om halsen (f. 1903)

Små kåtor utav bräder brukade barnen laga åt sig. Men min man laga lekstuga åt våra barn på 1930-talet. Den hade veranda med bänkar på sidorna, sadeltak och spjälverk framför. Den flyttades sedan av vår äldsta son till hans tomt för hans barn och togs ner först för en tio år sen. Mina barn lekte nog i denna lekstuga, "leikarstugun", sedan de börjat i småskolan. (f. 1908)

Bollar hade vi av skinn, stoppade med hår i. Kudd- och fårskällor fick man leka med. Man kunde binda fast dem på sig, sprang och lekte och hade roligt med dem. Det fanns ej några tekniska leksaker. – Kottar tog vi från skogen, satte ben på av tändstickor, så lekte man att man hade fåhus då. Så lekte vi handelsbod: papperslappar som pengar, några brödbitar, tyglappar och garner, söndriga kärl. Bollekar och "hoppa band" (hopprep) lektes också. När vi lekte gömlekar räknade vi vem som skulle väljas att söka upp de andra. Den ena böjde sig, den andra la ett finger på dess rygg och så lästes: "Anniko, dankon, dinkun, dei/ Kotilom, fyrom, femom, sex/ Pimp, pamp, rutistamp/ Milen maksa teilen tittun/ Yp pois". Detta kallades "kattsprååtsi". Den som fick "pois" steg bort och så fortsattes tills en blev kvar som sökare. (f. 1897)

Flickor och pojkar lekte "kalika". Till det behövdes en käpp och då butiken var här fanns det tomma oljetunnor här att slå i. Det var en gömlek. En stod vid tunnan och räknade medan de andra gömde sig: "Ankon, dankon, tinkun deil/ Kotilom, fyr om, fem om, sex/Pimp, pamp, rutistamp/ Milen maksa toivon teilen/". Sedan begav han sig att söka och då skulle man försöka smyga sig till tunnan och slå käppen i den samt ropa för sig, eller om sökanden hann före, ropade han "Kalika för Jonas" (om den andra hette

Jonas). Bäst var den som längst kunde hålla sig gömd och sedan hinna fram. – I Terjärv räknade man med följande ramsa: "Enten, tenten, tärligamänten/Issun, tissun, vaapulavissun/ Elin, telin, kluut". Leken kallades här "klapp kirju". Hann man fram före sökanden ropade man "Kirju för käppen o kirju för me", hann sökanden fram ropade han t.ex. "Kirju för Robert". Här hade man ingen tunna utan en "stabba" på stallsbacken där man hackat granris åt hästarna och sedan en käpp. Leken lektes vid stallsporten. (f. 1903, 1908).

Barnens gömlekar, husbyggen och rörelsefrihet anpassades efter årstiderna, även om vintern i mindre grad medgav lek med egentliga lekföremål, mera med redskap:

En vanlig lek på hösten var att springa och gömma sig bakom rågskylar, ibland kröp man in i dem – det var ju svårt att hitta varandra då. – Snöfästningar och snöbollskrig hade man på vintern förr liksom nu. Så grävde vi med en skovel liksom rum åt oss i djup snö och lade granris på golvet. – Snöstugor hade vi om vintern, snöbollar i blidväder. Snögubbar med kål till ögon, näsa, mun och även ovanpå till hår. Man åkte kälke och skidor. Alla barn hade egna kälkar och skidor, hemlagade brädlappar. Större barn skrinna på ån, det var tonåringarna. Det var hemlagade skridskor, pojkarna smidde tidigt, fick börja lära sig i smedjan. – I skymningen lekte vi blindbock i stugan, man kunde springa och gömma sig upp på spishällen tillochmed. Men vid den leken rullades nog mattorna ihop från golvet. (f. 1897, 1903, 1908)

Barnens centrala roll då det gällde att markera olika händelser under året förr i världen, spåras ännu i ett belägg:

Vid Småbönders i Terjärv var den seden att barnen vid Henriksmäss fick springa genom byn och ge till känna att "di sku ha still opp hälften uta höe", alltså att hälften av vinterns höförråd då var använt. Barnen fick då ta "säl-lor", fårskällorna av plåt och koskällorna av malm och leka med dem. I Purmo lekte de också med hästklockorna på vintern. (Purmo, f. 1908. SLS 1299)

Pilbågar, slungor och andra handvapen

Tvenne olika slag av "leksaker som föremål" skall ytterligare redovisas här, emedan de kastar ljus över dels debatten om krigsleksakerna, dels kulturella mönster i leken i det förindustriella samhället överhuvud. Ur **Kitty Strandviks** avhandling "Lek och leksaker. En etnologisk analys av lek och leksaker på Åland 1900–1930 i belysning av den socio-kulturella omgivningen" (1986) citerar vi:

"Pilbågar, slungor och andra handvapen

Träning i pricksäkerhet fick pojkarna genom att skjuta med hemgjorda handvapen av olika slag. Färdigheten kunde behövas vid riktig jakt senare i livet.

Pilbågar och -bössor var vanliga pojkleksaker. Pilbågen tillverkades av en trädgren som böjdes. Mellan ändorna spändes sedan ett snöre. Den arm-borstliknande pilbössan var betydligt svårare att tillverka. Den bestod av en pilbåge stucken genom ett hål i ett träskäft, som hade formen av en bössa. I bössan fanns en fåra eller en ränna för pilen. Pilbandet spändes med en s-formad träklinka, vars nedre del fungerade som avtryckare.

Pilbössornas komplicerade tillverkningssätt ledde till att det ofta var pap-porna som förfärdigade dem, åtminstone medan pojkarna var små. Ibland hjälpte fäderna också till med pilbågstillverkningen, "kanske mest av omtanke på bettet i yxan". Pilarna till pilbössorna och -bågarna tillverkade där- emot barnen själva.

Man sköt också med olika sorters slungor. Träslungan bestod av en färsk björk- eller alkäpp, 30–70 cm lång, något kluven i ena ändan. När man skulle skjuta med den, inpassades en flat sten i spjälkningen. Därefter slungade man käppen bakifrån framåt och stannade den med en knyck, var- vid stenen slungades framåt.

Bandslungan bestod av en rund eller avlång läderbit, 7–10 cm lång med ett hål i mitten. Vid vardera ändan av läderbiten band man ett 50 cm långt snöre. En sten, omkring 2 cm i diameter, lades på läderbiten, ovanpå hålet. Därefter höll man i snörenas ändor medan man snurrade slungan några varv, varefter man släppte loss det ena snöret samtidigt som man förde ar- men framåt och med en knyck slungade stenen framåt.

Med bössorna tränade man sedan upp träffsäkerheten genom att skjuta på olika objekt, döda eller levande. På Kökar hade barnen en 20–30 cm lång "säl", tillverkad av en träbit, med en sten fastbunden i ena ändan så att endast sälens "nos" stack upp ur vattnet. Sedan sköt man med pilbågar eller kastade sten på den tills man träffade.

En sagesman från Föglö, född 1905, berättar att han som barn också till- verkade "talgoxskrin", av lämpliga lådor i vilka man sedan fångade talgoxar. Pojkarna jagade också kråkor. "För kråkäggen fick man 10 p styck och för ett par ben jämte näbb 15 p. men då måste man ju ro till Degerby till poli- sen eller till Näversholma till komm.fullm. ordförande och visa bytet."

Förutom dessa vapen mera inriktade på jakt och djur, hade barnen också vapen avsedda för mänskliga måltavlor. Barnen tillverkade träsvärd och sab- lar efterliknande verkliga sådana. Under tiden för första världskriget direkt uppmuntrades barnen att bära vapen i pojkarnas skyddsskär i Saltvik. Där- ifrån har vi långt till våra dagars debatt om krigsleksakernas vara eller inte vara.

Anor ända från krimkriget har en lek som hette "ryssar och turkar", som enligt Wessman, fordom var utbredd över hela Åland. Den lekte man med hjälp av växten Kämpegroblad (*Plantago Media*). Leken gick ut på att två barn var försedda med varsin axförsedd stängel av växten och med denna turvis slog till varandra. Den förlorade vars stjälk först gick av.

Förutom dessa hemgjorda vapen förekom det också köpta sådana. En kvinna från Saltvik uppger att det i hennes hem redan år 1913–14 funnits ett litet leksaksgevär. Hon uppger dock att det var ovanligt med köpta leksa- ker vid denna tid, men att hennes far som var galeasskeppare hämtat med sin geväret från någon av sina resor till Reval och Stockholm." (Strandvik 1986, s. 60–61).

Pjärvspelet och benspelet

In i nutiden har i Finlands svenskbygder bevarats tvenne spel, vida kända även i andra miljöer, vilka visar på barnlekens både konservativa och innovativa karaktär. Det ena är det kända pjärvspelet eller stenspelet, beskrivet från Åland av Sven Andersson 1928 (Budkavlen). I Vörå kallades stenspelet, spelat med 5 stenar, för "kusepall" (f. 1893. SLS 1040). Följande beskrivning är nedtecknad av lärarinnan Hanna Granskog-Ekman, f. 1898 i Öster-Yttermark i Närpes:

Kass kiss

Till detta spel sökte man ut 5 st. ungefär lika stora stenar. Man tog alla 5 stenarna i handflatan, svängde handen så att stenarna hamnade ovanpå handen, svängde handen igen, hamnade alla fem stenarna nu in i handen hade man vunnit en poäng. Ramlade någon av stenarna då man svängde från den inre handen, till ovanpå handen, skulle de som hamnade i handen läggas åt sidan, lämnande en sten som skulle hurras upp och söka fånga sedan en och en.

Sedan skulle man "breda" ut alla 5 stenarna, en av dem "tog man upp" vilken skulle hurras upp i luften, medan man sökte "rafsa" ihop 2 stenar samtidigt, ingen får lämna, då "stapplade" man. När båda paren fångats återstod "kopningen". Denna bestod i att alla fyra stenarna sattes i en hop, och medan den femte stenen hurrades upp skulle man söka alla fem in i handen. Lyckades detta blev det poäng. "Stapplade" man blev det 0. Detta spel spelades enbart av flickorna. I stället för stenar började man sedan spela Kass kiss med glaskulor. (SLS 906)

Också på Åland spelades pjärvspelet främst av flickor. Man kunde "pjärva" ensam eller tillsammans med andra, varvid den vann som först med iakttagande av föreskrivna regler hann genomgå hela spelet. Medan man kastade och fångade stenarna läste man olika rim. I stället för stenar kunde man använda "sköthallar", d.v.s. blysänken från strömmingsskötarna. Ryggkotor från julgäddan dög också till detta spel. En man i Kumlinge, f. 1894, som spelat detta spel som barn, inomhus på en mjuk filt, berättar att barnen eftertraktade släta och jämna stenar från Grundsunda i Vårdö. Dessa var dyrgripar och fiskare från Seglinge som for och fiskade till Vårdö brukade hämta hem Grundsundastenar till sina släktingars barn. (Strandvik 1986, s. 70 f.).

Benspelet igen var ett gissningsspel, i Närpes kallat "gisspel" och förfärdigat i allmänhet av lutfiskkotor uppträdde på ett snöre (SLS 906, SLS 842).

Följande beskrivning kommer från Munsala i Österbotten:

En trevlig leksak eller ett tidsfördriv eller spel vi ägna oss åt, som mycke små var under julhölgen, vi tog tillvara ryggbenet på lutfisken, tvättade dem, bröt i bitar som de är på ryggraden, tog en tråd å nål, trädde dom på, då satt vi en hel rad å höll i tråden dela upp ryggbitarna lika åt alla, sen gömde vi i handen och fråga den närmaste. Har jag udda eller par (i handen) då svara den närmaste, par, hade den då udd, ge mej en till blir det par, så kunde man sitta i timmar, då kunde de minsta vara med. (Munsala f. 1911. SLS 1040)

På Åland var det likaså ryggraden av större gäddor eller torskar (även torrfisk) som täljdes rund. Sedan skilde man kotorna från varandra, stack ett hål med en

klen syl i varje och trädde upp dem på ett snöre. Man satt i en ring och förde händerna mot varandra under det att man samtidigt försökte få ett antal benbollar in i eller ur den andras hand. Turvis skulle någon sedan gissa hur många kotor var och en hade. (Föglö f. 1905. SLS 1040). Spelet kallades på Åland också "udda eller jämnt", spelades av både pojkar och flickor, ofta två deltagare. Det var ett ypperligt tidsfördriv under längre resor. Motsvarande lek kunde också lekas med ärter. En ärtskida full med ärter, visades upp, varpå man sade: "Min sugga gick till skogs och grisa". Den som ville delta i leken svarade: "Min galt tulta bakefter". Därpå frågade den som inviterat till leken: "Hur många grisar?" Den tillfrågade fick då gissa hur många ärter det fanns i skidan. Gissade han rätt, fick han ärtskidan. Gissade han på för många måste han ge ärter men gissade han under det rätta antalet, fick han gissa på nytt (Finström. Strandvik 1986, s. 71f.)

Både pjärvspelet och benspelet är exempel på barnens obegränsade uppfinningsförmåga då det gällt att utnyttja miljön i leken. Kitty Strandvik anför ytterligare några exempel på detta:

Man kunde t.ex. hoppa rep med längre eller kortare repstumpar. Då man rensade fisk kunde barnen ta tillvara simblåsorna till användbara leksaker. Avbrutna räfspinnar som slogs ur räfskålet när det pinnades om samt avbrutna pinnar från båtbyggen innan kopparnitar började användas, kunde användas till mycket. Vid tunnkärlstillverkningen kunde barnen ta tillvara spånorna och av dem tillverka små korgar och stjärnor. Av överblivna träbitar kunde barnen också få byggklossar. När man skar råg på hösten kunde barnen tillverka små ringar av råghalmen. Maskrosornas stjälkar kunde repas upp och sättas i vatten så att de krullade upp sig och sedan kunde användas till lockigt hår. En flicka försökte sig till och med på att tillverka en cykel av två gamla spinnrockshjul som det fanns gott om på grannens vind. (Strandvik 1986, s. 77)

Inomhus. Barnens plats i stugan

För små barn fanns några "möbler" i stugan. "Vi hade en gungstol på medar, 'vaggstol', med plats framtill också för matskålen, där satt barnen då de fick mellanmål. Vi hade hängsits i taket, som hängde i hälla. Så fanns det 'palla' (Terjärv: 'krentsu') för små barn att sitta på. Men vid maten fick de sitta med vid bordet. "Vi satt på 'kräntsu' vid spishälln där stenfatet stod som vi åt ur." Så berättas i Lassfolk i Purmo, Österbotten, där det också förekom att barnen hade ett särskilt bord som de åt vid och modern brukade äta med dem. Barnen sov i en utdrags-säng, det kunde vara 6–7 barn i en säng. På sommaren sov de på vinden, i en gård i Lassfolk i tre sovkamrar och i "sneiduna", smygarna i takvinkeln. (SLS 1299). De vanligaste barnmöblerna var redskap som tränade den fysiska utvecklingen. Överallt känner man till ståndstolar, pottstolar, matstolar och gungan i taket, där barnet satt då det inte låg i vaggan. "Pottstolar och skolvor fanns nog, skolvan eller gungan var upphängd i taket, barnet bands fast i den" (Sund. f. 1899. SLS 1040). Ytterligare några beskrivningar av barnens plats refereras här (jfr ovan om barnens revir s. 192):

Man försökte nog få inlärt barnet att gå och stå. Till användning kom barnstolar och pottstolar där barnet fick sitta långa stunder för det var ur vägen då. Gungor hade man som gjorde det lättare att sköta dem. Stängsel och hagar hade man även samt tjuder ute på gårdsplan så att de ej tog sej till vägen. — Barnen åt vid ett skilt bord. (Maxmo. SLS 1040)

Om småbarnens möbler berättas följande från Åland:

Den främsta tillsynen över småbarnen hade modern och de äldre döttrar-na i hemmet. Men vid behov hjälpte även mormor eller farmor till. Modern fostrade och vårdade dem allra mest. Men med gåfärdigheten hjälpte nästan alla i hemmet till både far, mor och äldre syskon, likaså att äta med sked och gaffel. Pottstolar var vanliga isynnerhet i bondgårdarna. Trägungor som hängde ned från taket, var rätt så vanliga. Men även i dessa kunde olyckor inträffa om barnet var ensamt inne. Man kunde ha flere mössor — den yttersta tjockast på barnahuvudet för att i någon mån hindra de många stötar-na vid fall mot golvet, möbler och trösklar. — — — Barnets sovplats blev efter vaggan delad plats bland syskon antingen i utdragssoffan framme i stugan eller uppe i högsängen ovanför föräldrarnas sängplats i nedersängen. Man hade s.k. matstolar, runda vilka till måltiderna kunde fällas ut, varvid karmen då blev ett stadigt ben, tre ben hade stolen då den var hopfälld och formen blev en halvmåne eller halvcirkelyta. Det yngsta barnet i familjen satt alltid bredvid modern under måltiden eller i hennes famn. — — — (Kumlinge. f. 1895. SLS 1040)

Och från Borgå i östra Nyland:

Så fort barnet kunde börja hålla huvudet rakt upp så satte man det att sitta i vaggan med dynor på alla sidor. På det sättet fick det se sig omkring för man hade ju inte tid att hålla det. Man lärde barnet att gå i en "staananstol", det var fyra bräder i en fyrkant och med fyra ben upp från varje hörn. Ovanpå dem var en skiva med ett runt hål i. Den var så smal och hålet var precis så stort, att det gick att stoppa ned ett barn därigenom. Sen gick det och skuffade stolen framför sig. Modern eller de äldre syskonen fick se efter, om barnet blev mycket trött och bara hängde på stolen, då skulle det tas bort och läggas att sova i vaggan emellan. De började gå tidigt på det viset för de lärde sig bra med stolen. — — — Några barn- eller pottstolar hade man inte. I den ring i taket, där man hade brödspettet, hade man en gunga. Ena repet var fast i ringen och det andra var fäst i taket på något sätt. Och mellan repen var ett bräd. Där satte man småbarnen att de skulle hållas stilla och band en halsduk runt repen och barnet, så att det inte skulle falla ned. Och ett av de äldre syskonen skulle sedan stå och gunga det. Någon hade man inte, om de inte hålldes stilla satte man dem i "staananstolen". Det var nog ett "ställe" inne i skogen, som hade en liten pojke, som alltid ville rymma. Då band de fast honom i en påle på gårdsplanen, då han skulle vara ute. I pålen var ett rep fastbundet och i ändan på det en halsduk, som i sin tur var bunden om pojken vrist. — — — De större barnen sov upp på ugnen eller bakom spisen, där det fanns ett tomrum och där hade far snickrat en brädsäng. Där sov man sedan 3—4 st på "bossäckar". Den minsta sov på dagen i vaggan och på natten med modern i sängen. Och då följande barn kom, fick det föregående börja sova med syskonen. Sen när barnen blev ännu större sov de nog i soffor och sängar. Då barnen var riktigt små

satt de i mors famn och hon matade dem. Men hon satt inte vid matbordet utan nånstans vid sidan om. Det var endast far och drängen, som satt vid matbordet. De större barnen åt vid en "matstol", ett litet lågt bord, vid sidan om. Man hade inga tallrikar och inga gafflar. Då det var "potäter" och sås, höll man "poteten" i handen och skalade den. Sen hade man en "kippå" med sås mitt på bordet, som alla doppade "potetren" i. Var det soppa eller gröt hade man kastrullen på bordet och alla åt med var sin sked därifrån. Om man hade mjölk till, men det hade man inte alltid, så drack man den ur en mugg. "Potetsskalen" satte man på bordet när man skalade. (Borgå. f. 1949 uppt. efter äldre personer. SLS 1040) Jfr Ahlbäck 1945.

Sagesmännens beskrivningar av barnens plats inomhus, och i synnerhet de utförliga redogörelserna för småbarnens möbler, vittnar om att stugan huvudsakligen var matplats och sovställe för de äldre barnen, medan lekens rum framförallt hörde utomhuslivet till:

På frågan om barnen delade bädd med vuxna eller syskon svarar jag både ock. Tre st. barn kunde nog få rum i en "utdragssoffa", men då det fanns många personer i en familj fick nog någotdera av barnen sova med föräldrarna. Småbarnen fick äta vid någon bänk eller stol. Då vi voro små hade vi var sitt litet "stenfat" att äta ur och de skulle märkas, så ingen av misstag tog den andres fat. Barnen fick leka där det fanns någon plats för dem, då det redan skulle finnas så många sovplatser, om man också bäddade "ihop" soffor och sängar till dagen. — — — Köpta leksaker hade ett småbarn inte. Då det kunde sitta på golvet med dynor till stöd, så kunde man ge åt det en sked, ett lock eller en ask, med några ärter uti, med så tätt lock att barnet inte fick av det. Alltså sådana föremål, som barnet inte skulle skada sig på. Man hade inte så mycket tid till övers för ett småbarn. Fick bara titta till det ibland då man utförde sina sysslor. Syskonen ville nog inte alltid leka med ett så litet barn. (Liljendal. f. 1912. SLS 1040)

Beläggen vittnar också om hur äldre barn sökte sig utomhus för att leka:

I regel hade någon äldre person i familjen vård om småbarnen. En mormor eller farmor. Oftast var det också hon som bibringade dem lärdom i ett och annat. Den äldre generationen hade oftast den bästa tiden. Men också de större syskonen fick ha vård om barnen. Gungor användes nog inne i stora bondkök. Där det fanns bättre utrymmen. Min mormor berättade om att då hennes bröder varit små och olydiga hade mor bundit fast dem vid "spisståndaren". — — — Småbarnen placerades stående vid matbordet. I en vrå av stugan hade barnen sin lekplats. Sommartid fick de leka ute på gården, ladugårdsvinden eller som jag, då jag var liten, hade min lekplats i ett omkullblåst gammalt Ute WC. Också lekte jag gärna på ett vindfällt träd. Den talen var i min fantasi allt möjligt. Den levde och var grön, med härliga kvistar. Den gungade också. Då var den kamel, häst, bil, tåg, ja allt möjligt. (Tenala. f. 1925. SLS 1040)

Om den misär som kunde råda i fattiga hem ännu på 1930-talet berättar en lärarinna. Skildringen får läsaren att reflektera över lekens livsrum över huvud i sådana omständigheter:

Det fanns en säng som drogs ut på brädden. I den sov 6 av 12 barn. Halm i säckar var bollster. Någon dyna under huvudet. Nåå paltor till täcke. Så bröt det difteri i hemmet. Diakonissan blev kallad dit. Alla 12 barn blev förda till sjukhuset. 6 av barnen dog, mest de mindre. De övriga kunde räddas. Det blev stor insamling av säng-, gångkläder, hushållsartiklar m.m. — — — En gång smög jag mig på vinden i en bondstuga. Där fanns 6 sängar i en liten kammare. Inga lakan, bara en bit vitt skyнке under huvudet. En av barnen var säkert sängvätare, de var håll, ty madrassen hade förvittrat. När jag nogare såg efter kröp där små vita maskar i fyllningen. Jag stack mej ut fortare än kvickt. (Sjundeå. f. 1897. SLS 1040)

Det sista belägget vittnar om att inomhusmiljön främst fungerade som ett skydd och en träningsplats för de mindre barnen, — lekens betydelsebärande värld fanns på annat håll:

Barnen hade en stor hjälp av en öppen spis som fanns i alla gårdar. Vid den stora spishällan fick de hålla i med sina små händer, spishällan var av en naturlig slät sten där elden brann, runt hällan var det en smal krans utav trä. Barnen hade brist på ämnen i matväg, de ville så gärna äta sand, kol, trä. När man lärde barnen kasta vatten hade man pottan på en palle, man värmd barnets nedre del av kroppen vid öppen brasa då liksom lossna barnets behov så hastigt. I ett långt rep hade man bundit fast barnet på gårdsplanen, leksaker, sandhögar, sandkakor bakades, där lekte äldre barnen, såg till att inte lilla syster eller bror skulle rulla sej fast i repet och göra sej illa — — — (Esse. f. 1906. SLS 1040)

En informant avslutar sitt svar på frågelistan "Barnets värld" med en dikt ur vilken vi citerar:

— — —
Längre bort i våra litet skumt
för flykt och fantasi
en tummelplats i sagans värld.
Farligt eggande,
att lyfta lätt på överkastet,
speja efter spöket under sängen,
Yllefenkon kallat,
dammet, som i tussar sprang längs väggen
av ett vinddrag.
Allt det, i barnets värld,
en rikedom.
(Venny Rehnström, f. 1907. Pojo)

Tillverkning av leksaker. Köpvarans intåg

När det gäller tillgången på ting gjorda för barn att leka med, avtecknar sig i materialet tvenne tydliga tidsskikt: ett äldre som innebar några få typer av leksaker, gjorda i hemmen, och ett yngre som berättar om köpvarans insteg också i allmogehemmen. Denna föregicks av leksaker köpta på marknader eller av gårdfarihandlare, ett äldre bruk.

En kvinna i Jomala på Åland berättar vad som kunde vara typiskt för många hem: "Morfar gjorde på kvällarna flanhästar och barkbåtar. Valter född 1908, huru förtjust han var i dessa hästar "Järpä o järpan", han sprang med dem till bete på kvällen, hämta på morgon. (Hans finaste barndomsminne). Flickorna byggde t.ex. av pinnar, grankottar till kor, tallkottar till får." (Jomala f. 1907. SLS 1040). Från Lassfolk by kommer följande skildringar av förhållandet mellan hemmagjort och köpvara:

Om det ej fanns äldre bröder (i ca 15 års åldern) så gjorde de vuxna leksaker åt barnen, men vanligen var det äldre bröder som gjorde dem. Inga leksaker var köpta, det fanns ej mycket av pengar och det som fanns köptes det kaffe, salt och socker för. "Laikkuryssar" hade leksaker, här i byn var en gård där ryssen låg över natten och där bruka han ge en svarva trädocka eller trähäst. — — — Han kom en gång i året och där i gården hade de flera sådana leksaker. — Pappa var händig, han laga små hästar och slädar av trä. Han laga också en trähäst på medar, som man kunde sitta på och på vintern hällde han vatten på snön så det blev en isbana och så fick barnen åka på hästen ner för den.

— Vår granne förde smör till Helsingfors efter frihetskriget (1918–19) och sålde och köpte leksaker hem, bl.a. ett mekaniskt flygplan som gick att dra upp, men då var mina bröder litet ledsna, när de såg den fina leksaken, men sådant var sällsynt. Min äldsta syster (f. 1896) hade en docka med köpt guttaperka- eller porslinshuvud, det var bara huvudet man fick köpa. Ett par veckor före jul försvann dockorna, om de var solkiga, kom tillbaka på julafton med nya kläder. I butikerna såldes dockhuvuden. — Till julen fick vi i julklapp bara en peng, "vi ska få julpenning" sa vi, en par-tre mark, och den fick vi köpa för. Julklappar förekom ej.

Skolan i Lassfolk by kom till på 1890-talet. Det fanns svarvstol på skolan och på den kunde äldre bröder göra svarvade dockor som pojkarna lekte med, de var krigare. Lärarn hade modell till sådana dockor, åt yngre barn, men mest gjorde man nyttoföremål i skolslöjden.

Bollen till bollspel gjordes av kringvandrande skomakare, som kom till gårds för att göra skoplagg åt hushållet. Då bad barnen honom sömma skinnboll. Den gjordes av kilar av prima kohud som sömmades ihop med becksnör, blöttes upp och stoppades med häst- eller kohår. Skomakaren kom till hösten, liksom skraddarn som sydde kläder också åt barnen. En del pojkar sömmade skinnbollar själva. — Av trådrullar gjordes "snurrigubbar", snurror av olika slag. "Styltuna" gjordes så att man spikade klossar på en lång käpp, det fanns olika höga styltor. Flickorna var skickligare att gå med dem.

Gårdfarihandlarna sålde lergökar, "lertuppa". På butiken i byn fanns små munharpor att köpa. — Nuförtiden betyder barnbidragen oerhört mycket för leksaksinnehavet. De räcker till leksaker, förr fanns ej sådant. Vårt barnbarn är 10 år och har redan tredje cykeln. Barnbidragen sättes på bank och sedan tas pengar ut och köpes leksaker, sport- och träningsdräkter, sådant skulle man ej ha haft råd med tidigare. (Purmo. f. 1903, 1908. SLS 1299)

Enligt ett annat belägg från samma by var det läraren Erik Finne på skolan som brukade svarva dockor, de var omålade och föräldrarna brukade be honom tillverka sådana. Flickorna fick trasdockor, pigorna brukade hjälpa till att göra dem. En sageskvinna hade en köpt docka med porslinshuvud, den skulle stå på byrån,

var ej att leka med. Den nya tidens köpta leksaker avtecknar sig bjärt mot det äldre materialet:

Min äldsta pojke var fyra år (1930-t.) då han fick en rödmålad lastbil med släpvagn, köpt på marknaden i Jakobstad. Han var så rädd om den. En gummihäst köpte jag åt äldsta flickan (f. 1928), kanske hon var 2 år då, från staden. Men jag sötta dockor och laga åt henne. I min barndom fanns inte glansbilder, men åt våra barn fanns nog planscher och sådant. Vi hade köpt en traktor, en gungahäst och en trampahäst åt våra barn. Det var ont om pengar. Det var i början av 1930-t. I mitt barndomshem fanns inga köpta leksaker. Till julen fick jag en liten näsduk som det var gubbar på och en lakritsstång, – inga julklappar förekom. Så bakades det bulla och ”gubbar” (pepparkakor). Det minns jag också när farfar brukade köpa åt oss nå bulla. Jag var en 7 år då. (Purmo. f. 1908. SLS 1299)

I det landsomfattande material, som Anne Aurasmaa-Hankaniemi penetrerat avtecknar sig tillverkningen av leksaker på följande sätt.

Ofta nämns att de äldre barnen, både syskon och släktingar eller grannar, gjorde leksaker åt de mindre. Enligt vissa belägg var det de äldre bröderna som gjorde de flesta leksakerna. Det var vanligen åt de minsta barnen som de vuxna gjorde ting, barn som ej ännu klarade av att göra leksaker, men när man växte till sig fick man göra leksakerna själv, även om man fick lära sig det. Männen gjorde hästar och kärror åt pojkarna, dockmöbler och kor åt flickorna. Av pärtor blev det i en hast dockor, djur eller segel. Ibland kunde man åt flickorna göra ledade dockor av trä. Mödrarna gjorde trasdockor och dockkläder, stundom sängkläder. Mödrarna kunde även hjälpa de små att ordna leken eller klippa pappersdockor. Pojkarna fick tygdjur och ärtpåsar.

Några fäder kunde bygga lekstugor åt sina barn, men det var de förmögna, medan fattiga fick nöja sig med att bygga kojor själva.

I gåva kunde man få leksaker som farbröder, tanter och gudföräldrar gjort och de var vanligen finare än de hemgjorda. En informant berättar att hon bytte bort sin sömmersketants dockkläder mot andra barns leksaker då hon ägde så mycket dockkläder. Av hantverkare kunde man enkom beställa leksaker, likaså av händiga grannar. Gunghästar köpte man på marknaderna. I en sagesmans hem gjorde man gunghästar för avsalu.

När det gäller **köpvarans** insteg synes återhållsamhet och sparsamhet ha inpräntats i barnen också genom leksakerna. ”Köpta leksaker var endast någon Låtantupp av sten som vi fick från Åbomarknan, eller en bleckplåtskallrå för de minsta. Flickor fick dockhuvvu från Åbo och sen sömas och plaggas det dockor av tyglappar hemma”, berättar en kvinna på Kökar f. 1900 (SLS 1040).

Följande belägg antyder de köpta leksakernas sällsynthet, man minns den första köpta saken som en viktig händelse:

Sen när man blev större då hade man av någon råkat få en gummiboll då lekte vi olika lekar med boll och spela stenar och eftersom man inte egde en enda docka heller så hittade man på att laga åt sig själv sådana, av tre stickor med granna lappar omkring och med dem lekte man skola, julfest och allt möjligt. När jag var 9 år fick jag min första verkliga docka av en tant, med porslinshuvud och henne kallade jag Ingeborg. (Mörskom. f. 1900. SLS 1040)

I en del hem hade man tillgång till Allers Familjejournal, en svensk veckotidning som började ges ut redan 1879. I denna tidning fanns ett rikt monteringsfärdigt material för leksakstillverkning. Allers klippdockor och tyska slott blev under 1900-talets första decennier omtyckta leksaker också hos åländska barn. — — — En man född 1905 i Föglö uppger att han till julklapp fått en plåtapa som klättrade uppför ett snöre och en man född 1908 i Finström säger att han likaså till julklapp fått en mekanisk tysk plåtleksak, i form av en gubbe som spelade biljard, när han var 3–5 år gammal.

Före 1920-talet verkar dock köpta leksaker vara sällsynta i den folkliga miljön på Åland. — — — I flera fall uppger man att fanns det någon finare köpt leksak i hemmet så placerades den som prydnadsföremål utom räckhåll för barnhänder. (Strandvik 1986, s. 78)

Som introduktörer för nya leksakstyper nämns i en del fall sommargästerna, men också vistelsen som krigsbarn i Sverige under senaste krig, blev för många den stora leksaksupplevelsen:

Jag fick en gång en lastbil. En häst hade vi med platta under, så stor häst att ett barn kunde sitta på den. Vi hade en gunghäst, gjord som en gungstol, troligen köpt. Vi gjorde snurror själva: av en träpinne med trissa av fanér. I skolan gjorde vi större snurror, var och en hade sin, man tävlade hur länge man fick den att gå. Snurror gjordes också av pappersbit uppträdd på käpp. Från harjakten hade man i behåll en träsnurra, "haraskrämmo". Visselpipor av rönn och sälk hade man. Av flokans stjälk gjorde man en vattenpump så att en rönnkäpp och en tygbit omkring stacks in i flokröret. Av kluvna rönn- och sälkäckor gjordes slungor, stenen sattes i den kluvna skåran och så slungade man. — I skolan spelade vi fotboll, ej hemma. "Filppo" slog man med bräda mot en vägg. — En drake gjordes av en ram av tunna rönnäckor mellan vilka spändes smörpapper. Det var i mitten av 1940-t. och sommargästerna kom med idén. (Sibbo. f. 1936. SLS 1393)

Jag hade en dockvagn i korgflätning. En liten nätt tvättbräda hade jag också. Pappa gjorde en magkälke åt mig under kriget, vid fronten i Syväri och skickade hem den. Som krigsbarn i Sverige (två och ett halvt år) fick jag ett litet dockhus. Jag har haft två lekstugor, den ena riktig, den andra av en grind (som krigsbarn i Skövde, Sverige). — Äldre syskon gjorde styltor åt oss och så höll vi tävlingar. Man hade högre och lägre styltor och försökte stiga över hinder. Cykla lärde jag mig i Sverige, på en herrecykel. Mamma hade en visselpipa av plåt som pappa gjort åt henne, att vissla hem oss med. Till födelsedan kunde man få litet bättre mat, men inga gåvor. (Degerby. f. 1939. SLS 1393)

Beläggen för köpvarans insteg från hela landet överensstämmer i huvudsak med de föregående uppgifterna. Den vanligaste köpta leksaken var på landsbygden ett dockhuvud. Åt pojkarna köptes ibland marknadsdjur. I början av seklet hörde köpta leksaker ännu främst till de förmögna stadsbarnen. Någon fin docka hade dock amerikafararna sänt hem. Nära städerna kom köpta saker i bruk tidigare än på den rena landsbygden. I allmänhet synes 1930-talet ha varit en brytningstid, ibland först tiden efter andra världskriget. En sådan sällsynthet som den köpta dockan kunde vara blott till påseende, ej som leksak.

Då landsborna vanligen köpte lergökar av gårdfarihandlare eller bollar på marknaden, kunde lärarens barn ha fina leksaker. En prästdotter från Viitasaari

berättar huru hon hade 40 dockor och en stor mängd köpta saker, trasdockor dög ej åt henne.

I städerna var köpleksaker vanliga, men förekomsten var socialt betingad. Leksaker hämtades från utlandet som gåva av släktingar, ogifta tanter och bekanta. Bland de fattigare stadsbarnen kom köpvaran i bruk på 1920- och 1930-talen. Det var då fråga om oansenliga mekaniska djur. (Aurasmaa-Hankaniemi 1985, s. 10)

Från en herrgård i östra Nyland berättas:

1897 hämtade min morbror som studerade i Berlin, en "underbar" docka, c. 40 cm med porslins huvud, blund-ögon och mörk brunt, riktigt hår. Den var mycket välklädd: utarbetade underkläder, ljusröd och vitrandig klänning, stråhatt, ljusgrå klädescape med sidenfodrad huva, strumpor och oxblodsfärgade, perforerade skor av tunt läder. "Pricken på i-et" var riktiga fingervantar i fin beigefärgad trikå. — Det hindrade dock inte att man i de lägre åren jämsides med alla "lyxdockor" tillfälligt gjorde sig en docka, t.ex. av en vedklabb, inlindad i en handduk, eller att man snodde ihop något större tygstycke till ett "lindebarn" o.dyl. — — — Mina lekkamrater här på landet hade nog mest trasdockor, eller någon anskrämlig "marknadsdocka" av papiermaché. — — — Gårdens barn hade rektangelformade kärror, hopslagna av brädstumpar med 2 el. 4 trätrissor till hjul. De drogs med en käpp med en tvärså på ändan. Och den användes ofta så väl för minsta lillan, som för trasdockan. (Strömfors. f. 1886. SLS 864)

En torpardotter från en herrgård, vars far var skomakare, berättar:

Vår sparkstötting var så stor och jag önskade som barn en egen sparkstötting. Så blev det jul och jag fick ingen sparkstötting, men pappa sa: "Din julklapp står därute" och då jag gick ut stod det ett par filstövlar på trappan. (Strömfors. f. 1900. SLS 1000)

Att köpvaran inte var någon självklarhet fick man lära sig i livets skola:

Här bodde en gammal fröken, som kallades "mamsell". Åt henne brukade pojkarna meta kattfisk och fick för det 5 eller 10 p. De slantarna sattes i sparbössan. En gång före jul, när pappa for till butiken, nära Esbo station fick Walter följa med. Han var kanske 6 år, och hade sin sparslant med. Handelsman visade då en chokladask som kostade 30 p. men gossen hade bara 25 p. Han bad då att få 5 p. av far men fick till svar: Man ska inte leva över sina tillgångar. Då köpte han en klocka att hänga i julgran för 25 p. Den finns kvar än och har hängt i julgran över 60 år och varje julafton när julgran kläddes påminde han om sitt julinköp. (Esbo. f. 1894. SLS 1040)

Till den första köpta leksaken kunde också den första stora sorgen hänföra sig:

Som lite större blev det för pojkarna trähästar som far snickrat och flickornas första dockor var en "lomp". Det var av en blöja ombunden och med en mössa på huvudet, det var en kär leksak. Sedan sydde mor trasdockor med kläder på. Om den första dockan jag fick med porslins huvud kan jag berätta. Mor var i fähuset, brasan brann i spiseln, jag skötte min docka som jag var mycket förtjust i och den behövde ju få se brasan och värma sig. Jag

sjöng åt henne ”hoppi dansi dockon min”, hon hoppade men slog huvudet mot spisstenen och krasch – huvudet sönder och det var den första stora sorg jag minns. (Jeppo. f. 1899. SLS 1040)

Det sista belägget ur tingens värld vittnar om det mångdimensionella i relationerna föremål – leksaker – barn:

Den första julen (1911, 9 mån.) flödade av julklappar, stora och fina, men barnet satt hela kvällen på golvet och lekte med favoritklappen, en liten enkel övervirkad boll, med en liten bjällra uti. Det är inte alltid det största och dyraste, som intresserar ett barn. (Strömfors. f. 1886. SLS 1040)

Bild- och bokvärlden. Lektidens slut

Den bildvärld allmogebarnen konfronterades med i början av 1900-talet uppfattades som helt skild från det de i övrigt sysslade med: arbetsuppgifter och leken däremellan. I främsta rummet synes böckerna ha uppfattats som ett medel att lära sig läsa, medan vi inte har några uppgifter om att de skulle ha inspirerat barnen till lek – vilket ofta omvittnas från borgerliga hem.

”Min första sagobok var ABC boken. Där förekom tuppen med pekstickan, karameller och karbasen samt många slags djur och deras ljud. Dem minns jag ännu”, säger en kvinna i Vörå f. 1896 (SLS 1040). Liknande erinringar kommer från flera håll: ”Den första boken med bilder, jag mins var ABC boken. Där fanns tuppen som kråmade sig så stolt. Lärde man sig snart orden och var snäll, fick man tuppverp t.ex. sviskon, russin, socker eller en kaka. Var man lat och olydig kunde man hitta vid tuppen några riskvistar, eller inget als. Det var knapt man hade ro att sova på morron för att kika om tuppen verpt” (Kumlinge. f. 1908. SLS 1040). Tydligen var också många hem totalt utan bilder och böcker, en sageskvinna i Munsala berättar att det fanns få sago- och bilderböcker före 1920. ”Det var till julen som det kunde komma ett julkort och det var en stor ära för den som fick leka med det, för till alla hem kom det ej” (f. 1901. SLS 1040). Också följande belägg vittnar om en värld som ännu inte öppnat sig för bilden, men där det muntliga berättandet spelade en desto större roll:

Kommer inte ihåg att det skulle ha funnits bilderböcker hos oss då vi voro små. Vi fingo titta på kort, jul- o. nyårskort, namnsdags o. födelsedagskort, hemma, samt i lekkamraternas hem. Så fick man titta på bilder i jultidningar m.m. Sagorna fick man vänta med till dess man själv kunde läsa dem. Mammans tid räckte inte till för att berätta eller läsa sagor för oss. En gång lovade en av mina äldsta bröder berätta en saga för mig och så började han: ’He va ein gangä ein gumma som hadd eit par blåa stråmpår ... Ja sku birätt om för de, bara du int blir argär. Blir du argär?’ Till det svarade jag naturligtvis: ’Nej int blir jag arg’. Då tog han om samma sak från början, det var att ’berätta om’. Det blev ingen fortsättning fastän jag så ivrigt väntade på den. – Vi hade ett fotografialbum där det fanns ett litet speleverk uti, vilket spelade två polkor. Det fick vi höra på då och då, när mamma hade tid med

oss, och det var ju någonting alldeles extra för oss småtingar. (Liljendal. f. 1912. SLS 1040)

Då jag var liten fanns inte några bilderböcker. Men mor kunde så mycket sagor. Hon satt och berättade då hon spann eller då hon satt i vävstolen, eller också sjöng hon. Hon kunde både roliga och sorgliga visor. — Vi fick läsa aftonbön och på söndagen läste mor ur en postilla, söndagens predikan. Då måste alla vara tysta och stilla. Ibland fick vi fara med till kyrkan. Vid 6 år måste vi börja läsa abc boken, sedan katekesen. Pojkarna måste bära in ved, flickorna sku lära sig diska och sopa. (Tenala. f. 1909. SLS 1040)

Flera berättare skildrar sagoförtäljandet utförligare än vad de har att berätta om bokvärlden:

Då man var en av de äldsta i kullen kunde ingen berätta sagor från boken förrän man blev karl själv att läsa, men farfar var nu mästare att berätta ett och annat från sin barndom. Han berättade hur han fick valla korna o. fåren för vargen, han berättade hur han såg nättjin (näcken) i träsket som badade sig o. en hel massa från djurvärlden, vi lyssnade nog andäktigt. När vi blev större med förstånd berättade han om sina resor som han reste mellan städer o. byar, hans marknadsresor ej att glömma. Hans berättelser etsades nog i minnet, — — — Farfar hade ingen sångröst men han sjöng ändå när han vaggade oss till söms, ja han kunde nog ta oss så många guttar vi var. — Det hörde till saken att man kunde läsa när man kom till småskolan. Far var ganska sträng med detta, man fick inte bli heidning, hedning. Jag skickades till faster som bodde 4 km. långt inne i skogen vid ett småbruk, hon lärde mig läsa o. tuppen i ABC-boken värpte flitigt. När jag kom hem till julen förhörde far mig från psalmboken, jag läste som en präst, varje söndag måste man läsa evangeliet o. det högt så att han hörde det. — När man kom till skolan var man stolt när man läste för fullt o. andra började stava sig framåt, en del lärde sig aldrig läsa flytande. Alla större högtider skulle man vara inne, det var läsning, alla böcker som fanns slukade jag, äldre bror började ett år tidigare i skolan, jag slukade hans böcker, själv ville han ej läsa han hade annat för sig. (Pyttis. f. 1898. SLS 1040)

Förr i skvaller timman berätta man sagor för barn. Man höll fast i den andras näsa. Och fråga: Vad gör snipen, svar: ligger i dike, vad gör han där, svar: värper ägg. Hur många ägg? Svar: skepporna fulla. Vad får hästen? Hö och hafra. Vad får prästen? Ost och bröd. Vad får jag? sa man en god karamell eller ett ruttigt ägg så då fick man klämma hårt den andras näsa. Det var roligt för barnen fast det kanske gjord sjukt.

En gåta: vart tog de kattkorne vägen du fick i går. Katten tog det. Vart for katten. Under kvarnen. Vart for kvarnen. Pigan mala. Vart for pigan. Klappa byke. Vart for byke. Sjön i sjön. Vart for sjön. Oxen drack. Vart for oxen. Klavan snörd. Vart for klavan. Smeden smida. Vart for smeden. Så vete. Vart for vete. Duvan plocka. Vart for duvan. Opp i skogen. Vart for skogen. Elden brände. Vart for elden. Vattnet släckte. Vart for vattnet. Under jorden. Vart for jorden. Opp i öster. Vart for öster. Opp i väster. Vart for väster. Opp i söder. Vart for söder. Opp i norr. Kyss mej i aktern så fick du en knorr. (Sjundeå. f. 1891. SLS 1040)

Inte heller i detta hem hade man några bilderböcker. En del sagesmän berättar att man såg böcker först då man kom i skolan:

Inte läste man just sagor för barnen. Först i skolåldern då man själv lärde sig läsa, men man sjöng för barnen. En visa som min mamma brukade sjunga och morfar lärde oss var:

'Kitta ba me köra vall/ körde ja ti mosafall/ tär va Kittans kuddon å stupa i keldon/ Sprang ja heim å seija/ tär sto Kitta å koka gröt å ba hon me skrap kreklon/ Så bränd ja opp men tungo/ så sprang ja ner ti salta sjön/ tär svala ja min tungo/ Så kom isen flytandist/ förd me yvi ti öde land/ tär så ja en lädu ti bör ryka/ tå börja ja å krypa/ när lädun börja brinna tå börja ja å springa/ Så sprang ja ti en bondes gård/ å tär va ingen hemma, bara en gamal gumma/ som satt i vrå å tugga blår å lärd sin dotro spinna/ Spinn, spinn dotro min, i moron kommer friarn den å dotron spann å tårana rann men alder kom te friarn fram/ förren ana åre me guldband i håre/ å ingen skjorta på låre' eller 'bikilapp på låre' sjöng man ibland. (Mörskom f. 1910. SLS 1040)

I religiöst färgade trakter byggdes barntraditionen upp med andaktslitteratur, som fallet var flerstädes i svenska Österbotten:

Småbarnen fick nog titta på bilder om man hade nån gammal bok med bilder. När jag var liten mins jag den bilden där Abraham hade bygd ett altare med ved åvan på och så var Isak åvan på veden och Isak skulle åfras åt Gud. Mamma uttydde bilden för mig och det tyckte jag var så hämskt så jag mins det än idag. Det var farmor som berätta sagor för mig om jättar och träll. Men hon tala om Jesus för mig och sjöng. Guds barn jag är 224 i sionsharpan och 98 i den gamla upplagan av sionsharpan. Som börjar så Det blir något i himlen för barnen att få och den sången sjöngs alltid vid barns begravningar för det är en märklig sång. (Vörå. f. 1899. SLS 1040)

Det fanns inte mycket av barnbilder eller sagoböcker i min barndom eller om inte det var råd att köpa, ibland brukade far rita åt oss. Vi hade svarta griffeltavlor som var till stor hjälp vid inläring av räkning o. skrivning. Det var far som hade haft förmånen att vara elev borta vid Anders Svedbergs skola, som kunde lära oss. Så köpte han åt oss Topeli sagor, sedan vi kunde läsa. En bilderbok jag fick var: Bilder ur Jesu liv. (Den har jag ännu). Det var ingen fast småskola då, utan läsningen skulle läras i hemmet. En ambulerande fanns, där vi gick 2–4 veckor varje vinter. Först måste man ju kunna läsa ty det var att besöka 'läsförhöret'. Vid första besöket var jag 6 år och syster 5 år. A.B.C. boken var vår första läsebok och i den värpte tuppen blott man var flitig. En tupp var avbildad på bokens sista blad. (Jeppo. f. 1899. SLS 1040)

Mycket sagor och berättelser lästes och mindre lärde sig att sitta o lyssna. På kvällarna lästes Fältskärns berättelser, Buffalo Bill och mycket annat. Då lyssnade de vuxna också. I min a.b.c. bok fanns ett rim för varje bokstav och en liten bild för varje. De bilderna lärde sig de mindre känna igen rätt fort fast de inte ännu kunde tala. Mor sjöng en massa visor var hon lärt dem vet jag ej. Från Naturens bok kunde hon utantill Djurens egenskaper. Hur Dion skapade människan, och många många fler. Om söndagarna hade vi alltid andra kläder och då läste hon predikan från Luthers huspostilla. Den var ibland väl lång, så det hände att de minsta somnade under tiden. – I abc boken fanns morgon och aftonböner, som man lärde sig. Så hade jag en bok med böner för varje dag. Jag vill minnas den hette Liten bönebok för barn. Allt detta lästes högt. (Esbo. f. 1894. SLS 1040)

I min barndom var det inte så mycket sagoböcker som nu, först då vi kom in i skolan, då blev vi bekanta med böcker som vår lärare skaffa åt oss. Vi

hade Sagoprinsen, Bland tomtar och troll och andra trevliga böcker och tidningar. Mor sjöng för oss. När vi blev större sjöng vi tillsammans med granngårdens barn. I min barndom levde alla så primitivt. Skolor fanns bara några. (Mörskom. f. 1900. SLS 1040)

Det kunde finnas aktiva bildningssträvanden på landet, i både privata hem och i föreningsrörelsens regi:

Pappa läste mycket och hade ett bokskåp fullt med böcker, vilka vi redan som små fingo ta om vi begärde lov och hanterade dem varsamt. Så blevo vi tidigt vana att värdera boken, hålla den ren, ej vika hörnen m.m. Farmor och faster hade roat sig med att lära mig läsa redan vid 5 års ålder och jag kunde därför nödtorftigt förklara bilderna för småsyskonen. Topelius vackra sagor minns jag mest från min tidigaste barndom och jag tycker om dem ännu. Pappa gav en bok till julklapp varje år och den första jag minns hette Lilla blåöga, den hade vita pärmar, bilden av en flicka på. Sen hade jag bl.a. Bland tomtar och troll. Vår hjärtegoda faster läste sagor för oss om kvällen, då vi inte ännu själv kunde läsa. Jag tror inte att det var i så många hem där det lästes sagor och berättelser för barnen, men seden att sjunga visor var nog ganska allmän. (Strömfors. f. 1904. SLS 1040)

Berättaren skildrar också hur läsningen sköttes vid sidan av barnarbetet:

Det var inte ofta man hade tid med barnet förutom den skötsel det behövde, men det var allmänt att vagga det till söms. Mamma stod ofta på knä vid vaggan då hon ammade barnet och då somnade det tillika. Men några barn måste vaggas länge och som älst kom jag nog att få vagga från det jag fick vaggan att röras och då jag gick i skola i samband med läxläsningen. Men genom att binda ett snöre i handtaget på vaggans ände och dra i det kunde man hålla vaggan i gång tillika med andra sysslor. Att trampa spinnrocken med ena foten och vagga med den andra var också vanligt. (Strömfors. f. 1904. SLS 1040)

Sago- och barnböcker (begagnade) fick man någon gång från föräldrarnas fiskkunder vid fiskmarknaden i Helsingfors. De lästes nog flitigt av de barn som hunnit lära sig läsa. Från folkskolans början år 1900 bildades och samlades ett bibliotek på folkskolan. Böckerna hade givits av bildningsvänner i H:fors och Åbo. Skolbarnen lånade och läste. En bok hette: Svenska folksagor. Den lästes flitigt av alla skolflickor och innehöll väl de flesta av världslitteraturens berömda sagor, ty stilen var fin och boken tjock. Så fanns Topelius alla delar av Läsning för barn. – Mor kunde många visor och sånger: 'Pigan i Pommern, Hjalmar och Hulda, om Alonso den tappre och Imogine den sköna, och många, många fler som satte barnfantasin i gång. (Kökar. f. 1897. SLS 1040)

I mitt hem fanns en gammal bibel med bilder uti. Den var det käraste nöjet, då man fick lov att titta i den. Mormor berättade ofta om vad alla bilder betydde. Min första sagobok var en liten tunn historia som hette 'Prinsessan Gull'. Den stavade jag genom så många gånger så den snart var uppläst. Oftast var det mormor eller farmor i hemmen som berättade sagor för barnen. Det var både om tomtar och troll, om skogsbärigubben och gubben i stubben. Häxor och skogsrån. Skogsjungfrun och gubben i träsket. Gubben som bodde i forsen och mycket annat. (Tenala. f. 1925. SLS 1040)

Förändringens tid i allmogehemmen avspeglar sig i skildringen från Lassfolk by i Purmo, svenska Österbotten:

Böcker fanns inga andra för barnen än ABC-boken. Men i Boken om vårt land, Naturens bok och Fänrik Ståls sägner blev man förtrogen med bilder. Äldre syskon kunde köpa bilderböcker åt oss, t.ex. en syster som for och tjänade till Gamlakarleby (gäller barndom i Terjärv). Pappa var en resa av och an till Amerika och köpte där en 'storbibel', med fina bilder i svart-vitt och färg och mässingsspännen. Det var mycket bilder. Färgbilderna hade sidenpapper som skydd. I den fick vi titta men en vuxen person vände bladen. Läsa lärde man sig i den ambulatoriska skolan. Vid 11 år började man i folkskolan och **då var lektiden slut**, sedan fick man börja läsa läxor. Vi lekte nog med dockor längre, bara ingen såg, ingen från granngårdarna. – Vi klippte allt möjligt av papper. Äldre bröder satte skuggbilder med händerna, pappa var också skicklig, han laga hare och fåglar. Så spela vi dammspel som vi gjorde själva, rutade ett papper. Man skulle själv hitta på allt. (Purmo. f. 1903, 1908. SLS 1299)

De sista beläggen om bok- och bildvärlden gäller lärar- och handlande- och herrgårdsmiljö.

Hemma i mitt hem på Tjudö skola fanns naturligtvis många böcker, både egna barnböcker, skolböcker och de "fina" lockande böckerna i fars bokskåp. Far läste sagor för oss och mor sjöng. (Finström. f. 1902. SLS 1040)

Bilderböcker var särskilt omtyckta gåvor. Sagoböcker lånades från folkskolans nyvunna bibliotek och lästes högt av större syskon om och om igen varje år. Där fanns Bröderna Grimms sagor, Onkel Toms stuga, Aladdins underbara lampa, Pomppeliposs med långa näsan, Gullivers underbara resor, Askungen, Tummelisa, Dummerjöns, Kejsarens nya kläder, Flickan med savelstickorna, Prinsessan på ärten och Den fula ankungen. På kvällarna berättades sagor av dem som läst Boken om vårt land, Naturens bok och andra böcker. De sägner som stannat särskilt i minnet är historierna om Hölmöläborna, om jättarna som byggde stenkyrkor och jätten som lappade skor på kyrktaket med becktråd, som fångade bonden och kärran upp på taket där jätten med hammaren gjorde en klump av dem i skosömnen. (Borgå. f. 1906. SLS 1040)

I min barndom fanns främst bland bilder- och sagoböcker "Drummelpetter", Anderséns och Topelius' sagor m.fl., och min dotter (f. 1911) hade, utom de nämnda, Elsa Beskows samtliga bilderböcker. – Det kom ej i fråga att barnet skulle får riva och smutsa sina böcker. En fullvuxen vände bladen, läste och berättade. — Landsbarnen hade nog inte så många bilderböcker. Gamla illustrerade tidningar, där bilder fick klippas ut, var dem nog. (Strömfors. f. 1886. SLS 1040)

Om 1930-talets tillgång på pappersvaror i allmogehem berättar två medlemmar av Storkärrsgillet om sin barndom:

Vi fick inga böcker som barn. Vi lånade från skolan, t.ex. Onkel Toms stuga. Fältskärns berättelser läste man i skolan. Fänrik Ståls sägner läste vi utantill, likaså katekesen och biblisk historia. – I skolan fick man glansbil-

der, av kamraterna som man bytte med. – Till skolavslutningen sydde vi dräkter av papper, också morsdagsfest hade vi i skolan, man uppträdde som blåklocka m.m. Pikku Matti och farfars byxor, Koka gryta, spelade vi. Först i skolan fick man färger och kriterior. Av tändsticksaskar kunde man göra en byrå. – När det var regnigt väder blåste vi såpbubblor inne med pappas tobaksholk. "Spratelbisar" och "pusselspel" hade vi, pusselspel fick man av herrskapet på Jackarby gård. Man kunde också säga ut pusselspel av trä, bilden fick man från någon veckotidning. Det gjordes om vintern. (Borgå. f. 1928. SLS 1393)

Till julen fick jag alltid sagoböcker, t.ex. Topelius Läsning för barn. – I folkskolan ordnade Lilli Forss-Nordström höstfest och pengarna som kom in användes att köpa böcker för till skolan. I skolbiblioteket var flick- och pojkböckerna för sig. När man läst alla flickböcker började man låna pojkböckerna. Man läste också mera dikter förr än nu, utantill. – På kvällarna hemma ritade vi julkort och pappersdockor. (Esbo. f. 1924. SLS 1393)

Det sista som hade stänk av barndom var utklädselupptågen som förekom i svenska Österbotten: pingstbrudarna och lappbrudskalasen. Men även om en flicka kunde fungera som brud, var dessa tillställningar dock redan ett ungdomsnöje, till dem hörde både insamling av pengar och dans.¹⁰

2. Halvurbana miljöer – hamn- och stationssamhällen

Ur en skärgårdspojkes minnen

Här meddelas först ett längre utdrag ur en pojkes minnen från den åboländska skärgården under 1910-talet. Det är en sjöfartsbygd med rörlig befolkning och delvis annan livsstil än i den självhushållande bondebygden. Detta har också satt sin prägel på barnens värld. Trakten är Lammala by i Västanfjärd på Kimitoön. Sagesmannan, f. 1905, berättar om barndomshemmet som låg bland sjökaptens- och kofferdiskeppargårdar, fadern hade försökt sig på lanthandel men skötte sedan kommunens mest skilda ärenden, modern förtjänade genom att sticka kläder på maskin hemma.

– – – Mitt barndomshem var inte stort. Huset bestod av två rum och kök, och vi bodde för det mesta i köket. Det större rummet var indelat så, att pappa, som första tiden under sitt äktenskap innehade en lanthandel, hade butiken i en del av rummet. Butikstiden tog emellertid snart slut, pappa var nog ingen affärsman. När han sedan blev kommunens tjänsteman ersattes butiksutrymmet av kommunalrummet, den övriga delen av rummet var familjens finrum, och hade t.o.m. någotslags korkmatta på golvet. Vägarna var tapetserade och i fönstren hängde spetsgardiner. Där stod också en mjuk soffa, en stor klaffbyrå och en gungstol. Pappa hade dessutom sitt

eget skrivbord med tillhörande stol. På en av väggarna hängde en tavla, föreställande en liten naken pojke, som låg och sparkade. I det andra rummet, som var mycket litet, fanns en hög, hopbäddad säng med bolster och sängkläder. Där fanns också husets bokhylla, där pappa förvarade alla årgångar av Svenska Folkskolans Vänners kalender och "Finland i nittonde seklet", som han fått av Västanfjärds ungdomsförening en namnsdag i början av seklet. Vad där fanns för andra böcker minns jag inte. I huset fanns bara en kakelugn och det kändes ofta väldigt kallt om vintern. Vattnet i ämbaret, som stod i ena köksknuten, var ofta fruset om mornarna.

Vi sov alla i köket. Mamma och pappa hade sin utdragssoffa med lock, och min bror och jag sov i en annan likadan. Inte hade vi dubbla lakan, ett lakan under oss var nog bra, och täcket drog vi över oss sådant det var. Nattskjorta och pyjamas visste man inte ens om på den tiden.

Det fanns en stor spis i köket och veden stacks in från sidan, lucka saknades helt. Bakom spisen var bakugnen. Golvet i köket hade stora breda tilljor. Vi åt vid ett skåp vid fönstret. Så fanns det också en stor vedlåda i köket och på golvet hade vi trasmattor. Oljelampor fanns i alla rum och en extra lampa stod på pappas skrivbord. — — —

Från husets lilla farstu kom man in i köket, men kunde också kliva upp till vinden. Där sov vi pojkar om somrarna. En väldigt grov stock, husets ås, gick genom hela vinden. Där uppe fanns också en mangel, som var fylld med stora stenar, det var bara att skuffa miraklet fram och tillbaka under manglingen. — — —

Som kommunens man fick pappa många sysslor. Han var brandsyningsman, auktionsmäklare, folkförsörjningschef, kommunalnämndens ordförande, sekreterare och skattmästare, medlem i hälsovårdsnämnden och indrivare av församlingens kyrkoskatter. Han skötte också bouppteckningarna i byn, och var den tidens socialarbetare. Barn, som lämnades ensamma vid föräldrarnas död, utplanterades ofta i bondgårdarna, och där fick far säkert vara förmedlare många gånger. En gosse, som han sålunda utsett hem för, kom senare i livet i min väg ombord på ett fartyg, — — — och bitterheten över pappas tilltag fanns ännu så kraftigt inom denna unga man, så jag fick på käften för pappas skull. — — —

Vi hade uthus också på gården, det skall jag väl berätta om. Där fanns ett vedlider och en bod, där vi förvarade kött- och fisktunnorna. På gården fanns också en källare av sten, där potatisen och morötterna lagrades. Ovanpå källaren fanns en avdelning för höet. I backen ovanför huset stod ladugården, där en ko rymdes, andra hälften av ladugården beboddes av grisen och där logerade också hönsen och kaninerna. Skithuset var uppfört vid ändan av ladugården. Som papper använde vi Åbo underrättelser. Detta lilla hus stod tidigare vägg i vägg med boden, men på grund av sin oangämma lukt förflyttades det. Det blev då längre väg att gå vid uträttandet av nödiga behov, och det var ruskigt att gå dit om hösten. Pappa stod på trappan med en lykta i handen och väntade på oss. Kissa kunde man göra vid förstukvisten, men så växte där heller aldrig något grönt gräs.

Om lekarna berättas:

Vid sidan av gårdsplanen fanns ett högt berg med ståtliga furor. Där uppe på berget befann vi oss ofta. En gång byggde vi en koja uppe bland tallgrenarna och när vi sedan blev förargade på pappa beslöt vi oss för att sova där och låta gubben vara ensam hemma. En brödkant tog vi med oss för att stil-

la eventuell hunger. Men så började det blåsa och det susade så otäckt i tallkronorna, så vi fann det bäst att krypa ner igen och smyga oss in till vår utdragssoffa. Ibland satte vi upp eld på berget, där fanns ju gott om kottar, som brann bra, så stekte vi potatis i askan.

Men en gång fick vi för oss att vi skulle skala barken av tallstammarna, men då fick vi veta hut av Stuten / bonden på vars mark man bodde/.

Om pojkarnas klädsel berättar sagesmannen:

Hur tror du att jag gick klädd på den tiden? Jo, jag hade korta byxor och mollskinnsjacka med en stor barmficka, där skolböckerna rymdes. Jag hade långa ullstrumpor och högskaftade kängor, som var hemsydda hos en skomakare i Illo. Kängorna snördes korsvis med läderremmar över vad vi kallade "snallar". Men så fort snön smalt om våren kastade vi kängor och strumpor och sprang barfota. Och vi hade både halshugg och kråkhackor på fötter och ben. När det var vinter satte man in uppvärmd havre i kängorna över natten, så var de varma och torra om mornarna. Jag minns, att när gamla värdinnan på Labbas dog, var jag iförd en ljus sjömanskostym. Och engång hade jag en röd tröja på mej då jag gick till ambulatoriska småskolan och kände då för första gången flickornas beundran över min personliga charm.

Det är skoltiden som mest synes ha etsat sig i minnet:

Om vintern åkte vi ofta till skolan på skidor, som vi hade gjort själv, och vi använde då bara en stav. Vi kunde ta vägen över Västansfjärden till Kälkestad skola, men om hösten, så länge det var öppet vatten, rodde vi dit. Då det var riktigt dåligt väder hade vi lång väg att gå runt viken. Det kunde väl hända att vi då gick in till Stus för att snålas på skjuts till skolan, gårdens egna barn åkte dit med häst och kärra. Men gubben på Stus sa:

"Lagin er iväg bara pojkar", och det var bara att pallra iväg. Då kändes det nog bittert i det lilla pojkhjärtat, och näven knöts väl i byxfickan, när storböndernas skolskjutsar körde om en på den våta landsvägen.

Tiden i folkskolan skall jag berätta mera om, men före det gick jag i ambulatorisk småskola i olika bondgårdar. Det var både hos Storbergs och i Västansvik gård, där jag också var inkvarterad. Jag gick i Norrgård och Gräggnäs gårds bagarstuga och också i Sundvik i en sju veckors skola. Min lärarinna var "Pipplon", — — — hennes syster var riktig folkskollärlarinna, och senare lär också "Pipplon" ha gått i något seminarium. Hon hade en släkt med djupa rötter i Evangelirörelsen.

Till skolan bar jag min griffeltavla. Vi lärde oss alfabetet, skrivning, religion, innanläsning och räkning. Katekesen skulle man läsa mycket, ja det blev så mycket, att farsan ansåg sig vara tvungen att skriva brev till "Pipplon" med önskan om att inte katekesen skulle gå före andra, viktigare skolämnen. Det hjälpte en smula, men hon var inte glad precis. Ingen av oss pojkar likade "Pipplon", och ofta fick jag stå i skamvrån för mina upptåg i hennes skola. En gång kom hon oväntat på ett besök till oss, farsgubben satt vid sitt skrivbord och skrev, min bror och jag satt på golvet och spelade kort. Längre efteråt fick jag höra om den felaktiga fostran vi fick därhemma.

Upptåg och pojkestreck hörde till vardagen och de vuxnas attityd till barn var av rannsakande karaktär:

Under skoltiden i Sundvik fyllde några pojkar och jag en brunn med stenar, och måste plocka upp dem allesamman. En gång fick vi av "Pipplon" höra vad vår frid tillhörde när vi härjade i en sandgrop, och gungade våldsam i de unga tallarna vid sandgropens kant. Tallarna vajade och sviktade oroväckande. "Pipplon" företog en gång en undersökning av vad vi hade i byxfickorna. De stora pojkarnas förråd var säkert chockerande för den prydade lärarinnan, men den gången hade jag bara ett fabriksmärke från ett virkgarnsnystan att visa upp.

Då min mor dog var jag ännu inte åtta år, och minnet av henne har blivit ganska diffust genom åren.

Det var en kväll i vårdagjämningen som jag kom vandrande från Labbis. I vägskalet kom drängen på Stus körande. Han frågade om jag var på väg hem och ville åka med honom. Han hade visserligen en likkista på kärran, den hade han troligen avhämtat hos kyrkvaktmästaren, som hade sådana till salu. Jag klev upp på kärran, och under färden frågade han om jag visste vems kista det var. Det hade jag ju ingen aning om förrän det kom fram att det var min egen mamma, som skulle läggas i den. Vad jag tänkte om den saken minns jag inte, troligen begrep jag inte alls vad det var fråga om. Inte minns jag heller hur det var när mamma begrovs. — — —

Efter moderns död sköttes hushållet av gudmor Ida som var änka och flyttade in i det ena lilla rummet. Kreaturen gjorde man sig av med, pojkarna fick hjälpa till med anskaffningen av föda.

Tingmjölken fick vi från Stus, det var vi pojkar som skulle avhämta den. Om somrarna gick vi och om vintrarna hade vi mjölkkannan dinglande på sparkstöttingens handtag. När det var fint kälkföre var det bara att stå på medarna i den långa utförsbacken från Stus till oss.

Det hände förstås ibland att mjölken skvalpade ur kannan i den hårda farten. Men innehållet i kannan kunde också minska på annat sätt. När vi var törstiga, tog vi bara en klunk ur den. Det visste inte pappa om, och han klagade för Stuten att mjölken var knappt mätt. Stuten var en rättskaffens karl och han sa, att visserligen fick vi mjölken till ett billigt pris, men nog skulle måttet ändå hålla, han skulle tala med dejorna. De måste nog fylla kannan så som överenskommet var. Vi blev fast en gång, när man fann brödsmulor på kannans botten. Den gången hade vi tydligen varit både törstiga och hungriga.

Pojkarnas roll i mathushållningen framgår i synnerhet ur berättelserna om fisket.

Två liter mjölk om dagen och en halv kilo smör i veckan var inte stora mängder, då det fanns två hungriga pojkar i huset. Senare kunde vi få skummjölk från Stus, nästan så mycket vi ville ha, jag tror att vi fick den gratis. Pappa fick ofta mjöl och gryn av bönderna då han hjälpte dem med något skrivarbete. Kött köpte vi av en slaktare, som åkte vägen fram med varorna i sin kärra. Men fisken fångade vi själva. Det var minnesrika färder, de vi gjorde med pappa i båt under ljusa sommarnätter.

Vi rodde ut till Måsholmarna eller till Kalvholmen i Västankvissundet och lade ut långreven i skymningen. Så vittjade vi den senare på kvällen och kokade abborrar och potatis på stranden. Som krydda använde vi gräslök, som vi hittade på bergsknallarna.

Så sov vi i en skreva med löv och kvistar under oss, och gamla täcken och rockar över oss. Båtseglet hade vi till skydd för myggorna. Tidigt på morgonen tog vi upp långreven och fyllde våra ämbaren med fångsten. Ål fick vi ofta i Västanviken, och jag minns att pappa oftast skar sig, då han skulle få den. Ålen stekte vi, men jag var aldrig förjust i den. Gädda och gös kokade vi, men abborrar, och mest braxen, saltades ned i tunnor. Också torsken insaltades, i början av december skulle den sedan urvattnas och lutades till lutfisk. Under röt månaden saltade vi aldrig in fisk för vinterbehov.

— — Så fort isarna gick om våren lade vi ut näten utanför Timmernäset och då fick vi massor av stinna isbraxnar. Och när rågen blommade kom lekbraxen, det bara kokade i vattnet, så mycket fanns det av dem. Vi rodde runt och pappa drog upp fisken med hån, ibland rodde vi så länge, att vi nästan somnade vid årorna. — — —

Ibland sökte vi rätt på doppingbon och fann ägg, som vi kunde använda i matlagning. Måntro vi inte stekte plättar vid sådana tillfällen. Men en gång fick vi en mås på långreven i Galtarbyviken. Vi måste ta livet av den, ty den hade svalt både löja och krok. Det var en fin mås, och vi tyckte den var värd att bevaras. Vi tog ur den det mesta och fyllde den med allehanda malörter och placerade den sedan på kakelugnen i kammaren. Men det var högsommar och varmt och jättestora blå flugor började visa intresse för vår mås. Då ingrep pappa och kastade ut vår dyrgrip och vi fick en hel del morkakor för vårt tilltag. — — —

Om julfirandet berättar sagesmannen följande:

Ida bakade pepparkakor till julen, vi prydde julgranen med dem, och hängde också äpplen i granen. Efter jul fick vi äta upp grannlåterna. Julgranskonfekter prydde också vår gran, men redan första året hade vi tömt dem på det söta innehållet och senare var det bara träbitar innanför det granna pappret, men de såg riktiga ut ändå. I granen hade vi också glitter, flaggor och ljus. Högst uppe i toppen fanns en prydnad, som jag inte sett senare i livet. Det var en glasboll på hylsa, bollen hade en spira, där små klockor hängde, och de ringde så sprött i draget. — — —

Helgerna var för oss ett begrepp, då man åt och drack litet bättre än annars. Medan mamma levde, måste vi ibland på söndagarna sitta stilla och lyssna på henne, då hon läste ur Bibeln eller någon postilla. Det var nog hon som lärde oss aftonbönen, den, som jag ännu i dag läser varje kväll. Men pappa var inte mycket för kyrkliga ting, åtminstone lät han oss aldrig ana ett sådant intresse. Vi var nog med om den tidiga julottan i kyrkan på julmorgonen, satt där uppe på läktaren med andra bångstyriga ungar, men jag har inget minne av att pappa skulle ha varit med.

Nu undrar du säkert om julklapparna var helt obekanta saker för oss, men så var det nu inte. Trots att det nästan varje jul vankades en fällkniv eller en ficklampa, överraskade pappa oss en jul med var sin sparkkälke, som vi hade nytta och nöje av många år. En jul glömde han totalt bort att han köpt små horn, som gav ifrån sig en enda ton, och som hade en påse pulgryn fastsatta vid hornmyningen. Vi fick dem julannandagen. Litet pengar fick vi också att köpa julklappar för, och vad skulle vi hitta på åt pappa om inte cigarretter. Det fanns några askar Työmies i vårt julpaket. Inte hade vi ens tid att vänta till julaftonen, redan tidigt på eftermiddagen slängde vi in pake- tet till honom, där han satt vid sitt skrivbord. Han måste säkert stiga upp

och plocka upp sitt julpaket från golvet. Någon gång var vi faktiskt så förnåma, att vi hade julklapparna under granen, som stod i finrummet.

En gång hade pappa, som ofta var aktionsskrivare, inköpt en hyvelbänk åt oss. Han sade inte något till oss, vi fann senare hyvelbänken på källarvinden. Att vi skulle ha fått gåvor till våra födelsedagar, minns jag ej. Om det i så fall var kläder vi fick, är det ju naturligt att jag glömt.

Om pojksysselsättningen smygrökning har sagesmannen levande minnen:

Det där med pappas cigaretter skulle ju bli ett problem för oss, såsom det säkert har varit för alla pojkar. Jag stal hans cigaretter, och den stulna, förbjudna tobaken hade jag gömt under farstukvisten. Där fanns också alla hemgjorda pipor. Vi var nog ett gäng, som tillverkade sådana, och det var nog säkert Klas som var mästare i att göra piporna. Vår skattkammare under förstukvisten blev uppdagad av Ida, vårt lager återställde hon till den rätte ägaren. Vi gick och väntade på att grälorna skulle komma, men farsan sa aldrig någonting, och sedan var det inte så roligt längre.

En gång, då jag knyckt cigaretter, var det nu sedan Työmies, Majakka eller Punkaharju, gick jag och rökte på landsvägen mellan Stus och oss. Men o. fasa, vem kom emot mig om inte Stuten själv. Jag hade ingen annan råd än att stoppa fimpen i byxfickan. Kanske gubben sett mitt tilltag, han var ovanligt vänlig och pratsam. Man hade nog en sådan respekt för honom, så man smet inte undan, då han tilltalade en. Jag kände hur det började bränna i fickan, och gärna hade jag sprungit min kos, men gubbtjuven, han stod där bara helt lugnt och pratade. Säkert blev det ett bussigt håll i byxfickan och en brännblåsa i skinnet, medan vi stod där på landsvägen.

En annan gång satt ett helt gäng på udden mitt emot Timmernäset. Det var Tor och jag och Klas och Kalle. Vi rökte så mycket vi orkade och spelade kort. Men från ett fönster såg man rök stiga upp bakom enrisbuskarna och man sände dottern Rosa för att se efter om elden var lös någonstans. Rosa såg oss, men fick en skarp varning och hot om stryk om hon inte skulle hålla käft.

Där ute på näset brukade vi också spela "stick" om flickor, och den, som fick Kalles syster, som var rysligt ful som barn, han hade sämsta potten. Sommaren var en härlig tid, då gjorde vi vad vi ville, och ingen höll riktigt reda på vad vi hade för oss. Mest höll vi till just vid Timmernäset, där vi simmade och lekte. Någon snäll tant hade sytt åt oss simbyxor av gult tyg, de utgjorde hela vår vardagsdress. Trots att vi hade brödbitar med oss, var vi nog ofta väldigt hungriga, men vi hade liksom inte tid att springa hem för att äta. Om vårt bröd var riktigt hårda knallar, blötte vi dem i sjövattnen, och det smakade riktigt bra. Det var ingen, som jagade oss där om man nu inte tar den argsinta hästen Germund i beaktande. Han gick lös där på näset, ibland kom han frustande efter oss med öronen bak i nacken.

En aning om de kommande oroliga tiderna fick pojkarna då ryska soldater inkvarterades i trakten under första världskriget.

Ryssarna är ju genom tiderna kända för att vara barnkära, så var också dessa. Vi fick sitta på hästryggen, då man förde djuren att vattnas, och soldaterna gav oss jättestora sockerbitar, som var både söta och goda. Men ändå kände vi i våra hjärtan att de var inkräktare, att vi tyckte väldigt illa

om dem. Inte störde de så mycket, men en gång bröt sig två soldater in i mejeriet där de stal mängder av ost. De blev dock fasttagna. — — — Från andra orter kom också flickor på besök, troligen var de hemma i Dalsbruk. De kom för att råka ryska soldater, det visste vi, och när vi såg dem på vägen, sprang vi på behörigt avstånd och ropade efter dem: "rysshonor, rysshonor"! Vi visste väl knappast vad det riktigt innebar. Att de inte var glada över våra välkomsthälsningar syntes nog på deras knutna nävar, och visst försökte de förfölja oss, men vi var allt snabbare.

Pojkarnas förtjänstmöjligheter inskränkte sig till kråkjakt:

Pappa skulle av kommunens pengar utbetala skottpenning på skadedjuren, närmast då för kråkor. Mest var det småpojkar, som utnyttjade denna möjlighet att förtjäna en extra slant. Man fick 25 penni för ett par kråkfötter och 15 penni för ett kråkägg. Nog fanns det sådana, som kom med skatägg, men den gubben gick inte. Pappa grävde sedan ner de betalda äggen och fötterna bakom uthusen. En gång försökte jag lura farsan och kom med ett ägg, som inte blivit så väl gömt i dyngan, och väntade mig den utlovade belöningen. Pappa frågade dock genast var jag funnit ägget, och jag fann i hastigheten inte på något annat svar, än att en stor fågel flugit över mig och så hade den tappat ägget, som den bar i näbben. "Inte kan jag betala ut skottpenning på sådana ägg", sa pappa, och så var den saken avgjord.

Men nog var vi många gånger på jakt efter kråkbon och förtjänade ärligt betalningen för funna ägg: På fanstyg försökte vi också plundra trastbon, men det gjorde man sällan ostraffad. I blåbärstider fick man välriktad trastskit på sig, och det försvann inte i första hast. — — — Blodiglar fanns det gott om i Billböle träsk och vi samlade dem i flaskor. Så tittade vi på dem, då de simmade i sitt fängelse.

Barnens förhållande till djuren avtecknas också i följande berättelser:

I Billböle låg en liten stuga, där "Burgumman" bodde. I huset fanns bara ett rum, och maten tillredde hon i en gryta, som hängde i en krok över den öppna spisen. Det märkvärdigaste med stugan var dock dörren, som var tvådelad likt en skansdörr. Så om någon knackade på, öppnade "Burgumman" bara den övre dörrhalvan och tittade ut. Gumman hade också en katt, som vi kallade "Sirvisibub". Det var en jättestor kollikatt, som ofta var i slagsmål och därför hade alldeles trasiga öron. Vi var inte så snälla mot katten, kastade sten efter den, och det var ju inte vackert gjort. — — —

Bäst kände vi dock våra kaniner och deras vanor. Vi kunde ha massor av dem ibland, då de ynglat av sig. En gång bröt dock räven in sig i deras logemente, och han dödade många av dem. Vi åt nog kaninkött också, men tyckte aldrig det var gott, kanske för att de varit våra vänner. Vi kunde också flå dem och bereda skinnet. Längre gick vi iklädda kaninskinnsmössor, som en gammal gubbe i Jakobsberg gjort åt oss.

Till slut erinrar sig sagesmannen de farliga eller riskfyllda tilltag pojkarna sysslade med, företag som gav spänning åt vardagen:

Men vi hade också verkligt farliga bestyr för oss. Till dessa hörde användandet av det eftertraktade bomullskrutet. Minor drev i land i skärgår-

den, och i bl.a. Hitis avminerade man dem, och använde sig av innehållet. Hur det kom i småpojknas händer i våra trakter kan man ju undra över, men det fanns dock allmänt. Vi stoppade in krutet i tomma patronhylsor, och bultade fast mynningen. Så gjorde vi upp eld på Timmernäset och kastade patronerna i brasan. De exploderade med väldiga knallar, men före det hade vi sökt skydd bakom stenar och träd. En dag kom också Nisse och han hade otur. Hylsan, som han bearbetade exploderade i hans hand. Det uppstod väldiga köttår, och han sprang hem, vi andra stack hastigt vår kos. Tre gubbar rodde vår skadade kamrat till läkaren i Dalsbruk, och Nisse klarade sig underligt nog med alla fingrar i behåll. Farsgubben fick nys om saken och tog oss i förhör. Vi var oppkäftiga och försvarade oss med att vi inte bett Nisse komma dit. Men far tog eld den gången och sa: "Tigin pojkar, om ni e' oppkäftiga till på köpet så får ni stryk".

Klas hade en jättefin, tvåpipig mynningsladdare, som han använde bomullskrut till. Det var slut på finheten den gången alltsammans exploderade och han själv blev översållad av sin bössas alla smådelar, som tur var kom han undan med ögonen i behåll.

Hemma hade vi också en gammal mynningsladdare. Vi band fast den i ett träd och laddade också vi med bomullskrut. För säkerhets skull hade vi en bandstump fästad vid avtryckaren och stod själva bakom ett träd, när det small. Så hände det sig slutligen, att då vi drog i bandet, hela tändstiftet lossnade och for upp i skyn. Som tur var höll vår skyddsplats också den gången.

— — —

Någonstans ifrån fick vi också kanonkrut, som var tumtjocka rör, ungefär en fot långa. Vi satte eld i vardera ändan av krutet; och det sprakade och fräste och for som en orm i gräset, det var bara att akta fötterna. Förrän vi kom över det härliga bomullskrutet, åstadkom vi knallar på följande sätt: vi fyllde rörstumpar med vatten, och bultade in tråklossar i rörets båda ändor, riktigt hårt och tätt pluggade vi in träet. Så lade vi rören i elden, och då vattnet i dem började koka, slog tapparna ut med hårda smällar.

Också vintersysselsättningarna kunde vara farliga äventyr:

Helt utan risker var inte heller vinteridrott. Då det var blankis på Västanfjärden, skrann vi med uppspända segel. Om det då var något till vind, bar det undan så införbankat. Det var bara att passa upp för råkar, en liten snöhög kunde ge upphov till en farlig kullerbytta. Skridskorna gjordes av t.ex. sågblad fastsatta i tråklossar, som bands under foten med remmar och snören. Pojken på Stus hade fått riktiga skridskor, som kunde fästas under klacken, också någotslags bronsskridskor förekom.

Slängkälke åkte vi ibland på Lammalaviken. En påle höggs ned i isen, och en lång stång bands fast över denna. I ena ändan av stången skuffade en hop pojkar kälken, som var fastsatt i dess andra ända. Oftast var det en stolpkälke eller en vattukälke, som användes. På fastlagstisdagen var vi alltid ute och skrann, om vädret tillät. Men vi åkte också, hela gänget, med sparkkälke genom byarna, och smärre slagsmål förekom ibland.

Av mindre farliga företag minns jag att vi ibland på julannandagen satte masker för ansiktet och gick omkring i byarna och sjöng: "Staffan var en stalleträng". Om de andra i gänget hade lika god sångröst som jag hade, så var det nog mera en plåga än ett nöje att lyssna på oss, och antagligen kom belöningen — en vetebullskiva — ganska fort för att vi skulle sluta upp med vårt bölande.

Jag minns inte huru vanligt det egentligen var att sjunga på julannandagen i Västanfjärdsbyarna.

Såsom flerstädes ovan framgått, gestaltades pojklivet i mycket efter de möjligheter miljön erbjöd. Det sista belägget för pojkarnas aktiviteter präglas av sjöfarten:

I Västanfjärd har det genom tiderna byggts många segelfartyg, det har funnits större och mindre varv i Pörtsnäs, Sundvik och Gräggnäs. Själv var jag i tillfälle att se tremastade slättopparen Fortuna sjösättas i Gräggnäs. Hon var ett av de största fartygen, som någonsin byggts i Västanfjärd. Redare var bonden Isaksson på Stus, denne driftige man, som också hade del i ett stort antal andra fartyg. — — — Om vintrarna låg många av skutorna för ankare på Västanfjärden. — — — När vi kom från skolan, och isen bar, besökte vi ofta de tomma fartygen. Vi roade oss med att klättra upp i förmasten och längs stegen däruppe, kliva över till aktermasten, som vi klättrade ned för.

Inträdandet i sjömanslivet betydde också slutet på pojkåren. Efter småskolan blev det folkskola och sommararbete under höbärgningen på bondgårdarna, arbete på såg och mönstring på fartygen från trakten. Sagesmannen gick i skriftskolan försommaren 1921 och mönstrade sedan som 16-åring som kock på en galeas. Så gick den första sommaren på sjön. När skutan seglade i hamn i oktober fick pojken höra att fadern låg på sitt yttersta.

Jag hann aldrig mera se pappa i livet. Hem kom jag lagom till hans begravning. Antagligen var jag åter iförd min svarta kostym och Gammelstutens stjärkskjorta.

Kaffebjudning hade vi hemma hos oss efteråt. Då hade pappas kista redan sänkts ned i jorden på begravningsplatsen nära den gamla träkyrkan. Från den platsen har man en vacker utsikt över Västanfjärden, som pappa hade tyckt så mycket om.

Skutan Roland hade under tiden kommit från Dalsbruk och låg för ankar i Gräggnässundet. Den skulle avsegla tidigt på morgonen efter pappas begravningsdag, och det gällde att vara ombord redan på kvällen innan. Medan begravningsgästerna höll på med påtåren, packade jag min kappsäck. Skepparen, styrman och en matros samt jag roddes ut från Lammala brygga. Oktoberkvällen övergick i natt och månen steg upp över skogsbrynet. Alla ombord hade lagt sig, också jag försökte sova. Men vägglössen i skansen plågade mig, det fanns gott om dem. Jag tog mitt täcke och lade mig på lastluckan. En räv ylade någonstans bakom Illo skogar, jag låg och lyssnade på den.

Inte vet jag riktigt vad jag tänkte, allt var så överkligt. Men visst kändes det mycket, mycket tomt och tungt. Jag var ensam. Härefter skulle allt ansvar för mig själv bara vila på mej själv. Kunde jag bära allt utan det moraliska stöd, som pappa ändå hade varit. Jag hade fyllt sexton år, och jag visste inte var jag skulle bo, då jag nästa gång kom till Västanfjärd. Mitt barnomshem skulle gå under klubban och främmande människor skulle flytta in där.

Jag skulle aldrig mera stå på trappan och höra skogen susa så där vemodigt runt omkring mig. Aldrig mera vakna upp med den sköna känslan av att få vara hemma.

Jag minns inte om jag bad min aftonbön den kvällen. Men han däruppe såg mig nog ändå, och han har välsignat min livsväg.
(Uppt. före 1980. SLS 1390 a)

Det är på upplevelseplanet ovanstående skildring är ovanlig bland traditions-uppteckningarna. Här skildras en barnvärld där leken och tingen i den är en integrerad del av det dagliga livet. Det är både livsföringen i sin specifika form och det fysiska rummet som gestaltar lekens former, tillsammans med barnens impulsiva företagsamhet. Någon lek enbart i sig existerar inte.

Hamn- och stationssamhällen

Fyra medlemmar av Storkärrsgillet har beskrivit sin barndom på 1920- och 1930-talen i miljöer som redan präglades av en nyare tids teknik. Detta innebar både en avgränsning av barnens lekplatser och nya impulser för utnyttjandet av tid och rum i leken.

Barnen i Valkom roade sig med att 'åka rullvagn'. Vi lyfte brädgårdens rullvagn på skenorna och flera barn satte sig upp på den, medan man gav fart genom att sparka. Det var 11-åringar. Men dressinen var låst, den fick man ej ta. En höll utkik om någon vuxen skulle komma.

Av stora paffflådor laga vi bilar, på kvällen skulle de föras tillbaka till butiken där vi tog dem, andelshandeln. Av paffflådor kunde man också göra sig ett paraply.

Tunnband gjorde vi av gamla silltunnor. Man slog med käpp på bandet så det rullade framåt. Någon gång kunde ett cykelhjul duga som tunnband. Men i hela byn fanns väl bara 3–4 cyklar. Man kunde också ha en käpp med ett hjul av fanér i ändan och rulla den. (Lovisa, f. 1932. SLS 1393)

Vid Arkadiagatan i Helsingfors lekte barnen i vedraderna som stod där och byggde kojor i dem, som ibland rasade ihop. Vid järnvägsspåret som löpte där hoppade man i snön (f. 1941, SLS 1393).

Från södra Esbo berättar en sagesman:

I ladorna lekte man mycket, hoppade i höet. De äldre brukade ställa till med dans i ladorna till musik av grammofon. Yngre barn var med och titta på. Vi byggde kojor i trä av brädlappar. Så plundrade vi kråkbön.

Som skjutvapen hade vi 'mynningsladdare' med ett rör som kolv, men vi laddade med riktigt krut som endel pojkar skaffade. Det var ett stort rör och det kunde explodera insatt i ett träd.

Då var man 11–14 år, flickorna var ej med om sådant. (Esbo f. 1934. SLS 1393)

I Åggelby stationssamhälle var banan också en attraktiv lekplats:

På banan som gick förbi brukade vi sätta pengar på tågskenorna, de blev platta när tåget gick över. När vedlass hämtats skulle barnen plocka näver-

bitar till bränsle. Alla skogar här var så fina, barnen fick också samla spillved.

Man fick gå på uppköp till butiken. För att ej glömma läste jag hela vägen: 1 liter mjölk, 1 fransktbröd... och när jag kom fram till butiken hade jag ändå glömt alltihop.

Vi hade en hund som blev överkörd och när den skulle begravas sjöng jag "Kulkurivalsen", jag tyckte så mycket om den biten. Jag fick nog vara med om flere begravingar, t.ex. under kriget och så när min farmor dog. I Åggelby hade vi finska och svenska kamrater. Med de finska kamraterna lekte vi mera utelekar, med de svenska mera innelekar, sysslade med scouting och gick på bibliotek.

(Helsingfors f. 1937. SLS 1393)

När berättarna redogör för de köpta leksakerna avspeglas en ny tid. Av betydelse för uppfattningen av leksaken blev också vistelsen som krigsbarn i Sverige för många.

Jag var ett år när jag fick min första docka, "Iris". En säng hörde till. Tolv år hade jag Iris på sparken (sparkstöttingen) på vintern. Mamma hade gjort Iris, moster hade köpt huvud och armar, morfar gjorde sängen.

Dockan "Majbritt" fick jag när jag var 8 år, min bror köpte den från H:fors. Den gav jag under kriget åt evakuerade karelabarn.

När mina tre ogifta mostrar kom på semester på sommaren, till mormor i Valkom, då hämta de kläder och gott. De arbetade alla på mjölkbutik i H:fors. Också torrt wienerbröd hämtade de med sig.

Som 12-åring skickades jag under kriget till Sverige och fick vara arbetskraft på en gård i Småland, hos ett gammalt snålt par. Men i Sverige fick jag finare kaffekoppar att leka med. En temugg hade jag också, för te med hal-lonsylt i.

Bildvärlden öppnade nya möjligheter för leken:

I Allers läste man serien "Nalle och Lisa". I Hufvudstadsbladet fanns "Fanny", den klippte man ut och spara, målade och bytte mot glansbilder. Bokstäver ur tidningar skulle man klippa ut och ha med sig till skolan.

Glansbilder bytte man, min äldre bror hade "minnesbok" (poesialbum). Rosor av kreppapper och tallriskvistar gav man åt lärarinnan till födelsedagen. Bröderna Grimms sagor fick jag av en pojke. I skolan spelade vi Törnrosa tre år å rad. – Hattar gjorde vi utav Hufvudstadsbladet. Regniga dagar kunde man bygga korthus av kortpacken. Jag tyckte så synd om mig själv då jag inte hade någon pappa som var soldat.

(Lovisa, f. 1932. SLS 1393)

En helt modern prägel har det leksakssortiment en flicka f. 1937 i Åggelby, Helsingfors, innehade:

Till 3-årsdagen fick jag en docka, den hade konstskinn på mössa och kra-ge, hette Ulla. Morfar gjorde en grön säng åt den.

Ett litet piano, kanske med 2 oktaver, gjordes också åt mig. Jag hade ett dockhem, "dockhus", med korkmatta och belysning av ett ficklampsbatteri. Av tomma tändsticksaskar gjorde man dockmöbler, också fastän man ej hade dockhus. En liten gungstol hade jag med gungstolsmatta. Min bror

hade mattan till "prästkrag" åt sig då vi lekte, för mattan hade ett hål i mitten.

Min bror fick ett lokomotiv och han hade även en gunghäst på medar. Till födelsedan fick jag engång en hemmagjord cykel. Bollar hade man, med träull i, de var hårda. (SLS 1393)

Som kontrast till de köpta leksakerna och leksakerna som specifika föremål för barn levde barnens arbete i den tilltagande penninghushållningen:

Under skoltiden, under krigsåren fick barnen plocka ax på åkrarna och plocka potatis vid upptagningen. Hemma hade man trädgårdstäppa att sköta. Min första cykel förtjäna jag genom att arbeta med rensning av ogräs på en handelsträdgård. Man fick också bära vatten till trädgården.

Från skolans bibliotek minns jag att jag lånade Gullivers resor. Flygplan gjorde vi av papper, likaså av vikt papper en "pengbörs". (Esbo, f. 1934. SLS 1393)

Den mest detaljerade och omfattande skildringen av barndomen på 1920-talet lämnar en sageskvinna, f. 1918 i en tjänstemannafamilj i Karis stationssamhälle, västra Nyland:

Vi bodde i ett tvåvåningshus med höga skorstenar, där vi lekte på taket, dansa på pipan. Skafferiet hade ett fönster, vi var förbjudna att klättra in genom det, men gjorde det och stal äpplen från skafferiet. – Men vi hade också en silverpil på gården där vi satt och "jutta" (fi.=prata) när vi ville vara i fred. – Jag minns bara pappas begravning som jag var med på. Det blev en chock då alla var klädda i svart. Vi gick till en sömmerska och fick begravningskläder, jag var 10 år då.

Det är framförallt miljön utomhus som synes ha inbjudit till en omfattande lekverksamhet, där skillnaden mellan egna påfund och vuxenbefordrade lekar är markant:

Vi var många syskon. På taket lekte vi "vink". Vi hoppade också från tak och klättrade i trä. Vi hade sandlåda. På våren hoppade vi "barbi" (hage) och satte båtar i flödvattnet. Man kunde också "kajka" sig fram på sandgången i en bykbalja då det var våröversvämning, i parken.

På höga vedtravar vid stationen kunde vi bygga hus av vedhalvor. Vi lekte kurrägömma i mjölkvagnarna som stod på Karis station, det var förbjudet. Man kunde också bygga lekkoja av torv med tak av käppar, bädda sängar och laga där. Vi fiska fastän vi var små vid ån i Karis, vi kunde inte simma förrän vid 11 års ålder, men var bara varnade att inte falla i när vi lekte vid åstranden.

Så samlade vi karamellpapper som vi tvättade upp och torkade vid spisen. Vi bytte dem med varandra. En gång hittade jag 20 mark (bakelserna kostade 1 mark), det sparades till julen. Med syskonen spelade man "mariås" (kortspel) och lade "pasianser". – På landet, i Andersböle i Borgå, minns jag att man hade "kokko" på ett högt berg på midsommaren, men inte i Karis.

Om pojkarnas lekar minns systemen:

Mina bröder hade slungor av läder och sten. Bollar gjordes av rågummi som man klippte i bitar och kitta ihop med bensin. Även gamla tennisbollar användes. Bollspel hade man mot väggen, alla stod och väntade, en spelade i gången. Man kunde också sy bollar av ulltråd. Mina bröder skulle göra en flygmaskin. De skulle starta från trädgårdsgungans tak och min uppgift var då att i det ögonblicket hålla gungan stilla, jag var kanske 7–8 år. Flygmaskinen hade en sits av brädlappar, men de föll ju rakt ner med den och den gick i kras.

På vintern skidade vi med "tunntjimbör" med läderrem att sticka foten i. Riktiga skidor fick vi i skolåldern, som 7-åringar. Vi hade också små sparkstöttingar.

Vi byggde snökojor i flera våningar så att man måste stapla lådor på varandra då man klättrade upp.

Rattkälke kom först på mina barns tid. I Karis såg jag som barn två flickor från Helsingfors som hade en plyschbeklädd magkälke.

Vi hade en lekstuga på gårdsplanen. I den kokade och stekte vi maskar (min bror). I lekstugan hade vi spis med luckor, ett litet stryklad, liten plättpanna. Ljusröda vaser och halsband med en sten. Vi gjorde också saker av lera: tallrikar och fat som vi torkade i solen. I Karis pappershandel minns jag att små guttaperka dockor var utställda i fönstret. Vi hade också en lekshund av något slags konstskinn.

Spridningen av födelsedagsfirandet ökade också spridningen av pappersvaror med inriktning på barn:

Till födelsedagar bakades det något gott. I gåva kunde man få ett minnesalbum, eller ett vaxdukshäfte att skriva sånger i.

Kamraterna kom med födelsedagskort.

Vi använde klippark som fanns i Allers. Men vi klippte också ut figurer ur mammas mönstertidningar. Av papper kunde man klippa "byxor och blus" och göra "saltkar" och "rosetter". Vi hade också en målarpalett.

Tryckbilder fanns, man satte fingret i vatten innan man tryckte på. I skolan gjorde vi Ex libris i linoleumtryck. Spratteltgubbar kunde man göra av lövsågad fanér, men även av tjock kartong.

Jag började lära mig läsa och då läste jag "Mössebergs äventyr" och tog upp tid hur länge det tog då jag läste högt, det gick på 10 min. Som tonåring läste man "Fältskärens berättelser". På en scoutfest läste jag "Lille Pers vandring".

Pappa dog, mamma och vi sex syskon, tre vuxna och tre skolbarn, flyttade till Helsingfors 1929, där vi levde på att ha hyresgäster och studerande som inneboende. Då var jag 11 år. (SLS 1393)

Vad beläggen ovan, från halvurbana miljöer, antyder är en tendens till **förfining** av barnleken, parallellt med en **förflyttning** av densamma till särskilt avgränsade rum. Detta är ett borgerligt mönster, utgåendet från städerna, såsom vi skall se i det följande, sista avsnittet av upptecknade minnen. I de halvurbana miljöerna fortgick dock samtidigt utnyttjandet av barn som arbetskraft där ekonomin så krävde. Detta bidrog till en allt klarare markering mellan arbetets värld och lekens värld.

3. Urbana miljöer – stadsgårdar och stadshem

Skildringar från 1800-talets Helsingfors, Borgå och Uleåborg

Gården

Det centrala rummet för stadens barn – synbarligen genom tiderna – har **gården** utgjort. Det är frågan om de kringbyggda gårdar med flera boningshus, bagarstuga, uthusrad och trädgård som August Schauman, som den tidigaste, skildrar från 1830-talets Helsingfors. Schauman beskriver även hela den självhushållande livsföring man som barn var vittne till, med bakning, slakt, ljusstöpning, ölbrygd, vävning, spinning och den husliga dagordningen, visiter och kalas, bröllop och begravningar samt sommarlivet på egendomar, inköpta av borgerskapet i stadens omgivning. Om barnens sysselsättningar berättar Schauman endast att pojarna brukade se på när finska gardet, under kommandochefernas fruktansvärda stämor, höll fältexercis på Kampmalmen. I "Stora" och "Lilla Kalfhagen", d.v.s. Runebergs- och Kapell-esplanaderna, brukade stadsborna insupa frisk luft på sommaraftnarna. I den lilla kalvhagen fanns en trädombiven plan med grönmålade träsoffor. "På planen lekte barnen gerna – deraf namnet 'Kalfhagen'. Barnen kunde springa och roa sig också i den stora 'Kalfhagen', äfven föräldrarna kunde spatsera der fram och tillbaka——". På Gloets is, det nuvarande Järnvägstorget, åkte man skridsko om vintrarna och från övre delen av Skillnaden hade pojarna sin kälkbanan. Att "slippa på teatern", bese de föreställningar kringresande utländska teatersällskap gav, var andra barnnöjen, trots att styckena ju inte var avsedda enkom för barn. Mest omtyckta var dock cirkus-föreställningarna i gendarmanegen i Kronohagen, menagerier, d.v.s. kringresande djurgårdar, samt akrobatsällskap, lindansare, fyrverkare med luftballonger, taskspelare, "kosmoramaer och panoramaer" som barnen också fick beskåda. — Det är mot bakgrunden av dessa upplysningar leksaken "Menageri" i 1800-talets sortiment skall ses. En mera detaljerad skildring av barnens liv och upplevelser i en stadsgård ger Maria Candolin, f. 1849, dotter till en polisgevaldiger och uppvuxen på 1850-talet i en gård vid Konstantinsgatan i Kronohagen. Denna omfattade ett tvåvåningshus, finare bostadshus, ett gammalt åt gatan vettande hus med magasin under och bostäder ovanpå (berätterskan bodde här) samt en torkstuga där man tvättade och en bagarstuga med bostadskammare. Miljön är småborgerlig:

I "vår gård", d.v.s. Seleniuska gården, bodde —— många intressanta människor som icke flyttade bort, emedan de som engång fingo sin bostad där vanligtvis stannade kvar i många år, oaktadt de kunnat få bättre försedda rum annorstädes. Nej, jag tror, att i den gamla gårdens många mörka knutar och vrår bodde de mest välvilliga tomtar, som gjorde det trifsamt för människobarnen i deras rike. Ja, jag öfverdrifver icke då jag berättar, att jag åtminstone ofta såg en liten tomte i röd mössa sitta på vår vindstrappa helt stilla och förnöjd. Det måste varit tillföljd af en högt uppjagad fantasi jag så ofta om och om igen såg denna syn — eller ock var det en ofta upprepad dröm. — Det vissa är, att denna syn hos mig framkallade den största skräck — oaktadt man så ofta berättat för mig att tomtarne voro goda. ——

Egaren till gården — fabrikören Selenius — f.d. färgaren — mins jag endast som en gammal, mycket tystlåten man, som om sommaren sågs sitta vid fönstret i det inre af de två rum han bebodde med en lång flugsmälla bredvid sig, hvilken han litet emellan begagnade för att döda de flugor hans på bordet utströdda sockersmulor ditlockat. Någon vidare kärlek hyste jag ej för herr Selenius, snarare fruktade jag hans långa flugsmälla, som ibland sträcktes hotande ut mot små trubbiga barnnäsor, hvilka af nyfikenhet trycktes platta mot det lågt belägna fönstret. Särdeles lycklig ansåg jag honom i alla fall vara — dels för att han var busen, som egde vårt rike och dels för att han ständigt fick äta tunna pankakor, som stektes i stora portioner så han aldrig behöfde vara utan dem. — — —

Av fabrikörens fru, som kallade Maria för "Mascha", fick denna en gång en gåva: "Se här, lilla Mascha, sade hon vänligt, får du en spegel, för att du är en sådan snäll flicka, och så räckte hon åt mig en liten fickspegel infattad i tenn och försedd med lock". De egentliga lekkamraterna var barnen till packhusinspektoren Lindén, som bodde i det fina husets, "slottets" övre våning, nämligen Kalle, Hugo och Micko (Mikael f. 1853). (Bild 212). Deras mor var död.

Alla dagar blef jag bjuden upp till Lindéns — utan bjudning gick jag aldrig någonstades. Hugo och Micko tyckte bra om mig som lekkamrat — medan Kalle var mig mindre bevågen. Troligen ansåg han mig för barnslig, då han var något år äldre och mycket förståndigare än vi andra. Men icke höll han sig ändå för god att leka med oss, hvilket jag högt uppskattade — — —

Särskildt mins jag en lek, som satte min fantasi i rörelse på samma gång den ingaf mig fruktan och bäfvan:

Kalle var en jätte som låg insomnad långt borta i skogen, där vi tre barn låtsade finna honom och beslöto att bortbära honom, så att han aldrig mer skulle hitta till vår skog. Jag ackorderade ständigt att få bära i fotändan för att vara så långt som möjligt från den fruktade jättens långa armar.

Den fruktan och spänning med hvilken vi buro på den tunga jätten kunde — tror jag — knappt varit större om vi burit på en verklig jätte, ty just när vi nedlade vår börda någonstades vaknade jätten — och då var det bäst att springa hvad benen förmådde, ty denna — liksom alla jättar — var duktigt hårdhänt.

När vi voro trötta på lekar, slog vi oss ned i sängkamarsoffan och berättade "prebelsagor" d.v.s. sådana som vi själfva diktade. Tröt oss snillet låga, grepo vi till Flickan, som föll i brunnen — en saga som vi aldrig tröttnade på och som handlade om en mycket grym styfmo. — — —

Masmästar Wathén var gossarne Lindéns gudfar — och mycket afhållen af dem. Ibland blefvo vi bjudna på teatern af honom, så han måste varit en barnkär herre.

Då gossarna Lindéns far gifte om sig med mamsell Calonius från Borgå spreds glädje åter i hemmet.

Våra glada lekar fortsattes ostörda och glädjen förhöjdes hvarje kväll med ett tyskt äppel åt oss hvar — än ett mått nötter — en torta, eller något annat rart, allt utdelat med den största omsorg om att alla skulle få lika stora delar.

När sedan mina lekkamrater blefvo stora och fingo eget rum och manliga kamrater, gällde mina besök allt ännu barnkammaren, där jag för deras små

syskon berättade mina prebelsagor — dem tant Linden troligen på skämt bad mig låta trycka — och där mina pappersdockor mycket roade de små, emedan jag lät dem tala, gå och utföra en del af det jag i mina sagor berättat. Lustigt nog var jag själf icke den minst intresserade.

Till gårdens finaste hus flyttade också en ny familj, en släkting till ägaren, med en dotter:

Lisen var en liten, nätt flicka några år yngre än jag. Hon gick i fruntimmerskolan och hade en mängd de allra nättaste klädningar — och hvad som var ännu bättre — en hop sagoböcker, hvilka alla jag fick låna. Med Lisen pratade jag, lekte och kokade rönnbärsgröt, som vi funno alldeles utmärkt.

Om barnens lekplatser i gården berättas:

Torkstugan var en stor, rymlig sal med en väldig öppen spis i hvilken byk-vatten och talg till ljusstöp kokades. Där fanns en mangel tillhörig gården och många trefliga lekställen.

Huru roligt var det ej, att här springa omkring och gömma sig, eller att spela förnämligt adeligt folk med de klingande namnen Trolle, Oxenstjerna och Gyllenstjärna och Ribbing — tills man rakt själf inbillade sig man tillhörde den verlden. Mina lekkamrater då voro flickorna Falk: Augusta, Ida, Emma, Mino, Thilda och lilla Vivi, som vi ändå mest buro på våra armar.

Midtemot torkstugan var Falkens stuga med en innanför belägen kammare, där familjen egentligen bodde, emedan den stora stugan äfven stundom begagnades af gårdens innevånare till att baka och grädda bröd uti. Falken själf var en liten kutryggig stenarbetare, som fick arbeta strängt för att underhålla sin stora familj, hvarför han äfven åtagit sig gårdskarlssysslan, hvilken dock egentligen sköttes af hustrun på samma gång som hon vårdade sig om gamle fabrikören eller "Bisin" som hon kallade honom. — — —

Åren 1851—1859 besökte berätterskan småbarnsskolan vid Vinkelgatan, där fröken Maria Hertz lärde barnen läsa, skriva och räkna samt katekesen och sånger. "Ja, vi sutto 'på vår bänk' — än nere vid golfvet — än uppe under taket, ty våra bänkar voro visst för utrymmets skull — byggda som en badstulafve med trappa i midten och bänkar på hvardera sidan".

Slutligen erinras om en episod från berätterskans spädbarnsålder som belyser vaktandet av småsyskon.

Min mor var borta någonstädes och hade lämnat min syster i uppdrag att se efter mig som då var helt liten.

Men min syster, hvars håg ständigt låg till vännerna Winberg — några unga flickor i hennes ålder — tyckte det var besvärligt med mig, hvarför hon, sedan hon med mycket möda fått mig insomnad — förpassade mig i en af de stora lådorna i sciffonieren och sköt den väl till, så det skulle bli mig omöjligt att falla ut därifrån och gick så gladeligen att inöfva någon teaterpjäs hos sina glada vänner. Emellertid lär jag icke ha befunnit mig så alldeles väl i lådan, ty mamsell Aurén/sömmerska bosatt i samma våning/ hörde gång på gång ett ynkligt klagande ljud från vårt rum. Hon gick dit in, men fann ingen, utan skulle gå ut igen, då hon återigen hörde en svag klagan i närheten af byrån. Hon gick dit — öppnade lådan och fann till sin förskräck-

else ett halfkväft barn i lådan. Min syster tyckte i unga dagar icke om att höra den saken berättas, ty ehuru hon nog lär ha varit fästad vid sin så mycket yngre syster utgjorde jag dock ett ständigt hinder för hennes frihet.

— — —
(SLS 985. Helsingfors, f. 1849. Uppt. 1913)

Konstnärinnan Helena Westermarck, f. 1857 har i sin levnadsminnen skildrat en gammal gård, i hörnet av Andregatan och Annegatan, och barnens upplevelser av denna:

Där gavs i denna gård så många möjligheter för lek och vistelse ute i det fria. I samband med bagarstugan funnos även två visthus eller s.k. bodar, byggda över varandra med en smal trappa upp till den övre. Denna trappa med svale däruppe var liksom enkom byggd till kommandobrygga på ett seglande skepp. Och en ännu mer förtjusande lekplats var taket till en vedbod invid gårdens stora inkörsport.

Med tillhjälp av en stege gick det lätt att komma upp på det låga taket, men ett mycket roligare sätt att komma dit var att klättra upp i en stor rönn, som inbjudande stod och sträckte ut sina egendomligt vridna och knotiga grenar invid väggen och taket. Den som steg på tå och hoppade ett tag kunde lätt med händerna fatta om den nedersta stora grenen — en kraftig svingning, och man var uppe i trädet — och så med ett språng på taket. Rönnen och taket upphörde aldrig att för oss vara en oförliknelig lekplats, därifrån vi och våra lekkamrater likvisst ofta kommo med revor och hål på både byxor och kjolar. Och ännu på en senare generation av barn utövade de en stark dragningskraft.

Gårdens sydöstra hörn upptogs av en liten trädgård, avstängd från gatan genom ett staket. Vår gård utgjorde sålunda ett avskilt område, den blev en hel liten värld för sig, där vi barn fritt kunde röra oss, fingo springa, leka, hoppa, skrika som små lössläppta djur och veta att ingen förmanande stämma, ingen tillsägelse att hålla oss tysta eller sitta stilla hindrande skulle ingripa och dämpa vår fröjd och våra lekars iver — här var allt tillåtet utom elakhet och slagsmål.

Ur minnena framgår vilken central roll **träden** på de gamla stadsgårdarna spelade, både i barnens fantasi och i leken:

Mitt på gården växte den stora balsampoppeln, som föreföll oss skyhögt. Dess röda hängen liknade på våren vackra, mjuka silkessniljer, som, då de föllo ned, täckte marken med en mjuk färgrik matta. På vårvällarna fyllde poppeln luften med sin starka balsamiska doft, och dagarna i ända sjöngofåglarna på dess grenar.

Vid bollslagning och lekar var poppeln alltid det fridlysta 'målet', dit man tog sin tillflykt undan faror och försåt. Under poppelns grenar bodde prinsen och prinsessan, och där byggde även indianerna sin wigwam. Det hade aldrig kunnat falla oss in att anse poppeln för ett vanligt träd, för oss var den lika underbar som sagans sjungande träd med silverbladen och de gyllene frukterna.

En annan omtyckt — och hemlighetsfull — lekplats var Gamla kyrkträdgården med sina vildvuxna buskar och gamla gravvårdar, en plats för lockande upptäck-

tsfärder. Med barnsköterskorna gjordes om våren utflykter till Kampbergen, där de ryska soldaterna excercerade.

Den viktigaste barnasysselsättningen inomhus synes **sagoläsningen** ha varit.

Sedan lampan blivit tänd, tog vår mor fram sagoboken. Och det var många par lysande barnögon, som strålade emot henne, då hon öppnade den, ty ofta voro också våra lekkamrater från granngården med bland åhörarna. Alla infunno sig punktligt, rädda att försumma någon läsafton, ty det gick inte an att taga skadan igen genom att själv läsa sagan till slut. Böckerna voro nämligen skrivna på tyska och översattes muntligen av vår mor. De mest omtyckta sagoböckerna voro två tjocka band med 'gamla goda sagor' från olika länder. Deras fullständiga titel lydde: "Das Buch der Märchen für Kindheit und Jugend, nebst etzlichen Schnaken und Schnurren; anmuthig und lehrhaftig von J.A.C. Löhr." Böckerna med tryckningsåret 1820 härstammade från vår mors föräldrahem, där barnen på grund av att deras mor var tyska från Östersjöprovinserna, jämsides med svenska lärde sig tyska. Det var de mest spännande och roliga sagor vi kände, och mycket beundrades även de fina stålsticken, som anslöto sig till texten.

Samtidigt som vår mor läste för oss, voro hennes flitiga händer sysselsatta med strumpstickning. Händet då någon gång att ett avbrott i läsningen måste ske, emedan en maska fallit ned och måste tagas upp igen, satt åhörarskaran otåligt förväntansfull och bidade fortsättningen. Och då vår mor åter såg ner i boken, upprepade vanligtvis någon av de ivriga åhörarna ur minnet ordagrant den sist upplästa meningen för att så mycket som möjligt påskynda läsningens fortsättande.

Men också barnsköterskan Albertina, kommen från Sibbo, berättade sagor ur ett outsinligt förråd som hon bevarade i minnet:

Men hon ägde också ovanliga insikter och färdigheter, som för stadsbarn hade ett stort behag. Det var för oss både nytt och roligt att stå och se på, huru hon kunde låta spinnrockshjulet virvla omkring så att ekrarna försvunno, och hur hon kunde karda ull och bomull till långa, mjuka flagor. Och då hon på kvällarna satt i barnkammaren och sydde eller stickade strumpor, porlade sagorna fram över hennes läppar liksom skogsbäcken över småstenarna. Ibland måste hon avbryta sina historier, när talgljuset begynte ryka eller brinna med dunkel rödgul låga. Bredvid ljusstaken låg ljussaxen på en bricka, men ofta spottade Albertina bara på tummen och pekfingret och nöp av den glödande veken så att den fräste. Det var ett av oss mycket beundrat konststycke, men den som frestades att göra efter kom från försöket endast med svidande brännblåsor på fingrarna.

Sommartid flyttade man ut till Brunnsparken, där fadern 1865 köpt en villa. Detta var vildmark för barnen. "Där fanns, omgiven av tallar, snår och videbuskar, en stor vattenpöl, snarlik en liten damm. Här kunde vi låta våra barkbåtar segla, och här voro vi dolda för världens blickar, ensamma som i ödemarken i en värld för oss själva. Snåren voro så täta, att människorna som gingo förbi på vägen inte kunde se oss".¹²

Senare har Hugo E. Pipping, f. 1895, systerson till Helena Westermarck, skildrat barndomens pojklekar i samma gård:

Den stora gårdsplanen var en samlingsplats för bekanta pojkar från när och fjärran i staden: sysslingarna Erik och Gunnar Pipping, Arthur af Forselles och andra, vilka i sin tur förde med av sina bekanta. På eftermiddagarna kunde brödernas skolkamrater komma, och de spelade boll på gården eller på platsen utanför lyceet. Gamla kyrkträdgården var också en lekplats, speciellt i de yngsta åren. Bollskola ordnades på kyrktrappan, och slutningen längs Annegatan dugde till källbacke för smått folk. Till folknöjena hörde på den tiden begravningsstågen, som nästan alltid passerade förbi vårt hörn. Man räknade hästarna och kom till överväldigande resultat, om det var någon finare begravning, t.ex. fru Karamsins, som jag väl minns.

Hästräknandet var allmänt på den tiden. Det skymtar i en novell av Runar Schildt ("Akillshälen"). Överhuvud höll man noga reda på isvostsjikarna, bl.a. därför att vi hade en "birs" i hörnet mitt emot. Det fördes förteckningar över de nummer man sett, och min morbror Walter hade några årtionden tidigare drivit sin hippologiska kunskap så långt, att han på hästens utseende visste droskans nummer. Då morfar vid vackert väder skulle föras ut att åka och jag fick löfte om att följa med, var det med spänning jag inväntade, om åkaren Liljeberg skulle sända n:o 5 eller n:o 33.

Skildringen ingår i antologin "Barndomshemmet i våra minnen" (1948), där också andra skildringar med glimtar ur barnens värld i stadsmiljöer påträffas.¹³

Tennsoldater och dockskåp

I de borgerliga hemmen i städerna synes de mest centrala leksakerna ha anknytning till jaktens och krigets värld för pojkar och hemmets skötsel för flickor. Det är tennsoldater och dockskåp som nämns i minnena. Ur en skildring skriven av sonen till en krigskommissarie, bosatt i Uleåborg på 1880-talet, citerar vi:

Som gammal bösskarl och jägare var naturligtvis skyttet hans /pappas/ särintresse och från barnsben skulle vi pojkar bli förtrognare med allt vad till skyttet hör. Först lärdes vi skjuta med båge, så att själva tillverka bågar och pilar. Därpå följde pilbössan, som redan var ett förnämre vapen, och så den lilla pistolen vars tillverkning krävde en avsevärd skicklighet i slöjd. För pilbössan brukades enkvisar som drivkraft, men för pistolen var det en stål-fjäder ur någon av mammas avlagda korsetter.

Pojkarna fick också småningom egna hagelgevär, efter att först ha fått fungera som villebrådsbärare under jakten.

Nu var man ju karl för sin hatt och kunde vid jaktpartierna på hösten skjuta på allt som flög och for, änskönt träffsäkerheten med ett kulgevär självfallet var minimal. I alla fall hemförde jag många gräsänder, spovar och beckasiner som mitt privata jaktbyte. — — —

Om pojkarnas nöjen och spel berättas ytterligare:

Min närmaste vän var Runar Wennerström. Hans fader var bataljonsläkare och bodde mitt emot oss. Vi ställde nog till med mångahanda rackerier.

På vintrarna åkte vi skridsko och skidor i kapp. Prosten Wallin hade en massa pojkar, alla begåvade med ett gladeligt äventyrslynnne. Det vilade inga ledsamheter kring våra sammanträffanden. Omkring år 1890 blev överste Edvard Furuhjelm kommandör för Uleåborgs bataljon och med hans två tvillingssöner Knut och August blev umgänget synnerligen livligt. Bataljonskommendörens söner hade självfallet en hel armé av tennsoldater tillhörande olika vapenslag och på vinterkvällarna utspelades storartade fältslag på det furuhjelmiska matsalsgolvet. Men gubben Furuhjelm var också livligt intresserad av sport och en vacker dag kom han från en resa till Stockholm med de nödvändiga grejorna för ett dittills i Finland och åtminstone i landsortsstäderna fullkomligt okänt spel som hette lawn tennis. Till en början bedrev gossarna Furuhjelm, min broder Einar och jag detta spel på bataljonens av hundrade fötter söndertrampade exercisfält, men senare flyttade vi över till stadens salutorg. Vår lilla trupp, utökad med några unga helsingforsdamer, bedrev vid sekelskiftet detta ädla spel i Kajsaniemi i Helsingfors. I mitt liv har tennisen betytt högsta graden av hälsa och fröjd.¹⁴

Ur belägget framgår ett drag som markant skilde det borgerliga barnlivet från det folkliga, nämligen barnlekens övergång i förädlade sport. Medan allmogens barn under lekandet lärde sig kroppsarbete nödvändigt för att klara livhanken, tränades de borgerliga barnen i färdigheter med slutmålet "en sund själ i en sund kropp". I flickornas värld intog det estetiska elementet – klämodet, skönheten, heminredningen och vackra ting – på motsvarande sätt en central plats. I en skildring från Borgå på 1890-talet berättas:

Min största docka hette Dagmar. Hon hade ljust hår och bruna ögon. Efter ett par år begåvades hon med mörkt hår, riktigt hår, som jag kunde kamma, borsta och krusa bäst jag ville. Jag var otroligt stolt över min fina docka. Peruken hade också tillhört min mormor.

Dagmar hade allt som tänkas kan i klädväg. Och undra på det! Hon hade en otroligt skicklig sömmerska. Hennes och alla hennes "kusiners" kläder förfärdigades av mor, som var rent överdådig på det området. — — —

Alla kläder kunde lätt tas av och på. Till natten hade hon både nattlinne och nattmössa för att akta sitt fina hår. Hon hade en mörkblå vardagsklänning och skor av brunt handskläder. Söndagsklänningen som mor sytt var av ett ljust tyg, den hade blått sidenskärp och sidenkant omkring ärmar och koketten. En mjuk vit spets var rynkad omkring halsurringningen. Jag kommer ihåg att jag blev alldeles stum av glädje när jag fick den i julgåva. Och då hade de försökt lura mig att paketet innehöll en yllekofta, som gamla Edla stickat!

En gång frågade mor Elsa och mig vad vi helst önskade till vårt dockskåp, en säng eller en spis?

— En säng, ropade jag nästan genast, det är så roligt att bädda. — Jag tycker mera om en spis, sa lilla Elsa.

Gott och väl. Hon fick en liten plåtspis och jag min säng.

Speciell omsorg synes man i de borgerliga hemmen ha ägnat dockskåpet, som blev barnkammararens stolthet och utvecklades till en orgie i det miniatyriserade hemmets konst:

Vi hade ett litet anspråkslöst dockskåp, som vår vedhuggare snickrat för

ett par år sedan. Vi var ännu för små då att leka med ömtåliga pjäser i ett finare dockskåp. Men då denna underbara jul fick vi ett nytt, riktigt dockskåp, större och bekvämare, som kunde ställas på byrån i vårt rum.

Vi tyckte det var det vackraste dockskåpet i världen. Eftersom jag valde sängen fick jag sängkammaren och min syster köket och sin lilla spis till att börja med.

En beskrivning av dockskåpet hur det till sist tog sig ut förtjänar att ges.

På nedre botten tätt intill varandra låg kök och matsal, underligt nog utan någon genomgångsdörr! Men dockor kan alltid gå t.o.m. utanför huset för att komma in.

Mor sade att matsalen såg så frestande ut, att man önskade att man vore en tummeliten för att få sitta på de små rottingstolarna. Stolsitsarna var av den finaste rotting. Ett riktigt matsalsbord med två skivor att förlänga det med, stod mitt på golvet på en liten matta under en ljuskrona i taket. På bordet låg alltid en duk med långa fransar och det pryddes av en blomvas eller ett litet "Eiffeltorn", då herrskapet inte satt till bords.

Kaffebrickan gjordes i ordning på det näpna serveringsbordet mellan skänken och linneskåpet. En liten uppsats linnekläder fanns och på skänken framför spegeln stod nästan alltid en skål med frukt eller kakor, ibland en karaff och små glas, när generalen väntade gäster. En förgylld pendyl glänste uppe på skåpet och över serveringsbordet hängde en reproduktion (2×3 cm) av Karlbacks "Ängeln med det döda barnet" ur Andersens sagor.

En liten symaskin av tenn stod vid ena långväggen.

Köket var möblerat med både träsoffa, stolar och ett pråktigt bord. Men då generalens inkomster stigit blev det något modärare möbler. Det ena hörnet upptogs av köksspisen med grytor, stekpanna och en blankpolerad kaffepanna. Ofta stod lilla köksan i blå klädning där och "rörde" ivrigt i grytorna. Invid spisen fanns sopskyffel och borste och eldtången. Slaskämbare fanns också och ett öppet köksskåp, som upptill var försett med många hylor för fat och kokkärl. Elsa var så förtjust i denna praktiska sak och hade upptäckt skåpet i en leksaksbutik. Det var absolut maken till det Idas far, smeden, ägde i sin stuga i Mörskom.

En prydlig taklampa med vit kupa fullbordade kökets inredning.

I sovrummet fanns en brun möbel med rött tyg på soffan och stolarna. Ett litet ovalt bord stod framför. I soffan satt vanligtvis barnjungfrun med lille Valdemar i famnen. Ibland satt också husets dotter Maria där med en bilderbok. Då sov babyn i sin vagn med röd sufflett. Ibland fick hon bada i ett litet badkar. Maria var alltid så fin i sin sidenklänning och spetsunderkläder. Hon sov i en liten järnsäng, som kunde fällas ned och höjas efter behag.

Den stod nära fars och mors stora dubbelsäng, som hade ett rött sidentäcke och spetslakan och örngott. På dagen låg där ett vitt sängöverkast och två prydnadskuddar (i frimärksstorlek). Alla sängkläder utom dagtäcket hade tillhört mor som barn, /f. 1862, Stockholm/, förfärdigade i tiden av mormor (i Luleå).

Också den fina byrån med tre lådor och vit marmorskiva var antik. En oval spegel i sirlig ram hängde ovanför byrån. En liten oljelampa stod på byrån och en grön ampel hängde i blanka mässingskedjor i en liten krok i taket.

Ovanför föräldrarnas säng hängde två tavlor med bilder av lekande barn. Inte saknades heller varken tvättställ eller handdukhängare. T.o.m. en tvål-kopp med riktig glycerintvål, liten som en lillfingersnagel fanns i tvättstället.

Så beskrivs personerna i dockhuset, deras utseende, klädsel och sysselsättningar:

Salongen var generalsfamiljens stolthet. Där satt lilla frun i sammetsklädda soffan och konverserade sin man, generalen, som märkligt nog alltid bar paraduniform med sabel vid sidan. Hans epåletter lyste, de röda byxorna lyste än mera och den blå rocken såg riktigt äkta ut. Hans porslinsläta ansikte var godmodigt, han hade blå ögon och svart hår och mustasch. Mycket stilig karl.

Den blonda frun var mycket söt, elegant, klen och omhuldad. Hon hade sidensläp och var friserad med en klädsam knut på hjässan. Hon anlände till huset en julafton i bruddräkt, med slöja och krona och vit pärlbroderad klänning. Följande år då det kom ett dockbarn ansågs det mer förenligt i egenskap av mor att byta stassen mot en mörkröd sidenklänning. — — —

Generalen ägde en väldig hund, en stövare med vilken han ibland jagade — iklädd paraduniform och sabel.

Hushållet bestod sig också med en hönsgård. Vid påsktid värpte de flitigt färgade små ägg (pulugryn). Som synes var det en mycket lycklig liten familj som bebodde dockskåpet. Ett år var generalskan ägarinna till en stor (porslins)mops och väl ett halvt dussin valpar. De fick husera i en dockklädkorg i köket.

Ett umgängesliv, en kopia av det borgerliga stadslivet för vuxna, florerade i dockhuset:

Ibland hade familjen gäster från granngården, några docksteg därifrån. Det var mina systrar Greta och Märtha som hade den andra avdelningen i dockskåpet. Husets herre där var i civil tjänst och frun inte fullt så förnäm och bortskämd. Också deras möbler var till en del antika och hade tillhört vår mor och mormor. Mest beundrade vi den lilla, lilla chiffonjén och det runda bordet med sin vita marmorskiva.

Jul- och påskferierna var smådockornas glansperiod. Till julen skaffade sig generalen ett ståtligt julträd, d.v.s. en kvist instucken i en överklädd trädrulle. Sedan pryddes den med små, små ljus och "silver"-glitter och små pappersstjärnor. — — —

Nyårsafton var de stora dockornas dag. Då dukades ett eget bord med små bullar i dockornas brödkorg och "kaffe" serverades oss ur min lilla panna hos "mormor" = vår rara mor, som inbjudit oss alla dockmammor med barn på årets sista dag. Hon hade dessutom ett litet paket till varje dockbarn. En ny rosett, eller förkläde eller pärlband av restpärlor. Mor hade ett mycket innehållsrikt sybord.

En gång rustades det till riktigt dockbröllop. Mor hjälpte oss att klä Eva till riktig brud, med vit klänning och en miniatyr-myrtenkrona och en bit spetsgardin till slöja. "Kusinen" John var brudgum, Dagmar var tärna och sen fanns det bröllopsgäster i det oändliga. Mostrar och svärmödrar var det gott om, men de s.k. fäderna lyste alltid med sin frånvaro. De var alltid på resa, troligen långfärdssjökapteners allesammans.

Bror Ragnar ägde ändå en pojkdocka, som han var mycket stolt över. Den hette John och var vanligen klädd i en sjömansdräkt. (Ågaren blev själv sjökapten även). Dockans små stövlar var ett skomakarmästarverk och den fina paletån med alla sina fickor hade vår mor själv sytt. (SLS 1400 f. 1886. Borgå).

Födelsedag och julafton var de tider då leksaken firade triumfer, i synnerhet mot slutet av 1800-talet. Till sin tolvårsdag 1898 fick informanten ovan ett knappspel i glada färger i en "söt liten träbytta". På födelsedagsbordet fanns vidare en handarbetsväska av mor och boken "Stora vida världen" av Elisabeth Wetherell. Dagen firades med kaffe och man spelade teater. Efter kaffet lektes ring- och pantlekar: blindbock, järnvägsleken, ryktet går, ringen med förbehåll och deputerade kammaren. (SLS 1400. Borgå).

Julklappar också åt barnen synes ha börjat uppträda på de finländska herrgårdarna mot slutet av 1700-talet. År 1826 firade statsrådet J.A. Ehrenström i Helsingfors julen hos baron Otto Wilhelm Klinckowström jämte greve Alexander Armfelt och familjernas barn. För att roa de tre barnen spelade man en "Lotterie" och utdelade 150 julklappar, mest leksaker. Vid samma tid annonserade bokhandlarna i huvudstaden om ABC-böcker, bilderböcker och spel.¹⁵

I ovannämnda skildring från Borgå berättas också om julen på 1890-talet:

— — — Jag önskade mig hett en liten vagg till dockskåpet, men den var ganska dyr och mor lade den vackert åt sidan igen och sa ingenting. Det var ju så många barn, som hade sina önskningar. Böckerna och jultidningarna i bokhandeln var alltid frestande att se på. Men vi rörde aldrig en enda av tidningarna, det hade vi lovat mor. Julkvällen skulle det ändå vankas jullektyr, så varför tjuvtitta i förväg.

Redan klockan två var julaftonsmiddagen. Men före det klädde vi dockorna fina och såg efter att det var städat och fint i dockskåpet, man kunde aldrig veta om julen förde med sig gäster och presenter också dit. — — —

Efter julbönen i Borgå gamla domkyrka vid femtiden följde kaffet, så tände man julgranen och sedan gick man in i fars rum där en utklädd julgubbe satt i soffan.

En jul låg det på kaffebordet ett litet paket till mig, som kommit med posten. Ett minnesalbum från vår gamla "Dadda", med vers på första sidan och julhälsningar till alla. Jag blev oerhört glad. Då vi kom in i salen hade mor "hälsat på" alla våra dockbarn som satt uppradade i en soffa. Tänk, varje docka hade fått ett pyttelitet paket. Det var vanligen ett sött klädesplagg till var och en sytt av en tålmodig och händig mor i sena vinterkvällar i fars arbetsrum.

Men var fanns gåvorna då? Vi sång ingen korg eller säck. Mor drog upp julgubbens rock och se, där var magen fullproppad med paket. Paketerna innehåller jultidningar, precis som det skall vara om julen. Just de vi alltid längtansfullt beundrade i bokhandeln: Jultomten, Tummeliten, Kring granen och brasan, Julkärven, Julkvällen, Julklockan, Julrosor - alla de trevliga glada tidningarna, som vi sparade år från år.

Till slut kom julklapparna inkastade genom dörren eller så togs de upp ur en mindre korg under bordet. Verserna måste läsas högt.

- - - Det var så många klappar att öppna, familjen var stor och de hemgjorda både stora och små nyttosakerna många. Alla systrar fick någon liten sak till dockskåpet. Jag fick min lilla vagg, Elsa en liten, liten servis. Småbröderna blev överlyckliga för ett par tömmar med små bjällror. Genast skulle det lekas häst och kusk. (SLS 1400. Borgå. f. 1886)

Lekar och ting utomhus – sociala skillnader

Ovan citerade skildring berättar också om barnens värld utomhus i den lilla staden Borgå med sina ombonade gårdar.

Sommartid hade vi en dockvagn av flätad korg och vintertid lånade vi lillabrorors släde och packade den full med dockbarn och så bar det iväg ut på vinterpromenad med de väl påpälsade barnen. – Jag sörjde mycket då Dagmar med tiden blev rätt fnasig i ”hyn” och håret nästan kammades bort. Hade så önskat mig ett nytt dockhuvud av porslin, men då ansågs jag vara för stor för såna lekar. Det kan jag aldrig riktigt glömma, att det var så svårt att bli stor.

Bröderna – förutom Ragnar en kort period, brydde sig inte om dockor förstås. Men vi flickor hade mycket roligt då de lekte värdshus med oss. Gösta var värden, jag värdinnan och Artur kock och de övriga var alla gäster av skiftande slag. Låtsasmaten var utmärkt, det går bra med att tugga på rå makaroni och ärter och limpsmörgås och fantisera att det är en krogmeny.

Sommartid ställde vi ibland till cirkus och det var ett liv minsann. Cirkusen försiggick vanligen på det halvmörka loftet på gården. Där fanns inga möbler att akta och gott om svängrum. Vi gjorde ”konster” och grimaser och skapade till oss så löjeväckande som möjligt till småsyskonens och grannbarnens stora förnöjelse.

Kurragömmaleken var förstås populär och vi hade gott om gömställen. En liten tös kunde rent av krypa in i matsalsskänken, för att inte tala om hörnskåpen. Men den leken i skåpen fick ett snöpligt slut, när ett skåp med brak föll i golvet, när vildhjärnan Gösta drog fram. Som genom ett under klarade han sig undan skador, men skåpdörren fick en evig spricka. Gungstolarna välte också över ”vargarna” ibland.

Leken kunde behändigt flyttas mellan utomhus och inomhus, det fanns alltid ting som fyllde funktionen av lekens redskap:

Greta gömde sig helst i pappas stora respäls. En gång var den borta och då klämde hon sig tyst in mellan kommoden och väggen i sängkammaren. Vi sökte henne förtvivlat i en timmes tid, föräldrarna var på visit och Mari hjälpte oss att leta efter den försvunna. Till slut fann vi henne bakom kommoden – djupt insomnad.

Det är klart att vi hade stillsamma lekar också, kanske mest sådana ändå inomhus. Vi hade ju våra dockor och pojkarna tennsoldater och dominospellet och tärningsspel dög bra i alla åldrar. Av mors gamla modejournaler gjorde vi pappersdockor, en lek som visst står sig i modärn tid också.

Nigarmaja var en rolig lek, isynnerhet då far var med. Det var så komiskt att se vår korpulenta far niga och springa genom hela lägenheten med en lång rad skrattande ungar efter sig.

Ett par veckor före jul drogs alla gamla jultidningar fram. ”Julgubben och hans tomtar” av Raf. Hertzberg med sina vackra planscher var favoriten. Den gav oss julstämning långt före den efterlängtrade julhelgen.
(SLS 1400. Borgå. f. 1886)

Den sedermera kände politikern, socialdemokraten Väinö Tanner (f. 1881 i Gräsviken som son till en järnvägsarbetare) berättar om sin barndoms Helsingfors och

pojknas sysselsättningar på 1880- och 1890-talen. Skillnaden mellan barnens liv i arbetarkvarteren och allmogens liv på landet var inte stor. Också i staden fick barnen hjälpa till med att bära mjölk, ved och vatten, att bistå vid tvätt och manglig och att samla skrot. En god del av deras aktivitet bestod i att se på vad som hände, att röra sig på stränder och avstjälningsplatser och att delta i nöjen, t.ex. i marknadstider. Tanner berättar dock även om barnens lekar, vilka i hög grad hade en rörlig och kollektiv karaktär. Centrum för leken var också i detta fall gården där man bodde.

Knappspelet var det första som vaknade till liv om våren och det blev också en verklig passion för pojkarna. I våra fickor hade vi alltid en mängd knappar som sprättats bort ur uniformsrockar av alla slag och med vilka vi spelade. På lagom avstånd från en vägg eller en liten grop drogs ett streck och från det skulle deltagarna i spelet kasta sin knapp så nära väggen eller gropen som möjligt. Den vars knapp "kröp" närmast målet skulle samla upp alla knappar och blanda dem i nävarna. Sedan kastade han dem mot väggen varefter man räknade hur många "boblör" och "yglor" (krona och klave) det var. Var hans egen knapp en bobla fick han behålla så många knappar som det fanns boblor och tvärtom. Ingen var dock tvungen att överlåta sin speciella "arbetsknapp". Om resultatet åter var "halvor", d.v.s. lika många boblor och yglor, var det jämnt spel. På det sättet kom våra knappar ständigt att byta ägare.

För att i spelets första skede komma så nära målet som möjligt måste man vara slängd i att kasta, men dessutom berodde mycket på om man hade en prima arbetsknapp. I det hänseendet hade knapparna mycket olika värde som kast- och bytesobjekt. De hade nästan liknande poängvärden som växterna vi samlade till våra herbarier. Tunga och platta knappar var värdefullast. Det bästa anseendet, åtminstone bland mina kamrater, hade "eldsbombarna", brandsoldaternas uniformsknappar, som hörde till de största och tyngsta. Det var också fördelaktigt att en aning platta till knapparna så att de bättre klarade "krypningen". När Helsingfors sedan fick sin första spårvagn kirrades tillplattningsproceduren enklast och behändigast genom att knappen placerades på spårvägsskenan, och när vagnen hade passerat var man ägare till en alldeles ypperlig spelknapp. Ibland fäste vi dessutom en liten kedstump vid knappen för att den skulle hålla kursen bättre eller också hällde vi bly i den för att ge den den rätta vikten.

Knappspelet hörde till vårens första nöjen. Så snart marken blev bar invid väggarna gav man sig spelet i våld, och förmögenheter bytte ägare minst lika behändigt som i en riktig spelbank. Men längre fram mot sommaren kom dock knappspelet i skymundan för andra spel och lekar som roade mera och gav oss större rörelse. Främst bland dessa var bollspelen som vi alltid ägnade oss åt när vi fick ihop tillräckligt många pojkar.

Vi kände egentligen till bara två slags bollspel: "fyraslag" och "tvåslag". — — —

Könsrollerna var klart markerade i leken och pojkarnas intresse riktades efter hand alltmera mot styrkeprov och idrott:

Av andra lekar på den tiden kan kurragömma nämnas, till den leken erbjöd gårdens många källare och andra gömställen ypperliga möjligheter. "Nata" (ta fatt, datten) sprang vi också flitigt. Genom lottning utvaldes nå-

gon först till "nata", tills han i sin tur lyckades springa fatt någon annan och "bränna" honom. Ibland lekte vi rymmare och fasttagare. Om vi skulle ha flickorna med i leken, vilket vi ibland var tvungna till, höll vi oss till sådana oskyldigare lekar som "nata" och sista paret ut.

Flickorna å sin sida hoppade för det mesta "barbi" (form av "hoppa ha-ge") eller också sprang de "nata". Den sistnämnda leken kunde vi pojkar ibland vara villiga att deltaga i. Om det i någon lek – såsom "nata" eller andra – skulle dras lott om vem som skulle börja leken, samlades man i ring och någon rabblade en ramsa. Den på vars lott ramsans sista ord föll var utvald till offer. Den vanligaste ramsan var en fullständigt obegriplig ström av ord: "Osikan tosikan, moikon loikon, semmoinen maakari, kyllerin kaakari, tiit liir, limpan pimpan – pois!" Eller också höll vi oss till "änka fränka fröken fru". Några rent finska ramsor som skulle ha lämpat sig för ändamålet kände vi inte till.

Småningom klarnade det för oss pojkar att man också kunde ha annat än lekar för sig. På ett eller annat sätt lyckades vi skramla ihop så pass mycket pengar att vi kunde köpa ett räck. Med hjälp av några förståelsefulla fäder ställde vi upp räckstödet på gården, och sedan blev räcket en gemensam samlingsplats för oss under otaliga kvällar. Där hängde vi pojkar kväll efter kväll och lärde oss olika gymnastiska rörelser. Flera av oss blev riktigt goda räckgymnaster, och när vi kom till skolan hade de andra eleverna svårt att tävla med oss. Antagligen var det också räckövningarna som var orsaken till att även jag i skolan nästan alltid hade en tia i gymnastik.

Vi höll också på med annat som krävde både vighet och styrka. En gång beslöt vi pojkar rentav att anordna en cirkusuppvisning. Vår källare möblerades om till arena och inträdesavgiften var en hel pennislant. Hela gårdens folk kom för att se oss framföra våra konststycken, och vi både gick på händer och hjulade m.m. Den tacksamma publikens bifall var odelat, och vi uppmanades att fortsätta med våra konster och ge nya uppvisningar.

Det är märkligt hur allt som har med skjutning att göra lockar pojkar. Bössor vågade man inte ge oss, men den bristen ersattes på annat sätt. Nästan alla pojkar hade en "stritsa" eller slangbåge, en farlig tingest gjord av en tråklyka och två gummislangar som förenades av en liten läderpung, i vilken ett hagel eller en liten sten ypperligt fick plats. Med dessa "stritsor" kunde man ganska lätt skjuta prick. Både fönsterrutor och små fåglar var i fara när vi grep till dessa våra hemgjorda vapen. – Pilbågen hörde naturligtvis till vår ständiga beväpning, men den kunde vi emellertid bara göra bruk av när vi strövade omkring på holmarna. Hemma fanns det alltid på lager några enar som var lämpliga till bågar.

Till spänningen i stadsgårdarnas liv hörde slagsmålen med pojkar från andra gårdar, vilka betraktades som fiendestammar:

— — — Men kutymen fordrade att man i dessa uppgörelser följde vissa formaliteter och inte huvudstupa och utan föregående krigsförklaring kastade sig över den andra parten. Det började naturligtvis med diplomatiska förhandlingar, som småningom ledde till mera ultimativa hotelser. Man skröt med alla de olyckor motparten kunde råka ut för om han inte ville ge vika i godo. En del pojkar hotade med sina äldre bröder som nog skulle "visa". Jag som inte hade någon äldre bror kunde inte ty mig till den hotelsen. Andra påstod spotskt att "när jag tvålat till dej blir det inte mera kvar av dej än en våt fläck som mor din kan torka upp med läskpapper". Ibland

drog man ett streck på marken och förklarade att det skulle gå motparten illa om han steg över det. Eller så hötte man med näven under sin motståndares näsa och rabblade på svenska högtidligt upp den gängse utmaningsformeln: "den här mucklar och den här kucklar, om den här vill så slår den här till". För att ytterligare öka stridslusten knuffade man till varandra med axeln tills iveren nådde toppunkten och enviget kunde börja. Endera parten kom slutligen att dra det kortaste strået, fick möta hugg och slag och sölade ner sina kläder.

Till barnens nöjen hörde ytterligare att beskåda och följa med de gårdfarihandlare av främmande nationalitet som sökte sig in på gårdarna:

Ibland kunde också några sällsynta gäster förirra sig in på gården. En eller annan Kivinebb-bo kom ibland körande med sin fyrhjuliga kärra och magra hästkrake. De samlade trasor och lump. Och barnen sökte i alla vrår och skrymslen om det fanns något överflödigt som kunde slängas bort. Som betalning hade Kivinebb-männen med sig produkter från sin egen socken: stenfat, lergökar eller annat krukmakargods. För barnen var hans andra bytesobjekt, pumperniklarna eller "prenikorna", som de kallades, ännu mera åtråvärda.

Då och då kunde också en "marosjiryss" (rysk glassförsäljare) slinka in på gården, och han väckte genast allas uppmärksamhet med sitt ljudliga rop: "harosji marosji" (god glass). På huvudet som skyddades av en välstoppad mössa bar han en stor grönmålad bytta. Ur byttan portionerade han med en liten slev ut sin glass åt barnen. En portion kostade 5 penni. Den skulle ätas på platsen med en liten benskud ur ett glas. Efter användningen sköljdes glaset och skeden i en vattenskal som också fanns i byttan. Barnen var inte det minsta bekymrade över att vattnet aldrig byttes eller att handduken som glaset torkades med till färgen såg mer än misstänkligt ut. — Eller också kom där en ryss med en liten fotdriven slipsten på ryggen. "Sliipa saksii" hörde man honom ropa och då såg man efter om man hade några saxar och köksknivar som behövde slipas. — — —

Av dessa sällsamma främlingar hälsade barnen dock med den största glädjen en välvillig och godmodig italienare, som när han gästade gården ur sitt positiv lockade fram underbara melodier: Santa Lucia, Carmen, Verdis Trubaduren eller annat lika sublimt och smäktande. Positivhalaren kom vanligen inte ensam. Om han var välförsedd hade han en av köld darrande markatta innanför rocken eller i varje fall en bur med en korsnäbb. Om åhörarna utom musiken dessutom ville få tillförlitliga uppgifter om sin framtid, betalade man bara några penni och markattan eller fågeln plockade ur en låda i positivet fram en "Lyckans stjärna", i vilken framtidens väl och ve förutsades.

Barnen kunde naturligtvis under sina strövtåg också fascineras av ormar och torakaner. Vintertid hörde skridskoåkning och skidning till de obligatoriska selsättningarna.¹⁶

Barnleken fångas in och förädlas

Ting blir leksaker

Lekandet i staden

Ur den 1990 utgivna boken med minnesskildringar från barndomshemmen i olika stadsdelar i Helsingfors "Hemma bäst", kan man sålla fram också barnens lekvärld, i främsta rummet på 1920-talet. Vi ser hur äldre mönster dröjer kvar, framförallt i de lägre samhällsklasserna, men vi ser också huru det borgerliga barnaidealet, introducerat på 1800-talet, sakta men säkert vinner insteg. Processen, då de båda barnasynerna – barn som produktionskraft och barn som lekande, kreativa varelser – alternerar med varandra, lever parallellt eller konkurrerar, är av lång tidsutdräkt. Den är ännu ej avslutad.

För barnen i arbetarmiljöerna var gårdarna fortfarande den centrala lekplatsen och spelen och grupplekarna, i vilka både pojkar och flickor deltog, mycket allmänna. Därtill kom arbeten som att samla spillved från olika upplagsplatser och att plocka bär. Andra barnarbeten var att sköta om och vattna de anhörigas gravar på kyrkogården, att hjälpa mödrarna med tvätten och manglingen, bära ved från källaren, hämta mjölk och gå butiksärenden, tömma skräpämbaret, sköta disk och städning. "Vi barn var rädda då vi skulle föra ut slasken, råttorna var feta och stora och ställde sig på bakbenen och väste då man kom nära. Gårdens pojkar beväpnade sig med stenar och käppar för att skrämma bort odjuren." (Tölö, f. 1927). "Famijlens uppköp skötte Mamma. Detta gällde såväl mat som övriga förnödenheter. Enda undantaget utgjorde det dagliga mjölkköpet. En tom mjölkkan (4 liter) skulle varje morgon lämnas in i en mjölkbutik på Fredsgatan, när man gick till skolan, och avhämtas full vid hemkomsten. Det var min yngsta bror eller jag som skulle göra det. Vi stred givetvis ofta om vems tur det var." (Kronohagen, f. 1920).¹⁷

Också beskådandet av vad som hände på gård och gata var, liksom på landsbygden, en viktig del av barnens värld:

Ett evenemang för gårdens ungar var "skitkusken" som kom för att tömma latrintunnorna. Det stank om både karl, häst och kärra och efter kärran blev en brunvåt rand på gården. Jag tror, att dehär arbetarna nog ansågs tillhöra den lägsta kasten i stan. Renhållningsverkets "centra" fanns då vid Åbovägen, där de stora, fina hotellen nu är belägna.

Ett annat evenemang var potatisförsäljarna. De kom varje höst in på gården med häst och kärra. — En viss slags gemenskap fanns bland invånarna i kåkarna, åtminstone mellan kvinnorna. Man sprang till varann och lånade några bitar socker, en kopp mjöl, en femmark. Barnen i gården ömsom slogs, ömsom lekte i sämja. Språkstriderna blossade upp och vi svenskspråkiga som var rätt så många på den tiden fick heta "ruotsinkollo". Vi försvarade oss så gott vi kunde och försökte komma på träffande tillmälen åt "finntupparna". (Tölö, f. 1927)¹⁸

Gamla mönster levde kvar också såtillvida, som utomhuslekarna fortfarande under 1920- och 1930-talen synes ha upptagit en stor del av barnens fria tid – i

motsats till situationen i innerstaden i dag. Årstiderna befrämjade variansen i leken. Skridskoåkning och simning var de två huvudnöjena:

Ett av våra största nöjen under vintrarna var att skrinna på skridskoklubben, som låg i Sandviksbassängen och var omgärdad med ett plank och grannar. Där fanns ett hus för pojkar och ett för flickor där man kunde byta, samt ett allmänt där man fick köpa saft. Husen var försedda med medar och uppvärmdes med stora järnkaminer. Den finaste julklappen var ett eget klubbmärke som omsorgsfullt syddes fast i mössan. På våren var det alltid en sorgedag då klubben stängdes och husen bogserades bort. Ibland spände jag fast Nurmi-skridskorna redan i vår trappa och skrann över torget till Klubben. Banan var indelad med rep i tre delar, en för kappskrinning, en för skönskrinning och en allmän del. (Kampen, f. 1911)

I barndomen fäste man sig inte just vid andra än barnfamiljer och närmaste grannar. I vårt hus bodde flera jämnåriga pojkar. När min lillasyster ville leka med, fick hon på nåder ansluta sig till de yngre. Först i medlet av 1920-talet fick vi närmare kontakt med granngårdarnas pojkar och flickor. Man lekte då utelekar – bollspel på vår gård eller på begränsade större områden t.ex. kurragömma. Inomhusutrymmen fanns inte, och att gå hem till andra kom inte alls i fråga. (Kronohagen, f. 1910)

Vår och höst var det springlekar ss. Nata, Rövare och fasttagare, bollspel på vår gård t.ex. Fiska, Ettslag, Kungsboll, fotboll.

Om vintern var det kälkåkning: de minsta höll sig på gården, de större i Konstantinsgatans backe (Estnäsgatan-Kyrkogatan). Sparkstöttingståg var det bästa. Trafiken var minimal i den branta backen. Skridskoåkning på Norra hamnens isbana var ett guterat dags- och kvällsnöje i många år. Vid skriftskoleåldern började man umgås med jämnåriga: spatserturer längs "Espen", besök hos kamrater, dans på konventbal och vid festligt tillfälle hembal till grammofonmusik, under indirekt uppsikt. (Kronohagen, f. 1910)

Bollslagning sysslade vi med på sommaren. Och så strövade vi i Djurgårdsskogen och lekte på en öppen plats på andra sidan Västra Chaussén. Platsen kallades för "Ryssens äng". Vintertid var det kälkåkning och skidning med "tuntare", för skidor var dyra. (Tölö, f. 1906)

Följande två skildringar kommer från skilda sociala miljöer, ehuru närbelägna, den förra från villaområdet i Djurgården, den senare från arbetarmiljöerna i Bergshäll:

På gårdsplanen utanför elvan (Djurgårdsvillan 11) hade vi många glada stunder. Vi lekte "stoj" eller "ett slag" eller "fyra mål" eller "sista paret ut". Opapa tillverkade klubbor i stil med små hockeyklubbor. De var prydda med olika antal röda tvärränder, så var och en kände igen sin. Vi borrade en grop med klacken och ställde klubban häri. Kungen saknade grop men hade en boll som han försökte slå på våra fötter. Blev man koddad, förlorade man sin grop. Man fick slå bort den hotande bollen, men löpte då fara att kungen hann ta gropen i besittning med sin klubba.

Elvan avgränsades från tian med en hagtornshäck, full av blom på försommaren. På hösten åt vi de mogna, mjöliga hagtornsbären. In på tians gård

vågade vi oss inte, disponenten i gården var bister och skrämmande. Men på elvans sida om hagtornshäcken hade de danska flickorna en liten trädgård med en grön bänk, där vi ofta satt och pratade. På den del av elvans område, som vette mot tolván, stod utedasset, som inte användes av de "bildade" familjerna. Slutningen mot sjön var glest skogbevuxen. Där sökte jag om våren darrgräs och skogsviol. Nere vid stranden fick vi inte leka. Stenarna var beklädda med tofsar av gröna alger och vattnet luktade illa. (Djurgården, f. 1908)

Barnen i Berghäll var förbjudna att beträda Djurgårdsvillornas gräsmattor, de lekte i stället på de obebyggda bergsklackarna, "fast jag nog har ett svagt minne av kliv över ett plank".

Vintertid anlätade vi flitigt utan hämningar den höga skid- och kälkbacken från berget vid gatan till gårdsplanen ner mot villan. Här samsades barn från alla de närbelägna husen. Eljest umgicks man inte med granngårdarnas barn, vilket sannolikt berodde på att gårdskarlen, dvs. gårdskarlstanten, inte var intresserad av att gårdens stora barnskara ökades. Ett av de stora nöjena var att åka snålskjuts, när en häst med tomt flak passerade. Man sprang ut på gatan och ropade: "Pääseeks ååkaa?", och det fanns snälla kuskar som lät en åka med en bit. — — —

Det torra avfallet från bägge husen samlades i ett utrymme i det separata huset med vedkällarna. Tömningen av det utrymmet var en händelse som drog till sig gårdens barn. Larmet gick när "kippakuski" med häst och "kibika" körde in på gården. Omgiven av en skara barn drog mannen ut det illaluktande avfallet med en grep. Allt brännbart brändes i lägenheterna. — — —

Några barnvakter fanns inte och behövdes inte heller. De större barnen höll ett öga på de mindre. Några arrangemang för barnen fanns inte, inte ens en sandlåda. De kom långt efter krigén. Barbi och bollspel (fyra mål, brännboll och bollkastning på vägg med olika variationer) idkades flitigt under sommarhalvåret. Ganska sällan hände det att en fönsterruta krossades. Den betalade föräldrarna givetvis. Vi lekte många trevliga lekar, som vi delvis själva hade hittat på. (Berghäll, f. 1911)

"Utomhus hade vi härligt svängrum. Till alla lokaler hörde rymliga vindar, vedkällare, jord- eller rättare sagt bergskällare, hövindar, stall och vagnslider. Det var en spännande gård och ett fint berg med många hemlighetsfulla och svåråtkomliga skrevor", berättar en informant från Berghäll, f. 1913.¹⁹

Detta för oss över till en närmare granskning av reviret i rum och ting.

Reviret i rum och ting. Flasksmällare och råttjakt

Ur sagesmännens skildringar framgår hur världen efterhand vidgades, från den egna stadsgården till att omfatta den obebyggda trakten omkring och till slut stora delar av staden och dess omgivningar. "På våren och hösten lekte vi på gården, där fanns det sand och stenar och man bakade sandkakor. Då jag blev litet äldre och kunde ta mig upp på berget, lekte vi butik. Där fanns fina avsatser, där man kunde ha både disk och hyllor för alla "varor". Blommor och stenar passade till

smör och potatis och andra blommor var grönsaker och fisk. Man köpte och sålde och allt var trevligt...” (Kronohagen, f. 1900. SLS 1040). Följande belägg, givet av en professorsdotter f. 1908 och gällande Djurgården visar hur hela miljön integrerades i leken:

Sovrumsfönstret var mot norr. Där utanför hade vi hela berget till lekplats. Sluttningarna var sköna kälk- och skidbackar och vid branten mot vägen gjorde vi tunnlar i snömassorna. Här och var stod lämpliga klätterträd, men den ena tallen efter den andra dog under årens lopp av tågröken. Mellan bergsknallarna lekte vi hem. En manshög stapel av rektangulära, tjocka kalkstensskivor var en ypperlig båt. Vi snösmältningstiden var vägen isig och full av snösörja. Att gräva vårbäckar var i årtal en självklar sysselsättning. På våren plockade vi vårlök vid diket och när maskrosorna slog ut var gräsmattorna utanför elvan och tian som ett gult hav, där maskrosorna inte tröt hur mycket vi än plockade därav i våra lekar. Den blommande häggen vid vägen skulle vi dock lämna i fred och det sved i våra hjärtan, när främmande barn tullade kvistarna och sedan kastade bort dem i landsvägsdammet.

Följande tre skildringar berättar om barnens revir under tre olika tidsskeden: 1910-talet, början av 1930-talet och 1940-talet:

Jag är uppvuxen på Fredriksgatan 39, men vi lekte även på gårdarna Bulevarden 7, 9 och 11. Vi fick sparka boll på gårdarna och spelade bl.a. med Ekbergsska pojarna (bageriägarens pojkar), men min femåriga lilla syster fick inte vara med. Omkr. 1917–1918 brukade vi gå till ”Siffen”, Sinebrychoffska parken, och sparka fotboll där, fastän gårdskarlen där förbjöd det.

Vid 9–10 års ålder skidade vi till Fiskartorpet, hade långa skidor. Vid Fiskartorpet kunde man få varm saft. Så skidade vi över Kronbergssjärden till Degerö där vi hade hyrt en sommarstuga. Det var långa sträckskidor man hade då. Vi var fyra syskon och delade på en cykel. (Helsingfors, f. 1908. SLS 1393)

Vi bodde på Estnäsgratan 7, men lekte även på 9, 10, 12. Mest lekte vi alla barn på tians gård, för den var stor. Vi lekte ”ägg och stoj”, då sprang vi och gömde oss i källarna. I huset kunde vi stanna hissen mellan våningarna, dra upp dörren och hoppa ut. Vi roade oss också med att ringa på folks dörrar. I en lägenhet bodde en referendariesekreterare. Den titeln var, tyckte vi, så lustig att vi ringde på och frågade: ”Männe referendariesekreteraren är hemma?” – och medan den som öppnat gick för att säga till sprang vi bort. Ibland när vi sprang till skolan på morgonen kunde vi ringa på allas dörrar hela vägen ner, men två tanter som bodde längst ner tog en gång fast oss. På vinden fanns ett stort kärl med vatten, där lekte vi trots förbud. – I Snellmansgatans backe brukade vi lägga knallhattar på spårvägsskenan för att höra när det small. – Inte hade man några pengar att röra sig med. Det fanns en skridskobana i Hagnäs vid Långbrokajen, men där måste man lösa in skridskokort och vi var förbjudna att gå över Långa bron. (Helsingfors, f. 1918. SLS 1393)

Jag är född och uppvuxen på Fredriksgatan 20. Huset hade en ”framgård” och en ”bakgård”, vi bodde i första våningen på bakgården / gårdskarlshuset. Det fanns en portgång mellan båda gårdarna.

Som mindre var vi bara på gården, vi var 6 flickor och 4 pojkar, men lekte ej ihop, pojkarna bara retades, slog och rev i håret.

På gården lekte vi "hem", ritade upp ett rum på asfalten, förde ut kläder, i en solig varm knut laga vi "koja" på gården, mot väggen, tog ut en filt.

På gården kunde vi också "rita barbi" (hoppa hage). Så cyklade vi, jag fick ärva en gammal stor Crescent när jag var 7 år, så jag måste stå och trampa. – I hemleken hade man också koppar och hämtade ut vatten.

På gården fanns ett "roskrum" och ett arbete för barnen var att föra ut sopor. Rummet hade en halv dörr, en lucka som skulle öppnas då soporna kastades in. Där inne sprang råttor och man bultade alltid innan man vågade öppna. Men när man slängde in soporna såg man samtidigt om där kunde finnas något att ta och leka med: knappar, burkar, glasbitar...

I husets källare fanns det fuktiga, mörka gångar där vi kunde hålla till, pojkarna skrämde oss där. På vår gård fanns bara några grässtrån, inga träd. Men en stor svart steg ledde upp till taket. Den stegen hängde vi på och "jumpa" i. Pojkarna kasta också pengar mot väggen.

När vi var 8–10-åringar kunde vi gå på hustaken. Via stegar och vindar kom man upp på taken och så kunde vi ta oss ända till Nylandsgatan, från tak till tak. En gång jagades vi av en gårdskar. Pojkar och flickor var med om detta. Gårdens barn var alla i samma ålder.

Brunnsparken låg för långt borta. Efter det man fyllt 10 kunde man gå dit. Men pojkarna for mera omkring utanför vår gård. På våren stod de och brände med brännglas i solen.

Jag hade inte ens skidor. Jag tror att vi var mera inne på vintern.

Vi stod vid husväggen och laga isbanor, hämta ut vatten och hällde på snön och gned med fötterna på, spottade tillochmed. I timtal kunde man hålla på med detta. Vi skinnade på Väinämöinenplan. Först hade man "nurmare", sedan riktiga skrinnskor. Sen skinnade man också på Johannesplan.

Om tingen i leken berättar flickan:

Vi sprang till folk och bad att få olika saker, t.ex. gamla vykort, postkort, – vi bara lekte med dem. Man kunde också sy väskor av dem. Vidare samla man på karamellpapper. Så tog man limonadkorkar (av plåt) och vek ihop dem och fick "naglar" att trä på fingrarna. Så hade man ett häfte med invikta blad och i endel av de fickor som bildades hade man glansbilder. Man bytte med varandra genom att försöka välja mellan bladen, kom den andra på ens "kassa", där man hade många bilder, förlorade man dem alla. Så samlade vi nyckelpigor i burkar, det var de enda djur vi hittade.

Vi lekte också skola ute. "Eget namn i boken" var en annan utlek. Loppspel och fortuna spelade vi. Små gummibollar hade man att kasta mot en vägg. Stora, granna bollar kom från Sverige. I skolan virkade man en boll åt sig. Stickspel spelade vi med vanliga tändstickor och hade en strumpsticka att lyfta med. Jag minns också en snurra med ljud, den var köpt. Men vi gjorde själva en snurra av en träkäpp med knapphål i spetsen och en pappersring träd på käppen.

(Helsingfors, f.1939. SLS 1393)

Att barnens arbetsuppgifter knappast förändrat sig nämnvärt under ett halvt sekel vittnar skildringen också om:

Ett barnarbete var att bära ut rosk. Ett annat att gå till Elantos butik. Dit kunde man gå med mormor. Jag borstade också min mormors hår och fick i belöning "biopengar", då var jag 10–12 år. Biograferna var nära.

Enstaka leksaker förekom. Till födelsedagen kunde man få skridskor, skidor, en skolväska eller en penal. En annan födelsedagspresent var en grönmålad dockvagn av fanér och till tolvårsdagen en lådkamera. Kläderna åt dockorna gjorde man själv, åt pappersdockorna ritade man kläder på smörpapper och med kokt potatis limmade man. "Jag hade varit krigsbarn i Sverige och fick paket till julen därifrån. Då fick jag en dockservis och ett våffeljärn". "Jag gick i Bangatans folkskola. Skolan ordnade en liten täppa åt en utanför staden, i Brunakärr, som man skulle så och sköta under sommaren. Frön fick man där på stället." (Helsingfors, f.1939. SLS 1393)

Stadsbarnen kunde också leka med kattorna på gårdarna och på vintern kunde man av gårdskarlen få låna stolpkälken som alla barn satte sig på och så åkte man ner för gatorna, där fanns ingen trafik, bara någon enstaka "isvostjik", hyrkusk. Ur beläggen framgår också hur barnen under lekandet tillägnade sig hela huset.

Vårt rum hade ett högt beläget burspråk med fönster. Vi barn tyckte om att stiga upp för ett par tre trappsteg, hissa oss upp på en liten avsats och ligga med bröst och armar på den mycket breda fönsterposten. Vi kunde blicka uppåt mot Gördelgatan och ner till parken och på vintern brukade vi rita med fingret på de immiga rutorna eller skrapa bort iskanten vid fönsterramen när det var köld på vintern. (Skatudden, f.1913)

Bredvid matsalen låg köket och en hög trätrappa ledde ned till marknivå. Trappan var idealisk för "bollskola". Paradingången var idyllisk, några få trappor ledde till en veranda med ingångsdörr till tamburen. Under verandan brukade min syster och jag leka Drummelpetter med en vedklabb, då ingendera av oss ville vara Drummelpetter. Under verandan doftade det härligt av fuktigt vedluder och färsk björkved. (Djurgården, f.1908)²⁰

En stor varians av lekar kunde dock även frodas i stadsmiljö, både inomhus och utomhus, vilket följande belägg vittnar om:

Vi voro sex barn i vår familj och det fanns massor av barn i gården Lappviksgatan 31 – Södra Järnvägsgatan 20. Vi hade stor barnkammare så vi fingo ta upp våra kamrater när vi ville under förutsättning att småbarnen fick vara med.

Småarbeten: tennsoldater stöptes och målades. Borgar, hus, pappersdockor klipptes och limmades ur klippark.

Till julen samlade alla barn kring ett stort bord och gjorde papperskarameller och annat julpynt. Ritning och målning av julkort samt små julrim. Man lekte skola. Scouting och därmed följande sånger och lekar. Skidning, skrinning, backåkning, snöfästningar och snöbollskrig. Vid snöfästningarna hade vi snölyktor. Min man berättade att de grävde sig gropar i snön på vintern och sköt råttor därifrån.

Vi spelade krocket och "botscha". Andra utelekar, som alla barn i åldern mellan 4–14 år fick vara med och leka, var: rövare och fasttagare, blindbock, indianer och vita, olika bollspel, "vargen kommer", "sista paret ut",

”eget namn i boken”, säcklöpning, nata och barbi. Man hängde äpplen eller bullar i huvudhöjd och med bakbundna händer försökte man bli den första som fick sin bulle eller äpplet uppåtet.

Innelekar var t.ex.: pantlekar, Ett skepp kommer lastat, ”Göm, göm ringen”, luft, land och vatten, Telefonleken, Se på stjärnorna, Apleken, Skrattleken, Roliga leken, leka butik samt spelen: damspel, knappspel, tändstickspel, Musta Maija, Svarta Petter och slutligen kunde man göra olika figurer med segelgarn lindat kring fingrarna. (Helsingfors, SLS 1393, egna uppt.)

I bjärt kontrast till denna uppräkningslista står en skildring från de fattiga kvarteren i Vallgård, där många barn, då modern – som kunde vara änka eller ensamstående – arbetade, fick ty sig till vad miljön bjöd på. I islossningstiden ”jumpade” man på isflak. Våren skapade en livlig aktivitet i pojkängarna: då skulle avstjälpningsplatserna inventeras. Tombuteljerna gav fickpengar. En viss sort av buteljersköljdes vid sjöstranden och såldes till spritsmugglarnas detaljhandlare runt om i staden. ”Konkurrensen om flaskorna var skarp bland uppköparna och prisen kunde ibland trissas upp av pojkarna.” Pojkarna kunde också ha muntliga kontrakt med köparna om leverans av flaskor en viss dag, men pojkarna blev också åthutade av vuxna personer som var ute i samma ärende.

Men också den eldfångda biograffilmen intresserade gossarna om ock inte av ekonomiska skäl. Men den behövdes till flasksmällare. Sådana tomflaskor som inte gav klingande mynt proppades fulla med celluloidfilm (från avstjälpningsplatsen), korkades hårt igen och tändes på med förstoringsglas från yttre sidan. När gasbildningen satte i gång inne i flaskan, gällde det att snabbt slänga den ifrån sig, ty några sekunder senare kreverade flaskan med en skarp knall och glasskärorna yrde omkring. – – – Ibland kunde också silverföremål, såsom skedar, kakspadar och gafflar påträffas i tomma pappaskar. Det betydde också rara slantar, för övrigt de enda fickpengar pojkarna i ängen disponerade över. (Vallgård, f. 1916. SLS 1393)

Författaren Bengt Ahlfors, f. 1937 i Kronohagen, skildrar i sina barndomsminnen det spännande evenemang på stadsgården då råttorna skulle decimeras:

Ibland arrangerade överstinnan Olga B allmän råttjakt. Uppgifterna fördelades bland lite äldre barn och Olga kommenderade som en entusiastisk fältväbel. Beväpnad med stenar och käppar ställde vi upp oss enligt Olgas taktiska mönster. Två eller tre klättrade upp på tunnorna och började på en signal från Olga hoppa och hamra allt vad vi orkade, medan vi andra skrek i högan sky för att skrämma fram bytet och höja stridsmoralen hos oss själva. När råttorna rusade ut för att se vad som stod på, blev de slagna, stenade eller sparkade till döds. Inte sällan övergick dock råttans snabbhet och list den samlade barnarméns förmåga och några undkom alltid. Detta ökade jaktens spänning och tjusning. Inte tror jag att råttbeståndet nämnvärt minskade genom Olgas jakter. Det var först en senare tids kemiska krigsföring som ledde till resultat. Men för deltagarna betydde jakten att vårt behov av våld och blod kunde tillfredsställas under organiserade och godtagna former.²¹

Barn och vuxna. Sällskapslekar

Situationen barn som arbetskraft uppvisar ännu under 1900-talet flera olika dimensioner. Dels fick barn direkt bidra till familjens uppehälle, detta gäller arbetarklassen. Men dels sågs arbetsamhet också som en dygd som barn borde tränas i, också i de borgerliga miljöerna. Beläggen vittnar sålunda om en delvis motstridig attityd till barn: de skulle visserligen få leka, men de skulle också lära sig arbeta.

Jag fick känka mjölk från Jordbrukarnas mjölkcentral, i en 2 liters kanna, från platsen nära Järnvägsstationen ända till Bulevarden. På lördan fick man sandbakelser i belöning och en gång fick jag en tröja. En gång begravde vi ett djur och då ville jag också ha begravningskonfekt.

På min födelsedag brukade jag få en blå blomma och tio mark, en present var också en väska. När jag som sjuåring vistades hos mormor i Borgå, Saxby, fick jag läsa bibeln för henne och där stod det om att vara god mot djuren. Jag hämtade då in grisen, den frös tyckte jag. Och en gång stängde jag in hönsen i bastun och de dog.
(Helsingfors, f.1908. SLS 1393)

Man fick tidigt börja hjälpa till i köket, t.ex. med att krossa salt i en mortel. Också bärplockning fick barnen sköta.

I Helsingfors, när vi levde på att ha hyresgäster, fick vi flickor i familjen elda, bädda, bära ved – detta gjorde jag från 13–19 års ålder, från 11 år städade jag och hjälpte till. När jag var 15 köpte jag middagsmaten och diskade en tio personers disk. Alla lovdagar städade jag och bonade golv, – läxorna orkade jag inte läsa. Jag var den yngsta i vår familj. – – –

Som barn hade vi ej obehag av att vara borta om natten, på visit hos andra. Vi hade ju skolbarn inackorderade hos oss och visste att de blev omskött så vi var vana att vara borta. – – – En tid hade jag 30 vita möss, men så fick ett fel då det skulle ha ungar och jag måste avliva dem på mammas order. Hon tvingade mig, men jag led så. Jag sa för mig själv: ”jag måste, jag måste, jag måste...”

(Karis/Helsingfors, f. 1918, SLS 1393)

Då vi bodde på holmen/Båkholmen vid Helsingfors/ så fick jag skura stolar ute på gården. Jag var då 7 år. Med byktvål och skurborsta skura jag och roligt var det. Så bar man vatten vid 8 års ålder, 1/2 ämbar i taget. Det där hörde nu till vardagsbestyren så det är nu egentligen ingenting att tala om. Det var i alla fall giftfria tvättmedel, och jag har alltid tyckt om att arbeta.
(Helsingfors, f. 1896. SLS 1040)

En skillnad mellan det borgerliga barnarbetet och arbetet för uppehälle låg däri, att det förra var organiserat:

Vid 10-års ålder fick man hugga ved och bära in. Likaså fick man pumpa vatten upp i cisternen på vinden. Vart och ett av barnen hade sin arbetsvecka.

Under nödtiden 1917 fick de lägsta klasserna i skolan i Grankulla samla islandslav, det kokades till bröd. Vi hade också sådant hemma i en källare under kristiden. Också maskrosrötter samlades under kriget.

I en sådan miljö hade de vuxna dock även tid att sysselsätta sig med barnen. Sällskapslekarna var till för alla åldrar. Sagesmannen fortsätter:

En sällskapslek hette "låna eld". – Vi lekte också en annan lek. Min farmor, friherrinnan Anna Lovisa Carpelan (f.1836) brukade när det var kallt leka med oss på vinden. Hon var då en 70-årig gumma. Man skulle sitta på stolar i en ring och röra olika kroppsdelar efter hennes kommando då hon läste ramsan: "Det kom ett bud ifrån smedjan, Sätt **en** slägga igång! – Det kom ett bud ifrån smedjan, sätt **två** släggor i gång! – – – o.s.v. – – – sätt **fyra** släggor i gång! Till slut sa hon: Det kom ett bud från smedjan, sätt storsläggan i gång! "Man satt alltså och slog händerna på knäna och stampade i golvet med fötterna. Till slut rörde man hela kroppen – gumman hoppade på stolen. (Helsingfors, f.1906. SLS 1393)

Jultiden var familjernas samlingstid, då lekarna levde upp:

Släktens ungdomar, kusiner, småkusiner m.fl. samlades i större hem, än hos den ena, än den andra en dag under jul- eller påskferierna till glattigt samvaro med barn-, ring- och pantlekar. Trakteringen var ofta saft med kaffebröd, eventuellt hemgjord glass, eller knäck stöpt i små strutar avkylda i snö.

(Kronohagen, f.1919, 1920)

Vanligen var det dock den äldsta generationen, i synnerhet mor- och farföräldrarna som barnen tydde sig till:

Hos mormor var jag dagligen, mormor hade kanariefåglar och det var jag som samlade grönt gräs åt dem om sommaren. En annan kär plikt var att hjälpa henne med sockertoppen, att slå den till små bitar med ett järn. Jag vet inte vad sockertoppen vägde men den var hög och inlindad i tjockt mörkblått papper. Vanligen tittade jag in i mormors matskåp, om där fanns något gott, men året 1918 lär jag ha sagt: "Och mormors skåp är så tomt", och det skar mormor i hjärtat. (Rödbergen, f. 1911)

"Tant Julia" (mormors faster) – – – var en riktig släkttant med en outsinlig skatt av sagor och minnen. Hon hittade på de roligaste sysselsättningar, klippte pappersdockor och dockmöbler av gamla kort m.m. De barn hon lekte med skulle helst vara åtminstone 2 år gamla. Tant Julia besökte än den ena, än den andra sjuklingen i släkten med lösa karameller i sin vida kjortelficka. Hon kom som en räddande ängel till utvakade mödrar, glad och full av humor. (Djurgården, f.1908.)

Farmor var mycket snäll mot oss barn, nästan alltför snäll. När vi lekte skola var hon en lydig elev och vi bad henne läsa verser utantill. Hon kunde många små dikter av Franzén och Topelius. Hon skrev vers själv, men hennes teckningar underkände vi "i skolan". (Djurgården, f.1908)

Vintertid tog pappa oss med på skidfärder i omgivningen. På den tiden var det fin skidterräng i de trakter där Dals sjukhus nu är beläget.

Varje söndagskväll och ofta däremellan var vår familj tillsammans med

Ehrströms. Jag trivdes alltid så bra där. Sällskapslekar lektes och olika spel togs fram. Stickspelet var hemgjort, pusselspel och stenklössar fanns i det lilla leksaksskåpet i tamburen. Ibland ritade Karli (Ehrström) med oss. Opa berättade sagor eller ritade sirliga, detaljrika landskap. Julklapparna till mamma sydde vi flickor alltid hos omama och Inni. (Djurgården, f.1908)²²

Detta deltagande av de vuxna i barnens verksamhet byggde på en barnsyn som inte utestängde de små från vuxenvärlden. Så har döden etsat sig in i många informanternas barndomsminnen:

Jag var ett s.k. mellanbarn, hade 2 syskon äldre än jag och senare 2 syskon yngre. Det första minnet från denna tid var min farbrors begravning. Han hade varit syssloman på Maria Sjukhus och begravningsföljet gick efter likvagnen hela vägen från Maria Sjukhus till Nya begravningsplatsen. Jag hade blivit tillsagd ”att vara snäll och lydig och helst tyst!” Jag minns att jag var mycket glad i min vita klädning med små svarta prickar eller blommor och min vackra bukett ängsblommor. Så det var nog svårt att vara tyst! (Helsingfors, f.1900. SLS 1040)

Jag minns ganska dunkelt ett begravningskalas. En liten syster till Raili hade dött i någon epidemi, kanske difteri. Railis familj på nio personer bodde i ett rum och kök, i övrigt under samma betingelser som vi i ”enrummare”. I kammaren låg lilla Hilka i sin öppna kista, klädd i vitt och med en liten blombukett på bröstet. Hon såg ut som en docka, tyckte jag och fattade inte vad döden var. — — — (Jag minns) julafton då vi barn fick följa med och hjälpa mamma städa (spår)vagnarna som då körde in i hallen klockan sex på kvällen. Efter det gick vi hem och åt vår julmåltid, tände stearinljusen i granen och öppnade våra små, anspråkslösa julklappar. (Tölö, f.1927)²²

Inte heller föräldrarnas arbete var obekant för barnen.

Barnkammarvärlden. Fantasilekar

En kvinna (f. 1903 i Helsingfors) erinrar sig, att vintern var den roligaste årstiden, då man åkte sparkstötting och skidor, som pappa tält alldeles trubbiga. Senare åktes skridsko på grannens naturdamm. Motpolen till detta uteliv bildade den ombonade barnkammaren:

Hans yngre dotter blev min bästis. Han hade arbetsrummet i övre våningen. Vi smögo oss ofta upp och gömde oss bakom en stol. Han låtsades ej märka oss, men började berätta sina egna små sagor. En mycket kär lekamrat hade jag i min fyra år yngre brorsdotter. Särskilt pappersdockor var inne, kläder ritades och målades i mängd. Ett dockskåp i en låda möblerades med tändsticksaskar och av modellera gjordes behövliga saker. Min mamma var förståelsefull och lärde mig sy på maskin före skolåldern. Så de små dockkläderna med minimala sömmar sammanfogades med några stygn på maskinen. Hade säkert pojkämne i mig, för min bästa sysselsättning vid några års ålder var att med en liten hammare slå in spik i ett bräde. Det ligger i ännu. Pappa var byggmästare, så det var kanske arvsanlag. (SLS 1040)

Förutom att vilket rum som helst dög som lekplats, blott man fick hållas där, fanns det riktiga lektugor som någon vuxen byggt för barnen:

Min yngsta faster Elna var endast fyra år äldre än jag och min bästa lek-kamrat. Vi hade var sitt dockskåp med en pappa och en mamma. Lustigt nog minns jag ej att vi hade några dockbarn. Vi gingo på besök till varandra med alla dock-kläder med i en liten kappsäck. Faster Elna som var större sydde massor med kläder och det byttes kläder ideligen och ordnades kalas. Vi hade utfärder på varandras gårdar med kakao och Franskbröds-smörgåsar skurna på längden av brödet så de blev jättestora det var mycket viktigt. Kan ännu minnas hur det smakade. Jag hade också en lektuga som pappa själv hade byggt med möbler han själv snickrerat. Den hade också en liten riktig Högfors spis som vi visserligen måste bära ut på gården när vi ville koka gröt: havragrynsgröt-rabarberkräm och blåbärssoppa och allra finast plättar i den riktiga lilla plättpannan. Alla grannbarn och t.o.m. barn rätt långt ifrån kommo för att leka i Gretas "lekuskoja" så jag behövde aldrig sakna sällskap vanligen satt de redan och väntade när jag kom ut om morgonen. (Helsingfors, Haga, f. 1907. SLS 1040)

Tvenne längre skildringar från 1910-talets Helsingfors belyser ytterligare den speciellt för barn skapade föremålskulturen:

Leksakerna i mitt barndomshem var unika. De var praktiskt taget alla gjorda av far (utom dockor och smådjur). Och de var inga i hast tillkomna föremål utan allt var "riktigt". Storebrors svarta gunghäst med repsvans och -man och pånubbad lädersadel med läderremmar som stigbyglar väckte allas beundran. Vidare fanns en röd öppen bil, inuti fodrad med röd sammet och med rörliga framhjul på axel, så bilen kunde vända. Men bilhornet måste man blåsa i!

Lokomotivet var gjort med sakkunskap av lokförarfadern, men lika fin var den grön-beiga spårvagnen av den modell som hade två långa bänkar och skjutdörrar. Till mig gjorde far bl.a. en ladugård med bås och krubbor och en fårkätte med en liten gångjärnsförsedd grind. Korna av papier-maché och fåren var köpta. (Som en kuriositet kan nämnas att när ladugården drygt 40 år senare blev julkrubba, kunde små vita får inköpas, som var exakt likadana som de ursprungliga, av vilka två fanns kvar).

Det vita dockmöblemanget med utskärningar på soffor och stolar och spegelförsedd byrå och den bastanta järnsängen med mässingsstänger var högt älskade och mycket nyttjade. Stora dockans kläder syddes av faster, som var sömmerska, så de var också gjorda med större omsorg och fantasi än dock-kläder i allmänhet.

Innan jag kom i skola lekte jag mycket tillsammans med min bror, och behövdes det nån gång en vuxen med i leken så var åtminstone inte mor ovillig att rycka in. I dominospelet, som ofta spelades, deltog nästan alltid nån vuxen, mor och farmor t.ex.. Det var också nödvändigt så länge man inte kände till spelreglerna och kunde hålla reda på alla vita prickar. Eftersom jag hade en äldre bror kom jag mycket tidigt att leka ute på gården med gårdens barn. Av de lekar vi lekte på gården minns jag utom rephoppning och barbi och bollekar av olika slag leken "syltburkar". Man utsåg en säljare och en köpare och resten av barnen radade sig på en trappa och skulle föreställa olika sorters sylt. Köparen skulle sedan gissa sig till vilka sorters sylter som fanns till salu. Bad han att få köpa en sort som råkade finnas, satte sig

syltburken på huk med armarna i sidan, varefter köparen och säljaren stack in armen i handtagen och bar syltburken runt hörnet till köparens hem. Det tog olika lång tid för olika köpare att köpa bort hela lagret.

Det var en enkel hemgjord lek som också de minsta kunde vara med om. På den obebodda tomten på andra sidan gatan fanns fina möjligheter att höst och vår leka butik med mull, sand av olika grovhet och färg som mjöl och socker samt blad som sovel och bröd och maskroskronblad som smör. (Helsingfors. f. 1911. SLS 1040)

Det rikhaltiga leksakssortimentet konkurrerade alltså på intet sätt med andra typer av lekar, såsom den sist beskrivna med kroppen som leksak. Varje rum hade sina lekar, det centrala var själva miljön – det fanns plats och tid.

Det sista längre belägget beskriver den ombonade barnkammarvärlden och visar även på fantasins roll i vissa barns lek.

Då jag var litet över två år flyttade vi från Konstantinsgatan till Annegatan 13. Lägenheten bestod officiellt av två rum, alkov och kök, men alkoven var i själva verket ett tredje rum, ehuru utan direkt dagsljus. Den avskildes från det s.k. ”stora rummet” av en dörr med glasruta upptill. Stora rummet var samtidigt ”salong”, pappas arbetsrum och mitt lekrum, för i vrån mellan väggen till matsalen och pappas skrivbord, under det ena av rummets två fönster, hade jag min ”lekknut”, möblerad med mina leksaksmöbler och bebodd av mina många dockor (av vilka två var pojkdockor), två nallar, två hästar, tygkatten Kisse-Misse-Måns, den ledade trätaxen Mirza-Riza-Kahn och min vita plyschhund Karo, kallad Karutschan. Karo blev med tiden ganska grådaskig. Då sade mamma en dag: ”Vet du jag tror, att Karutschan snart dör, den har börjat få så himmelsk blick.” När den sedan blev ännu mer ohygienisk att handskas med, fick jag en dag veta, att mamma hade blivit sannspädd. Jag saknade nog Karo, men accepterade dess bortgång.

Bland mina dockor var tygdockan Mållan den käraste. Jag fantiserade ihop en stor familj åt henne och placerade henne som härskarinna på en lantgård, Lallagården, där det fanns 19 rum och kök, stor trädgård och både potatisland och strömmingsland. Mållan var gift med Stornalle (den större av mina teddybjörnar) och Lillnalle (den mindre) var hennes sväger. Hon hade fyra döttrar: Alli, Majlis, Tamme och Lill-Gret, som alla saknade motsvarigheter i sinnevärlden. Någon son hade Mållan inte. Trakten kring Lallagården befolkade jag med namngivna vänner och grannar och gården med en tjänarstab bestående av köksan Anna-Brita, husan Lampa och tre drängar, bröderna Öini och Ruita Kairinen samt Ettefatti Pallakarri. ”Är han italienare?”, frågade pappa, då han hörde det besynnerliga namnet. Jag bejakade detta, trots att jag säkert inte visste vad en italienare var för något. Till Lallagården hörde också fyra luftflickor, vilkas mission var ganska diffus. Också de hade mycket konstiga namn, som jag helt hade tagit ur egen fatabur, nämligen Stribille, Stravalle, Snudutte och Strökötte. En gång kom en ung flicka som var avlägset släkt med mamma, från Sodankylä, för att under några månader praktisera i hushållet hos oss under mammas ledning. Det första jag sade, då jag såg henne var: ”Hon liknar Stribille.” Pappa kallade henne sedan aldrig något annat.

Lallagårdsfantasierna var i full gång åtminstone redan sommaren 1915, då vi bodde i Kiiliä by i Sääksmäki, för mamma har berättat, att farfar, som då vistades hos oss, alldeles utmärkt följande kunde leka med i mina fantasi-lekar. Jag lär ha stått på den väggfasta fönsterbänken på glasverandan och

sett ut över fälten. "Titta Farfar, där går tantararan över ängarna", sade jag. (Tantararan var det gemensamma namnet på Lallagårdsborna och deras umgängesvännar) "Jaa, ser man på, sade farfar, Vem är det, som har grönt band om hatten?" "Det är ju Pokko Rukkanens fru" svarade jag, "Hon heter Stina Stelig i sig själv". Detta berättat som ett litet smakprov på hur ett ensamt, säkert lillgammalt, treårigt barn kan fantisera. Ännu när jag lärde mig skriva sysslade mina tankar med Lallagårds-miljön och i 8-årsåldern fyllde jag flera småhäften med berättelser från det dagliga livet där. (Helsingfors, f. 1912. SLS 1040)

Fantasins spel fortgick under lekarna utomhus och integrerades också i lekens redskap:

En av de första leksaker jag minns är min stora boll, "Stora Grälle". Från samma tid minns jag också mitt lilla ämbar och min spade. Alla dessa saker hade jag med mig, då jag lekte i Gamla kyrkans skvär. Till mina allra första minnen hör "kakbakandet" i sandlådan på Gamla kyrkans sydvästra sida, den finns fortfarande på samma plats. Jag minns precis hur solen gassade där och hur gott den fuktiga sanden luktade, när man grävde litet djupare i sandlådan och kom fram till den.

Utom Stora Grälle ägde jag tre mindre bollar, Lilla Grälle, Guggo och Helm. Lilla Grälle tarvar ingen beskrivning, men om Guggo är att säga att den var förvillande lik en apelsin, den hade t.o.m. en litet skrovlig yta. Helm var en liten svart boll, som var tyngre än de andra; troligen var den kompakt. Jag lekte mycket med mina bollar, både ensam och med andra barn som bodde i gården. En jämnårig flicka hette Rakel Sund. Hennes senare öden har jag ingen aning om.

— — —
Innan jag började skolan, hade jag inte någon riktigt nära jämnårig vän. Det var mest föräldrarna som sysslade med en under vinterkvällar, allra mest mamma, för pappa hade nästan alltid korrigeringsarbeten /lektor vid skola/. Under julferierna och de långa sommarferierna var det annat, då fick man "störa" honom hur mycket som helst. Då det var brasa i kakelugnarna, brukade mamma av vitt butikspapper klippa ut dockor av olika storlek, men alla av samma modell. "Snälla mamma, klipp en kinka" (med hårt k som i "kille"), brukade jag be. Det var det namn jag hade givit figurerna. Och mamma klippte: först en stor hatt, så ansiktet, halsen, axlarna, överkroppen och den långa vida kjolen. Kinkorna fästes med knappnålar genom hatten i springorna mellan kaklen. Där rörde de på sig, "dansade", i luftdraget från den uppstigande värmen. Mamma kunde också med fingrarna göra trevliga skuggfigurer på väggen. Söt var den lilla haren som klippte med öronen och sedan skuttade bort. Den hade t.o.m. ett vitt öga. (Helsingfors, f. 1912, SLS 1040)

Också andra belägg från borgerliga hem i Helsingfors vittnar om barnens leknutar, men även om huru barnens lek var en del av familjelivet om kvällarna, och bunden till den plats där de övriga vistades.

I vrån mot köksalkoven stod vårt vita hörnskap med leksaker och där invid en låg vit barnmöbel, ett stadigt bord och ett par små stolar. Docksängarna av bambu och dockvagnen av flätad rotting rymdes också. Dockorna

var många och älskade men ingen av dem gick upp emot babydockan Gull med porslinshuvud och stickade babyplagg. — — —

Det minsta rummet i lägenheten var Karlis. Under det stora skrivbordet lekte vi björnlya och den svängbara skrivstolen var bur, när opapa eller Karli var villig att leka med oss. — — —

(Helsingfors, Djurgården, f. 1908)

Egentlig samvaro familjemedlemmarna emellan och gemensamma kvällssysselsättningar förekom ganska sparsamt och sporadiskt, delvis på grund av fars yrke /lokförare/. Mor var dock lätt att locka med sällskapsspel, olika kortspel såsom Svarta Petter och De trevliga familjerna, Domino spelades också ofta. Sysselsatta var vi alltid, men mest var för sig, men dock med känslan av att vara tillsammans. (Helsingfors, Berghäll, f. 1911)

I barnkammaren bodde pojkarna (födda 1910, -13 och -17). Framför fönstret hade vi ett arbetsbord för läxläsning och i knuten invid den låsta salsdörren stod ett litet vitt barnmöblemang: soffa, bord, två stolar och ett skåp med leksaker. På andra sidan bordet var fars "arbetsknut": ett bastant arbetsbord med fast skruvstäd, en trä- och metallvarv och på väggen ett hängskåp med verktyg, större grejor fanns i en låda på golvet. Detta rum gränsade till grannens enskilda rum, där ingen bodde vid denna tid. (Helsingfors, Kronohagen, f. 1920)

I arbetarhem, där modern hade hemarbete, var lekmiljön en del av arbetsplatsen — och arbetets avfall blev lekens redskap:

En viktig detalj i vårt hem var mammas symaskin. Hon städade spårvagnar på nätterna mellan två och sex i Tölö hallen — — — och sydde på dagarna, åt enskilda kunder, åt firmor såkallat dussinarbete av olika slag. En kort tid sydde hon inredningar till likkistor av ett slags sammetstyg. Jag fick leka med små lappar som blev över, lena och mjuka. Men mamma orkade inte länge med det, pappa låg ju svårt sjuk, det var något som låg alltför nära ... (Helsingfors, Tölö, f. 1927)

Railis pappa var färgmästare på ett stort tryckeri och hämtade därifrån ibland hem block med underbara, glansiga papper i olika färger (färgprov) som vi barn fick till våra lekar. Av dem gjorde vi "spitski", man vek dem på ett särskilt sätt och lade i ett använt häfte med bladen vikta. Alla hade varsitt häfte och när man pekade på vilket blad man ville ha fick man ett spitski. Vi gjorde också spitski av karamellpapper, de gånger vi hade sådana. Den som till äventyrs hade glansbilder lade sådana i häftet. Man turades om i leken så att alla alltid fick något spitski. (som föreg.)²³

Sommarlandet. Samlandet

Stadsbarnens värld förändrades i grunden på sommaren, när de fick komma ut till landet. De borgerliga familjerna hyrde eller ägde sommarvillor. De svenskspråkiga arbetarna i Helsingfors var i regel komna från de svenska kustbygderna och sålunda hade barnen sina mor- och farföräldrar liksom sin släkt på landet. Tvenne skildringar belyser lekens otroliga flexibilitet, vilket gäller både plats, innehåll och rekvisita.

Min käraste vän under förskoleåldern var nog Anna-Lisa i Pargas. Henne kamperade jag med dagarna i ända under sommaren. Ibland sållade sig Inger till oss. Hon var dotter till Norrgårdens sommargäster, men helst lekte vi på tumanhand. Ofta hade vi dockorna med oss ute, men ibland lekte vi butik. Det var en alltid lika rolig lek. Maskrosblad var sillar, gårdssyrans blommor var först orostat kaffe, så länge de var gröna och såldes sedan som rostat kaffe, då de hade blivit bruna. Prästkragar var stekta ägg. Smultron, var naturligtvis jordgubbar. – Höbärgningstiden var underbar. Då fick vi gå med kaffe till höängen. Vi var efterlängtade och välkomna och det var trevligt att sitta på dikesrenen och prata med skördefolket, när de drack sitt kaffe och åt långa jästbrödssmörgåsar till. Litet längre fram älskade jag att "trampa i ladan", men jag tror att det inte skedde på ett så tidigt stadium, som det denna skildring gäller. Det var visst först då jag var i 8–9-årsåldern som detta roliga började, för då var Anna-Lisa 7 år, och innan hon var med, fick nog inte heller jag delta i trampandet.

Att vara med om att hämta korna från betet till kvällsmjölknigen, som skedde i en inhägnad utanför ladugården, var nästan dagens höjdpunkt. Man fick gå med en liten slana i handen och schasa korna, så att de hölls på vägen. Jag minns ännu, att jag kände mig mycket viktig, då jag utförde detta värv. På dagarna lekte vi ofta att vi hade en ladugård med många kor. Vi samlade grankottar som vi lekte var kor. De fick fyra tändstickor till ben. De små gröna kottarna var kalvar och tallkottarna får. (Helsingfors, f. 1912. SLS 1040)

En flicka från Berghäll fick tillbringa somrarna i Borgå landskommun:

På sommaren behövdes inte så mycket leksaker. Fantasin skapade de föremål som behövdes. När moster på landet hade stortvätt, gjorde vi lerfigurer av olika slag – var det fanns fin lera visste vi givetvis – och så brände vi dem under bykgrytan ute i det fria.

En säkert hemgjord regnväderslek som vi tyckte mycket om att leka hos mommos, där syskonparet var utökat med en kusin, var att dela upp packen med vy- och andra postkort i tre delar. Var och en radade ut sin tredjedel tätt på salsgolvet, där ingen rörde sig i vardagslag. Därefter studerade man noga vilka åtråvärda kort det fanns hos den som var placerad närmast en, och själva leken tillgick så, att man tog ett mindre intressant kort ur sin egen kollektion och så gällde det att med slutna ögon fälla ned det på det kort man ville ha i utbyte mot sitt eget. Med tur och skicklighet – och kanske litet förstulet kisande nedåt – kunde man samla alla vackra kort hos sig. Att bara titta på korten och kommentera dem tillsammans var redan det trevligt. Mest beundrade man blanka kort och kort med gull på. — — —

Under somrarna hos mommos kunde barnen göra nytta på många sätt. Jag vet inte så noga i vilken mån jag beordrades i arbete på samma sätt som min bror och min kusin och i vilken mån jag drevs av mina egna ambitioner. Jag var ju fyra år yngre än de båda andra och hade så ofta anledning att känna mig underlägsen. Med i arbetet var jag emellertid och tog saken på djupaste allvar. Barnen bar allt hushållsvatten. Jag, som inte orkade med ett ämbar, bar i "boriln", som var en mjölkkanne med hals. Rensningen av potatislandet sköttes helt av barnen. Jag fick mitt eget "får" att rensa, men till min förtrytelse kom jag aldrig lika fort till ändan som de andra, så mina "får" blev nog färre.

Också under detta arbete fanns leken med – i tankarna:

Min kusin har berättat, att hon och min bror, som bar ansvaret för att arbetet blev gjort, för att göra jobbet litet trevligare lekte tandläkare när de rensade. Det fanns en hel del tistel i potatislandet, och de var tänder som skulle ryckas upp med så hel rot som möjligt. Rensningen och vattningen av trädgårdslandet med morötter, rödbetor, lök och rovor var också barnens arbete.

När korna mjölkades skulle barnen "svipa", d.v.s. hålla flygfän bort från korna med en ruska under mjölkningen. Sattes man att svipa så skulle man svipa. Det var inte att springa ifrån, fast man var liten. Källarbud och vedbärare var barnen regelbundet. Pinnved av grenar orkar också en liten bära. Och backen skulle barnen sopa, alla tre i rad åt samma håll så hela ytan faktiskt blev sopad. Ett nyttigt arbete fanns det som var ett stort nöje: att i "högerstiden" föra mat och kaffe till dem som arbetade på åkern. En annan trevlig skyldighet var att "tråda" i ladan när höet kördes in. Man hoppade omkring i höet för att packa ihop det. Hur det sved om benen när fötterna skulle tvättas på kvällen!

Mellan sysslorna blev det i alla fall tid till lek, och då fick man springa omkring rätt fritt. Inomhus fick man inte föra oljud. Pass inga "bliustra pojki", fick bror höra, om han förföll till att vissla inomhus, vilket var strängt förbjudet också hemma.

Om barnen inte var några huvudpersoner i familjen, så blev de inte heller bortsjasade för att de var i vägen. De fick vara med där de vuxna arbetade. Vi stod med mommo vid bakkbordet och bakade "sarviaisia", dvs. formade den lilla bulle som togs ut med horn i hålkakans mitt, och när moster mjölkade korna ute i "fåldn", inhägnaden med ett litet tak på ena sidan, där korna sommartid drevs in till natten, så blev man inte avvisad, om man kom med emaljerade muggen för att dra litet mjölk ur spenarna på de redan mjölkade korna, som först blängde bakåt för att se vad det var fråga om och sedan stod stilla utan märkbar irritation. — — —

På landet upplevde stadsbarnen också den muntliga traditionen i sagoberättandets form:

Jag minns inga sagoböcker från förskoltiden. Däremot berättade mor sagor för barnen. Hon improviserade också historier för att avleda ens uppmärksamhet, t.ex. från en besvärlig utredning av håret.

Mitt livs sagoberätterska var likväl en yngre syster till min mor, — — — som under ett antal somrar förde in tre syskonbarn i sagans och poesins värld. Med hjälp av en mugg smultron eller stor tjänstvillighet i dagssysslorna fick vi moster inmutad i salen mitt på blanka vardan och lyssnade med hela vår varelse till hennes fantasifulla följetongssaga. Hon började med att fråga var vi hade slutat senast, och vi rekapitulerade i munnen på varandra vad som hade hänt föregående gång (något som moster helt säkert hade glömt för länge sen) och så började hon spinna vidare. Det var de roligaste sagor vi visste. (Helsingfors, f. 1911. SLS 1040)

En sageskvinna nämner en myckenhet av både grupplekar och lekar i miljön då stadsbarnen kom till landet:

Utelekar.

Alla barn mellan 4–14 år fick vara med. (Man var ju barn längre förr i

världen) Rövare och fasttagare, Blindbock, Indianer och vita, Olika bollspel, Vargen kommer – man sprang runt ett hus, den som var varg skulle fånga någon, som sedan blev varg. Sista paret ut, Eget namn i boken, ringlekar i gröngräset, tävlingslekar som: säcklöpning, Nata, Barbi.

Hänga äpplen eller bullar i huvudhöjd och med bakbunda händer försöka att bli den första som får sin bulle eller äpplet uppätet.

Olika idrottstävlingar, som löpning, höjdhopp, längdhopp, simning.

Vi bodde vid Svinösund i Esbo om somrarna. Även målskjutning med miniatyrgevär och pilbåge tyckte vi var roligt men då var alltid far med. Meta abborrar var populärt bland stora och små.

Vi byggde bondgårdar av sten och mossor, tallkottar var grisar och får. Grankottar var kor och hästar.

En liten rännil där vi byggde dammar och kvarnhjul var en mycket älskad lek bland oss sex syskon och grannens barn som var 4 st. + kamrater som ofta bodde hos oss någon vecka nu och då. Vi kunde vara mellan 10–15 barn i alla åldrar (små syskonen var alltid med).

Sjörövare var roligt med flottor och dödskallesflaggor. Då fick småbarnen fungera på stranden. Man byggde kojor av ris och löv. Spikade upp sittplatser i träd för man skulle ju speja på hur fienden rörde sig och rapportera.

”Litet ledsamt kunde det bli när en älskad docka hittades skalperad”, slutar denna informant från Helsingfors (SLS 1393).

Till sommarlivet för borgerliga stadsbarn hörde också naturstudier, som tog sig uttryck i samlande. En son till en forstmästare berättar om somrarna i Parkano i södra Österbotten:

På somrarna samlade vi insekter och växter, jag och min syster hjälpte att samla åt våra äldre bröder – vi var fem syskon tillsammans. Vi hade ett parkområde i Parkano kring villan. Där fanns en hög och flat sten, kallad ”Hollolan kirkko” (kyrkan i Hollola) och vi lekte på den. En gång skall jag ha stått på den och rabblat upp: ”Minä saarnan ja minä vaarnan ja te kuulette kun kissanpenikat” (härmande min morbror).

Min äldsta bror hade byggt åt syster och mig en lekstuga. När vi städade den skulle jag spotta (vatten) på golvet och uppmanades gå till mamma och be om en citronkaramell för att kunna spotta mera.

I kroket spel kunde föräldrar och äldre personer delta, på landet, på sommarkvällar. ”Botscha” var ett spel med klot, en större boll.

Jag började samla frimärken mycket tidigt, från fyra års ålder, även i skolåldern, och har samlat in i pensionsåldern. Med karamellpapper kunde man leka på följande sätt: karamellpapper viktes liksom till små kuvert, lades i en hög med bildsidan neråt. Så kastade man en flat sten på högen. Om bildsidan svängdes upp så fick man det papperet o.s.v. Vi köpte karameller i en strut hos handelsmannen. (Helsingfors, f. 1906. SLS 1393)

Författaren Tito Colliander (f. 1904) har i den självbiografiska romanen ”Vida-re” (1967) givit en ingående och känslig skildring av en pojkes insektsamlande – en verksamhet helt i ordning med vuxenvärlden:

Jag bar alltid två skalbaggsburkar på mig, en för de stora djuren och en för de små. I burken dog de hastigt av ångorna från ättikssyrad eter – det

där att sticka upp levande insekter på en nål är något som inte förekommit på minst hundra år.

Här och där lade jag ut beten – inom det trånga område som jag nådde på kryckor och rullstol. Betena bestod av ruttnande svampar och frukter och ibland en död mus eller annat sånt som skalbaggar tyckte om. Olika för olika arter. Och nästan dagligen kunde jag vittja några av fällorna – jag hade lärt mig att ganska skickligt sätta mig på marken och åter stiga upp stödd på kryckorna.

Sedan skulle det insamlade materialet sorteras, bestämmas till familj- och artnamn, prepareras. De större skalbaggar stacks upp på nål, men det gjordes inte hur som helst. Regeln var att nålen skulle gå snett in genom den högra täckvingen så att de kom ut mitt i bröstskölden. Benen och känselspröten fick inte heller hänga hur som helst ned från kroppen, de skulle sträckas ut vackert symmetriskt åt sidorna. Detta gjordes på en särskild spännskiva av pressad torv med ett pålimmat vitt pappersark. Först efter några dygn, när skalbaggen torkat ordentligt, kunde man flytta in den i samlingen, nu med en liten nummerlapp på nålen.

De små exemplaren limmades på rektangulära, vita kartongbitar av olika storlek, dem fick man köpa färdigt i påsar på hundra stycken. Men också de allra minsta exemplaren måste prepareras så att åtminstone ett av vart benpar och ett känselspröt var frilagda. Detta för bestämnings skull. Här måste man ofta ta luppen till hjälp, och det kunde vara ett långvarigt och oerhört tålmodsprövande arbete. En fin nål och en tvärsuren liten pensel med bara några borst kvar var arbetsredskapen man behövde.

Varje exemplar hade sin lilla nummerlapp fästad på nålen, och numren återfanns i en katalog, där fyndort och datum och namn (om man visste det) antecknades.

Cigarraskar med en torvskiva i botten och tapetserade med vitt skrivpapper var den slutliga förvaringsorten.

Jag umgicks med skalbaggar. Med mikroskopet och luppen, torvskivorna, nålar och burkar, penslar och böcker... Böckerna ökades efterhand som jag beställde dem från Passau i Tjeckoslovakien och Stockholm och Akademiska bokhandeln. Jag hade fullt upp att göra.²⁴

Köpvaran

Stadsbarnens tidigaste köpta barnsaker var framförallt bilderböckerna, som flera sagesmän erinrar sig, både till innehåll och utseende:

Barnbiblioteket Saga lästes, olika slags innehåll. Min första hela bok som jag läste var "Jorden runt på 80 dagar". 1918 läste mamma för mig och min syster "Fältskärens berättelser". I tonåren läste man indianböcker. Julbrev med glansbilder i kunde man ge åt kamraterna och få i gengäld. Platta vattenfärger målade vi med, liksom färgpennor. Jag följade Robinson Crusoe i ljusrött.

Winters leksakshandel i Helsingfors kallades "25 pennis basårn" och där fanns det tyska leksaker: mekaniska, små, målade plåtleksaker, t.ex. öppna personbilar.

Jag hade en speldosa att veva på, kallade den "koljumölja". En gunghäst med medar och sliten man hade vi. Min systers docka Lisa stack jag i brasan

för jag trodde att dockans hud inte brann liksom människans. Vi hade ett stickspel av snidade stickor, köpt troligen till någon jul. En sticka hade en krok i ändan med vilken man lyfte ur högen, endel stickor såg ut som spjut. (Helsingfors, f. 1906. SLS 1393)

Också i de följande beläggen är det pappersvaran som präglat barnens uppfattning om det köpta:

Vi spelade mycket kort. Det första man lärde sig var Gris. Sedan kom Musta Pekka, Musta Maja, Par och påkörare, Domino var också roligt. Jag brukade få så fina klossar i julklapp, det fanns så vackra på den tiden. Det lästes mycket sagor för mig, både när jag var sjuk och när jag var frisk.

Topelius var mest älskad. Av Andersens sagor var det bara några jag tyckte om — — —

De stora julkalendrarna och Elsa Beskows alla böcker var mycket älskade — jag kan ännu ibland ur minnet läsa fritt ur dem. — — —

Varje jul kom det också ut de s.k. små sagoböckerna: Sagoprinsen, Sago-prinsessan, Lill-Nisse-Trisse, Guldslottet och Bland tomtar och troll, med sina underbara John Bauer illustrationer. Jag minns många av dem ännu, synd att de ej finns kvar. Topelius har jag, en upplaga från det mamma var liten — — — (Helsingfors, f. 1907. SLS 1040)

Sedan jag med förtjusning hade rivit sönder och delvis ätit upp flera postorderkataloger, som varuhuset Printemps i Paris sände min mamma, insåg min omgivning, att det var bäst, att förse mig med bilderböcker av mera motståndskraftigt slag. Min första bok var en djurbilderbok av tyg. På dess mörkgröna pärm tronade ett ståtligt lejon med gemål. Inne i boken fanns sedan bilder av alla möjliga exotiska djur, elefanter, flodhästar, krokodiler, pelikaner och strutsar, för att bara nämna några exempel. Jag studerade den ivrigt och hårdhänt, men den motstod alla angrepp. Det var visst i åldern mellan 1 och 2 år, jag fick den boken. Den följdes sedan småningom av vanliga bilderböcker, efter det mina destruktiva tendenser hade försvunnit, eller åtminstone försvagats.

Bland mina tidigaste böcker var Louis Moes och Cyrus Granérs Burre Busse-böcker, — — — Min gudmor — — — gav mig en bok som hade tillhört henne, då hon var liten. Det var Pelle Snygg och barnen i Snaskeby, och den blev en av mina käraste böcker. Den hade lästs för mig så många gånger, att jag kunde den utantill långt innan jag kunde läsa.

— — — När jag var i 5–6-årsåldern vågade mamma ge mig några av sina egna sparade barnböcker. En av dem var en variant av Rödluvan och vargen. "Den lilla Rödkappan" hette den. — — — Litet senare fick jag hela Topelius "Läsning för barn", som hade tillhört mamma och moster gemensamt. En alldeles speciell grupp av böcker bildade visböckerna "Wia Wua Wampa", "Kisse Misse Måns" och "Trollefar i Snurreberget". — — — (Helsingfors, f. 1912. SLS 1040)

Från beläggen ovan, ur borgerlig stadsmiljö i början av 1900-talet, tas här till slut steget in i en leksaksavdelning på ett varuhus i Helsingfors på 1950-talet, som en informant beskriver:

Leksaksavdelningen på Sokos torde ha öppnat 1952. Jag kom dit 1955. Då importerades 80 % av de leksaker som salufördes. Bara 20 % var av in-

hemska tillverkning. Jag har besökt leksaksmässan i Nürnberg åtta gånger och valt ut leksaker för varuhuset.

I Finland hölls årligen i april–maj en stor utställning, arrangerad av Leluja askarteluyrittäjät, en förening för de inhemska butikerna, dit kom ett hundratal och valde. På varuhuset hade vi även en hobbyavdelning.

Av de inhemska leksakstillverkarna minns jag: Juho Jussila i Jyväskylä, Dollytex i Vichtis, Åbo Martha som gjorde dockor – men ”sjuksköterskedockorna” gick inte åt. Bland agenturaffärer minns jag Lelumyynti.

År 1955 var Tyskland (Östtyskland) det ledande landet vad tillverkning gällde, sedan följde England. Det berodde litet på världsläget.

En tredjedel av hela årets försäljning inföll i december, som julklappar. Jultiden hade vi omkring 40 anställda på leksaksavdelningen, medan vi eljest var sex, senare sju stadigvarande.

De tyska leksakerna var de mest hållbara. Det fanns små finesser som skilde leksaker från olika länder. Leksakerna kontrollerades, bl.a. blyhalten. En gång kom det klossar med en färg som ej höll, från Sovjetunionen, och tullen krävde att de skulle returneras.

(Helsingfors, informaten anställd på varuhuset 1955–1979. SLS 1393)

År 1972 presenterade Statistikcentralen i Finland en undersökning över hemhushållningen och konsumtionen år 1966. Av ett hushålls utgifter i året fördelades 2,1 % (23 mk) på leksaker. I samma storleksklass befann sig då t.ex. utgifter för sällskapsresor, öl, choklad, skrivmaterial och bilskola. Likväl var skillnaderna mellan landsbygd och stad betydande, lantbrukarfamiljerna spenderade mindre på leksaker än den urbana befolkningen.²⁵

Dolda lekmiljöer, förgängliga leksaker



142. Interiör från ett pörte i Savolax. Oljemålning av Ferdinand von Wright 1849. Konstmuseet i Ate-neum. – István Rácz.



143. "Kvastgossen", oljemålning av Alexandra Frosterus-Såltin 1867. Inköpt följande år av Johan Ludvig Runeberg vars kommentar om tavlan lydde: "Han är inte ensam – han har Gud med sig". – Runebergs hem, Borgå.

↗ 144. Barn vid Puurunens cementgjuteri i Lapinlax, norra Savolax, 1928. – O. Puurunen.

→ 145. "Allmoge barn från Replot, Norra Vallgrund från slutet av 1890-talet". – Replot hembygdsmuseum.





146. "Dra vargnotan". En dragkamp där alla drar bakåt, den som släpper taget går bort ur

leken och den som blir sist kvar är segrare. Svartbäck, Pyttis. — M. Stejskal 1929.



147. "Byta bo". Genom räkning utses en till änka eller änkling. Man blinkar eller nickar till varandra om man vill byta bo med någon. Dröjer man alltför länge får änklingen ropa

"Boet brinner för den som int springer!" Då måste alla byta och änklingen passar på och tager någons bo. Landsvägen som lekplats. Kungsböle, Strömfors. — M. Stejskal 1929.



148. Slängkälke. Strömfors. — M. Stejskal
1936–37.



149. Barn vid en vårbäck. Lapinlax, norra
Savolax. — O. Puurunen 1928.



150. Barn på den urgamla lekstenen på Pirtti gårdsplan. Leppävirta, norra Savolax. – T. Kautovaara 1954.

151. Flickornas lekgård med grankottar som kor och tallkottar som får. Hyömäki, Hauho, Tavastland. – Tyyni Vahter 1925.





152. "Liten eka", påminnande om ett degtråg.
Pjelax, Närpes. — Valter W. Forsblom 1931.

153. Barnen kör. Alahärmä, Österbotten. —
S. Paulaharju 1930.







↖ 154. Tre generationer av en fiskarfamilj på Fiskö, Brändö, östra Åland. – C. Segerstråle 1925.

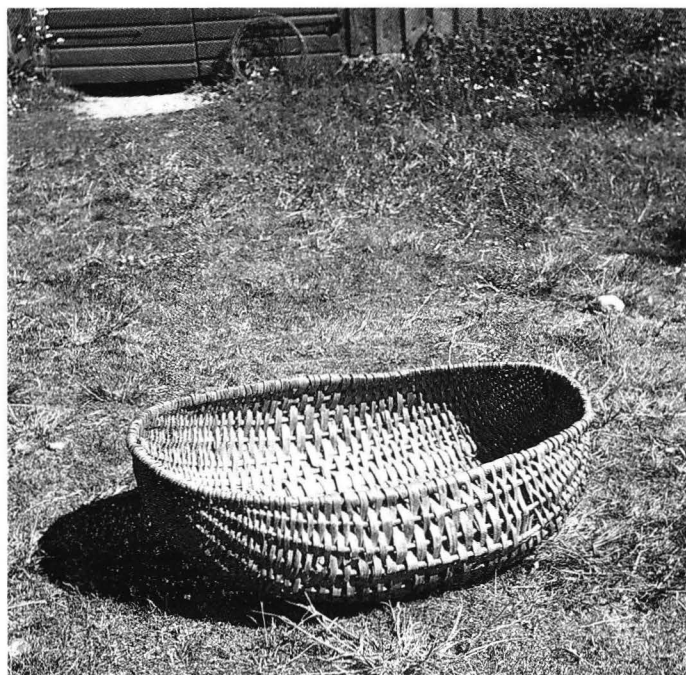
↑ 156. Stuguinteriör med barngunga i taket. Övre byn, Tjock. – Valter W. Forsblom 1914.

← 155. Pörtets golv skuras med tvaga av granris på vilken barnen sitter som tyngd. Suoniemi, Tavastland. – E. Nikkilä 1929.



← 157. "Barnvagnarstol". I hålen framtill i sidostyckena trädde ett smalt trä som hindrade barnet att falla ur stolen. Korsnäs. – A. Enberg 1939–40.

→ 159. Den 7 år gamla flickan på Haveri spolar en garnhärva. Kuortane, Österbotten. – T. Vahter 1916.



← 158. Barnkorg, hängde i åsen. Längd 1 m. Lassfolk, Mjotrask, Närpes. – R. Ahlbäck 1959.

→ 160. Läsande barn i Raution, Kolari, Lappland. – S. Paulaharju 1923.





161. Sirkka och Taimi Eskelinen bär dricka
åt kalvarna. Kontiolax, norra Karelen. – T.
Vahter 1937.

162. Hästarna på Ruhala gård rides barbacka
till hagen. Ruovesi, Tavastland. – A. Hirsjär-
vi 1939.

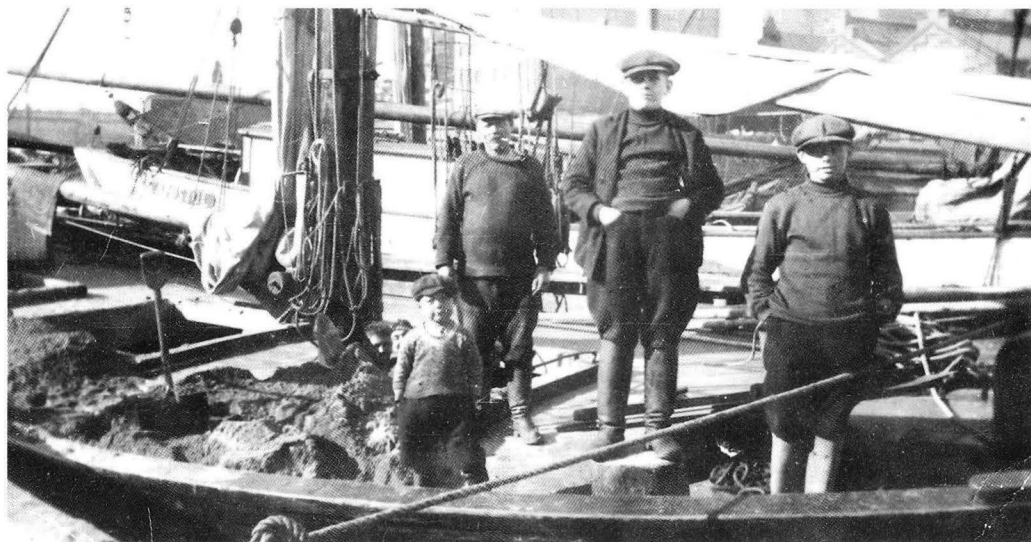




163. Pojkar bärgande hö i insjön. Hattula, Tavastland. — E. Aaltonen 1929.

164. Pärthyvling i Rättykylä, Kirvu, Karelen. — K. Anttila 1938.





165. Sandjakten Linnéa från Skutholmen i Sibbo lossas i Helsingfors, 1925.

166. Pojkar säljer strömming på morgonen i kappar. Sastmola, Satakunta. — E. Nikkilä 1934.





167. Husbonden med döttrar och "skyddslingar". Lapinlax, norra Savolax. – O. Puurunen 1920-t.

168. Sirkka Poutanen i Särkijärvi, Kurkijoki, Karelen, bakar karelska piroger tillsammans med sin kamrat. – P. Kyytinen (före 1940).







↖ 169. Ålderdomen och barndomen. En klok gumma i Oravais kyrkby visar huru man botar "kråsa" (rakitis) genom att bl.a. draga barnet nio varv motsols på handkvarnen. — Valter W. Forsblom 1916.

↑ 171. Pojke täljande fåglar. Muotkajärvi, Enontekis, Lappland. — S. Paulaharju 1921.

← 170. Döden gästar i barnens värld. Taklax, Korsnäs. — K.H. Juthback 1918.

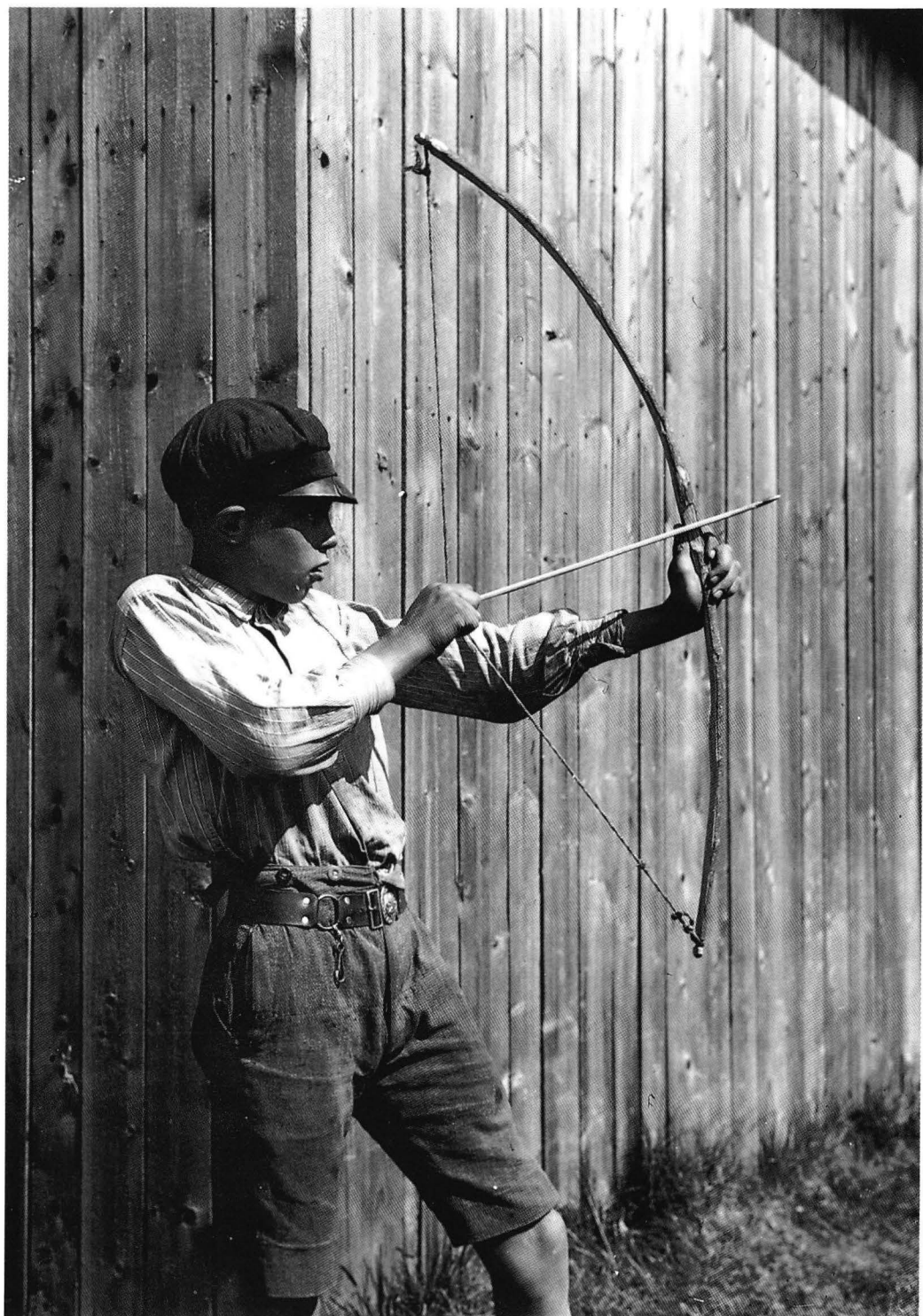


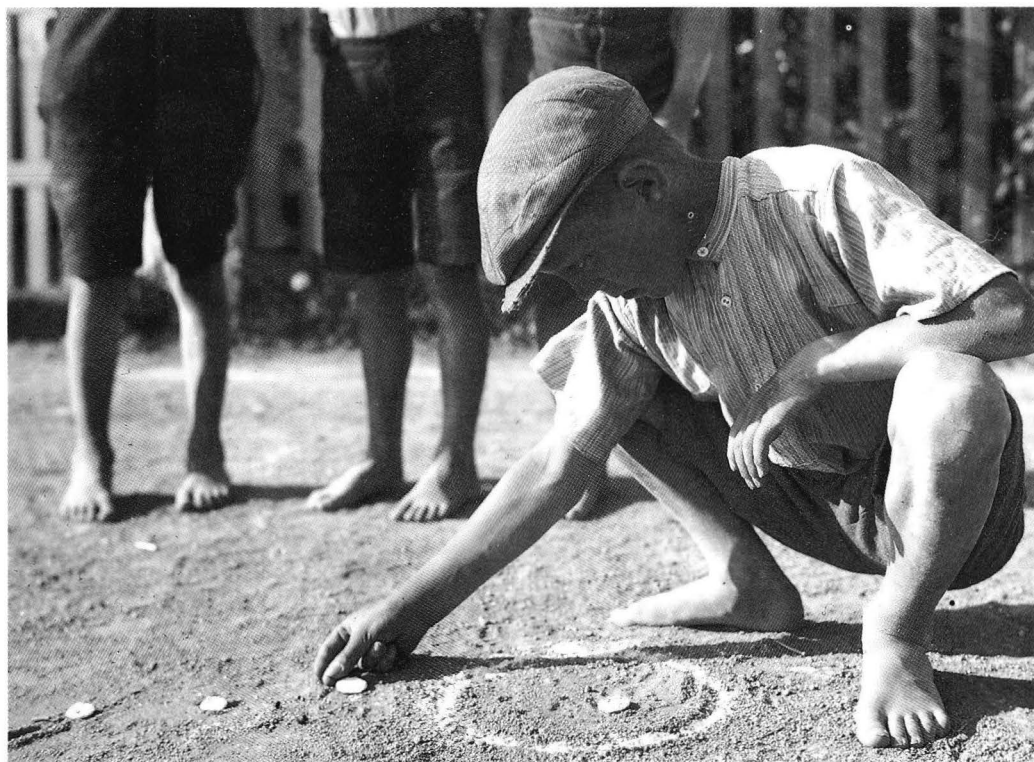
↑ 172. "Mörtryggbasten", simblåsor av mörtarna, lekte barnen med och staplade dem på varandra. Överboda, Kökar. – Förf. 1966.

↗ 173. "Hästhage", där ängsvakten håller på att springa över gärdet; en häst reparerar gärdet, medan de övriga är hästar som står utanför den inhägnade ängen. Hästarna skulle allt emellanåt hoppa över gärdet och låtsas tjuv-beta, varvid vakten skulle taga fast någon häst som då blev ängsvakt. Gärdets höjd 50–60 cm, omkrets 4–6 m. Svartbäck, Pyttis. – M. Stejskal 1929.

→ 174. "Pek' ring" lektes vanligen av flickor. Leken gick ut på att känna igen stenar som man berövats. Man gissade i tur och ordning. Flickan i mitten "håller öga" och är "icke rik", d.v.s. har inga stenar i mitten. Svartbäck, Pyttis. (Jfr Wessman 1962, s. 861) – M. Stejskal 1929.







↑ 176. *Kasta knapp. Pargas Malm.* – M. Stejskal 1933.

← 175. *Skjuta med pilbåge. Nedervetil.* – M. Stejskal 1932.

→ 177. *Slunga. Nedervetil.* – M. Stejskal 1932.





178. "Isbjörn" lekes på isen eller i snön. Ringen, 8–10 m i diameter, kallas "stuvun" eller "boe". Den markeras med små högar av vass mellan vilka man kan ta sig in och ut. Björnen, utklädd i avigvänd päls eller paletå, skall försöka fånga de andra då de är utanför boet. Näsby, Strömfors. (Jfr Wessman 1962, s. 215). – M. Stejskal 1936–37.



179. "Iskoli" (fi. jääkuuli), ett isstycke med en grop på vilken lades hö och över vilken repet drogs. Med dessa iskolin för man utför backa med god fart. Om kvällarna kunde man ytterligare isa dem med vatten som frös under natten. Sådana iskolin kunde hålla ända till två månader — om man inte blev lurad att sätta den i bastun för att torka. Omtyckt lek på fastlagen i nyländska skärgården. Känd även i Närpes—Kaskö-trakten. Bilden från Kungsböle, Strömfors. (Jfr Wessman 1962, s. 167). — M. Stejskal 1936—37.



180. "Stick' ögon ur skomakarn" lektes i jultiden då man hade långhalm på stuggolvet. Den som stod närmast brödspaden skulle försöka sticka ögonen ur skomakaren, en trefoting gjord av tvinnad halm. Den andre åter skulle hindra detta genom att sticka skaftet mellan benen på skomakaren. Svartbäck, Pyttis. (Jfr Wessman 1962, s. 175). – M. Stejskal 1929.



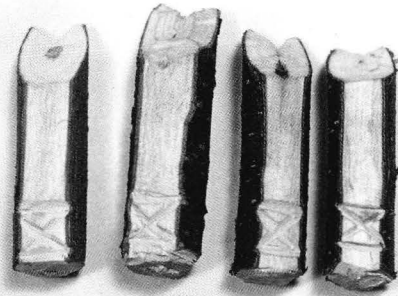
181. Fr.v. springhjul, "springa tunnband" och längst till höger "springa flygmaskin". Förr sprang pojkar "väderkvarn" med fyra vingar, nu en flygmaskinspropeller med två vingar. "Med dessa framför sig springa pojkar längs landsvägar samt helst emot vinden. Propellern snurrar runt och pojkar tävla om att få den största hastigheten på någons flygmaskin." Pojkar i 12-13-års åldern, Svartbäck, Pyttis. — M. Stejskal 1929.

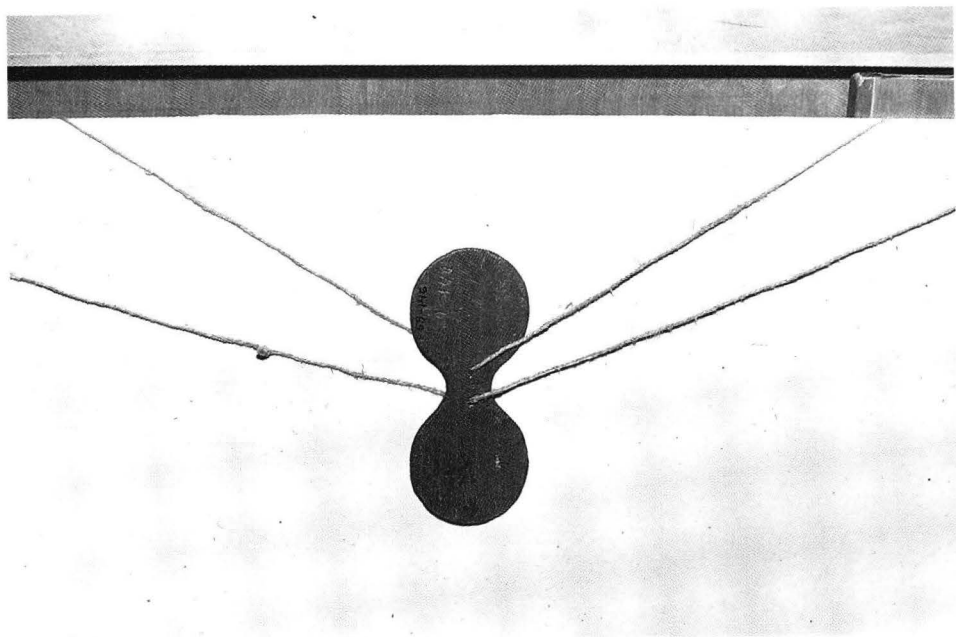


← 182. "Kissapeli", gjort av gäddans ryggkotor. Detta exemplar i Nationalmuseum kommer från Muonio, norra Österbotten. Under namn som "benspelet" eller "gisspel" känt även på Åland och i svenska Österbotten (jfr s. 238). I Satakunta kallas spelet "munkit" (munk), möjligen syftande på likheten med ett katolskt radband.

183. Nygjorda näver- och sävbåtar, enl. minneskunskap från Bodom träsk, Esbo, given av en kvinna f. 1883.

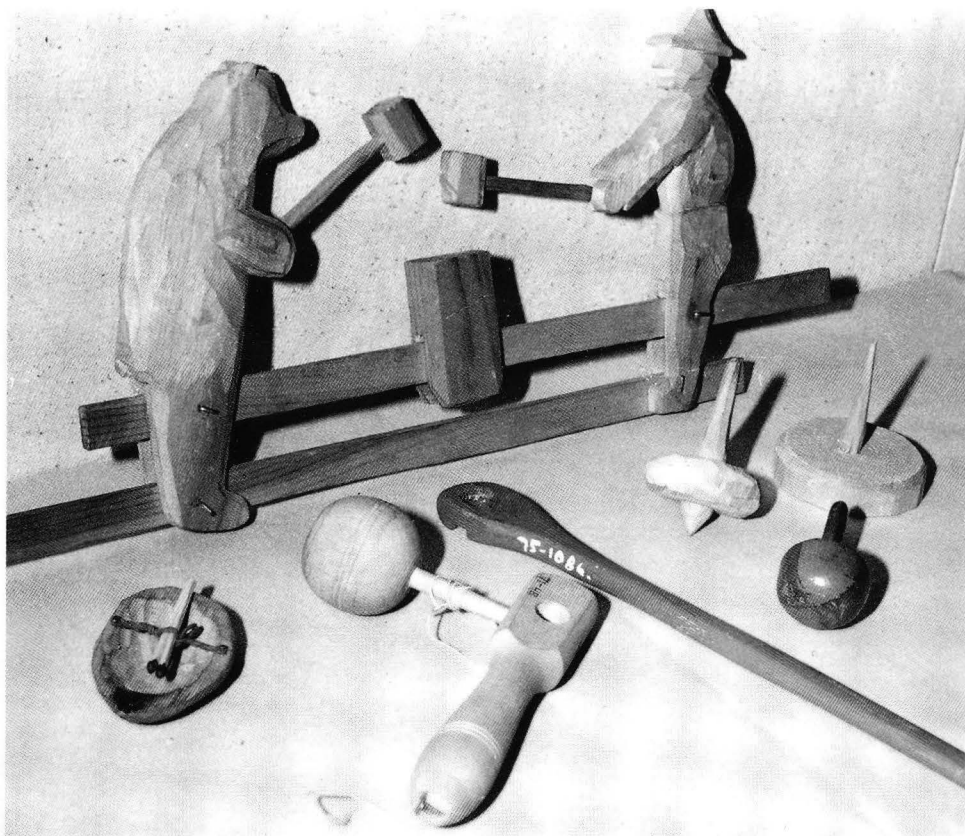






← 184–186. Rekonstruerade leksaker från landsbygden i svenska Österbotten. Man och kvinna med en arm, 1.5–6 cm. Kor av Ayrshire-ras, fläckiga med horn, 1.3–4 cm, undertill märkta med tecknet för ko. Gjorda av Margareta Lindberg, Pargas. – Yrsa Lindqvist 1991.

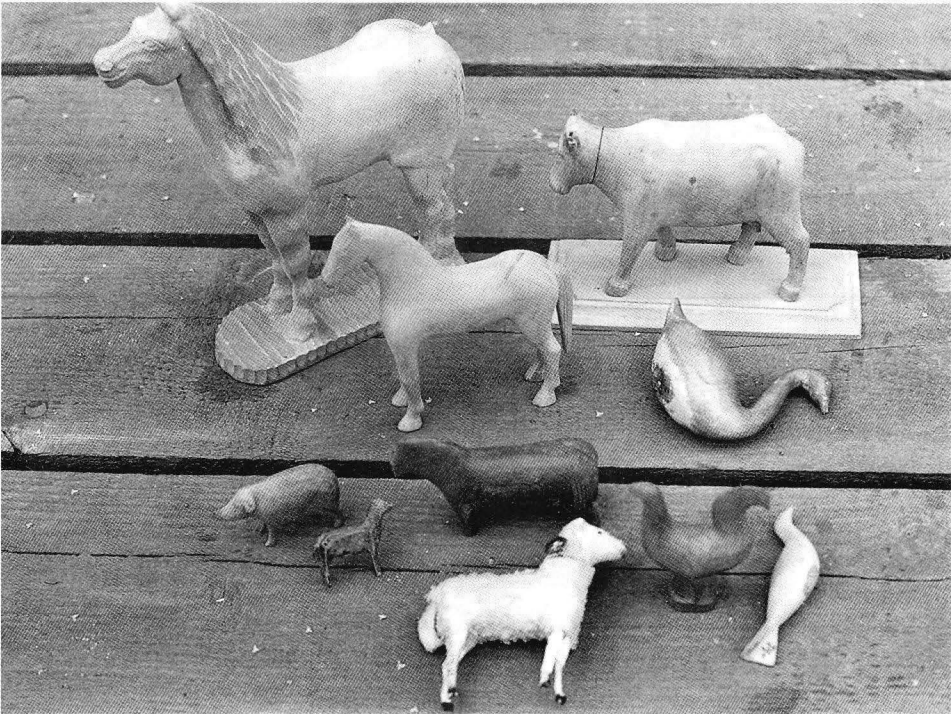
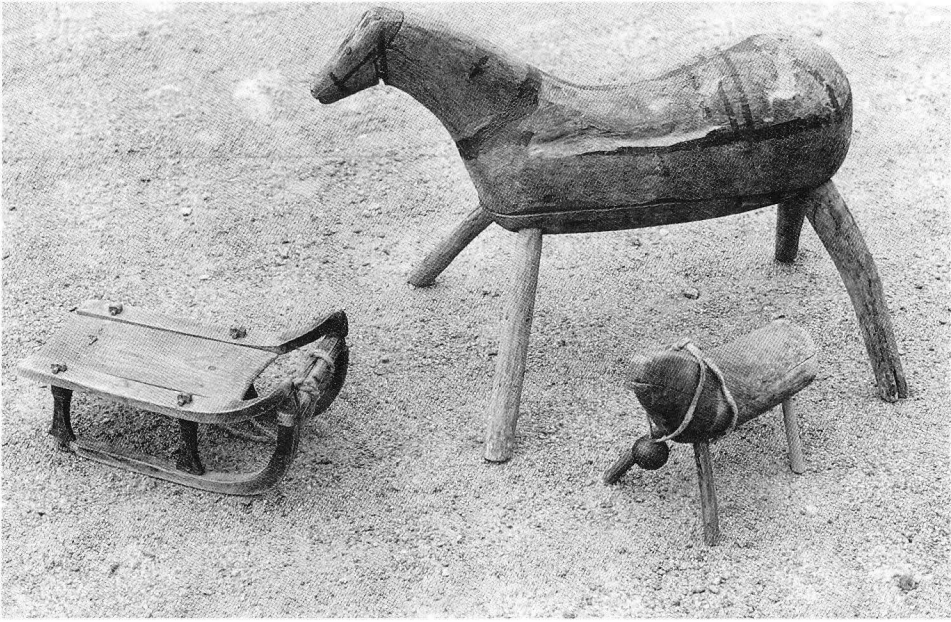
↑ 187. Träbit av fanér, uppträdd på ett snöre. Genom att "trissa" runt med denna åstadkoms ett vinande ljud (jfr s. 207). Borgå museum. – Förf. 1987.

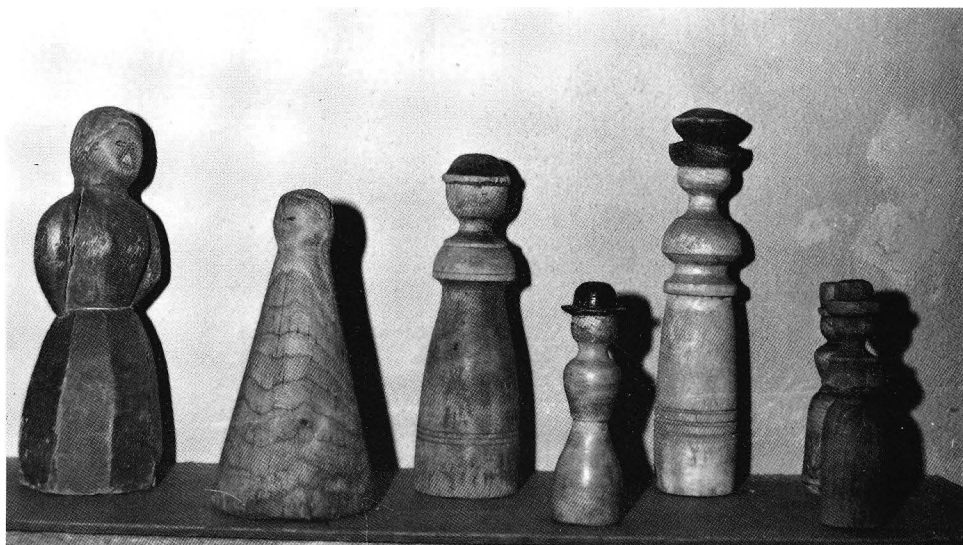


188. Modeller av leksaker gjorda i finska lyceet i Vasa för en utställning 1946. I fonden björn och gubbe "takojat". T.v. en beckloppa underifrån, sedan en boll med handtag gjord av en bonde i Ytteresse 1971 och kallad "spirituss", en variant av samma typ samt t.h. tvenne snurror, "hyrrä" eller "villikissa". Österbottens museum. – Förf. 1984.

↗ 189. Häst från Ytter-Esse, ett får (?) med bjällra om halsen och en släde. Jakobstads museum. – Förf. 1979.

→ 190. Svarvade djurfigurer: hästar, får, gris, ko, tupp, svan och duva, gjorda av lokala träsnidare och sålda bl.a. på marknader. Jakobstads museum. – Förf. 1979.





191. Fr.v.: en rödmålad gumma, en enkel docka från Gamlakarlebytrakten, l.17,5 cm, två käglor från Sievi och Halsua prästgård "puupappi", l.19,5 o. 12,7 cm samt längst t.h. tre käglor från Ylivieska, den längsta 23 cm. Österbottens museum. – Förf. 1984.

192. Fr.v.: häst från Vörå, h. 19 cm, lejon från Ni-vala, katt från Laihela och längst t.h. en katt gjord av en masurknöl. Österbottens museum. – Förf. 1984.





193. En enkel trädocka, leksak från Lassila, Jippo. En likartad daterad år 1800 i Jakobstads museum. Den ursprungliga funktionen är hölj i dunkel: använd i magiskt syfte?, som mösstock för tillverkning av bindmössor? – Förf. 1977.

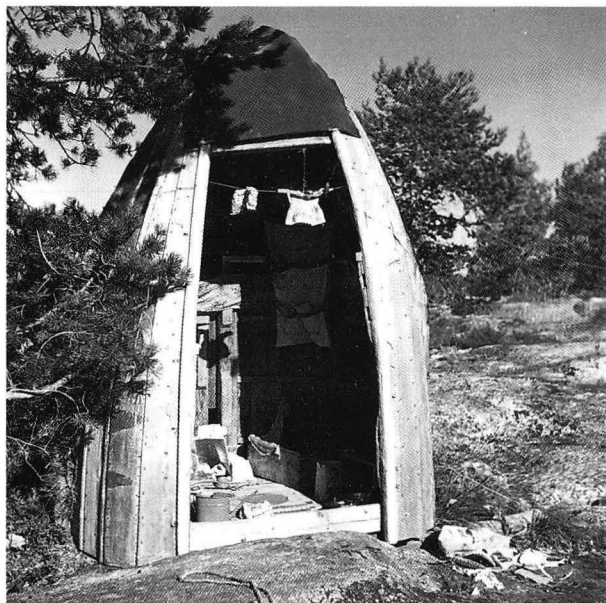


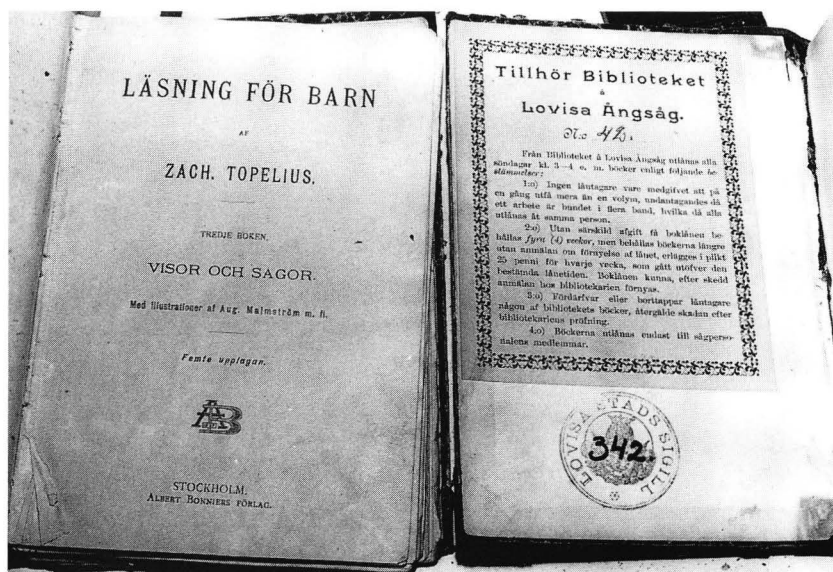
194. Barn vid sin "hemlek". Nivala, Österbotten. —
K. Vilkuna 1930.



195. Bock av en trädstam. Från Bondas hemman i Jöråla, Vörå. L. 50, h. 30 cm. Vörå hembygdsmuseum. — Förf. 1965.

196. Lekstuga av en gammal båt på ett fiskeläge i Larsmo. — S.E. Krooks 1958.





197. Tredje boken av Topelius *Läsning för barn*. Ur Lovisa Ångsångs bibliotek. Lovisa museum. – Förf. 1987.

198. Griffeltavlor med hartass som sudd. Kansjerf gårdsmuseum, Bromarv. – Förf. 1988.





199. Stångjärnssmedjans folk på Billnäs bruk i Pojo ca 1890. I förgrunden synbarligen lärpojkar, "koldrängar".

200. Smedens träskor i stångjärnssmedjan på Strömfors bruk. Ett härdlag bestod av två smeder och en lärpojke. Han gick vanligen på det tolfte året då han kom i lära, d.v.s. blev koldräng och dammbordsryckare (reglerade vattentillförseln till hjulet som drev den stora hamaren) åt mästersmeden och hans mästersvenn eller stordräng. — För att få plats som lärling skulle pojken enligt tradition göra ett par nya träskor åt smeden. Om smeden då han provade skorna behöll dem på var detta tecknet på att pojken blivit antagen. Lärotiden räckte fem år. — Strömfors bruksmuseum. — Förf.





← 201. Arbetsstyrkan vid Tolkis ångsåg i Borgå landskommun 1898. Kvinnorna och pojkarna arbetade bl.a. med att sortera ribbor.

✓ 202. Spetsknypplerskan Elma Nurminen med sina döttrar i Heinämaa, Orimattila, norra Nyland 1922. Trakten är ett gammalt centrum för detta hantverk som saluslöjd. — T. Vahter.

↓ 203. Pojkar med en skadad sjöfågel. — B. Åström trol. 1920-t.





204. Skridskosegling på glanskis på Esboviken ca 1925. — B. Åström.

205. Barnen leker med en "simring", av en gammal bilring, vid stranden av Vårdö, Sjun-deå ca 1927. — B. Åström.





206. Lek med trähästar, -tåg och -bilar i Masaby, Kyrkslätt 1920. – B. Åström.



207. "Pojkarna fångade huggormar med klyka, lät dem hugga i en näsduk och knyckte tänderna av dem. Sedan hölls de inknutna i näsduken i fickorna (!) och togs fram till mostersläktens förskräckelse". – B. Åström ca 1925.



208. Pojke med trampbil, 1930-t. Hammarland.

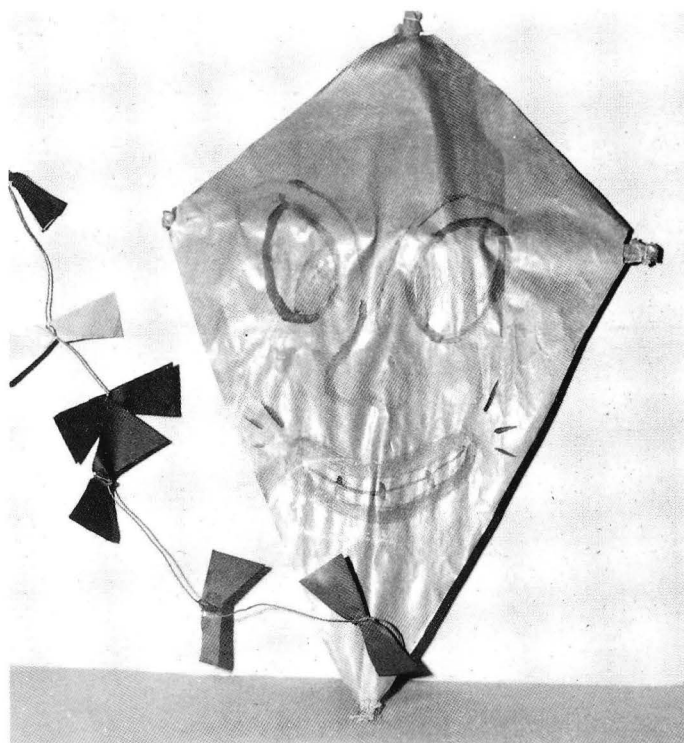
209. Handelsbod. Masaby, Kyrkslätt 1920. — B. Åström.





↑ 210. Lastbil med transportfirmans namn. 1940-t. (?). Liljendal. – Förf. 1991.

→ 211. Pappersdrake, fi. "leija". Gjord på Vasa finska lyceum för en utställning 1946. L. 61 cm. Österbottens museum. – Förf. 1984.





212. Packhusinspektorn Lindéns barn. Kronohagen, Helsingfors, 1850-talet. Jfr s. 266.



213. Kappellesplanaden i Helsingfors, kallad "Lilla Kalvhagen", där borgerskapets barn fick leka under uppsikt. Oljemålning av Aukusti Uotila 1885. Helsingfors Stadsmuseum.



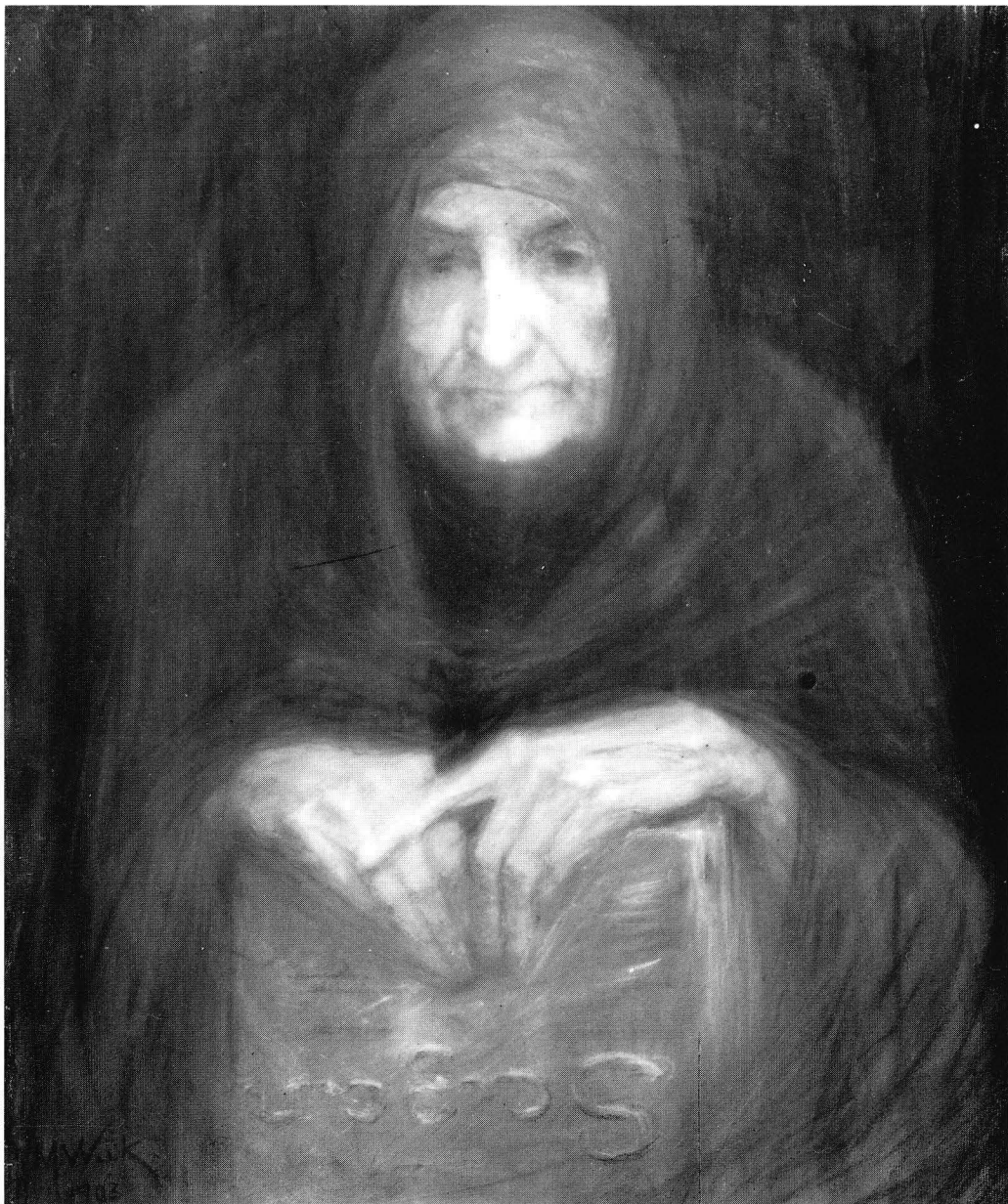
214. Zacharias Topelius omtalar i sina dagböcker dockskåp som julgåvor i Nykarleby 1840. Detta skåp har gått i arv inom familjerna Hjelt, Schybergson, Nybergh, Ramsay och Granö i fem generationer och inrymmer delvis föremål från 1830-talet.



215. Pappersdockor, gjorda av generalskan Natalia Melán, f. Enckell (1832–1911) på gamla dagar, i gåva åt släktens barn. Hon hade fått sin uppfostran i Katarina Institutet i Petersburg och var, intill sitt giftermål i femtioårsåldern, anställd som klassdam vid nämnda institut. Hertönäs museum. – Förf. 1960-t.







↖ 216. Scenbild ur fröken Anna Zettermans dockteater. – Finlands Nationalmuseum.

↑ 218. "Sagan". Pastell och akvarell av Maria Wiik, 1903. – Åbo Konstmuseum.

← 217. Skådespelare på en dockteater (10,5–17 cm) som tillhört gardeskaptenen Oscar Wasastjernas döttrar, Anna-Lisa f. 1886 och Greta f. 1889. – Finlands Nationalmuseum.



219. Barnkammaren i
apotekare E. Idmans
hem, Mariegatan 9, Hel-
singfors. – E. Sundström.



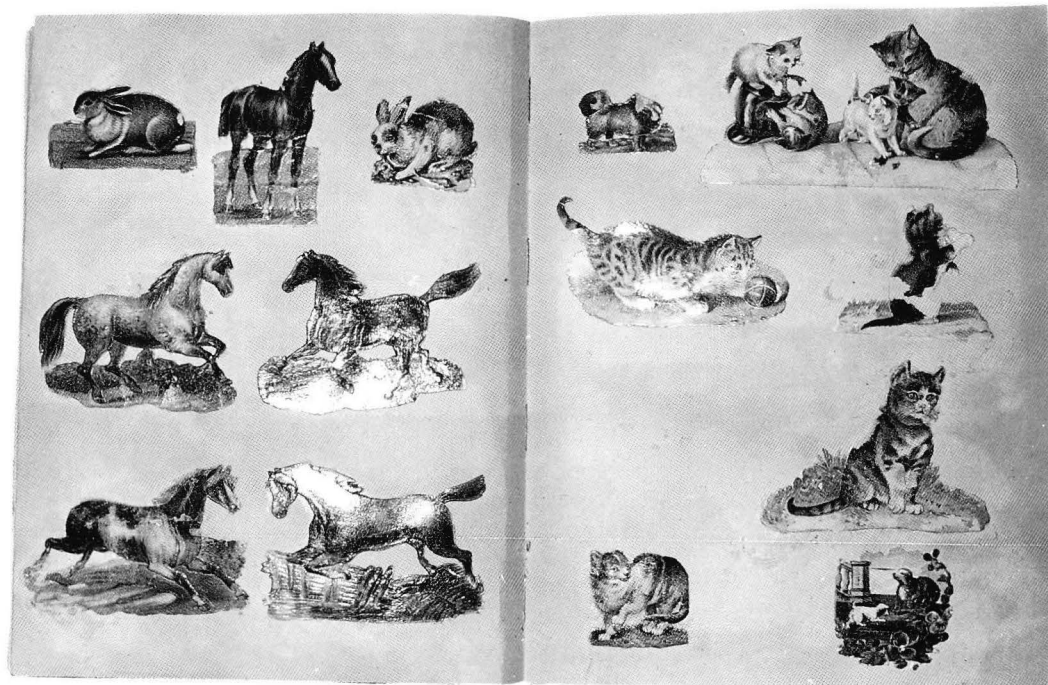




↑ 222. Skridskoåkning på Aura å, Åbo 1912.

↖ 220. Kommunalt ägda kälkar som barnen fick använda under raster och idrottstimmar. Vallgårds svenska folkskola, Helsingfors. – Svenska skolmuseets samlingar. – Förf. 1988.

← 221. Skridskoklubbens märken i Helsingfors på 1880- och 1890-talen. – Förf. 1990.





↖ 223. Tärningsspel som tillhört en flicka f. 1918. – Förf. 1981.

← 224. "Bilder Album" med inklistrade glansbilder. Sådana gavs i julklapp på 1940-talet. – Förf. 1981.

↑ 225. Tändsticksetiketter, samlade i album. 1940-t. Käinby, Helsinge. – Förf. 1982.

→ 226. Flickorna samlade bilder av filmstjärnor, främst amerikanska. De beställdes per post, 1953–54 från Metro-Goldwyn-Mayer Pictures Culver-City, California. Tillhört en flicka i Helsingfors, f. 1939. – Förf. 1981.





227. Krocketspel på familjen de la Chapelles egen-
dom Saaris i Mäntsälä, i slutet av 1920-talet. — Anni
de la Chapelle.

Det gifwes de som anse alla Barnens lekar och lustbarheter för skadeliga, af den grund at Barnen sällan hålla måtta derutinnan: man kan wäl ej neka at för mycken begärelse til slika nöjen är lastbar; men så bör likwäl missbruket icke afskaffa en i sig sjelf nyttig öfning. Dock måste urwal härutinnan ske, så at de lekar, som medelst kropps-öfning bidraga til Barnens sundhet och wighet, såsom löpande, dansande, kägla-kastande m.m.; föredragas dem, som ej fordra någon kropps-rörelse, såsom Kort, Tärning, och dylika Spel - -

(Nils Svanström, Academisk Afhandling om Landtmanna-Barns Upfostran – Upsala 1781. Hushållnings Journal År 1789. Stockholm).

V. Barnens position och barnens revir

1. Den europeiska leksaken – förnuftets skapelse

Denna bok har också en samhällskritisk ambition. Den skall vara ett inlägg i diskussionen om de s.k. krigsleksakernas skadliga inverkan på barn, den skall utgöra en kritik av muséernas och forskningens snäva barnsyn ävensom av den romantiskt miniaturiserade eller kollektivistiskt likgiltiga syn på barnen som alltjämt tycks styra en god del av samhällsplaneringen, icke minst gällande skolan samt socialvården.

Huvudtesen i detta kapitel hävdar att leksaken är ett väsentligen under 1700-talet och början av 1800-talet i Europa skapat ting, grundat på en filosofiskt bestämd syn på barnen, leken och tingen, nämligen den uppfostringsmässiga. Föregående kapitel har visat att barnlekens verkliga kvaliteter nästan helt och hållet skall sökas utanför denna syn. Det är en uppfordran för den antropologiska forskningen att visa också på detta fält, som nås först genom ett överskridande av vedertagna – både kulturella och vetenskapsdisciplinära gränser.

Granskningen av det folkliga traditionsmaterial (kap. IV) – boken skulle ursprungligen kartlägga enbart detta – ledde till en omvärdering av hela den inom kulturhistorisk forskning vedertagna synen på barnen genom tingen.

Avsikten med detta avsnitt är att försöka spåra de tankar som styrt utformningen av den europeiska begreppet leksak, över huvud hela den omsorg och reformatoriska aktivitet som i ca tvåhundra år reglerat rummet och tingen kring barnen. Filosofen **John Lockes** position är genom boken "Some Thoughts concerning Education" (1693) ytterst central. **Jean Jacques Rousseau** däremot, framträder genom "Émile ou de l'éducation" (1762, de två första böckerna) såsom mindre tongivande.

de. Bådas inverkan torde emellertid vara uppenbar när det gäller romantikens barnsyn. De står också som ideologiska lärofäder för strömningar som kan skönjas i det senare 1800-talets reformpedagogik, i sekelskiftets barnsyn, liksom i den kulturhistoriska forskningen kring barnmiljöer och leksaker, i leksaken sådan den presenteras i muséer likaväl som på varumässor (kap. II).¹

Också leksaken skall vädja till barnets förnuft. Tinget kan icke existera utanför relationen vuxen–barn. Det är en instrumentaliserad syn på leken som växer sig stark. Leken skall inte uppnå ett "utomlekligt" syfte. Så blir barnet genom **riktig** lek och **förnuftigt** valda leksaker en förnuftig varelse och leken förvandlas från ett enfaldigt nöje till en nyttig och positiv erfarenhet. Tingen och rummet – leksaker-na och lekplatsen – är instrument i denna process, – och får sitt berättigande, sin idé och sin form, enbart genom denna process.

Vid sommartinget i Karis i västra Nyland år 1690 anklagade länsmannen Erich Hindersson en bonde Anders Jörens-son på Degerölandet för att det i hans gård var dag blåstes i horn vilket förorsakade grannarna misslycka med sitt smör. Vid tinget anfördes att det blott var fråga om några barn som en måndagskväll efter solnedgången hade blåst i ett vallhorn, "som vallbarnen bruka uti vallskogen för odjur och boskapen skull med sig"; avsikten hade varit att få rätt på en bortsprungen hundvalp. (John Gardberg i Budkavlen 1958).

Själén – ett oskrivet blad

"Lek i det fria har, så vitt jag vet, blott den enda faran med sig, att när gossen är varm av att springa fram och tillbaka, han sätter eller lägger sig på den kalla eller fuktiga marken." (§10). Det första kapitlet i **Some Thoughts concerning Education** (1693) berör enbart den fysiska uppfostran, medan de tjugosex övriga kapitlen är variationer på temat den andliga uppfostran, i relation till barnets själsliv.

Men Lockes syn på barnakroppen korresponderar med synen på själen. Kroppen är visserligen formbar, men man må inte "störande ingripa i naturens utbildande av kroppsdelarna", utan genom lämplig diet befrämja barnets hälsa och styrka. Mot "vanans makt", som är så stor att läsaren svårigen kan tänka sig den, bör man ställa upp regler: mycket vistelse i fria luften, kroppsrorelse och sömn, enkel diet, ej för varma och trånga kläder etc. "Naturens förnämsta styrkedryck är sömn". Locke förespråkar ett slags folklig enkelhet, att leva som ärligt bond-folk, i motsättning till apotekarnas medicamenter och fruntimrens hälsodrycker. Också tjänstefolket gör sig skyldigt till att hos barnet "inplanta" osunda vanor.

Genom experiment och **erfarenhet** har Locke kommit fram till huru barnets kropp skall utvecklas. Målet utgår från vetenskapen om att en sund kropp ger en sund själ, vilket är en fullständig beskrivning på lycka i denna världen.

"Jag tänker mig nu barnasjälarna lika lätt ledda åt det ena eller andra hållet som själva vattnet; och fastän denna ledning är huvudsaken och vår främsta omsorg

bör gälla det inre, så får dock icke kroppshyddan försummas". "Barnets sinne är trängt begränsat och svagt samt vanligen endast mottagligt för en tanke i sänder" (§ 167). Barn gör föga skillnad på de saker de sysslar med, bara de är lämpade efter deras ålder och bara de får ha något för sig. Det är därför uppfostrarens uppgift att "ge själen en rätt riktning". Boken ger kapitel för kapitel anvisningar om hur man kan "implanta, nedlägga" och inväva goda vanor i barnasinnen. Detta bör ske tidigt, emedan det påverkar hela det kommande livet. Görs det inte blir barn självsvåldiga och elaka, varvid föräldrarna klagar då de ej längre kan använda barnen "som leksaker". Tillåtes "näpen elakhet" begås ett stort misstag. Man har inte gjort själen disciplinerad och "van att böja sig för förnuftet i början, när den var som vekast och lättast att böja" (§ 34). På samma sätt som hästar och hundar tuktas tidigt, bör vår egen avkomma vänjas och avvänjas.

Medan vuxna människors, av naturen danade, egenskaper med åren blir mera tydliga i ansikten och kroppens gestalt, är däremot "själens säregna utseende lättast att urskilja hos barn", innan de lärt sig förstå sig. Man bör sålunda ge akt på barn när de leker, då de är utan minsta tvång, och se efter vilka passionerna och böjelserna är, för att kunna tillämpa olika behandlingssätt.

Locke förnekar således inte "medfödda böjelser", förhärskande drag i ett barns läggning, men deras utvecklingsriktning bestäms i avgörande grad av uppfostran. Den i samband med analyser av Locke ofta nämnda "tabula rasa"-tanken, uppfattningen om den nyfödda människan som ett oskrivet blad, på vilket erfarenheten skriver sin text, utesluter alltså inte förekomsten av medfödda förmågor, naturliga anlag, — vilka väl skall tolkas som sinnesförmågor.

I sina kapitel behandlar Locke i nämnd ordning: barns olika läggning, egenvilja, gråt och skrik, rädsla och mod, grymhet, nyfikenhet, slöhet och dagdriveri, lögnaktighet, klokhet och talanger. Erfarenheten om den yttre världen stammar från dessa förmågor (sensationsidéer). Vår inre erfarenhet härrör ur iakttagelser av våra egna psykiska tillstånd och verksamheter (reflexionsidéer). Barn och vildar visar dock klart att vi inte har några medfödda logiska eller moraliska idéer eller någon idé om Gud.

Barnet — en förnuftig varelse

Till de av naturen inplantade egenskaperna synes hos Locke också höra **förnuftet**, att döma av den genomgående anspelningen på barnet som en förnuftig varelse, blott den vuxne förstår vädja till förnuftet. "Den som ej är van att underordna sin vilja under andras förnuft, när han är ung, kommer knappast att lyssna till eller underordna sig under sitt eget förnuft, när han blir gammal nog att använda det." Det är svårt för det "trumpna förnuftet" att våga sätta sig upp mot dryckenskap, frosseri, överflöd och annan smitta som förgiftar själen, då också de högt uppsatta i samhället allmänt utövar sådana laster. Ju yngre barn är, ju mindre förstånd de har själva, desto mindre bör man ge efter för deras begär. Barn saknar omdöme, de behöver inskränkning och tukt. Att vara förnuftig är att ha herravälde över sina böjelser, en vana av självbehärskning, vilket bör inarbetas i barnens sinnen så tidigt som möjligt, "ända från det de få den första aningen om kunskap och insikt". Dock får barnets sinne inte bli för mycket böjt och förödmjukat, den "naturliga livligheten" ej för mycket nedtryckt och betvingad. Den stora uppfostran

ringskonsten ligger i att undvika farorna på bägge sidor, att finna på ett sätt att hålla "ett barns sinne obesvärat, verksamt och fritt" och på samma gång avhålla barnet från många saker (§§ 45–46). Metoden innebär att tysta känslan, att neka begären.

"Barnen böra därför i tid vänjas att rådfråga och använda sitt förnuft, innan de ger efter för sina böjelser" (§ 107). "- - - Och allt eftersom de sedan växa till i ålder och förstånd, kan man medgiva dem större frihet, enär ju förnuftet då börjar tala inom dem och icke den häftiga känslan. Ty så ofta förnuftet vill tala, bör man lyssna till dess röst" (§ 108). Då det gäller begären är det endast vetgirigheten som bör omhuldas. "Förrän barn kunna tala och förstå, vad man säger dem, äro de knappast mottagliga för de förnuftsskäl och förklaringar, som man bör använda - - -". Detta gäller t.ex. fruktan åstadkommen genom skrämsel med olika föremål. Locke anser att vi **empiriskt** kan göra iakttagelsen, "att strax barnen äro födda, alla synliga föremål, som icke skada ögonen, äro dem likgiltiga. De äro icke mera rädda för en morian eller ett lejon än för sin sköterska eller en katt. Vad är det då, som sedermera i vissa sammansättningar i form och färg kan skrämma dem? Jo, ingenting annat än de föreställningar om farlighet, som åtfölja dessa ting" (§ 115). Det är vanans makt som dikterar fruktan, av naturen fruktar vi endast smärta eller förlust av något angenämt. Sålunda kan man stärka sinnet mot obefogad fruktan (Locke anför exempel med elden, en groda etc.).

Grunden till all dygd, uppföstrans mål, är att tygla de egna begären, vilket sker genom att utveckla **vanan** att neka sig allt det som ej **förnuftet** ger berättigande. Den vuxnes roll synes vara att fungera som ett slags framkallare, utan att tillgripa vare sig kroppsaga eller inställsamhet. Därför skall gossen lära sig handla mot sitt begär "när helst hans förnuft råder honom till motsatsen och hans plikt kräver det". Förnuftet antas således existera i barnet, oberoende av den vuxne, som en latent potential. "Man torde kanske undra över att jag nämner användningen av förståndsskäl med barn." Barn tycker om att bli behandlade som förnuftiga varelser förr än man föreställer sig. Likväl bör förnuftsskälens korrespondera med barnets förmåga, vilken enligt Locke är bunden till åldern. Barn skall likväl förstå, att de vuxnas handlande grundar sig på förnuftet samt att det är nyttigt och nödvändigt för barnet. Man bör använda få och enkla ord, principerna bör inte ligga fjärran, bevisföringen får ej vara lång. "De skäl, som göra intryck på dem, måste vara påtagliga och i jämnhöjd med deras tankevärld - - - om jag så får säga, kan känna och taga på" (§ 81). Efter hand som barnet mognar är det viktigare att det kan föra ett klokt resonemang, än att det (bara) blir en sällskapsmänniska. "Ty när allt kommer omkring, förtjänar dock denna, vår själs högsta och viktigaste förmåga den största omsorgen och uppmärksamheten för sitt uppodlande, då ju den rätta utbildningen och övningen av vårt förnuft är den högsta fullkomning en människa kan uppnå här i livet" (§ 122). Locke citerar Juvenalis: "Nullum numen abest si sit prudentia" (Ingen gudomlighet fattas, om klokhet är med). "Lär gossen att få herravälde över sina böjelser och att underordna sina begär under förnuftet! När detta vunnits och genom ständig övning stadgats till vana, då är den svåraste delen av uppgiften löst" (§ 200). Beröm och lovord är medlen.

För att understryka förnuftets roll ger Locke även exempel på vad som är **oförnuftigt**, av både varelser och institutioner. Sådana är t.ex. ammor av lägre börd, barnpigor och skolan. Dessa driver dåraktigt smicker med barn, har dåliga vanor som smittar av sig, dåligt språk, är ohyfsade och lastbara, inställsamma genom att

de ger barnen starka drycker, vin, frukt, **leksaker** och annat sådant "som kan lära dem älska deras sällskap" (§ 69). Så utsätter t.ex. oförståndigt tjänstefolk barnen för föreställningar om andar och spöken och skräckbilder i mörkret. De skrämmer barn och håller dem i underdånighet genom att berätta om "Raw-head" och "Bloody-bones". "I barnens fantasi inpräglas föreställningar, som sedan följa dem med skräck och fasa". Har sådana tankar en gång trängt djupt ned och fastnat i det ömtåliga barnasinnets, är det svårt, kanske omöjligt att få bort dem igen. I denna tankegång framträder synen på själsskrivandet klart.

Men också danandet av barnet genom upprepad övning och ledning tills vanan tagit överhanden (Locke skattar vanan framom minnesregler högst), har sin begränsning, trots en anpassning till den "naturliga begåvningen". "Vi kunna ej hoppas på att helt ändra barnens ursprungliga temperament" (munterhet, tankfullhet, allvarsamhet, melankoli). "Gud har tryckt prägeln av en viss egendomlighet på människornas själar, vilka liksom deras gestalter kanske kunna förbättras något litet men knappast helt förändras eller omformas till sin motsats" (§ 66).²

Lekens förvandling – från enfaldigt nöje till positiv erfarenhet

I den svenska utgåvan av Erasmus av Rotterdams "Liber aureus. De civilitate morum puerilium", 1620, heter det i kapitlet om lek bl.a.: "Om tu medh them spelar, som ringare ähre än tu, tå skal tu icke wetta at tu högre äst än the. Ty man skal allena för lust, och icke för någhon winningh och ähregirigheet skul spela". Den uppriktiga leken skall vara lustig, icke hårdnackad. Synen återfinns hos J.A. Comenius i "Mutterschule" (1628), vars svenska upplaga utkom 1642. Leken omtalas i kapitel 7, där författaren diskuterar "huru barnen skola vänjas till arbete och verksamhetslust". Det heter:

Barn försöka efterlikna, vad andra göra, och det bör man tillåta dem. Man skall blott hindra dem från det, som kan tillfoga dem själva eller något annat skada, såsom att hantera knivar, yxor och glas. Låter det sig göra, borde de ha leksaker i beredskap i stället för riktiga verktyg, såsom blyknivar, träsvärd, små plogar, vagnar, slädar, kvarnar, byggnader o.s.v. Med dessa kunde de ständigt leka och öva sin kropp till friskhet, sitt sinne till hurtighet och sina lemmar till smidighet. Det bereder dem ävenledes nöje att själva bygga sina hus och mura väggar av ler, brädbitar, bjälkstycken och stenar, och härvid förråder sig måhända deras anlag för byggnadsverksamhet. Kort sagt: man skall hellre hjälpa än hindra dem från det, de önska leka, blott det ej är något skadligt. Ty endast med lek kunna de sättas i verksamhet. Men sysslolösheten är skadlig för både själ och kropp.

Man skall låta barnen vara "som små myror", låta dem bära, släpa, ordna och omordna – med beräkning och förstånd – genom "att visa dem, huru de skola leka – till nyttigt arbete kan man ju ännu icke befalla dem".³

Locke följer således en tradition då han ser barnleken som ett oskuldsfullt nöje och därigenom som ofarlig, men på samma gång som någonting betydelselöst då den drivs i barnens regi. Han förvisar leken uttryckligen till barnens värld och kanoniserar därmed den syn som förefaller att ha etablerats under 1600-talet.

Barnlek är en symbol för dårskapen å ena sidan, och ett exempel på människans obegränsade påhittighet å den andra. En klassificering av barnlekarna begynner, såsom Schama visat, i de holländska genrebildernas allegorier.⁴ Leken innehåller sålunda dock även en **outnyttjad** potential. Locke är bland de mest målmedvetna då det gäller att omvandla denna dolda resurs i nyttig erfarenhet.⁵ "Ty alla deras oskyldiga tokerier, lekar och barnsliga handlingar bör man lämna fullkomligt fria och ohindrade, för så vitt de äro förenliga med skyldig vörndnad för dem, som äro närvarande, och man bör härvid visa största överseende." (§ 63).

Barn måste behandlas med ömhet, de "måste leka och ha leksaker", däremot bör man ej låta dem få vad som helst, bara för att de är små. För större barn, som skall lära sig, bör man taga vara på deras lust och stämning – liksom i leken. Vore det riktigt ordnat, skulle inhämtandet av vad som helst i undervisningen kunna göras "till vederkvickelse efter barnens lek, lika väl som deras lek nu är vederkvickelse efter läsningen". Leken, där barnen handlar i frihet och ospard möda, bör tjäna som modell för inläringen (i stället för riset, tvånget). Lusten till inläring skall komma inifrån, liksom lusten att leka. Det är sålunda uppfordran till att lära sig som inkräktar för mycket på barns "naturliga obundenhet". I övrigt är det likgiltigt för barnåldern, då ju människan är mera verksam och sys-selsatt än någonsin under livet, "vad helst de kunna hava för sig, blott de få ha för sig något". Dansen (inläring) skulle sålunda bli samma sak som "Scotch-hoppers" (hoppa hage) om lusten därtill väcktes på samma sätt.

Barnens böjelse att vara verkamma bör sålunda alltid inriktas på något som kan vara **nyttigt** för dem, t.ex. skicklighet genom övning i både boklig kunskap och hantverk, ävensom övningen i sig såsom nyttig för hälsan. Friheten, som "ger det riktiga behaget och tjusningen åt deras vanliga lekar", kan även bli ett led i inläringen, befrämja iver och läraktighet, bara det inte sker under tvång (§ 76, 202). Detta skall gå till så att de lössläppta "barnsliga lekarna" göras till övermått-nad, varefter man kan avvänja barnen. De nyttiga sysselsättningarna däremot får aldrig bringas till leda, utan barnen skall återvända till dem såsom till ett nöje, till förströelse. Kroppens och själens nyttiga övningar skall växla, liv och utbildning bli en sammanhängande kedja av vederkvickelser (§ 108).

Ett verksamt medel är att taga vara på barns nyfikenhet och att ge uppmuntran och beröm för deras kunskapsbegär. "Och jag betvivlar icke, att ett viktigt skäl till att många barn helt och hållet hängiva sig åt enfaldiga lekar och slarva bort all sin tid på ett andefattigt sätt, är, att de funnit sin vetgirighet gäckad och sina frågor obeaktade" (§ 118). Svarar man däremot vänligt på deras frågor medför detta hos barnen ett större nöje av att lära sig, det får till barnets förtjusning nyhetens behag och blir mera attraktivt än att "om och om igen återvända till samma lek och samma leksaker".

Upprepade gånger betonar Locke hurusom leken kan göras till arbete och så-lunda behändigt **ersättas** med t.ex. läsning. "Se efter, vilken lek han är mest för-tjust i, ålägg honom den och låt honom leka den så och så många timmar varje dag, icke som straff för att han leker, utan som vore den det arbete som kräves av honom! - - - Leker t.ex. er son för mycket med snurra och piska, ålägg honom då att leka så och så många timmar om dagen, och se till att han gör det, så skall ni få se, att han fort blir led därvid och vill sluta upp med det." (§ 128, 129). "Och sätt honom så på allvar till att arbeta med sin älskade lek, och låt honom stadigt och på allvar hålla på därmed både för- och eftermiddag, tills han blir fullkomligt

övermätt därpå och vill han till varje pris byta ut leken mot några timmar vid boken igen!" (§ 124).

"Jag har alltid haft för mig, att man skulle kunna göra inhämtandet av kunskaper till en lek och vederkvickelse för barn och att man skulle kunna få dem att längta efter undervisning, om man framställde den för dem som någonting hedrande och berömligt, ett nöje och en vederkvickelse eller som en belöning - - -" (§ 148).

Locke berör endast flyktigt flickorna. Boken gäller en gosses av hög börd uppfostran. Men i fråga om lekens nyttiga förvandling tas också flickorna med som exempel:

§ 152. I have seen little Girls exercise whole Hours together, and take abundance of pains to be expert at **Dibstones**, as they call it: Whilst I have been looking on, I have thought, it wanted only some good Contrivance, to make them employ all that Industry about something that might be more useful to them; and methinks 'tis only the fault and negligence of elder People, that it is not so.⁶

I syfte att uppnå detta "mer nyttiga" utvecklar Locke ett **bokstavsspel**, bestående av tärningar och månghörningar, med påklitrade bokstäver på sidorna (bokstavsstorleken är av foliobibels grad). Endast "små bokstäver" bör användas. Till omväxling kan tärningarna användas i rent spel om t.ex. körsbär, äpplen o.dyl. (§ 149–156). Man kan hitta på flera sådana bokstavsspel.

Med denna uppfinning har leksaken, tråklossen, slutgiltigt stämplats in i bildningens vuxenvärld, genom att göras till ett tecken i den högsta civilisationens, skriftens, tjänst.

Rousseau. Leken och leksaken som ett naturen förädlade instrument

Trots att *Émile ou de l'éducation* (1762) handlar om uppfostran av gossen Émile, lyser barnet i det närmaste med sin frånvaro i texten. Det är människan som Rousseau talar om, medan barndomstiden främst avhandlas i verkets två första böcker. Rousseau hänvisar stundom till Locke, ofta i polemiska ordalag, men skiljer sig från den sistnämnde däri, att barnet för Rousseau är ett avlägset objekt, ett **föremål** för uppfostran, en statist som figurerar endast i vissa exempel på metoderna.

"Enligt naturens ordning är människornas gemensamma kallelse blott den att vara människa." Vårt egentliga studium är studiet av människan och det mänskliga livet. Den verkliga uppfostran består i övningar, "vi börjar gå i skola då vi födas".

Liksom Locke utgår Rousseau från vissa medfödda egenskaper, men dessa är av fysisk art, såsom att tala, äta, gå. Därutöver finns ingenting mer än vad "det" hade i sin moders liv, "det har ingen förmimelse, intet begrepp, knappt någon känsla; det känner icke ens sin egen tillvaro".

Snart visar sig dock böjelserna, t.ex. i fråga om könet. "Gossarne tycka om rörelse och buller, om trummor, snurror, små vagnar. Flickorna tycka mera om det, som lyser i ögonen och tjänar till prydnad; de tycka om speglar, smycken, bjäfs

och framför allt dockor. Dockan är detta köns förnämsta leksak, och härmed ådagalägger det otvetydigt sin böjelse för det, som är dess bestämmelse." Så har uppfostraren att betrakta **naturen** och följa den väg den föreskriver oss. Naturen övar barnet ständigt, den härdar dem genom mångahanda prövningar. Det är naturens regel. Barndomens framsteg sker enligt den naturliga gången i människosjälens utveckling. Barnet är en växt och uppfostran en **konst** i likhet med blomsterskötseln. Kvinnan, modern, har de bästa förutsättningar att utföra detta, inom ramen för ett livligt och innerligt familjeliv där också mannen förutsätts inta sin plats som fader och äkta make.

Vi födas mottagliga för intryck och vi berörs redan från födseln av föremål som omger oss. Så snart vi blir medvetna om våra förnimmelser känner vi oss benägna att närma oss eller fly de föremål som föranleder dessa. Barnets första förnimmelser är blott känslointryck, såsom behag och smärta. Då barn varken kan gå eller taga, behöver de tid för att småningom bilda sig de föreställande förnimmelser som visar dem föremålen utom dem själva. Återvändandet av de effektiva förnimmelserna, såsom synen, underkastar efterhand barnet vanans herravälde. "Den enda vana, man bör låta barnet få, är att icke alls få någon", man bör i tid förbereda dess välde över sin frihet och öva dess krafter genom att låta kroppen ha sin naturliga ställning. Så ägnar Rousseau flera sidor åt att utdöma det hårda lindandet av spädbarn.

"Jag upprepar det: människans uppfostran börjar redan vid hennes födelse; innan hon kan tala eller förstå låter hon redan undervisa sig. Erfarenheten går före lärdomarna. - ". "Vårda, vattna den unga plantan, innan den dör; dess frukter skola en dag bereda dig glädje. Bygg i tid ett hägn kring ditt barns själ; en annan kan få bestämma dess omkrets, men du ensam skall resa den skyddande muren."

Uppfostran ges oss på tre olika sätt, av tre slags läromästare, vilkas lärdomar måste ingå en harmonisk enhet, sammanfalla och täcka varandra, för att människan skall bli väluppfostrad. Läromästarna är **naturen**, de omgivande **tingen och förhållandena** samt **människorna**.

Naturens uppfostran, d.v.s. den inre utvecklingen av våra förmögenheter och organ, kan vi ej själva påverka. Ej heller nämnvärt den andra läromästaren, **tingen** eller **förhållandena**, d.v.s. förvärvandet av erfarenhet genom de föremål vi kommer i beröring med. Människornas uppfostran är det bruk man lär oss göra av naturens utveckling. All uppfostran som människorna och förhållandena står för bör regleras efter naturen för att harmoni skall uppstå. Den är vi nämligen ej herrar över. Motsatsen mellan naturen och samhällets inrättningar löser Rousseau genom att ställa **kulturmänniskan** under **naturmänniskan**, som ett brutet tal under sin nämnare. Av motsatserna **civilisation** och **natur** betingas två motsatta arter av uppfostran: den **sociala** eller allmänna och den **individuella**, enskilda. Efter att ha utdömt och dödförklarat den offentliga uppfostran, de högre läroverken t.ex. är löjliga anstalter, ställer Rousseau som mål den individuella, personliga uppfostran, som är lika med "naturens egen". Den består i att **hindra** att något över huvud göres. "Civilisationens människa födes, lever och dör i slaveri."

Nu kan vissa gynnsamma omständigheter för en lyckad uppfostran anföras. Man väljer ett vanligt, medelmåttigt begåvat "människobarn". (Rousseau anser det ej värt att förslösa omsorg på sjukliga eller abnorma barn, annat än ur den kristna kärlekens synvinkel). Fattigdom befrämjar självuppfostran. Också ett vältempererat klimat är av betydelse. "Kroppen måste äga kraft för att lyda själen."

Städerna är en avgrund för människosläktet, hela generationer dör ut där. Landsbygden framkallar pånyttfödelse, bl.a. är den vegetabiliska födan nyttig.

Ett ideal bör sålunda **bondebarnen** vara, som arbetar ute på fälten där de lär sig tala högt och tydligt och ej ständigt har modern till hands. Rousseau, som levat mycket bland bönder, anser bondebarnen åldersmässigt som betydligt mera försigkomna, på grund av övning genom naturen, än vad stadsbarnen är – som uppfostras på en kammare under en guvernants beskydd. Också de gamla peruanerna framstår som ett ideal, i fråga om barnakroppens frihet. Negerbarnen visar av naturliga omständigheter en snabb utveckling.

Då utbildning tar sin början redan vid barnets födelse bör uppfostraren studera naturen som läromästare. Leken och leksakerna ägnar Rousseau endast flyktig uppmärksamhet. Hans barn Émile är övervakat av en, den ständiga övningens mentor, inordnat i ett edukativt system som har naturförhållandena som förebild. De få gånger leksaker nämnas ges de gestalten av instrument som befrämjar naturanlagen. Leken skall likaså vara **träning**.

När ett barn leker med fjäderboll, övar det samtidigt både öga och arm, som därvid vinna i säkerhet; när det leker med en pisksnurra, ökar det sina krafter genom att använda dem, men det lär ingenting därvid. Jag har ofta framställt den frågan, varför man icke lär barnen samma, en viss skicklighet fordrande lekar, som brukas bland fullvuxne, såsom alla sorters bollspel, mail-spel, biljard, bågskjutning samt spelande på musikinstrument. Man har svarat mig, att några av dessa förströelser överstiga deras krafter, under det att deras lemmar och organ icke äro nog utvecklade för andra. Jag kan icke erkänna dessa invändningar såsom befogade. (II boken)

På samma sätt som barnen bär kläder av vuxen modell kan de, i en för ändamålet lämpad sal, med racketar och bollar av stärkande art, uppöva sina sinnesorgan och sin skicklighet. "Låtom oss alltid taga den naturliga instinkten till föredöme." Tandsprickningen bör befrämjas av en mjuk leksak, liksom hundvalparna övar sina tänder på läder och trasor.

Lika litet som Rousseau tillerkänner barnets egen aktivitet något värde, så framt den ej inordnas i edukationen, lika litet har leken och leksaken något egenvärde. Det är först när de tas i bruk som **instrument för uppfostran** som de erhåller sitt berättigande. Men också i det avseendet föredrar Rousseau naturens produkter framom civilisationens:

Man kan icke vara för enkel i någonting, icke ens i det varmed man omger barnet. Klockor av silver, guld, korall och kristaller, slipade i fasetter, leksaker av alla slag och till alla priser – vilken onyttig och skadlig grannlåt! Bort med allt detta! Inga klockor, inga skallror: små kvistar med sina frukter och blad, ett vallmohuvud, i vilket man hör fröna skallra, en lakritsstång, som barnet kan suga och tugga, skola roa det lika mycket som dessa ståtliga leksaker utan att medföra olägenheten att alltifrån början vänja det vid yppighet. (I boken)

I ett civiliserat samhälle kan man inte bevara naturens ursprunglighet. "Jag skulle - - låta dem i början tugga torkad frukt och skorpor, jag skulle ge dem till leksaker små bitar hårt bröd eller skorpor - -".

Då John Locke i leken och dess redskap inrymmer också en ny, kreativ potenti-

al – den lekandes instrumentella förhållande till sig själv – en vederkvickelse som kan förvandlas till nytta, är Rousseaus syn snävt, förnuftsmässigt selektiv. Tingen i sig är inte påverkningbara. Det gäller att välja bort allt som är oförenligt med naturen.⁷

Det är antagligen under inflytande av sådana tankegångar den tioårige Gustav III:s uppfostrare redan på 1750-talet klagade över att prinsen lekte med dockor, att han älskade att klä ut sig i fruntimmerskläder, att han hade smak för skådespel och att han deklamerade i sängen.⁸

Leken och leksaken i edukationens tjänst

Ur kulturhistorisk aspekt är de barnsyner Locke och Rousseau företräder av central betydelse, emedan de tidsmässigt sammanfaller med ett alltmera skönjbart intresse för tingen i barnens värld. Detta tar sig uttryck i definitioner av leksaken och konkret i en serieproduktion av ting för barn, främst leksaker och bilderböcker. Lockes "Tankar om uppfostran" utgavs under 1700-talet i flera upplagor, på både franska och tyska och 1709 även på svenska. På engelska utgavs den fjärde utvidgade upplagan 1698–1699, den femte likaledes utvidgade upplagan 1705, och totalt utkom boken under 1700-talet i 21 engelska upplagor.

Produktionen av en bildvärld för barnen och en marknadsföring av leksaker genom kataloger och förlag blir alltmera tydlig under slutet av 1700-talet. Den övergår, formellt utökad, men innehållsmässigt färdigt utbildad, i 1800-talets leksaksindustri, som fortgår i nutiden.

Kan man antyda att Lockes och Rousseaus idéer om barnets väsen och dess utveckling samt tingens egenskaper, satt spår i det sätt på vilket dels leken och dess redskap, dels begreppet leksak uppfattats i Europa?

Mot bakgrunden av den analys som gjorts i det föregående är jag benägen att ge ett jakande svar. För både Locke och Rousseau är barnleken en "naturlig" egenskap, men också en förberedelse för livet. För Rousseau kan leken också styras så att den gagnar det "naturliga" livet, till och med förbättrar naturen.

Som empiriker ser Locke leken som ett funktionellt fenomen, som ger oss erfarenhet av två slag. Då leken är någonting spontant som utgår från barnet, kan man genom att osedd studera barnen i deras lekar för det första komma underfund med barnets själ. Förnuftet är ju, enligt Locke, någonting medfött. Det måste dock bearbetas, ehuru ej för mycket. Också fantasin är det möjligt att bearbeta. Leken som arbete, arbetet som lek blir programmet.

Av denna erfarenhet om barnets väsen, vunnen genom studium av den för barnåldern viktiga – men senare avvänjningsbara – leken, följer nu ett andra faktum som är mycket värdefullt. Leken och leksaken kan ställas i **edukationens tjänst**. De upphöjs då till redskap för den gradvisa övningen av förnuftet. Oförnuftiga leksaker kan ersättas med förnuftiga, det är sådana som uppövar tanken. Lockes synsätt innebär att tingen i sig besitter positiva eller negativa egenskaper, d.v.s. föreställningar givna av människan och föränderliga genom henne. – Diskussionen om de skadliga krigsleksakerna som problematiserades i början av denna bok (kap. II) ävensom avskyn för pojkars lek med dockor kan tankemässigt återföras på detta Lockes synsätt.

I enlighet med förnuftsprincipens herravälde över också de mest onyttiga ting utvecklar Locke, i kapitlet om läsning, sitt **bokstavsspel**. Det är "tärningar och leksaker" försedda med bokstäver för att lära barnen alfabetet "som på lek". Leksaker, som vanligtvis inte har något ändamål alls, kan på detta sätt "lura" barnen till kunskap, allt under det att de tror sig endast leka. En elfenbensboll med 32, 24 eller 25 sidor, med påklitrade flera A, B, C, D o.s.v. bokstäver görs efter hand alltmera avancerad. När alfabetet är inlärt tar man till stavelser eller skillnaden mellan vokaler och konsonanter. Den vuxne är medspelare, barnet tror att detta är en lek för vuxna (§ 148–151). Locke ägnar hela det nittonde kapitlet i sin bok åt leksaker. Det genomsyras av samma tanke om **förnuftets valmekanism** som boken i övrigt. "Alla barnens lekar och förströelser bör inriktas på förvärvandet av goda, nyttiga vanor, annars bli de inledning till dåliga." Men här tillkommer ytterligare en syn på tingen, nämligen som miljöskapande faktorer i kulturen, vilkas positiva verkan också bör regleras genom val – ett synsätt som sedan blir det dominerande hos Rousseau. Locke anser t.ex. att det är läraren eller någon annan vuxen som bör förvara leksakerna, barnet får endast en sak i gången, får ej heller förlora eller förstöra denna. Allt detta för att motverka överflöd, slarv, slöseri och längtan efter variation. Man bör inte köpa leksaker, utan ha barnen att själva göra sina ting. De kan i början nöja sig med en glatt kiselsten, en papperslapp, moderns nyckelknippa eller "vad som helst, som de icke kunna göra sig illa på". Dyrbara och märkvärdiga leksaker från bodarna kommer strax i olag eller går sönder. Man bör undervisa och hjälpa dem att göra sig leksaker, men svårare ting, såsom snurror och slagträn för fjäderboll, bör man skaffa. Barnen bör dock själva sätta ihop t.ex. skaffet och läderremmen till pisksnurran.

Locke ger sålunda leken och tingen kring barnen många nyttiga potentialer, blott de tas om hand av de vuxna. Barnet klarar inte ensamt av att hantera leksaker på ett förnuftigt sätt. Det klarar inte av att omges av en massa ting som påverkar dess sinnen. Leksakerna är formgivna av de vuxna och besitter därmed givna egenskaper. Tingen kring barnet kan också fördärva det. Därför måste uppfostraren lägga leksaken under sig, lägga den till rätta för barnet.

Locke blir sålunda en föregångare till den reformpedagogik som skulle komma att få en så stor betydelse under slutet av 1800-talet, men vars förspel kan ses redan hos Johann Bernhard Basedow i hans "Elementarwerk für die Jugend und ihre Freunde" 1774, där en lekpedagogik innefattande både det instruktiva och det imitativa lanseras.⁹ En genklang finner vi hundra år senare i både Kindergarten-idén och slutprodukten av denna ideologi, **den pedagogiska leksaken**.

För Rousseau är leken och tingen i den något betydligt mera fysiskt, helt enkelt redskap varmed sinnesorganen kan uppövas. Därigenom äger de ett visst, ehuru rätt så perifert, intresse för uppfostraren. Naturen och tingen är ju i sig inte påverkningsbara. Någon utveckling av leksakerna i uppfostrans tjänst, såsom hos Locke, befattar Rousseau sig inte med. Men genom val av naturens material för leksaker och genom att rata leksaker i myckenhet och grannlåt i synnerhet kan man befrämja utvecklingen av den "naturliga instinkten".

Det är genom en kombination av Lockes reformatoriska sinne och Rousseaus naturliga instinkt som sekelskiftets och 1900-talets försvar för en naturlig barnvärld, som står utanför de vuxnas konstgjorda värld, utformas genom namn som Friedrich Fröbel, Richard Müller-Freienfels och Maria Montessori och en rik flora av äventyrsböcker.¹⁰ **Kindergarten** blev den konkreta gestaltningen av de två ten-

denserna: den skyddade barnvärlden och den kreativa instinkten, så som Fröbel helt i Rousseaus anda skaldade:

Baut das Haus zum frohen Kindergarten,
Sinnig treu den Kindlein drin zu warten:
Äusserlich vor allem si zu wahren
Vor des Leibes fesselnden Gefahren,
Doch noch mehr mit Sorgfalt zu entfalten
Kräfte, die durch Gott in ihnen walten;
Die mit Vaterliebe Er gegeben,
Um durch Tun zu Ihm sich zu erheben.

Jean Jacques Rousseau behövde inte uppleva de leksaksgiljotiner, med tillhörande adelsdockor att hugga huvudet av, som i franska revolutionens anda på 1790-talet såldes och var avsedda för barn. Också dessa kan ju ses som skapelser av det upplysta förnuftet och som ting i lärandets tjänst.

2. Den synliga och den osynliga leksaken¹¹

Den 7 maj 1988 ingick i Svenska Dagbladet en initierad artikel om leksakens form och funktion i dagens kultur. Den hade inspirerats av det enorma samlarintresset för leksaker som vuxit fram bland vuxna, ävensom av de återkommande rapporterna om stigande auktionspriser på gamla leksaker. Skribenten konstaterade att leksakerna i dag är en del av konsumtionssamhällets inriktning på mode, i betydelsen förändring. Det gäller att skapa nya **leksakerstrrender**, och därvid ingår leksaksindustrin en symbios med den skräpkultur som produceras för barn. Resultatet blir leksaker som saknar fantasi och pedagogiskt värde, som uttrycker ålderdomliga ideal och som appellerar enbart till ett maniskt, dyrt samlande. Skribenten gör en jämförelse mellan nu och förr och ställer frågan:

Men kan vi med fog påstå, att forna tiders leksaker var mer pedagogiska, vackrare, funktionellare eller "humanare"? Jag tror att svaret på den frågan måste bli: ja. Äldre tiders leksaker var kanske inte lika strömlinjeformat eleganta som dagens, ej heller hade de samma tekniska resurser. Emellertid var de gjorda med något som förefaller vara kärlek, och de hade en sorts kontinuitet mellan generationerna. Under ett hundraårsskede lekte barnen med ungefär samma sorts leksaker. Och framför allt var leksakerna ett komplement till barnens egen fantasi – inte en ersättare.

Det är frestande att instämma i skribentens konstaterande att leksakerna under 1800-talet, som man väl närmast jämför med, uttryckte en större omsorg om barn, vilket i sin tur kan sammanhånga med upptäckten av barnet som en särpräglad individ under romantiken, från och med slutet av 1700-talet. Också konstaterandet om kontinuiteten, detta att leksakerna sparades och ärvdes, pekar på en i dag försvunnen dimension. Man kan dock även framhålla, att många av de i dag stan-

dardiserade leksakstyperna visar en konstans över flera tusen år. Det gäller bollar, rullband, snurror, tärningar, gungor, små vagnar, djurfigurer, vilka påträffas på olika håll av jordklotet och vilka fanns t.ex. i antikens värld.¹²

Vidare bör man minnas, att det är en relativt liten grupp barn, nämligen de bättre situerade under industrialismens tid, som lekt med det som i dag utauktioneras som "forna tiders leksaker". Ytterligare är största delen av de leksakstyper som utvecklades under 1800-talet – leksaksindustrins guldålder anses ju infalla 1860–1930 – **nya** ting som framförallt avspeglar tidens borgerliga samhälle och dess ideal, även om detta fortlevat in på 1900-talet.

Det är förståeligt att just dessa ting, dockskåpets och den organiserade barnkammarens värld, attraherar samlarna. Så stark har likväl barnkulturens genomslagskraft varit under 1800-talet, att hela begreppet leksak präglats därav, i allmänt medvetande, utställningar, museisamlingar och den vetenskapliga forskningen.

Följande dag (8.5.1988), efter det artikeln om leksaker ingått i Svenska Dagbladet, hade tidningen en förstasidesrubrik "Lillprins på krigarstråt". Med stolthet noterades huru lillprinsen, Carl Philip, på arméns dag inspekterade en stridsvagn, som fått hans namn, genom att klättra upp på den.

Här belägges en annan syn på lekens redskap, också den med konstans över sekler, nämligen mannens förberedelse för krigarrollen genom konfrontation med vapen – ofta i leksaksform – redan under uppväxtåren. Rustningar för 1500-talets fursteynglingar finns bevarade i t.ex. Eremitaget och Livrustkammaren. En rik arsenal av små vapen ingår i 1800-talets leksakssortiment. Leksaker som avbildar dagens krigföring och tilltänkta rymdkrig har blivit föremål för häftiga diskussioner och ledde bl.a. i Finland år 1987 till ett avtal mellan närings-, socialstyrelsen och leksakshandlarna om begränsning av sådana ting (jfr kap. II).

Vid samma tid som ovannämnda artiklar publicerades, kom en tolvårig flicka och berättade att hon i närheten av huset där hon bor, på "en sandstrand" hittat en fin båt av styrox med segel av en plastpåse. "Den kunde du fotografera för din samling!" var hennes omdöme. Vi beslöt att se om båten fanns kvar på kvällen, då vi skulle cykla till mormor. Nu gäller detta den absoluta stadskärnan i Helsingfors, den mest urbana stenöknen på stadsudden. Här väntar man sig inte att få se några lekande barn, annat än på klart anvisade platser: barnparker, skolgårdar, möjligen på gårdarna mellan husen – där man fortfarande kan hitta skyltar med texten "Bollspel och cykelåkning förbjudet". Än mindre väntar man sig att finna några spår av barnens lek.

Flickan var spänd på om båten skulle finnas kvar när vi närmade oss. Sandstranden visade sig vara en smal sandremsa under en båtkaj av plankor. Där, under bryggan, där en vuxen inte kunde krypa in, låg skatten. Båten bestod av ett något oformligt, rektangulärt stycke styrox. En instucken träbit fungerade som köl, en avklippt plastflaska (för olja) som kajuta, en instrucken sjöfågelsfjäder som bogspröt. Det fanns ett hål för masten, som låg bredvid, med en uppträdd plastkasse som segel.

Vi funderade vad vi skulle göra med båten, var den övergiven? Då såg flickan att det fanns spår av en hamn vid ändan av bryggan: två plankor lagda över stenar. Vi beslöt att lägga tillbaka båten. Jag fotograferade den, men lockelsen var stor att bärga detta ting för Helsingfors stadsmuseum. Samtidigt kände jag mig obehaglig till mods, mitt etnografiska begär till båten kom mig att känna mig som

en leksaksarkeolog som förgrep sig på förbjudna skatter. Barnen som lekt kunde ju komma tillbaka och fortsätta leken, söka efter sin båt. Men kanske skulle de också göra nya ting, i strandvattnet skvalpade en hel del som vi vuxna skulle kalla bråte och som hamnverkets renhållningsbåt inte ännu hunnit suga upp.

Barnleken utomhus levde alltså, i av de vuxna icke organiserad form, på undanskymda platser med ting som fick sin betydelse i leksituationen, – icke med en på förhand, av de vuxna given entydighet. Givetvis avspeglades i lekens redskap den omgivande miljöns båtvärld. Men denna reproducering var, i all sin tillfällighet, en **kreativ process i de lekandes regi** varigenom lekrekvisitan kom att spela en integrerad roll i själva leken.

Till kulturanthropologins uppgifter hör inte bara att rädda distinkta kulturella livsformer i bild och skrift, utan även att avtäcka och tolka sociala och kulturella mönster, att göra det betydelsebärande, men ofta osynliga, synligt. Etnografen formulerar vad han hört och sett under fältarbetet, beskriver avsikter och mönster i ett samfund. Kulturen definieras som ett ramverk, inom vilket betydelser och meningar produceras i anslutning till det sociala livet. Förutom det såsom självklarhet uppfattade "synliga" i en kultur och det mindre distinkta "osynliga", tillkommer både för ett samfunds medlemmar och i etnografens begreppsvärld och dokumentation, själva seendet som en förnimmelse- och betydelseskapande process.

De tre exempel jag i början anförde på olika sätt att uppfatta föremålen i relation till barnen utgår alla från tingen som det centrala. I synen på industrileksaker är tingen påverkare. Synsättet är **pedagogiskt-instrumentellt**, både kritiskt och nostalgiskt. Det andra exemplet, om prinsen och stridsvagnen, berör också påverkan. Det är introduceringen av de vuxnas värderingar i samhället genom tingen och barnen. Ett ting görs till lekredskap för att tjäna ett **ekonomiskt, politiskt, teknologiskt** syfte. En vanlig uppfattning är att "krigsleksaker" introducerar kriget som ett ideal. Man gör en uppdelning mellan goda och dåliga leksaker. I det tredje exemplet, båten av styrox, är det däremot inte fråga om ett ting skapat av de vuxna, utan om ett föremål ihopsatt av barn. Vi har dock inte skaparens kommentarer till hands och vi har inte sett leken. Vi är begränsade till det visuella. En viss paradox ligger det kanske i att avfallet omvandlas till ett betydelsebärande ting. Av det som de vuxna ratat kan barn skapa någonting meningsfullt. Sådant ses vanligen som exempel på torftig och fattig barnmiljö i motsats till vuxenplanerade "goda lekmiljöer".

Också andra synsätt när det gäller lekens redskap kan beläggas. För äldre tider och förindustriella kulturer gäller t.ex. ett **rituellt-emotionellt-magiskt** förhållande till ting som i dag klassificeras som leksaker, såsom skallror och docktestrar. Små ting har gjorts med tanke på barn och fungerat som en introduktion till samfundets religiösa föreställningar eller seder. De s.k. Katchina-dockorna bland pueblo-indianerna föreställde bl.a. stammens totemdjur. Bland de jemenitiska judarna förekom i samband med vårfesten Purim den seden att barnen under stort larm brände sina dockor, för att erinra om judarnas räddning ur Hamans hand. Där emellan var dockorna leksaker. I Afghanistan har det förekommit att kvinnor i avsikt att avhjälpa barnlöshet placerat små kopior av vaggor på förfädersgravar. En gammal kvinna gav en gång en docka till Nordiska Museet. Dockan hade varit hennes käraste egendom då hon såsom föräldralös vuxit upp bland släktingar,

utan något eget hem. När man, för katalogiseringen, frågade efter dockans namn sade kvinnan att dockan hette "Mamma". (Jfr kap. II).

Till begreppet leksak kan alltså hänföras en vid skala av betydelsebärande ting. I ett utomeuropeiskt perspektiv blir leksaksbegreppets gränser diffusa. Så även då man söker sig bakåt i tiden. Vid bestämningen av t.ex. arkeologiska fynd är det oftast endast föremålets lilla format som tagits som kriterium på barnsammanhanget.

Begreppet leksak i vår västerländska kultur är i högsta grad en produkt av vuxenseendet, av vuxensamhällets syn på barnen, på tingen och på barnen i relation till tingen. Leksaken avspeglar sålunda **barnens position** i kulturens tid och rum, rådande samhällsideal och -värderingar. De vuxna tillverkar tingen och ger dem deras betydelse. Leken med tingen sker inför de vuxnas ögon och förväntas vara entydig. Det är denna syn som råder när leksaker produceras, när skolgårdar och lekparkar planeras och byggs upp.

Ur kulturanthropologisk aspekt kan man med fog hävda att barnet och barnkulturen, lekens redskap inbegripna, som en specifik kulturell form av kreativitet, gestaltning och manipulation, inte synliggjorts särskilt mycket. Är vi kanske på väg in i ett tillstånd då **saken** blir allt synligare i vår kultur, ett *connaisseur*-objekt: i museivitriner, på arkitekturutställningar över planerad boendemiljö, i konsumentskyddsdiskussioner om farliga leksaker, i hemslöjdsrörelsens ambitiösa "traditionsleksaker" – samtidigt som det lekande, skapande barnet blir allt osynligare? Också leksaken i vår kultur är förtjänt av att ses i ett betydligt större sammanhang än det vedertagna.

Synsättet är öppet för barnens sätt att hantera och ge betydelser åt tingen överhuvud, inte enbart åt vuxenproducerade entydiga leksaker i en normerad leksituation.

3. Det infångade barnet och den endimensionella leksaken

När Gustav Vasa, i ett plakat till hela den svenska allmogen vid distingsmarknaden i Uppsala 1541, uppmanar dannemännen att sätta sina söner i skola, sker ett infångande av det lekande barnet, från tillvaro i lättja och självsvåld till Gudi behagligt ämbetsfolk med bärgning in i ålderdomen. Den protestantiska synen, att med tidsdisciplineringens hjälp skilja åt arbete och lek, befästes i den av Laurentius Petri med nordtyska förebilder (Melanchton) utarbetade skolordningen av år 1571. Här sker tidigt två genomgripande ingrepp i barnets värld, med konsekvenser in i vår tid. Dels godkänner reformatörerna inte, med hänvisning till Guds ära, föräldrarnas argument för att hålla barnen i arbete hemma. Därigenom begränsades leken som en integrerad del av arbetet. Dels infördes en uppdelning av barnen i åldersklasser och en uppdelning av dagen i "stunder" under noggrann övervakning. Vi citerar skolordningen av år 1571:

Ifrån tu är slaget allt in till tre, måga de sitta för sig själva och läsa över deras läxor och vers. Men på det, ingen av dem skall dessförinnan taga sig "leek eller stijn" före, eller ock löpa sin kos, skall kustos - - - hava der fliteliga akt uppå. . .

Leken förvisades till en rekreationsfunktion, några timmar på söndagen:

Så må och skolemestaren undertiden Söndagar och andra Helgedagar giva hela skolan förlov en tima eller två, näst efter måltid, "til at leeka", eller eljes hava för händer pro recreatione vad de vilja.

Med denna inplacering av barnet i tid och rum utgående från en ordningens och uppdelningens princip, uteslöts leken ur det normala, seriösa, officiella livet, och förvisades till rekreationens värld, där den kom att uppfattas som en verksamhet bland barn.

Sålunda heter det i "Een sköön och härligh jungfrw speghel", utgiven i Stockholm 1591, att de små flickornas "Krantzer och Däckor" och de små pojknas "Trähester" skall bättre behaga Gud än alla munkars kåpor och tonsurer (SAOB D 1845). Att leken likväl i de självhushållande samhällena i Norden fortlevat in på 1900-talet som en del av näringslivet också bland vuxna och som en del av den ritualiserade vardagen bland högre stånd (jfr kap. IV) vittnar om skolans begränsade genomslagskraft.

Också när en ny syn på lekens betydelse vinner insteg, som i Nils Svanströms avhandling om lantmannabarns uppfostran (Uppsala 1781, på svenska 1788), är det leken som en hälsoam kroppsövning, **inte** som en värdefull aktivitet i sig, som manifesteras. Det är väl denna syn Anna-Maria Lenngren häcklar i den kända dikten "En liten pilt jag bygga såg/ Ett skepp af flarn med flagg och tåg. . ." (Gossen och leksakerne. Stockholms-Posten 1798).

Skramlor, dockor och "barnleekan" finns omnämnda 1639, men ordet leksak uppträder inte i svenska språket förrän år 1729. Det är i en text av Anders Celsius och i betydelsen mekaniska leksaker. På 1730-talet kunde man köpa askar med leksaker på julmarknaden i Stockholm (Carl Tersmedens memoarer).

På 1780-talet finner man allmänt leksaken som gåva åt barn och vid samma tid uppräknas sortimentet i krambodarnas inventarier. Genremålare som rör sig i borgarhem och på herrgårdar, såsom Jean-Baptiste Chardin och Pehr Hilleström, fascinerar också av korthus, snurror, såpbubblor och dockornas värld. Begreppet leksak inringas nu av två dimensioner. Dels rör det sig om **små** föremål, dels används ordet snart i överförd bemärkelse, om **obetydliga** ting, småsaker, lätta saker och genom hela 1800-talet också om **tidsfördriv**.

Man talar om "blotta leksaker", "kvinnan görs endast till mannens leksak", "några leksaker som förf. skrivit endast occasionsvis", o.s.v. (SAOB). Ännu 1803, i den första varukatalogen över ting som senare skulle definieras som leksaker, finns bland de 1111 föremålen också föremål för älskare av konst och vetenskaper. Det är optiska, akustiska och fysikaliska uppfinningar och överraskningar med en viss humor, konstnärliga miniatyrskulpturer, spel och askar – alltså ting avsedda för både vuxna och barn (G.H. Bestelmeier, Nürnberg). De leksaksgiljotiner som såldes efter franska revolutionen i början av 1790-talet skall kanske ses som utslag av denna, icke utpräglad med idyllisk barnlek förknippade, syn på miniatyrföremål. – När ordet leksak uppträder i sammansättningar i svenskan, på 1860-talet, har tingets definitiva entydighet kodifierats: leksaksmagasin. Också bilderbokskulturen utvecklades vid samma tid i riktning mot visualisering och den naiva enkelhetens princip.

I femte upplagan av "Kinder-Conversations-Lexikon", utgivet av Wilhelm

Weiss 1874, framträder den av 1800-talets leksaksindustri och det borgerliga julfirandet gestaltade färdiga tavlan:

Spiele der Kleinen. Spielen, Kinder! nicht wahr, das ist euch das Liebste? Ja, Kinder, spielen ist schon recht, wenn man zuvor fleissig gearbeitet hat; wenn z.B. in der Schule fleissig gelernt und aufgemerkt wurde, dann sind Spiele auch nothwendig. Denn bei geeigneten, gewählten Spielen, erholen und unterhalten sich die Kinder recht gut.

Leken som belöning för arbetet, rätta, utvalda lekar och vederkvickelse genom lek – det är de protestantiska reformatorens syn förstärkt med Locke, Rousseau och romantikens hälsofilosofi. Och detta har varit den rådande synen t.ex. inom Finlands skolväsen till dags dato. I Weiss konversationslexikon bestod lekens redskap inte bara av små ting, enkom gjorda för barn. Leksakerna hade också blivit föremål för en urvalsprincip där samhällets könsrollsmönster, klass- och uppfostringsideal samt utvecklingsoptimism halvt omedvetet kanaliserades in på leksaken som ett allt mera värdeladdat och betydelsebärande ting, uteslutande i överensstämmelse med de vuxnas begreppsvärld. Bollspel med "larm och träta", kort- och tärningsspel hörde syndfullt liv till.

När vid samma tid den kulturhistoriska och etnografiska insamlingen och forskningen i museerna också börjar intressera sig för barnets värld, uppstår ett intressant exempel på huru ett etablerat begrepp styr också den vetenskapliga aktiviteten (jfr kap. II).

I den **kulturhistoriska samlarsynen**, som tagit fasta på leksakernas historiska och geografiska prägel, har tingens konstans genom sekler framhävts. Leksaken har fått fungera som ett kunskapsobjekt om kulturella varianter, hantverkskunighet, sociala och estetiska representationsbehov.

I den **etnografiska synen** har tingens ålder och en formkontinuitet, tradition och imitation samt naturmiljöns betydelse (hemgjorda leksaker) framhävts. Detta mot bakgrunden av en presumerad mänsklig lekinstinkt, som ju är belagd redan hos Immanuel Kant. Leksakernas allmänvärldsliga karaktär poängteras i de etnografiska studierna.

I **problematiseringen** av leksaksbegreppet utgående från funktionalistiska, strukturalistiska eller psykologiskt-pedagogiska synsätt, har leksaken som en ren spegel av kulturen, eller som ett socialisationsmedel behandlats. Mot sådana, något schematiska synsätt, vände sig i tiden både Yrjö Hirn och Johan Huizinga, den förre framhållande lekens karaktär av både allvarlighet och överklighet, den senare poängterande lekens förmåga att skapa egen tid och eget rum och förverkliga en tingens högre ordning (Hirn 1916, Huizinga 1938). Det är först i 1970-talets **psykologiska** studier över lekstrukturen som en helt specifik form av abstraktion man kommit in på leksakernas symbolbärande roll i barnens egen värld (den "innersubjektiva" processen) och den process där verkligheten både upphävs och fördjupas genom variation (genom imagination) (jfr Buytendijk 1973; artiklar av Scheuerl, Peller, Sutton-Smith och Leontjew i Flitner 1978; Retter 1979, Sigsgaard 1982).

Vi kommer här in på principerna för **det kulturella arrangemanget**. Betydelserna är då inte längre absolut bundna till föremålet i sig, utan det är kombinationerna och hanterandet av tingen på ett visst sätt – i detta fall i leksituationen – som

blir betydelsebärande och avgörande för **vad som är leksak**. Det blir då frågan om olika sätt att utnyttja verbala och logiska färdigheter å ena sidan (vilket skolan i Västerlandet tränat) och spatiala, visuella färdigheter å den andra, såsom Judith Kearins i början av 1980-talet visat i sina psykologiska studier över skillnader i kognitiv stil.¹³

4. Lektuga och koja. Leksakens betydelserepertoar – till leksakens semiotik.

Orden lektuga å ena sidan, och koja å den andra avspeglar i vår kultur just ovan nämnda olikartade kulturella arrangemang. **Lektugan** – namnet har givits av de vuxna – är den verbalt och logiskt uppställda leksaken. Den både kräver färdighet och tränar en inför uppgiften att bo. **Kojan**, som både hör hemma i en obestämd vuxen luffarvärld, i det folkliga säsongarbetslivet och i barnens av de vuxna icke organiserade lek, är en i främsta rummet spatialt och visuellt bestämd leksak. Den gestaltar ett tillägnat revir och hanterandet av detta, också på osynlig plats. Medan lektugan vittnar om barnets position på vuxenskalen, ett socialt och produktionsmässigt begränsat revir, är kojan en symbol för det obegränsade reviret.

Ett annat exempel utgör det under namnet "Jakobs stega" eller "Fårhimmel" (Vilhelmina, Västerbotten) kända spelet om att "kappas till Gudsriket". I Satakunta i västra Finland hade vallgossarna gjort spelet, som på finska betydde "Himlastegen", av en liten trädstam och pinnar med benämningar som: trappor, St Pers nycklar, tassarna och himlen. Ett bevarat exemplar på Nationalmuseum i Helsingfors har aldrig ens varit utställt. Likväl avspeglar detta spel en mycket allmän princip över huvud i kulturens djupstruktur, nämligen trappans princip, förbindelsen mellan det övre och det undre.

På Tavastehus slott förvaras en samling medeltida tegelstenar av ordinärt utseende. De är också placerade bland andra dekor- och byggnadsfragment i den byggnadstekniska utställningen. Vid närmare granskning finner man emellertid, att många av teglen har spår av djur och barn som sprungit på teglen medan de legat och torkat. De har även hoppat, t.ex. med höger fot och det är barn av olika ålder. En fot saknar en tå. Det är 1400-talets i övrigt rätt så osynliga barn som här träder oss till mötes i lekens redskap. Det är kanske den förbjudna leken, men aktiviteten är inlemmad i de vuxnas arbete och barnen har rört sig i flock med hundar och katter. Ser vi på tingen ur denna aspekt blir det fortfarande så vanliga påståendet att barn inte hade leksaker förr i än högre grad en produkt av den leksakssyn som 1800-talets julklappsindustri födde fram.

Vid vintertinget i Töfsala i Åbo skärgård år 1678 anklagades några flickor i 13–14 års åldern för att ha skändat Guds heliga sakrament genom att klä dopkläder på en katt och döpa den till Sophia. Då katten sedan inte ville foga sig hade de gjort ett "spädbarn" av tygklutar, klätt det i dopkläder och försökt lura en förstföderska att dia "barnet".¹⁴

Exemplen vittnar om tingens obegränsade betydelserepertoar i leken och vuxenlivets gränslösa gestaltning i barnens lekvärld. Den ryske kulturforskaren Mi-

chail Bachtin har karakteriserat dualismen i kulturen officiellt/folkligt, slutet/öppet just genom **tingens förvandlingar som en omprövningsprocess**. Det är när föremål värderas ur en aspekt som är helt främmande för deras avsedda funktion. Det höga blir lågt, det låga blir högt. Tinget spelar en främmande roll och blir levande på ett nytt sätt:

Hittills har man bara studerat de fenomen som uttrycker formella logiska sammanhang, eller som - - ligger inom ramen för dessa sammanhang, så att säga utplanade, endimensionella och entoniga fenomen, som framställer föremålet i dess statiska och oföränderliga form och som är främmande för vardandet och ambivalensen.¹⁵

Bachtin tillämpar i detta resonemang om materiella ting ordlekens princip, en lek med ord med vedertagen syntax, men där orden lämnat sin inbördes logik och sina vanliga betydelsesammanhang. Också i lekens redskap har vi under 1500- och 1600-talen målande exempel på ordlekens princip också bland de högsta stånden. Hela den folkliga repertoaren av lekar och därtill hörande föremål, bevarad i Norden in på 1900-talet, vittnar om samma princip.

I första boken om Gargantua (1532–62) behandlar François Rabelais barnjätten Gargantuas spel och lekar och förtecknar hela 217 olika sådana (kap. 22). Däribland finns flera spel med klara regler, såsom: fjäderboll, slå käglor, schack och rävspel, väggboll, brädspel, tritrac, skrapnos, nyckelkastning, kulspel och bilboké. Men här upptas även flera lekar där själva namnet och synbarligen den verbala delen av leken vittnar om att förvandlingstemat är det centrala. Det är lekar som: jag nyper dig utan att skratta, ta skorna av åsnan, blindbock, kurragömma, sälja havre, tvätta fruns huva, visa lång näsa, den fallfärdiga bron, skär av halsen!, det döda djuret o.s.v. Associationerna till djurens värld ger en ny dimension åt lekrepertoaren. Att barnflockarna betraktats som någonting kollektivt, utan individuella nyanser, har vi vittnesbörd om i så vitt skilda sidor av kulturen som t.ex. de dialektala öknamnen på barn som var desamma som benämningarna på djurens avkomna (finlandssvenska dialekter "kläpp"), eller i den rektangulära formen på skolsalarna – djurfållans lika väl som väntsalens form.

Till Rabelais tid hör också Pieter Bruegels d.ä. välkända målning av lekande barn i en nederländsk by, målad 1560. På tavlan har man identifierat 78 olika lekar, av vilka många lekes ännu i dag. Lekens rekvisita utgörs av – förutom barnens egna kroppar – **hela** den omgivande miljön: staket och stockar, sandhögar och tegelstenar, tunnor, bockar, stenar, käppar, träd och djur. Av egentliga leksaker i nutida mening finner man endast en käpphäst, snurror, bollar, styltor och tunnband samt några trasdockor och en vagga, – de sistnämnda symptomatiskt nog i samband med lek inomhus.¹⁶

Ännu i det år 1657 utgivna bildverket "Les jeux et plaisirs de l'enfance", återger gravören Jacques Stella samma leksaksvärld. Det är dockor och djur, käpphästar, snurror och bollar, tunnband och slungor. Huvuddelen av lekens redskap är emellertid ting som får sin mening i själva lekprocessen: gungbrädet, masker att skrämma med, en åkersladd som man drar varandra på, såpbubblor, en kruka i en trädgren som man slår sönder, elden som man hoppar över, väggen som man kastar knapp emot, den andres kropp som man rider på, repet som man fångslar någon med, ansiktet som man döljer för att gissa vem som vidrör en, isen som man åker

kana på o.s.v. Förutom dessa ting, av vilka de flesta är sådana som barnen tillfälligt gör till sina, förekommer det föremål som i leken har en allvarigare och mera absolut karaktär: pilar och armborst, fäktningsredskap, små kanoner och ett krigståg med fanor, trummor och spjut.

5. Från seendets barnkultur till det upplevdas kultur

Med ett kulturanthropologiskt synsätt på lekens redskap har jag här försökt profilera den osynliga leksaken mot den synliga. Barnkulturen, så som den visualiserats i allmänt medvetande, i forskning, i den officiella barnomsorgen, har i hög grad uppfattats som en **seendets endimensionella kultur**, och detta i dubbel bemärkelse: 1) vad man sett av barnen i deras lek har blivit deras kultur och 2) man har utgått från att barnen rätt schematiskt i leken reproducerar det som de antas se.

I ett längre historiskt-antropologiskt perspektiv kan följande moment i barnens position, revir och upplevelsefält beläggas.

Här hänvisas till exemplen ovan, dels ur analysen av barnens position i 1700-talets finländska herrgårdsmiljö, dels ur materialet om lekens redskap i landsbygdens och stadens folkliga miljöer i Finland under 1900-talet (kap. III och IV). Upplevelse- och även lekfältet kan sålunda struktureras enligt följande dimensioner:

- 1) att **höra** vad de vuxna talar och **se** på vad de gör; att bara vara hemma eller på gatan;
- 2) att **tillsammans med de vuxna** deltaga i årets fester och familjetilldragelser;
- 3) arbeten eller ritualer bundna till och präglade av **årstiden**, ofta tillsammans med de vuxna men med utpräglade lekmoment eller med arbete och lek om varandra;
- 4) barnens **egna** lekar, uttryckligen kallade "lek", utom syn- och räckhåll för de vuxna med ting av vad slag som helst fungerande som lekrekvisita.¹⁷

Det är barnflockar, som begreppsmässigt är djurflockar, eller det är barn som redan är vuxna med arbetsuppgifter utgående från sin fysiska kapacitet. Det är förbjudna platser, såsom tak, stränder, broar, vindar, källare, sandgropar, träd, isen och vattnet, där barnen härskat över ett oinskränkt revir, osynligt för de vuxna. Det är arbete i jordbruket och med boskapen eller med att vakta syskon, där inläring genom att se på och få taga ansvar präglar barnens ställning. Det är ofog och å den andra sidan de vuxnas krav på lydnad, varvid ohörsamhet straffats med bl.a. skrämsel. Det är tvister bland barnen och deras egen tuktan av varandra. Det är barnen och den omgivande miljön, framförallt djuren, vilka kan betecknas som barnens viktigaste "leksak" i rural miljö. Också bland 1900-talets amatörfotografier hör bilder av barn och djur till de vanligaste.

När barnet, som objekt för de vuxnas kulturella omsorg, blivit synligt (vilket manifesteras påtagligare under 1600-talet), har processen styrts av **barnets position**

i kulturen. Det är den allmänna uppfattningen om barn, framförallt deras fysiska behov, småbarn och skolbarn, barnleken som ett skådespel, barnens revir som en teaterscen, barnens kläder som ett miniatyrmode, barnens bildvärld som en tavla där de vuxnas ideal (ursprungligen hämtade ur bilderbiblarna) och barnens aktivitet som en organiserad variant av de vuxnas kamp för status målats upp.

Med konkretiseringen av barnet har de vuxna gjort också leksaken till en endimensionell projektion av sin egen kultur, i synnerhet när saken började fungera som disciplineringsinstrument. Men därvid har man samtidigt stängt ute och osynliggjort barnlekens specifika och centrala element: imaginationen, där seendet bara är impulsen, den skiftande betydelsepertoaren, det annorlunda hanterandet av tingen i ett specifikt kulturellt arrangemang: leksituationen. När barnet sattes under lupp eller framför målarens duk eller fotografens lins, förblev det osynligt, däri att hela den specifika delen av barnkulturen – organiserandet av en egen värld – inte fick någon plats i bredd med den av de vuxna visualiserade barnkulturen. Trots all omsorg har barnets kultur i dagens samhälle kanske blivit mera osynlig än förr, den finns bara på baksidan av vuxnascenen.

På samma sätt blev föremålen kring och för barnen, främst leksakerna, en visualiserad form av huru de vuxna uppfattat och vad de sett av barnens kultur. Resultatet är ett stereotyp och konstant urval av ting, där färg och material dominerar över form och innehåll.

Barnet som varelse och barnets verksamhet har under de två senaste århundradena visualiserats såsom en händelse på scen, där de vuxnas medverkan – åtminstone som statister och skapare av rekvisitan – uppfattats som nödvändig. Det är inte ovanligt att de vuxna tagit på sig rollen av både regissör och scenograf.

Om lekstrukturen däremot, såsom kulturanthropologen måste uppfatta den, är en alldeles särskild art av **abstraktion**, av mänskligt tänkande och handlande, står vi i dokumentationen inför alldeles specifika problem. Det är handlingens mycket korta varaktighet, de verbala yttringarna (ord, beskrivningar, rop, ramsor etc.), gester och mimik kring gestaltningen och den snabba omtolkningen av tingens betydelser.

I barnens kultur rör det sig om att organisera rummet och tiden, att hantera tingen och genom handling och betydelsearrangemang uttrycka upplevelser och begrepp, skapa egna semantiska relationer. Vad barnkulturen sålunda ger prov på är en annan värld, andra "narrativa" och "figurativa" traditioner än de vedertagna. Vår förmåga att dokumentera detta visuellt är fortfarande mycket begränsad. Det är i hög grad en osynlig kultur, i nutiden inte minst på grund av institutionaliseringen av barnet och standardiseringen av tingen, platserna där leken tillåtes och tiden när den får bedrivas.¹⁸

6. Ting och mening: förvandlingens princip och barnkulturens revir

Här har gjorts en teoretisk uppdelning mellan å ena sidan lekens redskap, å den andra egentliga leksaker. Även om leksaken i modern mening är ett ungt begrepp kan man ju lätt se att själva fenomenet är uråldrigt. Det rör sig snarast om en funktionell differentiering som skett beträffande lekens rekvisita i förbindelse med civilisationsutvecklingen. Vi kan se det som exempel på två skilda sidor av processer i kulturmönstret. Det är dels ett **ekologiskt-näringsmässigt** bestämt, **experimentellt** och **innovativt** (kreativt) förhållande till tingen, vilket kommer till uttryck i föränderliga lekredskap. Dels finner vi ett **socialt-rituellt** (magiskt) betingat, traditionsbundet och normbegränsande förhållande till tingen, som till slut avspeglats i vuxenproducerade leksaker.

Genom **lekens redskap** uttrycks olika standarder av förklaringar genom tilläggsbetydelser som ges tinget under lekens gång. Det är barnens kulturella arrangemang. Med hjälp av **leksaker**, kulturella artefakter, genomförs symboliska handlingar.¹⁹ Det är de vuxnas kulturella arrangemang. Lekens redskap avspeglar i vid bemärkelse barnens **revir** i ett samfund. Leksakerna åter barnens **position** i samhället.

Om vi såsom det centrala i hanterandet av tingen och lekens handling tar fasta på **förvandlingens princip** såsom just den för barnkulturen karakteristiska formen av abstraktion, kan vi konstatera att den gäller lekens redskap lika väl som de vuxenproducerade leksakerna och att skillnaden i barnkulturen är obefintlig. Förmågan att förvandla (fantasi, imitation) gäller ju inte bara tingen i leken utan också lekens regler.

Och här ligger kanske den största kontrasten mellan leken och vuxenvärlden, mellan barnkulturen och den officiella kulturen. Den sistnämnda som är så hårt funktionellt tänkt, att entydigheten anses som självklar och tillämplig på alla kulturella mönster.

Förvandlingens princip är mycket väl förenlig med vissa i tid och rum konstanta fenomen i leken och dess redskap: rörelse, spänning, att skapa mönster, kroppen och djuren som leksaker. Förvandlingens princip skjuter frågan om goda respektive dåliga leksaker något i bakgrunden, därmed inte sagt att inte de vuxna skulle ha rätt att via entydiga ting introducera sina värderingar. Men vi kan också fråga på vilket sätt förvandlingens princip tas i bruk då det gäller hanterandet av köpta leksaker? Vilken värld detroniseras t.ex. genom dessa ting? Vilka etiska värden förstärks eller förträngs? Empatins, krigets, våldets världar? En mycket brännbar fråga då det gäller lekens väsen i dagens värld – en värld där överkonsumtion och svält, flyktingläger, barn i krig och prostitution, barnarbete, en hårt urbaniserad och teknokratiserad miljö är en realitet – blir enligt min mening: **På vems villkor leker barnen över huvud? Hur tänjbar är den ovan inringade förvandlingens princip i kulturen?** Men vi kan även tänka oss helt nya leksituationer i vilka också leksaksindustrins produkter är ett passerat stadium. Vi måste även akta oss för att hamna i en så cynisk, i betydelsen analytisk, organiserad, styrd värld, att det går med barnet och leken som med flickan Ninni i Tove Janssons novell "Det osynliga barnet". Av iskall och ironisk behandling har Ninni bleknat bort och när hon till

sist, under mumintrollens kärleksfulla behandling blir synlig igen, kan hon inte leka.

En ofta ställd fråga lyder ju: **Kommer leken att dö ut?** Jag citerar en lågstadielärare i en skärgårdsskola i Nyland:

Bland barnen utmärker sig skärgårdsbarnen med att vara "fullvuxna". Elvaåringar som tänker på fullvuxet vis; pengarnas betydelse, vad ger havet?, båtars egenskaper, stora eller små motorer? – Att leka kurragömma eller ordlek ter sig "barnsligt"!

I dag är leken för åldergruppen 10–20-åringar olika sport- och idrottsevenemang. Musiken, konsten är också viktig men i alla tre lekformer har vårt synsätt förändrats: inom idrotten räknas prestationer, inom musiken utföranden och inom konsten resultaten!! Vuxenvärlden styr sina intressen inom lekens värld. De ekonomiska aspekterna ska inte förbises!²⁰

Är det "barnleken" på "förnuftets" villkor som kommer att segra?

*

I 1800-talets så beundrade leksakssortiment fanns en rätt så oansenlig liten ask, på vilken det stod "Kleine Metamorphosen – Petits Metamorphoses – Little metamorphoses". Den innehöll ett antal tredelade kort som avbildade människofigurer i olika dräkt, av skilda stånd och yrken, män och kvinnor, seriösa och tokroliga, glada och avskräckande. Leken bestod i att kombinera dessa kort på ett otal, roande sätt och likväl samtidigt bevara möjligheten att återfinna ursprungsformen. Ser vi förvandlingens princip som en del av kärnan i leken och lekens redskap, försvinner gränser i tid och rum och vi kan kanske bättre bemästra frågor om nytt och gammalt, gott och dåligt i barnleken. Lekens väsen, les petits metamorphoses, kan då ses som en av de aldrig sinande källorna till förnyelse för och befrielse av mänskligheten.

SOME
THOUGHTS
CONCERNING
Education.

*Doctrina vires promovet insitas,
Reliq; cultus pectora roborant :
Vicinq; defecere mores,
Dedecorant bene nata culpæ.*

• Hor. L. IV. Od. 4.

The Third Edition Enlarged.

L O N D O N,
Printed for A. and J. Churchill, at the
Black Swan in Pater-noster-row, 1695.

228. Den oförnuftiga barnleken och de onyttiga leksakerna kan av den vuxne föräddas och sålunda ställas i edukationens tjänst. **John Locke** (1632–1704) publicerade 1693 den första upplagan av "Tankar om uppfostran". Den följdes under 1700-talet av 21 engelska upplagor, gavs även ut på franska, tyska och på svenska 1709. – Åbo Akademis bibliotek.



Barnbaletten å Ladugårdslandsteatern.



↙ 229. Den tjeckiske pedagogen **Johann Amos Comenius** (1592–1670) förespråkar i sina verk leken som en imitativ övning och leksakerna som verktyg för inlärnigen. Ur *Orbis sensualium pictus* 1658 (sv. 1683), den engelska upplagan 1659. Faksimile-utgåvan, London 1968. – Helsingfors universitetsbibliotek.

Texten till bilden lyder: Boyes use to play either with Bowling-stones; 1. or throwing a Bowl 2. at Nine-pins; 3. or striking a Ball thorow a Ring, 5. with a Bandy; 4. or scourging a Top 6. whit a Whip; 7. or shooting with a Trunck, 8. and a Bow; 9. or going upon Stilts; 10. or tossing and swinging themselves upon a Merry-totter. 11.

utom det att den oskuldssfulla glädje och ysterhet, som endast låta förnimma sig hos barn, måhända icke äro så lätta att imitera af äldre konstnärer.” – Ur *Illustrerad Tidning* Nr 2, 1858.

↑ 231. ”Lektimme” i Svenska Folkbarntädgårdens i Helsingfors 1912.

← 230. ”Synnerligen har man fäst uppmärksamheten vid och egnat största bifallet åt den s.k. Dalkarlsdansen, hvilken utföres af lille Robert Sjöblom och lilla Mina Pettersson med så mycket lantlig naivitet och karaktershållning att mer än en äldre idkare af *Terpsichores* konst skulle önska sig vara i besittning deraf,

- ↓ 232. "Vårda, vattna den unga plantan, innan den dör; dess frukter skola en dag bereda dig glädje. Bygg i tid ett hägn kring ditt barns själ; en annan kan få bestämma dess omkrets, men du ensam skall resa den skyddande muren." **Jean-Jacques Rousseau** (1712–1778), *Émile ou de l'éducation*, 1762. – Tant Gredelin och Tant Grön samt en sheriff på ett daghem i Kvevlax. – Mikael Herrgård 1987.
- 233. Segelbåt av ett stycke styrox med kajuta av en plastflaska, funnen under en kaj i Hagnäs, Helsingfors 1988. – Förf.
- ↘ 234. En flicka i segelbåt. Speldosa från kommerserådet Nicolas Sinebrychoffs hem, tillhört dottern Olga, f. 1881. Finlands Nationalmuseum.





• Utställningar

En privat samling

TENN- SOLDATER OCH GAMLA DOCKOR

visas på
vårt kontor

Öppet må-fre
kl. 9–17 i juni,
kl. 10–15 i juli

Bukowski

Södra Esplanaden 22
00130 Helsingfors, tel. (90)-640 611

Diverse



Tuff flicka 7–8 år söktes för huvudroll i barn-TV-film.

Inspelning 2 veckor i början av juli.

Kontakta Nina Granvik tfn 401 5413 eller
Nina Ringbom tfn 401 2819

Adress: Oy Yleisradio Ab
Svenska barn- och ungdoms-
redaktionen PB 10
00241 Helsingfors.

Dockmarknad

söndagen den 24 november 1991 kl. 11–18
i Helsingfors, Gamla Studenthuset.

Till salu: handgjorda dockor, nya samlardockor,
gamla dockor och leksaker, dockskåp, tillbehör för
docktillverkning, docklitteratur och -postkort. En sär-
skild avdelning bildar våra medlemmars dockskåps-
utställning.

Biljetter à 10,—/vuxna.

Arr. Suomen Nukkeyhdistys r.y.

Hjärtligt välkomna!!!

Barnlek blev svartbyggen

Fyra småpojkar i Hoting i
Ångermanland byggde kojor
av brädstumpar. Det gillade
inte plan- och bygglovkontoret
i Strömsunds kommun.

I rekommenderade brev med
mottagningsbevis till föräld-
rarna påtalas att kojorna är
svartbyggen och att de troligt-
vis är uppförda på kommunens
mark. Dessutom tror kommu-
nen att kojorna har sådana
brister att de kan innebära
fara för pojkarna. (TT)

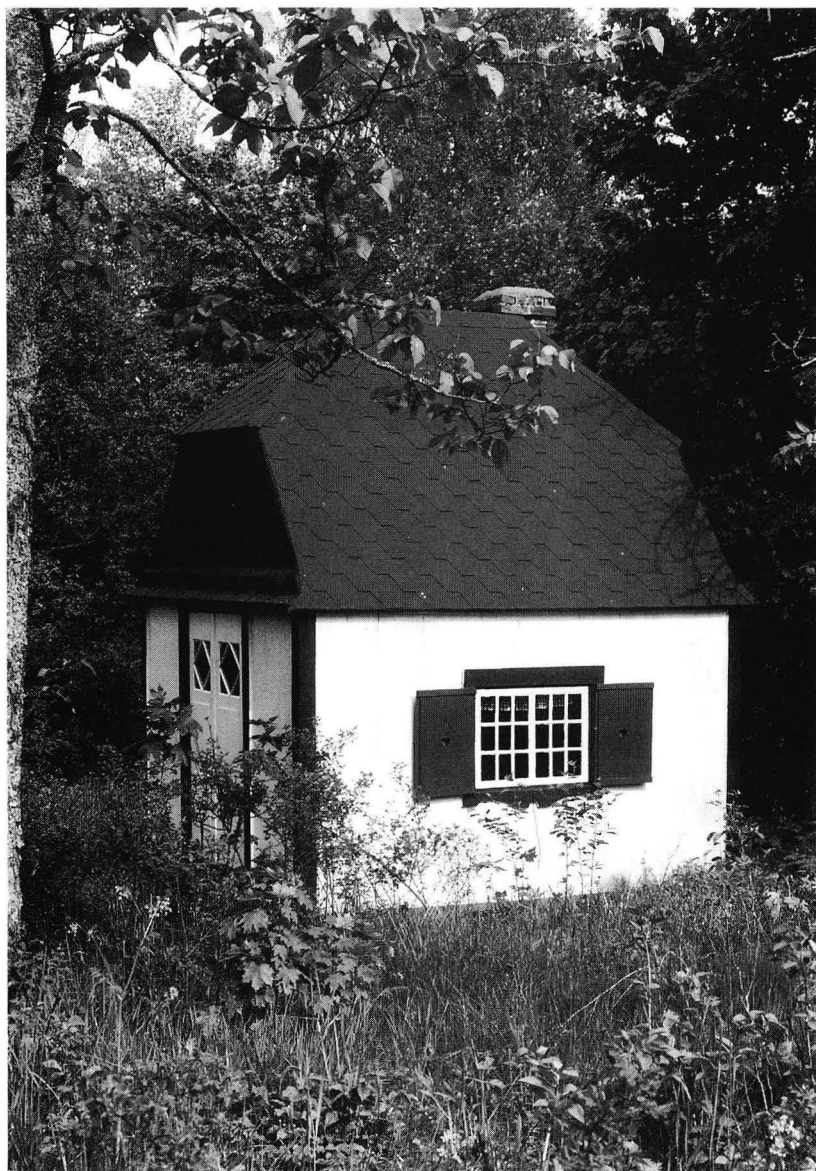
235. *Vuxenvärldens behov av barnet som "kulturellt kapital" manifesteras var gång man annonserar efter, om och kring barn och leksaker. Texter ur Hufvudstadsbladet och Svenska Dagbladet 1988–1991.*

→ 236. *Mycket planering för barn och skapande av "barnkultur, barnmiljöer, barnprogram och barnvänliga ting" sker fortfarande ur vuxenperspektiv. Mycken diskussion förs "över huvudet" på barn. Pedersöre. – Kenneth Myntti 1988.*





237. Lekstugan "Fågelbo" på Zacharias Topelius ställe Björkudden i Sibbo, manifesterar både genom sitt "fornnordiska" utseende i drakstil och sitt namn det exotiserade barnet.



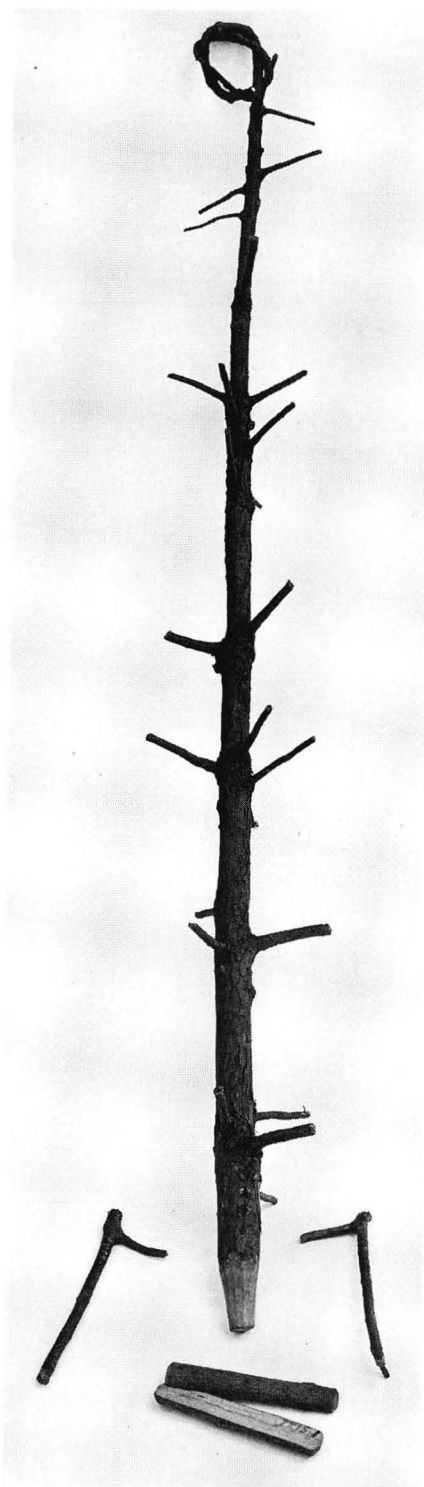
238. Lektuga inredd i holländsk stil, ritad av arkitekten Eva Kuhlefelt-Ekelund och uppförd 1917 åt husets dotter f. 1911. Kulla gård, Strömfors. Fredad 1987. – Förf. 1985.



239. Pojkar med en koja bestående av flera små rum som de byggt under många år. Strömfors. – Förf. 1988.



240. Kojan i stora björken på vedbacken. Strömfors.
– Förf. 1985.



241. "Taivaan tikapuu", himlastegen, vallpojkar-
nas tidsfördrivsspel i Vir-
dois, Satakunta. På den
ca 1 m långa, avkvistade
enen har lämnats "trap-
por" upp till "himmeln",
öglan i toppen. Genom att
kasta "Sankte Pers nyck-
lar", de kluvna pinnarna,
avgörs vem som får börja
och huru många steg man
får flytta "tassarna", pin-
narna med klyka. Den
som kommer först till
himlen har vunnit. För-
värvat till Finlands Natio-
nalmuseum 1929. — B.
Bonns 1987.



242. Barnfot, avtryck i ett medeltida tegel på Tavas-
tehus slott.





↑ 244. Pojkarna prövar isen. Helsingfors 1932.
– Foto Pietinen.

← 243. En titt in i backsvälornas bon. Jyväskylä.
– B. Åström ca 1926.

245–246. Bilderna på följande sida: Medan de vuxna sjunger "Modersmålets sång" på kommunens sommarfest, som omfattar ett flera timmar långt program, har barnen smugit sig bakom kammungården. Här, på ett källartak, på baksidan av vuxenscenen, är leken i full gång. Maxmo. – Förf. 1986.



Noter och kommentarer

Förord och Inledning: Ting och Mening (s. 11–28)

¹ Det är ingen överdrift att konstatera att den *skyddande* och *vårdande* aspekten varit den dominerande när det gäller barnets ställning i Finland under hela 1900-talet. Hälsa, socialskydd och uppfostran är de begrepp som styrt synen på barn, vilket tydligt framgår ur *Maija Vuornos* arbete *Lapsen asema Suomessa* (1971). Det är också inom dessa fält man uppnått bestående resultat, medan leken, kärleken och förståelsen för individen inte i samma utsträckning ägnats uppmärksamhet i ett samhälle som "ännu i många avseenden är alltför vuxencentrerat och alltför barnfientligt" (Vuornos 1971, 219–223). – Också det i sig förtjänstfulla kommittébetänkandet *Finlands kommitté för barnets internationella år 1979* upptar leken närmast som ett marginellt och i hög grad tekniskt fenomen (s. 34, 123, 143). Också översikten *Childhood in Finland* (1983) ser leken som en form av rekreation, från vilken "det bara är ett kort steg till kulturen". Musik, teater, litteratur, konst och film, radio och TV för barn blir substantser i utvecklandet av en "nationell barnkultur" (s. 31–33). – Beklagligt är att *Barnkulturkommitténs betänkande* (1979) ser barnkulturen som i främsta rummet en institutionaliserad kultur i civilisationsbegreppets anda, producerad av vuxna specialister. Detsamma gäller *Lahtinens* analys av leksaker, 1975. Den spontana gårdslekens försvinnande beklagas *nostalgiskt* och orsaken ses i att traditionsöverföring mellan generationerna ej längre sker (s. 37–41). I behandlingen av lekredskapen dominerar det tekniska synsättet (s. 123, 128). Åtgärdsförslagen observerar dock även tingens betydelse i lekssituationen (s. 131, p. 6). Man ser det som önskvärt att "traditionsleksaker" kontinuerligt skulle produceras och saluföras (s. 132)! Barnleken ses för övrigt i ett utvecklingspsykologiskt sammanhang, närmast som ett hjälpmedel i barnets utveckling (Pirkko Liikanen i bilaga 2, s. 14). – Talrika rapporter om lek-miljöer behandlar planering av lekredskap för stads- och skolgårdar. Här skall endast hänvisas till den av Stadsplaneringsverket i Helsingfors år 1982 utgivna digra undersökningen av barnens möjligheter till utelekar, *Leikin ympäristö*. Här presenteras för första gången en kartläggning av vilka ideologier som varit rådande beträffande "lekplatstänkandet" (s. 30–38) jämte en skarp kritik av den teknokratiska planeringen, sektoriseringen och planeringsoptimismen. Undersökningen ger även en detaljerad översikt av lekplatsernas historiska utveckling i Helsingfors (s. 60–74). – Åtgärdsförslagen betonar lekens egenvärde (s. 324). – I samma anda går Bostadsstyrelsens 1985 utgivna handledning gällande barnens lekar och boendemiljön, *Lapsen leikit ja asuinympäristö*. Här ses barnens aktivitet som det centrala, boendemiljöns utveckling skall ske på den spontana lekens villkor och befrämja dess obegränsade variationsmöjligheter. – Synsättet i sistnämnda rapport står nära det som förf. i denna bok företräder.

– Om de talrika barnavårds- och barnskyddsorganisationerna i Finland finns flera konventionella historiker, se t.ex. von Freneckell 1969, ur juridiska aspekter Melander 1939, Törnudd 1956 och historiskt, om det tidiga barnskyddet under 1700-talet, Pulma 1985, 77 ff., 123–148.

² Virtanen 1970, 1978. – Bjurman 1981; Bjurman & Olsson 1979; Barn i stan, från sekelskifte till åttioital 1983.

³ En sådan syn kommer genomgående till uttryck i Hämäläinen-Forslund 1987, t.ex. s. 155.

⁴ I sin konst- och kulturhistoriska analys av barnets ställning i Amerika grupperar Brant & Cullman det rikhaltiga bild- och föremålsmateriet enligt fyra teman: 1) A Child's Depiction, 2) A Child's Domain, 3) A Child's Discipline och 4) A Child's Delight. Betr. de äldre barnporträtten konstaterar de att bilderna mera talar om en konceptuell verklighet, än en förmånbar (perceptuell) realitet. När det gäller barnets domän är föremål kring födelse och död mycket dominerande. Spel och leksaker analyseras i det fjärde avsnittet. Brant & Cullman 1980, 6,44; med utförlig bibliografi.

För kritiska kommentarer till Postman, se t.ex. Bausinger 1987, Hoikkala-Rahkonen-Tigerstedt-Tuormaa 1987, Pollock 1983, Burton, Morel, Niestroj 1989.

Kap. II Begreppet leksak och kulturforskningen (s. 53–82)

¹ Riksdagen, skriftligt spörsmål nr 471/1981. – Taipale 1982, 29–30, 49, 101. – Överenskommelsen publicerad i Lapset ja yhteiskunta 11/1986 (s. 624). – World Association for Orphans and Abandoned Children, Annual Report 1987. – Jfr Kinderleben in Geschichte und Gegenwart, 1984.

² Gröber 1928, 45 f., bild 153.

³ Lönnqvist 1986; 1989. – Jfr Weber-Kellermann 1978, 70–103, 94 ff., 98–102.

⁴ Jfr Vuornos 1971, passim o. s. 222. – Kritik av den kulturhistoriska leksaksutställningen framförs av Volker Kutschera i Schallaburg 1987, Einleitung. – En unik studie ur språklig aspekt är Huldén 1976.

⁵ Bjurman 1981, 57. – Se även Bjurmans kritik av museernas ensidiga leksakssamlingar, Bjurman 1980.

⁶ Sutton-Smith, citat hos Retter 1979, 23. – Sutton-Smith 1978, 65.

⁷ Huizinga 1945 (1938): "Ur formell synpunkt kan leken alltså sammanfattande kallas en fri handling, som av den utövande uppfattas som 'låtsad' och som någonting utanför det vanliga livet; som inte är förknippad med något materiellt intresse eller tjänar något nyttoändamål; som utspelas inom gränserna för en egen tid och ett eget rum; som förlöper i ordning enligt bestämda regler och framkallar sammanslutningar, vilka å sin sida gärna omger sig med hemlighetsfullhet och skiljer sig från den vanliga världen genom förklädnad." (s. 22, 146) – Kritik av Huizinga hos Buytendijk 1973, 101 f.

⁸ Hirn 1916. – I publikationen "Vårbrodd", utgiven av General Mannerheims Barnskyddsförbund 1921, publicerade Hirn uppsatsen om Drummelpetter och museimannen K.K. Meinander sin barnomsupplevelse av leksoldater.

⁹ Das Germanische Nationalmuseum... s. 786–790, bild 133, 448. – Schallaburg 1987, s. 261. – Jfr Lönnqvist 1988 b.

¹⁰ Gröber 1928, 3. – Om leksaken som folkkonst och hantverksprodukt med regional särprägel, se speciellt Manfred Bachmanns uppsats i Schallaburg 1987, s. 101–114. – Jfr även Fritsch-Bachmann 1965. – Bestelmeier (1803) 1979. – Lönnqvist 1989, 204 f. – Om leksakskatalogerna, se Bachmann 1986.

¹¹ Hildebrandt 1904, speciellt s. X-XX, 364–410.

¹² Gordon 1953, 90–102. – Jfr Daiken 1953, citat hos Retter 1979, 59.

¹³ Se t.ex. Culff 1969; Rabecq-Maillard 1962; Altes Spielzeug Sammlung H.G. Klein 1979; Baldet 1961; Gripenberg 1973; von Wilckens 1985; Endrei 1988; Fredlund 1973; Séguin 1969; Schwindrazheim 1966; Kloos 1969; King 1978; Kutschera 1975.

¹⁴ Schmidt 1977, 9–14. – Jfr Flacelière 1986, 99 f., 109, 189 ff. Titley 1979.

¹⁵ Schallaburg 1987, 115–117. – Jfr ett material av snidade miniatyrfigurer med oklar funktion från Kina, presenterat av Karin Biermann 1983; om den kinesiska skuggteatern t.ex. Broman 1981. – Dunkel 1984.

¹⁶ Colton 1989; Dockstader 1988; – Museum für Völkerkunde, Hamburg, utställningstext (1985). – Sokolowa 1984. – Hastrup-Ovesen 1982, 236. – von Schuler-Schömig 1984. – Manndorff 1987, 29 ff. – Kutschera 1987, 126 ff. – Schallaburg 1987, s. 41, 143. Lönnqvist 1985.

¹⁷ Groos 1899; 400 ff. Boehn (1929) 1972; Dockan som ritual-, teater-, lek- och souvenirföremål har utgjort tema för nyare museiutställningar, 1982. Pönitz 1983.

¹⁸ Early 1955; Coleman 1976; Fawdry 1976; Greene 1955; von Wilckens 1978; Richter 1982; På Lek. Lekdockornas historia Die Puppenstadt Mon Plaisir 1965. Pyllkänen 1961, Kopisto 1982. – Paralleller i studier över barnklädseln, Lühr 1961, Cunningham & Buck 1965.

¹⁹ Svensson 1933; 1984. Ränk 1958. – Barnets kulturhistorie i Norden, 1980, s. 51–60, 85–87, 103, 130–134, 170–175. – Leg og Legetøj 1978. – Fra Barnas Verden 1983. – Sigsgaard-Varnild 1982. – Berg 1943; Rehnberg 1946; 1948. – Läckö Slott: Hästen 1977. – Kungliga barn i tid och rum 1989.

²⁰ Schütte 1982; Baart & alii 1977; Kinderspelen op tegels, 1979; Archäologische Ausgrabungen in Altriga 1938–1987; Koltsin 1971, plansch 38–42, s. 47–55. – Gräslund 1972; Cinthio 1977. – Fynden från det medeltida Novgorod innehåller: små hästar, människofigurer (dockor), vindsnurror, rester av träsvärd och schackpjäser.

²¹ Selboe 1965, 487–495 o. där anförd litt. – Helgeandsholmen 1982, s. 250, pl. 36, s. 257 f., fig. 233. – Lithberg 1932, s. 37–39, pl. 38–43. – Grieg 1933; Weber 1982; Vinsrygg 1979. – Edgren 1988.

²² Hills 1957.

²³ Schläger 1917. – Jfr Hildebrandt 1904.

- ²⁴ Ploss 1912, del II, 275, 289, 270–306.
- ²⁵ Granqvist 1947, 127–139, jfr 156–158.
- ²⁶ Sutton-Smith 1978, 68.
- ²⁷ Klepzig 1972, 523–563, 551. – Jfr Hartmann 1984.
- ²⁸ Gazda 1980. – Jfr även Buchmann 1981.
- ²⁹ Itkonen 1941, 3–7, 128–130 o. passim.
- ³⁰ Hansen 1979; Rasmussen 1980; Johansson 1979, Björnstad 1961. – Jfr Levander 1946 om barnens uppfostran i leken (förbjudna lekar), markerade könsskillnader samt arbetsuppgifter, s. 18–22. Brembeck 1986. – Om redskap för träning av småbarns fysiska och motoriska utveckling i äldre nordisk tradition, se Lindström 1979, t.ex. s. 145–148 om bjällror kring halsen. Om vaggor o.a. sovplatser se Sammallahiti 1980, s. 150–152, 232–238. Paulaharju 1975.
- ³¹ Peesch 1957, 5–7, 83, 87–88, 92.
- ³² Opie 1959, 1–16.
- ³³ Peesch 1978, 27–52 o. passim.
- ³⁴ Fritsch 1956. – En typisk studie med produktionshistoriska, motiv- och formhistoriska aspekter, marxistiskt inspirerad, är Fritsch-Bachmann 1965. – År 1984 ägnades ett nummer av tidskriften *Volkskunst* åt leksaker, leksakstillverkning och barnarbete. – Museet i Torun, Polen, höll 1978 en utställning över barnet i folkkonsten. *L'Enfant dans L'Art Populaire Polonais*. – Om ryska träleksaker, Taranovskaja 1968.
- ³⁵ Weber-Kellermann 1979, 76–85, 90, 98–99; Pinon 1967 och där anförd litteratur. – Jfr Kinderstuben 1983.
- ³⁶ Weber-Kellermann 1979, 192–229. – Jfr tillämpning av ett likartat synsätt på en museileksaksamling, *Spielzeug unserer Eltern* (Focke-Museum, Bremen).
- ³⁷ Badinter 1980. – Pollock 1983, 236–239. Även kritik av begreppet barndom. – Walvin 1982, 89–99, om informell och spontan lek i stad och på landsbygd. – Barnet blir barn. En antologi 1983, spec. Else Rydings uppsats "Barns lekar och historien". – Berentzen-Berggren, Barns sosiale verden. Perspektiver på kontroll og oppdragelse, 1987. – Liliequist 1987. Krötzl 1991.
- ³⁸ Klingberg 1971 a. – Olsson 1980. – Schybergson 1974. – Pulma 1985. Utterström 1978. – Sandin 1988. – I samhällets utkant, 1989. – Barnehistorie, Heimen 1982, särskilt Dagfinn Slettans uppsats "Barn i bondesamfunn". – En rikhaltig materialstudie om värderingar och attityder är Tillhagen 1983. Nurmi 1989, s. 45–47, om den höga procenten barnarbetskraft på glasbruken. Med tonvikt på sociala klassmönster, uppväxt och fattigkulturens levnadsstrategier, Brembeck 1988.
- ³⁹ Collegium Medievale 1. 1988.
- ⁴⁰ Mundal 1988. – En problematik kring barnens historia för Finlands del, Marjatta Hietala: "Lasten elinehdot" (1983). – Pollock 1983: de inledande kapitlen gäller "Ariès tesen", en kritisk granskning av sätten att angripa barndomens historia samt en genomgång av olika typer av källor. – Shahar 1990.
- ⁴¹ Schama 1989, s. 491–525, även avsnitten En barnmorskas dagbok, s. 527 ff. och Kringlan och valpen s. 555 ff. – Likartade aspekter för svenska förhållanden i "Kungliga barn i tid och rum", 1989.
- ⁴² Enäjärvi 1928, s. 269.
- ⁴³ Enäjärvi-Haavio 1932, s. 7–30. Samma metod tillämpar förf. i sina studier av "Simon i Sälle" och "Kollabismos", Enäjärvi 1930 o. 1933. – Kritik av Pinon 1967, s. 15.
- ⁴⁴ T.ex. Granlund 1971, Sarmela 1969.
- ⁴⁵ T.G. Perevesentseva, Sowjetisches Spielzeug. Künstlerisch-pädagogisches Spielzeugmuseum Akademie der Pädagogischen Wissenschaften der UdSSR. – O.J. Golenjaeva, Ausländisches und russisches Spielzeug des 18.–20. Jahrhunderts. Samma museum. – Kataloger med parallelltext på flera språk. Sine anno et loco. Katalogen "Kinderspielzeug", Führer durch das Museum für Völkerkunde und Schweizerische Museum für Volkskunde, Basel, Sonderausstellung Dez. 1964 – April 1965, innehåller en utmärkt bibliografi över forskning av detta slag.
- ⁴⁶ Virtanen 1975, 1978, 1981, s. 7–27, 116–137. Jfr Opie 1969. – För Norges del, Enerstvedt 1971. – I Virtanens efterföljd har flera studier gjorts i Norden, både över lekmiljöernas betydelse för den verbala folkloren och över olika genrer av barnfolkloren ur funktionalistisk aspekt och i ett förändringsperspektiv. Se t.ex. Peterson 1985, Bregenhøj & Johnson 1988, Ekrem 1990, Forsgård 1987, med kritik av Peterson 1988. – En tidig sociologisk studie över barns gruppkultur är Helanko 1953, med tonvikt på gängbildningen. – En socialpolitisk studie över könsrollsmönstret i daghemmen är Vehviläinen 1974 (1982).
- ⁴⁷ Virtanen 1970, 1972, 1979. – Om forskningsperspektivet, Daun 1982.
- ⁴⁸ Pelit ja leikit 1981. – Enerstvedt 1982.

- ⁴⁹ Rogers 1967, Söderberg 1972, Bujak & Pilichowska 1982, Dunypétre 1987, Epstein 1987.
- ⁵⁰ Goodman 1974 (1970) s. 38, 49: sociala differentieringar och attityder i japansk barnkultur i stadsmiljö; s. 82: arbete och försvar, skyldigheter och förpliktelser under tidig barndom, skillnad mellan kulturer; s. 121 ff.; kap. 7 Begrepp och kunskap s. 136–155; kap. 8 Lek, spel och humor s. 156–168; s. 171, 184 f.
- ⁵¹ Sutton-Smith 1959, s. 1–8, 30 f., 46 f., 157–164. – Jfr även hos Retter 1979, s. 22.
- ⁵² Sutton-Smith 1972. – Sina tankar om lekens lömska, grymma och brutala karaktär har Sutton-Smith utvecklat vidare 1983.
- ⁵³ Barn i tid och rum, s. 7 ff., 90.
- ⁵⁴ Manning 1983, s. 15.
- ⁵⁵ Manning 1983, inledningen och uppsatserna av Sutton-Smith, Schwartzman, Bamberg, Hughes.
- ⁵⁶ Rönnberg 1989, s. 69, kap. Barnen transformerar Transformerar! s. 173–190.
- ⁵⁷ Schwartzman 1978, s. 1–26, schemat s. 94–97, 124–134, 248–301, 174 ff., 196–209, 224–247, 302–331.
- ⁵⁸ Scheuerl 1978; jfr Scheuerl 1982. – En rikhaltig litteratur om barns uppväxtvillkor har producerats, i synnerhet under 1970- och 1980-talen, det är inte möjligt att här redovisa den. Som exempel på olika synvinklar kan nämnas: Hengst 1985; Kelm 1982; Bubenik-Bauer 1977; Forssén 1985; Engeström 1978; Reynolds 1985; Alanen & Bady 1990. – Återkommande teman är: barn och arbete, barn och tid, uppfostran, barn och krig, barn och hälsa, barnens rättigheter, barn i familjekollektivet samt vad det innebär att vara "barnslig". – Bland äldre finländska arbeten om barn över huvud nämnas: Burjam 1917, Nyberg 1931, Bruhn 1935 och Törnudd 1956.
- ⁵⁹ Retter 1979, s. 52 ff. – Sutton-Smith 1978.
- ⁶⁰ Scheuerl 1978, jfr Sutton-Smith 1959, s. 31. – Om Piaget, se Piaget 1988 och Jeffmar 1983, s. 74 ff., 92 ff., 102 ff.; till kritiken av Piaget, se Schwartzman 1978, s. 52–60.
- ⁶¹ Bittner 1978, s. 231, 235, 239, 241. – Retter 1979, s. 46.
- ⁶² Peller 1978, s. 93–107. – Om de psykoanalytiska aspekterna se Retter 1979, s. 24.
- ⁶³ Sutton-Smith 1978, s. 71. – "spel som konfliktsocialisering". Jfr Retter 1979, s. 29 f.
- ⁶⁴ Se t.ex. Jeffmar 1983, s. 66–70, 91–95, 102–107, 74–76, 149–157. – Piagets synsätt har tillämpats t.ex. av Forsgård 1987, s. 61 ff. – Kritik av Piaget t.ex. Schwartzman 1978. Även antologin Barn i tid och rum 1984, s. 69 f. – Se även antologin Barns skapande lek, 1987, artiklarna av Gunnar Berelfelt och Bo Ragnerstam.
- ⁶⁵ Piaget & Inhelder, Das symbolische Spiel, i Flitner 1978, s. 130–132. – Leontjew, Realistik und Phantasie im Spiel, i Flitner 1978, s. 133–138. – Kritik av Leontjew av Steiger 1976, se även Ord och Bild 1/1979.
- ⁶⁶ Sigsgaard-Varnild 1982, s. 7–12. – Jfr Langeveld hos Retter 1979, s. 45. – Sigsgaard, "Det hemmelige legested" i Børnekultur i øjenhøjde 1989.
- ⁶⁷ Erikson, Wygotski – se Sutton-Smith 1978, s. 66. – Schwartzman 1978, s. 54 ff.
- ⁶⁸ Olofsson 1987, s. 26, 71 ff., 108 ff., 137–158. – Rasmussen 1988 (1985), s. 30, 126–133.
- ⁶⁹ de Mause 1974, inledningen o. teorin s. 54.
- ⁷⁰ Mouritsen 1989.
- ⁷¹ Bimmer-Böth 1978; Barnet blir barn 1983, artiklar av Jens Glebe-Møller och Else Ryding, s. 78–81, 99–125. Jfr Pinon, not 35.
- ⁷² Sutton-Smith 1986, s. 115–127, 238–253, 272 f. o. passim.
- ⁷³ Bimmer-Böth 1978, s. 315–326.
- ⁷⁴ Farge 1989, s. 56–62, 76 f. – Jfr Ohlander 1990.
- ⁷⁵ Buytendijk 1973, s. 96, 106, 120.
- ⁷⁶ Berger 1984, s. 25, 29, 30. – Jfr Retter 1979, s. 55. – Också Lysander observerar dualismen i sin artikel i Ord och Bild 1979.

Kap. III Barnens position i 1700-talets miljö

1. Synen på barn i Helsingfors under 1600- och 1700-talen (s. 107–114)

Denna text har tidigare publicerats i utställningskatalogen "Den första festdräkten", Helsingfors stads-museum, Memoria 2, 1988 (= Lönnqvist 1988 c). Källhänvisningarna återges här på samma sätt som i Memoria, varför de nedan upptagna artiklarna och böckerna i regel inte ingår i källförteckningen till Ting, rum och barn.

¹ Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Editions du Seuil 1973 (1960). – Svensk övers., *Barndomens historia*. 1982. – Bjarne Kildegaard Hansen, *Små potter har også ører*. Etnologiske synspunkter på studiet af børns kultur og historie. Nord-Nytt 15. 1983.

² RA, Genealogiska Samfundets samlingar: Födda och döpta i Helsingfors 1667–1726; Begravna i Helsingfors stad 1667–1726, 1730–1742, 1749–1826. – Laurentius Petris Kyrkoordning av år 1571, utg. av Samfundet Pro Fide et Christianismo. Stockholm 1932.

³ Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar, och Förordningar ...ifrån år 1523 in til närwarande tid, del III, utg. A.A. von Stiernman. Stockholm 1753.

⁴ Riitta Pykkänen, *Vauvan kapalointi, kaste- ja juhla-asu 1500–1700-luvulla*. Kaksi pukuhistoriallista tutkielmaa. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 85. Helsinki 1984, s. 108.

⁵ Riitta Pykkänen, *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 84. Helsinki 1982, s. 456, 475, 480. – Helsingfors Stadsarkiv, Bouppteckningar från Helsingfors stad 1679–1748. Emedan nämnda källskrift icke ges ut för forskningsändamål i original, utan endast i delvis oläslig mikrofilmkopia, gör beläggen icke anspråk på fullständighet. – Magistratens protokoll, Allegater 1744. – Jfr Birger Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*. Genealogiska Samfundets i Finland skrifter 13. Helsingfors 1937. Denna utgåva upptar endast värdeföremål i bouppteckningarna, den uppvisar även luckor och felläsningar.

⁶ Bouppteckningar ...se not 5. – Allegater 1744, nr 108. – Pykkänen 1982, s. 480. – Åkerman 1937, nr 22. – En barnskallra av denna typ i Oslo har daterats till 1400–1500-t. Se art. Leketøy i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, band 10, 1965, sp. 487 f.

⁷ RA, Genealogiska Samfundets samlingar: Födda och döpta i Helsingfors 1667–1726, 1729–1823.

⁸ Stadsarkivet, Magistratens protokoll: allegater 1726, 1730. – Åke Sandholm, *Hospitalet i Helsingfors 1550–1840*. Helsingfors i forna tider III, utg. av Helsingfors-Samfundet 1974, s. 55 f.

⁹ Helsingfors stads historia II. Perioden 1721–1809 av Eirik Hornborg. Helsingfors 1950, s. 492 ff.

¹⁰ Jfr Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan*. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850. Arkiv avhandlingsserie 22. Lund 1986.

¹¹ Helsingfors Universitetsbibliotek. Toini Melander, *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713*. 1–5. HUB skrifter 22, 1951–1959, nr 1599.

¹² Åkerman 1937 Bihang: Bokbeståndet i Helsingfors enligt stadens bouppteckningar 1679–1808 av Henrik Grönroos, se t.ex. nr 7, 39, 79, 165, 175, 195, 810, 838.

¹³ Stadsarkivet, Magistratens protokoll: allegater 1724, 1729.

¹⁴ Nils Svanström, *Academisk Afhandling om Landtmanna-Barns Upfostran, utgifwen på Latin i Upsala År 1781, och sedermera förswenskad*. Hushållnings Journal /utg. av Patriotiska Sällskapet/ År 1788, Tom 12 och 1789, Tom 13. Stockholm. – Hornborg 1950, s. 503 f., 501. – RA, Genealogiska Samfundets samlingar, Döda i Helsingfors 1752–1761. – Om barnhussträvandena, se Pulma 1985, s. 128 ff.

¹⁵ Helsingfors Stads Brand-Ordning af Borgmästare och Råd. Efter öfwerläggning med Borgerskapets Äldste Författad år 1782 .../stadfäst 1784/, s. 7.

¹⁶ Samling Utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar etc. ...Giord af And. Anton von Stiernman, I, Stockholm 1747, s. 787. – Stadsarkivet, Magistratens protokoll: allegater 1728. – Hornborg 1950, s. 493.

¹⁷ Hornborg 1950, s. 519, 352. – Finlands Svenska Folkdiktning III, Ordstäv, utg. av Väinö Solstrand. Helsingfors 1923, s. 6, 66.

2. Barnens position och revir i 1700-talets herrgårdsmiljö (s. 114–137)

¹ Carpelan 1954, 382. – Nikander-Jutikkala 1939, 707. Nikander 1917, s. 4 ff. – Neovius 1900.

² Carpelan 1954. – Jutikkala 1932, tabell s. 259. – Finlands Riksarkiv (RA): Borgå domsaga 131, Elimä och Anjala socknars bouppteckningar för åren 1780–1820, s. 226–268 v. jämte arvskifte s. 232–250: Bouppteckning efter Fru Krigsrådninnan Wälborna Margaretha Charlotta af Forselles, född Carlskjöld.

³ Stig Fogelmarck, Lovisa Ulrikas Drottningholm. I: Drottningholm. En konstabok från Nationalmuseum, red. av Boo von Malmberg. Stockholm 1966, s. 108–130, 135 f. – Jfr Darnton 1987, 157.

⁴ Sirén 1965, 297.

⁵ Jacobina Charlotta Munsterhjelm's Dagböcker 1799–1801, med kommentar och register utgivna av Bo Lönnqvist, 1970.

⁶ Om tidig finländsk litteratur för barn, se Lehtonen 1981. – Om Jakob Tengströms sedelärande skrifter för barn på 1790-talet, se Tengström 1899, s. XCIII–XCVII, 156–218. – Klingberg 1964, 1966, 1967. – I det finländska stadsborgerskapets bouppteckningar börjar barnböcker av annan än religiös art uppträda från och med mitten av 1700-talet och i synnerhet på 1770-talet: t.ex. Gullivers resa 1753 och Robinson Crusoe på tyska 1769 (Helsingfors), Gullivers resor i två band 1778 (Uleåborg). – Åkerman 1937, 299, 313. Brenner 1966, 609.

⁷ K.Rob.V. Wikman har i artikeln "Östnyländskt herrgårdsliv kring 1800" (Budkavlen 1971–72) kommenterat såväl Jacobina Charlotta Munsterhjelm's sätt att skriva som själva utgåvan av dagboken. Wikmans text är i sig ett talande exempel på en äldre folklivsforskningens nedlåtande syn på barnets värld i kulturen.

⁸ Hausen 1906, 5. – Tersmeden, Erdmann 1917, I, s. 62: om försäljning av askar med leksaker för barn på julmarknaden i Stockholm på 1730-talet.

⁹ Fries-Leijonhufvud 1910, 40. – Jfr kapitlet "Barn och ungdom" i Lundin-Strindberg 1882, 260 ff. En tidig leksaksstudie med 1600-tals belägg från Sverige.

¹⁰ Marja Mäkelä, Gungbrädet i salen, 1984.

¹¹ Om Gustav Ruth och hans dagbok, Panelius 1986.

¹² Burke 1983. – Lotman 1984.

¹³ Furst Peter Kropotkins minnen, utgivna 1982, s. 27. – Jfr Burke 1983, 109–134.

¹⁴ Ariès 1982. – Ambjörnsson 1976.

¹⁵ Lühr 1961.

¹⁶ Finlands Nationalmuseum: Historiska avdelningens katalog, nr 46–30. – Carpelan 1954. – Gulin 1948, 64–69.

¹⁷ Meinander 1931, 173–184, bild 359–361.

Kap. IV Dolda lekmiljöer, förgängliga leksaker (s. 187–298)

¹ Folkkultursarkivet (Svenska litteratursällskapet), Helsingfors: samling SLS 1393 Bo Lönnqvist "Dolda lekmiljöer och förgängliga leksaker" 1981 etc.

² Folkkultursarkivet: SLS 1299 Bo Lönnqvist "Barnens lekmiljö, lekålder och leksaker", Purmo 1979, jämte foton av leksaker på Jakobstads museum. – Synen på leksakerna förbundna med bestämda åldrar är ny i vår kultur och har i vissa populära skrifter om leksaker renodlats in absurdum, t.ex. Schlyter 1969.

³ Folkkultursarkivet: SLS 1040 pristävlingen "Barnets värld", Bo Lönnqvist 1972. – En del av materialet har 1979 behandlats av Marie-Louise Adolfsson i avhandlingen pro gradu (Åbo Akademi), "Barnets värld. Traditioner om barn, könsroller och barnuppfostran i de nyländska och österbottniska svensksbygderna ca 1900–1920". – Åström-Sundman 1990.

⁴ H/ilkka/ V/ilppula/: Leksaker. "Har Ni gamla föremål från barnens värld..." Den XII insamlingstävlingen. Fölisön, Fölisöstiftelsens publikation 1965, s. 19. – Museiverkets frågeblad 1979. Den 26e insamlingstävlingen av folktradition, fråga 52–64 Bo Lönnqvist. – Anne Aurasmaa-Hankaniemis pro-seminarieföreläsning på Etnologiska institutionen vid Helsingfors universitet.

⁵ Hagman 1888, "en österbottnisk allmogesons minnen". – Se Lönnqvist 1976, s. 148 f. – I Hagmans uppsats beskrivs också hemmagjorda lekredskap, den fysiska miljöns och kroppens betydelse i leken framträder.

⁶ Se den av Ivar Nordlund 1978 redigerade katalogen över Folkkultursarkivets samlingar. – Stejskal 1954 och Stejskal-Enberg 1934.

⁷ Wessman 1962. – Lönnqvist 1970. – Folkkultursarkivet, samlingarna SLS 734, 864, 906. – Ett opublicerat register till Wessmans bok finns på Folkkultursarkivet.

⁸ Ekrem 1984 och 1990 a o. b. – Pelit ja leikit 1981. – Lönnqvist 1981.

⁹ Kitty Strandvik "Lek och leksaker. En etnologisk analys av lek och leksaker på Åland 1900–1930 i belysning av den socio-kulturella omgivningen". Åbo Akademi, Etnologiska institutionen 1986. – Sahlberg 1952, s. 5–6. – Pykkänen 1961. – Lehto 1979, Vainio 1979.

¹⁰ Om pingstbrudar och barnbröllop i europeisk tradition, se Granlund 1971. – I en uppsats om barnuppfostran i en storfamilj i Norrland omtalar Märta Hedlund att barn i krypåldern kunde få "en liten pingla i bältet eller förklädesbandet, så att man skulle höra vart barnet tog vägen --- Bjällan var också barnets leksak och skallra". – Om förbjudna lekar meddelar hon: "En nu åttioårig gumma (f. 1848, Jämtland) berättar, att hon och hennes bror en gång lekte gifta och lågo tillsammans ovanpå täcket i skåpsängen, när gammelpigan i gården kom in och såg dem. Hennes oerhörda avsky och vrede, när hon ryckte upp flickan från denna oskyldiga lek, glömde barnet aldrig". Hedlund 1944, s. 75 f., 87.

¹¹ Schauman 1886, s. 185 ff., 48, 56, 77, 127, 276, 297–300.

¹² Westermarck 1941, s. 14., 17–24, 45.

¹³ Barndomshemmet i våra minnen, 1948, s.221 f.

¹⁴ Barndomshemmet ... s. 99 f., 107 f.

¹⁵ Lönnqvist 1975.

¹⁶ Tanner 1948, s. 13, 18, 21–23, 114, 47–64, 63 f., 102–113, 114–135, 136 f. – En liknande skildring, ehuru från en period tio år senare, ger Milda Blomberg (f. 1896) då hon beskriver barndomen i arbetarkvarteren i Hermanstad. Jfr Blomberg 1979 o. SLS 1382.

¹⁷ Hemma bäst, s. 91, 96, 117, 162, 204, 181 ff., 209.

¹⁸ Hemma bäst, s. 206 f.

¹⁹ Hemma bäst, s. 40, 88, 108, 121, 198, 142 f., 156–159, 171.

²⁰ Hemma bäst, s. 95, 98, 124, 135, 139.

²¹ Ahlfors 1978, s. 18.

²² Hemma bäst, s. 92, 122, 133, 136, 143 f., 210.

²³ Hemma bäst, s. 104, 139, 142–144, 161, 205–207.

²⁴ Colliander 1967, s. 182 f.

²⁵ Lönnqvist 1981, s. 66 och Kotitaloustiedustelu 1966, II, tabellerna 1, 3, 4, kod 80 506.

Kap. V. Barnens position och barnens revir (s. 355–377)

¹ För analys av *Locke* har använts den svenska översättningen "Tankar om uppfostran" (1916) under jämförelse med den tredje utökade upplagan av "Some Thoughts concerning Education", London 1695. Hänvisningarna till paragraferna gäller den svenska översättningen. – En bakgrund till arbetet ger James L. Axtell 1968. – Lockes arbete utkom under 1700-talet i inte mindre än 21 upplagor, på flera språk. – Jfr Nordenson 1980, med hänvisning till Johann Bernhard Basedow, Elementarwerk... 1774. – Om barn, uppfostran i Sverige under 1700-talet, se Klingberg 1979 och Persson 1988. – För *Rousseau* har använts den svenska översättningen av Emile, Fahlstedt 1912 och Landquist 1943.

² Jfr Klingberg 1971, om Fénelons temperamentslära om barn. – Diskussionen mot ammorna i Sverige, se Persson 1988.

³ Erasmus Roterodamus 1620 (1926), s. 49 f. – Comenius 1642 (1913), s. 39 f.

⁴ Schama 1989, s. 507 ff.

⁵ Hos Comenius påträffas också liknelsen om barnet som en planta (kap. 4 o. 10). – Klingberg 1979.

⁶ Locke 1695, s. 275.

⁷ Rousseau, enl. Fahlstedts översättning 1912, s. 177 f., 167 (V boken), 92–95 (IV boken), 174–183 (II boken), 212–213 (III boken); enl. Landquists utgåva 1943, s. 136–189.

⁸ Klingberg 1979, s. 26.

⁹ Nordenson 1980.

¹⁰ Klingberg 1971, s. 14 f.

- ¹¹ Tidigare versioner och partier ur avsnitten 2–6 har ingått i följande uppsatser: Lönnqvist 1981, 1987, 1989 och 1990 b, ävensom 1991. För närmare källhänvisningar, se dessa publikationer.
- ¹² En likartad kritik mot dagens leksaker och deras vuxenstyrda "innehåll" riktades av Roland Barthes redan på 1960-t. Barthes 1970. – Se Flacelière 1986, s. 92 ff., 189–192.
- ¹³ Om Kearins resultat, se Gustafsson-Marton 1986, s. 136 ff.
- ¹⁴ Mäntylä 1969, s. 167 f.
- ¹⁵ Bachtin 1986, s. 404.
- ¹⁶ Hills 1957.
- ¹⁷ Jfr Krötzl 1991, antydningar om liknande verksamhet under medeltiden.
- ¹⁸ Eco 1987. – Jfr Bøgh 1990, Peterson 1987, Lönnqvist 1988 b. Jfr antologin Barns skapande lek, 1987, artikel av Crister Skoglund "Några föreställningar om kreativitet och skapande genom tiderna".
- ¹⁹ Jfr den av Renner klarlagda skillnaden mellan nivåer i kulturmönstret, dels "ideational order" (thinking) = en immateriell ordningsprincip i människornas huvuden, och "phenomenal order" (doing) = en materiell ordningsprincip i människornas förhållande. Lönnqvist 1987. Renner 1983, s. 198, 213.
- ²⁰ Hum.kand. Bjarne Mollgren, Gumbostrands skola, Sibbo, i brev till förf. 1990.

Källförteckning

Otryckta källor

Folkkultursarkivet (Svenska Litteratursällskapet), Helsingfors

Samlingarna:

SLS 1040 "Barnets värld". Folkkultursarkivets 15:e insamlingstävling, gällande traditioner om barnet före skolåldern. 105 svar av sagesmän f. 1884–1949. Bo Lönnqvist 1972.

SLS 1299 "Barnens lekmiljö, lekålder och leksaker". Uppt. av Bo Lönnqvist, i Purmo, Österbotten, 1979. 4 sagesmän f. 1897–1908.

SLS 1393 "Dolda lekmiljöer, förgängliga leksaker". Uppt. av Bo Lönnqvist 1981 efter medlemmar av Storkärrsgillet, Helsingfors. 12 sagesmän f. 1906–1939. Samlingen utökad med förf.:s fotografier av lekande barn och lekmiljöer samt lekens redskap under 1980-talet.

Övriga samlingar ur vilka material hämtats:

SLS 734 Konstantin Sjöström 1959–1965. Pargas, Kimito, Dragsfjärd, Hitis.

SLS 794 Bo Lönnqvist 1956–1970. Helsingfors.

SLS 842 Svar på arkivets frågebrev nr 17 om bl.a. leksaker. 1965. Svenskfinland.

SLS 864 Gerda Grahn 1966–1968. Strömfors.

SLS 906 Hanna Granskog-Ekman 1967–1970. Närpes.

SLS 985 "Minnen och anteckningar af Maria Candolin f. 1849". Kronohagen, Helsingfors (1913). Inl. 1970.

SLS 1382 Anteckningar om arbetarlivet i Hermanstad, Helsingfors i början av 1900-talet. Milda Blomberg f. 1896. 1977–1981.

SLS 1390 a. "Min hembygd". Uppt. efter Frej Birger Holmlund f. 1905. Inl. av Britta Holmlund 1981–1982.

SLS 1400 "Från barndomsåren i Borgå på 1890-talet". Aina Oterdahl f. 1886. Inl. 1981 av Maja Ek.

SLS 1555 Bernhard Åströms fotografisamling, Sjundeå, Kyrkslätt, Sibbo. Inl. av Gunnel Gottberg, Börje och Henrik Åström 1985.

Ytterligare har *bildmaterialet* i Maximilian Stejskals samlingar av uppteckningar om lekar utnyttjats:

SLS 397 Strömfors, Pyttis 1929; SLS 399 a och b Bromarv o. Åland 1930; SLS 400 Korsnäs 1930 (även Fmk 55, Korsnäs 1930, publicerad); SLS 403 Närpes, Lappfjärd, Sideby 1931; SLS 404 Ingå 1931; SLS 407 Nedervetil, Terjärv, Esse 1932; SLS 414 västra Åboland, Kimito, Dragsfjärd 1933; SLS 487 Korsnäs, Närpes, Bromarv, Strömfors 1935 etc.; SLS 639 kompletteringar, 1948.

Museiverket, Helsingfors

Etnografiska byråns arkiv:

Fölisöstiftelsens insamlingstävling nr 12, fråga 63

Leksaker, av Hilka Vilppula. Fölisön 1965. (K 12)

Den 26:e insamlingstävlingen av folktradition.

Museiverkets frågeblad 1979, fråga 52–64 Leksaker, av Bo Lönnqvist. (K 26). 7345 sedlar.

Bildarkivet och föremålskatalogerna.

Historiska byråns arkiv:

Bildarkivet och föremålskatalogerna.

Museer i Finland, vilkas samlingar inventerats och fotograferats (förf.:s fotografier arkiverade

i SLS 1393): Jakobstads museum, Österbottens Museum, Vasa, Åbo Stads Historiska Museum (Åbo Landskapsmuseum), Ekenäs museum, Finlands Nationalmuseum, Helsingfors Stadsmuseum, Borgå museum, Lovisa museum, Tavastehus museum, Mellersta Finlands museum, Jyväskylä; även som talrika hembygdsmuseer och utställningar av gamla leksaker.

Helsingfors universitet, Etnologiska institutionen:

Anne Aurasmaa-Hankaniemi, "Suomalaisten lasten leikeistä ja leikkikaluista 1900-luvulla". Föredrag i docent Bo Lönnqvists proseminarium 3.5.1985.

Åbo Akademi, Etnologiska institutionen:

Marie-Louise Adolfsson, "Barnets värld. Traditioner om barn, könsroller och barnuppfostran i de nyländska och österbottniska svenskbygderna ca 1900-1920". Avhandling pro gradu 1979.

Kitty Strandvik, "Lek och leksaker. En etnologisk analys av lek och leksaker på Åland 1900–1930 i belysning av den socio-kulturella omgivningen". Avhandling pro gradu 1986.

Bildkällor

Ekenäs museum: 101, 107, 108, 116

Folkkultursarkivet (Svenska Litteratursällskapet), Helsingfors: 1, 3–9, 12, 13, 20, 24, 26, 29, 30, 32, 37, 42, 43, 54, 55, 57, 60–63, 67–71, 76, 85, 89, 93, 100, 102–104, 113, 114, 117–122, 124, 146–148, 152, 154, 156–158, 165, 169, 170, 172–181, 183, 187–193, 195, 196–201, 203–212, 215, 222–226, 238, 240, 241, 243, 245, 246.

Författarens samlingar: 2, 10, 11, 14, 15, 19, 23, 33, 34, 38, 99, 105, 106, 109–112, 184–186, 220, 221, 230, 232, 233, 235, 236, 239.

Helsingfors Stadsarkiv: 66

Helsingfors Stadsmuseum: 213, 219

Helsingfors Universitetsbibliotek: 39, 52, 53, 64, 65, 229

Jakobstads museum: 41, 123

Livruskammaren, Stockholm: 16, 35, 73

Museiverket, Etnografiska bildarkivet: 56, 58, 59, 74, 80, 125, 141, 142, 144, 149–151, 153, 155, 159, 160–164, 166–168, 171, 182, 194, 202, 242, 244

Historiska bildarkivet: pärm bilden, 17, 22, 25, 31, 36, 47, 50, 51, 72, 75, 77, 78, 79, 82–84, 90–92, 94–98, 115, 126–140, 214, 216, 217, 231, 234, 237

Mäntsälä kommuns bildsamling: 227

Nordiska Museet, Stockholm: 88

Norsk Folkemuseum, Oslo: 18

Svenska Litteratursällskapet, Allmänna arkivet: 143

Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum, Stockholm: 27, 28, 81

Åbo Akademis bibliotek: 228

Åbo Konstmuseum: 218

Åbo Landskapsmuseum: 21, 44–46, 48, 49, 86, 87

Ålands Museum, Mariehamn: 40

Litteratur

- Ahlbäck, Ragna 1945.
Matstolen. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Folklivsstudier I. Svenska Litteratursällskapet i Finland, skr. 300. Helsingfors.
- Ahlfors, Bengt 1978.
Fragment av en barndom. Borgå.
- Alanen, Leena & Bardy, Marjatta 1990.
Lapsuuden aika ja lasten paikka. Sosiaalihuollituksen julkaisuja 12. Helsinki.
- Ali-Tolppa, Anne 1986.
Lasten leikkitoiminnat ja leikkipaikat Itä- ja Länsi-Pasilassa. – Leikin ympäristö II. Helsingin kaupungin kaupunkisuunnitteluvirasto Asemakaavaosasto Julkaisu AB:1/87.
- Altes Spielzeug. Sammlung H.G. Klein*. Niederrheinisches Freilichtmuseum Grefrath/Kreis Viersen. Schriften des Museumsvereins Dorenburg e.V. Band 26. Köln 1979.
- Ambjörnsson, Ronny 1976.
Barnets födelse. En skiss över barnet i historien. *Ord och Bild* Årg. 85, 1/1976. Stockholm.
- Archäologische Ausgrabungen in Altriga 1938–1987. Ausstellungskatalog*. Museum für Geschichte und Schiffahrtswesen der Stadt Riga. Riga 1988.
- Ariès, Philippe 1982 (1973, 1960).
Barndomens historia. Gidlunds, Avesta.
- Axtell, James L. 1968.
The educational writings of John Locke. A critical Edition with Introduction and notes. (Lockes letters to Edward Clarke on Education 1684–91). Cambridge.
- Baart, Jan & alii 1977.
Opgraven in Amsterdam 20 jaar stadskernonderzoek. Amsterdam.
- Bachmann, Manfred 1986.
Spielwarenbücher und -kataloge als Quellen zur Alltagsgeschichte. – Utz Jeggle/Gottfried Korff/Martin Scharfe/Bernd Jürgen Warneken (Herausgeg.): *Volkskultur der Moderne*. Probleme und Perspektiven empirischer Kulturforschung. Reinbek bei Hamburg 1986.
- Bachtin, Michail 1986.
Rabelais och skrottets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen. *Anthropos*. Uddevalla.
- Badinter, Elisabeth 1980.
Den kärleksfulla modern. Flammarion Paris-Gidlunds.
- Baldet, Marcel 1961.
Von der Tonfigur zum Bleisoldaten. Düsseldorf.
- Bamberg, Michael 1983.
Metaphor and play interaction in young children. *The World of Play*, edited by Frank E. Manning. New York.
- Barn i stan, från sekelskifte till åttiotial*. Stockholms Stadsmuseum. Red. Helena M. Henschen. Reviderad upplaga 1983.
- Barn i tid och rum*. Karin Aronsson, Marianne Cederblad, Gudrun Dahl, Lars Olsson, Bengt Sandin. Liber Förlag 1984.
- Fra Barnas Verden*. Klesdrakt-Leker – Barnearbeid. By og Bygd Bd 29. 1981–82. Oslo.
- Barndomshemmet i våra minnen*. Nitton finlandssvenskar berättar om sin barndom. Under red. av Gunnar Mårtensson. Helsingfors. 1948.
- Barnehistorie*. – Heimen. Organ for Landslaget for lokalhistorie – XIX, 4. 1982.
- Barnet blir barn*. En antologi om barndomens historia, --- red. av Claus Clausen. Barrikaden, Stockholm 1983. (Dansk originalupplaga, Köpenhamn 1981)
- Barnets kulturhistorie i Norden*. En kommenteret litteraturfortegnelse. Nefa-Dokumentation nr. 1 Udg. af Nefa-Norden, Viborg 1980.
- Barnet i historien, nuet – och i framtiden*. Ord och Bild 1/1979. Stockholm.
- Barnkulturkommitténs betänkande – Lastenkulttuuritoimikunnan mietintö*. Kommittébetänkande 1979:32. Helsingfors 1979.
- Barns skapande lek*. 1987. Red. Gunnar Berfelt. Centrum för barnkulturforskning vid Stockholms universitet. Bulletin nr 10.

- Barth, Fredrik 1976.
Forskning om barn i sosialantropologi.
Forskningsnytt fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd. Nr 5.1976. Årg. 21. Oslo.
- Barthes, Roland 1970.
Leksaker. – I *Mytologier*. Cavefors förlag. Uddevalla 1970.
- Baumgärtner, Alfred Clemens (Hrsg.) 1980.
Ansätze historischer Kinder- und Jugendbuchforschung. Schriftenreihe der Deutschen Akademie für Kinder- und Jugendliteratur Volkach e.V.
- Bausinger, Hermann 1987.
Kultur für Kinder-Kultur der Kinder. – *Kinderkultur*. 25. Deutscher Volkskundekongress in Bremen vom 7. bis 12. Oktober 1985. Hefte des Focke-Museums Nr. 73. Bremen.
- Berentzen, Sigurd og Berggreen Brit (red.) 1987. *Barns sosiale verden*. Perspektiver på kontroll og oppdragelse. Oslo.
- Berg, Gösta 1943.
Isläggår och skridskor. *Fataburen*. Stockholm.
- Berger, Peter L. 1984.
The phenomenology of Peter L. Berger.
– *Cultural Analysis*. The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jürgen Habermans. – Robert Wuthnow, James Davison Hunter, Albert Bergesen, Edith Kurzweil (Ed.) London.
- Bestelmeier, Georg Hieronimus (1803) 1979.
Magazin von verschiedenen Kunst- und anderen nützlichen Sachen ...in Nürnberg. Zürich.
- Biermann, Karin 1983.
Aufstellspiele aus China – Kunsthandwerkliche Miniatur-Holzschnitzerei des 19./20. Jahrhunderts im Hamburgischen Museum für Völkerkunde. *Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Hamburg* N.f. Bd 13.
- Bimmer, Andreas C. – Böth, Gitta 1978.
Spielzeug. – *Kritische Stichwörter zur Kinderkultur*, herausgeg. von Karl W. Bauer, Heinz Hengst. München.
- Bittner, Günther 1978.
Zur pädagogischen Theorie des Spielzeugs. – Vide Flitner.
- Biörnstad, Arne 1961.
Leksaker och spel. Nordiska museet. Stockholm.
- Bjurman, Eva Lis 1980. En fotboll av hopskrynkade tidningar. Nordiska museets insamling av hemgjorda leksaker. *Rig* 3/1980. Stockholm.
- Bjurman, Eva Lis 1981.
Barn och barn. Om barns olika vardag. Lund.
- Bjurman, Eva Lis & Olsson, Lars 1979.
Barnarbete och arbetarbarn. Nordiska museet. Uddevalla.
- Blomberg, Milda 1979.
Lapsuudenmuistoja työläisten Hermannista 1904–1910. – Barndomsminnen från arbetarnas Hermanstad åren 1904–1910. *Narinkka*. Helsingfors stadsmuseum.
- von Boehn, Max (1929) 1972. *Dolls*. New York.
- Bogoras, Waldemar 1904–09 (1975). *The Chukchee*. The Jesup North Pacific Expedition, Ed. by Franz Boas. Memoir of the American Museum of Natural History. Vol. VII. Leiden-New York. (Reprint).
- Brant, Sandra & Cullman, Elissa 1980.
Small Folk. A Celebration of Childhood in America. Museum of American Folk Art. New York.
- Bregenhøj, Carsten & Johnson, Marie (red.) 1988.
Blodet droppar, blodet droppar! Skolbarns humor. Glimtar ur Ålands folkkultur 4. Hangö.
- Brembeck, Helene 1986.
Tyst – Lydig. Arbetsam. Om barnuppfostran på den västsvenska landsbygden under senare delen av 1800-talet. Etnologiska Föreningen i Västsverige. Kungälv.
- Brembeck, Helene 1988.
Arbetsstadsdelarnas barn. Livsmönster, uppfostran och skolgång i sekelskiftets Göteborg. – Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige. Kungälv.
- Brenner, Alf (utg.) 1966.
Bouptteckningar i Uleåborgs stad 1779–1800. Genealogiska Samfundets i Finland Skrifter XXV:3. Tammerfors.

- Broman, Sven 1981.
Chinese Shadow Theatre. Monograph Series No. 15, Etnografiska Museet. Stockholm.
- Bruhn, Karl 1935.
Uppfostran hos de nordiska nomaderna. Helsingfors.
- Bubenik-Bauer, Iris 1977.
Kollektive Kleinkinderziehung. Aspekte der Erziehung in der Volksrepublik China. Veröffentlichungen aus dem Übersee-Museum Bremen, Reihe D, Bd 3.
- Buchmann, Katrin 1981.
Das Kind im Lötschental. Völkerkundemuseum der Universität Zürich.
- Bujak, Jan & Pilichowska, Bogdana 1982.
 Zabawki ludowe-potrzeby badawcze problemy teoretyczne, propozycje muzeologiczne.
Prace etnograficzne z. 16. Warszawa-Kraków.
- Burjam, Fritz 1917.
Den skandinaviska folktron om barnet under dess ömtålighetstillstånd i synnerhet före dopet. Helsingfors.
- Burke, Peter 1983.
Folklig kultur i Europa 1500–1800. Malmö.
- Burton, Anthony 1989.
 Looking forward from Ariès? Pictorial and material evidence for the history of childhood and family life. *Continuity and Change* 4:2, Cambridge.
- Buytendijk, F.J.J. 1973.
 Das menschliche Spielen. – *Kulturanthropologie*. Neue Anthropologie herausgegeben von Hans-Georg Gadamer under Paul Vogler. Bd 4. Stuttgart.
- Bøgh, Charlotte 1990.
 Da legetøjet blev sat på hylden. Om børns leg og legetøj efter 2. verdenskrig. *Tradisjon*. Tidsskrift for folkeminnevitenskap. Nr 20. Oslo.
- Børnekultur i øjenhøjde*. Ni synspunkter fra Udvalget for dansk børnefolklore. Foreningen Danmarks Folkeminder 1989.
- Carpelan, Tor 1954.
Åttartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna. I. Helsingfors.
- Chartier, Roger 1988.
Cultural History. Between Practices and Representations. Cambridge.
- Childhood in Finland*. Central Union for Child Welfare in Finland publication no. 70. Forssa 1983.
- Cinthio, Maria 1977. Medeltida lekar och spel. – *Kulturen runt*. Höganäs.
- Clifford, James and Marcus, George E. (Ed.) 1986.
Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography. University of California Press. London.
- Colby, Benjamin N., Fernandez, James W., Kronenfeld, David B. 1981
 Toward a Convergence of cognitive and symbolic Anthropology. *American Ethnologist* Vol. 8, No 3. Washington.
- Coleman, Dorothy S., Elizabeth A. and Evelyn J. 1976.
The Collectors Book of Doll's Clothes. Costumes in Miniature: 1700–1929. London.
- Collegium Medievale*. Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning. 1. Oslo 1988.
- Colliander, Tito 1967
Vidare. Helsingfors.
- Colton, Harold S. 1989
Hopi Kachina Dolls, with a key to their Identification. Rev.ed. 1959, 14th printing 1989. Albuquerque. University of New Mexico Press.
- Comenius, J.A. 1642.
Informatorium maternum Eller Moder-Schola --- Uttolkat Af Erico Schrodero. Stockholm M DC XL II. – Modersskolan eller Om barnens omvårdnad och fostran under de sex första levnadsåren. Tredje översättningen till svenska utförd av B.Rud. Hall. – Pedagogiska skrifter utg. av Sveriges allmänna folkskollärareförenings litteratursällskap. Häfte 66. Lund 1913.
- Comenius, Johs Amos 1659.
Orbis Pictus. – A facsimile of the first English edition of 1659 introduced by John E. Sadler. London 1968.
- Culff, Robert 1969.
The World of Toys. Hamlyn/London.

- Cunnington, Phillis & Buck, Anne 1965.
Children's Costume in England 1300–1900. London.
- Daiken L. 1953.
Children's toys throughout the ages. London.
- Darnton, Robert 1987.
Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid. Stockholm.
- Daun, Åke 1982.
 Ethnological Research on Children. *Ethnologia Scandinavica* 1982.
- Dockstader, Frederick J. 1988.
The Kachina and the White Man. The Influences of white culture on the Hopi Kachina Religion. Rev. and enlarged Ed. 1985, second printing 1988. University of New Mexico Press. Albuquerque.
- Dundes, Alan 1986.
 Pickende Hühner. Thesen zum Weltbild im Spielzeug. – Jeggle, Utz/Korff, Gottfried/Scharfe, Martin/Warneken, Bernd Jürgen: *Volkskultur in der Moderne*. Probleme und Perspektiven empirischer Kulturforschung. Rowohlt's Enzyklopädie. Hamburg.
- Dunkel, Peter F. 1984.
Schattenfiguren – Schattenspiel. Geschichte-Herstellung-Spiel. Köln.
- Dunypétre, Pierre 1987.
 Xirula-Mirula. L'enfant Basque, depuis le bébé jusqu'à l'adulte.
Annario des eusko folklore. Tomo 34. San Sebastián.
- Durbin, Marshall 1973.
 Cognitive Anthropology. – *Handbook of Social and Cultural Anthropology*. Ed. by John. J Honigmann. Chicago.
- Early, Alice K. 1955.
English Dolls, Effigies and Puppets. London.
- Eco, Umberto 1987. Ett foto.
 – *Vad kostar ett mästerverk?* Malmö.
- Edgren, Torsten 1988.
 Om leksaksbåtar från vikingatid och tidig medeltid. *Festskrift til Olaf Olsen*. København.
- Eenilä, Jukka (toim.) 1971.
Ruutiukkoja ja huutolaisia. Muistikuvia entisajan sosiaalihuollosta. Helsinki.
- Ekrem, Carola 1984.
 "Men sällan leker vi". Lek och aktivitet bland österbottniska skolbarn.
Budkavlen 1984. Åbo.
- Ekrem, Carola 1990 a.
Räkneramsor bland finlandssvenska barn. Humanistiska avhandlingar 5. Svenska litteratursällskapet. Helsingfors.
- Ekrem, Carola 1990 b.
 Räkneramsan och den förändrade barndomen. – *Tradisjon*. Tidsskrift for folkeminnevitenskap. Nr 20. Oslo.
- Endrei, Walter 1988.
Spiele und Unterhaltung im alten Europa. Hanau.
- Enerstvedt, Åse 1971.
Kongen over gata. Oslobarns lek i dag. Oslo.
- Enerstvedt, Åse 1976.
 Om barnekulturen. Et forsøk på å se dens saertrekk som kulturform.
Forskningsnytt fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd. Nr 5. 1976. Årg. 21. Oslo.
- Enerstvedt, Åse 1980.
 Barndom og barnekultur. Et debattinnlegg. *Tradisjon* Nr 10. Bergen.
- Enerstvedt, Åse 1982.
Tampen brenn. Norske barneleikar. Norsk kulturarv 19. Oslo.
- L'Enfant dans L'Art Populaire Polonais*. Catalogue de l'exposition. Musée Ethnographique de Torun. Torun 1978.
- Engeström, Yrjö 1978.
 War in the Imagination of Finnish school children.
Current Research on Peace and Violence. Vol. 1:2. Tampere.

- Enäjärvi, Elsa 1928.
Nukke. *Kalevalaseuran vuosikirja* 8. Helsinki.
- Enäjärvi-Haavio, Elsa 1930.
Simon i Sälle.
Festschrift tillägnad Yrjö Hirn den 7 December 1930. Helsingfors.
- Enäjärvi-Haavio, Elsa 1932.
The Game of Rich and Poor. A comparative study in traditional singing games. FF Communications N:o 100. Helsinki.
- Enäjärvi-Haavio, Elsa 1933.
"Kollabismos". Ein uraltes internationales Spiel. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* LXVII. Helsinki.
- Epstein, Shifra 1987.
The use of dolls among the Bedouin of Beer-Sheba and the Falahin of Hebron-Dura: an ethnographic study.
The Mankind Quarterly. Vol. XXVIII No. 1. Washington.
- Erasmus Roterodamus 1620.
Liber aureus De civilitate morvm pverilivm, Thet ähr: En gylden Book, om vnga personers Sedhers Höffweligheet --- Stockholmiae Anno 1620. — Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Årg. VI. 1. serievolym 17. Lund 1926.
- Farge, Arlette 1989.
Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris. Stockholm.
- Fawdry, Kenneth and Marguerite, Brown, Deborah 1979.
Pollock's History of English Dolls & Toys. London & Tonbridge.
- Fawdry, Kenneth (Ed.) 1980.
Toy Theatre. Pollock's Toy Theatres, London.
- Finlands kommitté för barnets internationella år 1979 — Kansainvälisen lapsen vuoden 1979 Suomen komitea.
Kommittébetänkande 1980: 23. Helsingfors 1980.
- Flacelière, Robert 1986.
Dagligt liv i Antikens Grekland. Stockholm.
- Flitner, Andreas (herausgeg.), 1978.
Das Kinderspiel. Texte --- München.
- Fogelmarck, Stig 1966.
Lovisa Ulrikas Drottningholm. *Drottningholm. En konsts bok från Nationalmuseum* red. av Boo von Malmberg. Stockholm.
- Forsgård, Margareta 1987.
Skolgårdens lekspråk. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 21. Lund.
- Forssén, Anja 1985.
Childhood in four societies. Part 1 Tanzania and Finland. Aspects of Personality Development in Tanzania and Finland and Forms of Treatment in Different Cultures.
Transactions of the Finnish Anthropological Society No. 16. Helsinki.
- Foucault, Michel 1985.
The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences. Tavistock Publ., London. (Éditions Gallimard 1966). Reprinted 1985.
- Foucault, Michel 1985.
The Archaeology of Knowledge. Tavistock Publ., London. (Éditions Gallimard 1969). Reprinted 1985.
- [Foucault, Michel].
Res Publica 3/85. Tema: Michel Foucault. Symposium Bokförlag. Lund 1986.
- Fredlund, Jane 1973.
Så lekte vi. Om gamla leksaker och deras kulturhistoriska bakgrund. Västerås.
- von Frenckell, Ester-Margaret 1969.
En krönika om Barnavårdsföreningen i Finland r.f. Borgå.
- Fries, Ellen — Leijonhufvud, Sigrid 1910.
Agneta Horns lefverne. 2 uppl. Stockholm.
- Fritzscht, Karl-Ewald 1956.
Vom Bergmann zum Spielzeugmacher.
Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1956.

- Fritzsch, Karl Ewald & Bachmann, Manfred 1965.
Deutsches Spielzeug. Hamburg.
- Gardberg, John 1958.
Rättskipning, övertro och själavård i västra Nyland före 1734 års lag.
Budkavlen 1958. Åbo.
- Gazda, Klára 1980.
Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi Monográfia. Bukarest.
Das Germanische Nationalmuseum Nürnberg 1852–1977. Beiträge zur seiner Geschichte. --- herausgeg. von Bernward Deneke und Rainer Kahsnitz. München-Berlin 1978.
- Glebe-Møller, Jens 1983.
Kristendomens barnuppfattning. *Barnet blir barn*. Stockholm.
- Golenjaeva, O.I.
Ausländisches und russisches Spielzeug des 18.–20. Jahrhunderts. – Künstlerisch – pädagogisches Spielzeugmuseum Akademie der Pädagogischen Wissenschaften der UdSSR. S.a. & loco.
- Goodman, Mary Ellen 1974 (1970).
Barnkulturen. Samhälle och kultur sedda med barns ögon. Stockholm.
- Gordon, Lesley 1953.
Peepshow into Paradise. London.
- Goulart, Ron 1970.
The Assault on Childhood. London.
- Granlund, John 1971.
Pfingstbraut und Pfingsthochzeit. Versuch zur Analyse eines volkstümlichen Frühlingsbrauches.
Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda. Műveltség és Hagymány XIII-XIV. Debrecen.
- Granqvist, Hilma 1947.
Birth and Childhood among the Arabs. Studies in a Muhammedan village in Palestina. Helsingfors.
- Greene, Vivien 1955.
English Doll's Houses of the Eighteenth and Nineteenth Centuries. London.
- Grieg, Sigurd 1933.
Leketøi i byfunnene fra Oslo og Bergen.
St. Hallvard IX, Oslo.
- Gripenberg, Ole 1973.
Tennsoldater som leksaker, samlarfigurer och undervisningsmaterial. Helsingfors.
- Groos, Karl 1899.
Die Spiele der Menschen. Jena.
- Gräslund, Anne-Sofie 1972.
Barn i Birka. *Tor*, årg. 15, 1972–73. Stockholm.
- Gröber, Karl 1928.
Kinderspielzeug aus alter Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs. Berlin.
- Gulin, Helmi 1948.
Louise af Forselles och hennes värld. 4:e uppl. Helsingfors.
- Gustafsson, Jan-Eric & Marton, Ference (red.) 1986.
Pedagogikens gränser och möjligheter. Studentlitteratur. Lund.
- Hagman, J. 1888.
Barn- och ungdomsleksaker i svenska Österbotten. – *Svenska Folkskolans Vänner, Kalender*. Helsingfors.
- Hannas, Linda 1972.
The English Jigsaw Puzzle 1760–1890. London.
- Hansen, Keld 1979.
Legetøj i Grønland. Nationalmuseet, København.
- Hartmann, Günther 1984.
Die Puppe als Erziehungsregulativ bei den Karaja, Brasilien.
Tribus, Jahrbuch des Linden-Museums Nr 33. Stuttgart.
- Hastrup, Kirsten & Ovesen, Jan 1982.
Främmande kulturer. Den moderna etnografins grunder. Gidlunds. Da. uppl. 1980.
- Hausen, Reinhold 1906.
Landshöfdingen Friherre Gabriel Kurcks lefnadsminnen upptecknade af honom själf. I tryck utgifna af Finlands statsarkiv --- Helsingfors.

- Hedlund, Märta 1944.
Barnets uppfostran och utbildning i en storfamilj. *Folk-Liv* Tom VII-VIII, 1943–44. Stockholm.
- Helanko, R. 1953.
Turun poikasakit. Sosiologinen tutkimus 9–16-vuotiaitten poikien spontaanisista ryhmistä vv. 1944–51. Turun Yliopiston julkaisuja Sarja B. Osa XLVI. Turku.
- Helanko, Rafael 1975.
Babka. *Kotiseutu* no 6/1975. Helsinki.
- Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström. Red. Göran Dahlbäck. Monografier utgivna av Stockholms kommun 48. 1982.
- Hengst, Heinz (herausgeg.) 1985.
Kindheit in Europa.
Zwischen Spielplatz und Computer. Frankfurt am Main.
- Henschen, Jörg – Richter, Dieter – Vietor, Reinhild 1985.
200 Jahre Kinder- und Jugendlektüre in Bremen. Eine Ausstellung. Bibliographie, Geschichte, Dokumentation. Bremen.
- Hietala, Marjatta 1983.
Lasten elinehdot. Historiallinen Arkisto 81. Helsinki.
- Hildebrandt, Paul 1904.
Das Spielzeug im Leben des Kindes. Berlin.
- Hills, Jeanette 1957.
Das Kinderspielbild von Pieter Brueghel d.Ä. (1560). Eine volkscundliche Untersuchung. Veröffentlichungen des Österreichischen Museum für Volkskunde Bd 10. Wien.
- Hirn, Yrjö 1916.
Barnlek. Några kapitel om visor, danser och små teatrar. Helsingfors.
- Hirn, Yrjö 1921.
Drummelpetter. – *Vårbrodd*. Publikation utg. av General Mannerheims Barnskyddsförbund. Helsingfors.
- Hirn, Yrjö 1941.
Goda vildar och ädla rövare. Helsingfors.
- Hodne, Bjarne & Sogner, Solvi (red.) 1984.
Barn av sin tid. Fra norske barns historie. Oslo.
- Hoikkala, T., Rahkonen, O., Tigerstedt, C., Tuormaa, J. 1987.
Wait a Minute, Mr Postman! – Some Critical Remarks on Neil Postman's Childhood Theory. *Acta Sociologica*. Vol. 30 No. 1. Oslo.
- Hughes, Linda A. 1983.
Beyond the rules of the game: Why are rooie rules nice?
The World of Play, edited by Frank E. Manning. New York.
- Huizinga, Johann 1945 (1938).
Den lekande människan. Stockholm.
- Huldén, Lars 1976.
Barnens ortnamn.
Ortnamn och samhälle. Meddelanden från Folkkultursarkivet 4. Svenska Litteratursällskapet i Finland, skr. 472. Helsingfors.
- Hämäläinen-Forslund, Pirjo 1987.
Maamon marjat. Entisaikain lasten elämää. Toinen painos. Porvoo-Helsinki-Juva.
Utsällningen HÅSTEN på Läckö slott 1977. Livrustkammaren m.fl. Jönköping.
- Itkonen, T.I. 1941.
Die Spiele, Unterhaltungen und Kraftproblem der Lappen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 51. Helsinki.
- Jeffmar, Christer 1983.
Modern utvecklingspsykologi, från foster till vuxen människa. Studentlitteratur, Lund.
- Jochelson, Waldemar 1908 (1975).
The Koryak. The Jesup North Pacific Expedition. Ed. by Franz Boas. Memoir of the American Museum of Natural History. Vol. VI. Leiden-New York. (Reprint).
- Johansson, Katarina 1979.
Gamla leksaker i Vilhelmina. *Västerbotten* 1979. Umeå.

Jutikkala, Eino 1932.

Lähtisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana. I. Historiallisia tutkimuksia XV, 1. Helsinki.

Kamppinen, Matti 1989.

Cognitive Systems and Cultural Models of Illness. A Study of Two Mestizo Peasant Communities of the Peruvian Amazon. FF Communications No. 244. Helsinki.

Karppinen, Eira – Mikola, Eeva 1981.

Missä lapsi leikkii. – Var kan barnen leka. *Åbo Stads Historiska Museum Årsskrift* 42–43. 1978–1979. Åbo.

Kelm, Antje 1982.

Kinderalltag in der Dritten Welt und bei uns. Wegweiser zur Völkerkunde Heft 28. Hamburgisches Museum für Völkerkunde.

Kildegaard Hansen, Bjarne 1983.

Små potter har også ører. Etnologiske synspunkter på studiet af børns kultur og historie. *Nord Nytt* 15.

Kinderkultur. 25. Deutscher Volkskundekongress in Bremen vom 7. bis 12. Oktober 1985. Hefte des Focke-Museums Nr. 73. Bremen 1987.

Kinderleben in Geschichte und Gegenwart. Jahrbuch der Kindheit, herausgeg. von Christian Büttner und Aurel Ende. 1. Weinheim u. Basel 1984.

Kinderspelen op tegels – Kinderspiele auf Fliesen – Børnelege på fliser. Katalogus/Katalog Tegelmuseum It Noflik Sté, Otterlo --- 1979.

Kinderspielzeug.

Führer durch das Museum für Völkerkunde und Schweizerische Museum für Volkskunde. Basel. Sonderausstellung Dezember 1964-April. 1965.

Kinderstuben. Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden 1700–1850. Herausgeg. von Jürgen Schlumbohm. München.

King, Constance Eileen 1978.

The Encyclopedia of Toys. London.

Kjørup, Søren 1983.

Barnen i bilderna. – *Barnet blir barn*. En antologi om barndomens historia. Värnamo.

Klepzig, Fritz 1972.

Kinderspiele der Bantu. Meisenheim am Glan.

Klingberg, Göte 1964.

Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591–1839. En pedagogikhistorisk och bibliografisk översikt. Stockholm.

Klingberg, Göte 1966.

Läsning för ungt folk. Äldre europeisk barn- och ungdomslitteratur. I urval samt med inledning och kommentar... Stockholm.

Klingberg, Göte 1967.

Kronologisk bibliografi över barn- och ungdomslitteratur utgiven i Sverige 1591–1839. Stockholm. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 118.

Klingberg, Göte 1971 a.

Så levde barnen förr. Dokument om allvar och lek. Stockholm.

Klingberg, Göte 1971 b.

Hur synen på barndomen förändrats. *Fataburen*. Nordiska Museets och Skansens årsbok.

Klingberg, Göte 1979.

Kunglig barnuppföstran vid Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas hov. *Livrustkammaren* Vol. 15:2. Stockholm.

Klingberg, Göte 1980.

De främmande världarna i barn- och ungdomslitteraturen. Stockholm.

Kloos, Werner 1969.

Bremer Kinder und ihr Spielzeug. Ein Almanach. Bremen.

Koltsin, B.A. 1971.

Novgorodskie drevnosti. Reznoe derevo. – Archeologija SSSR Cvod Archeologitseskih istotsnikov E 1–55. Moskva.

Kopisto, Sirkka 1982.

Nuket ja nukkekodit. Helsinki.

- Kropotkin, Peter 1982.
En anarkists minnen. Utg. av James Allen Rogers. Forum.
- Krötzl, Christian 1991.
 Förhållandet mellan barn och föräldrar: från helvete till paradiset?
 – I Panu Pulma (red.): *Den problematiska familjen*. Historiallinen Arkisto 97. Helsinki.
- Kungliga barn i tid och rum*. Livrustkammaren. 1989. Stockholm.
- Kutschera, Volker 1975.
Spielzeug. Spiegelbild der Kulturgeschichte. München.
- Kutschera, Volker 1987.
 Puppen und Puppenhäuser. – *Schallaburg 87, Spielzeug, Spiel und Spielereien*.
- Lag om barnskydd*. Given i Helsingfors den 17 januari 1936. Finlands författningssamling för år 1936, No 52. Helsingfors 1937.
- Lahtinen, Anja 1975.
 Lelu lapsen ohjaajana ja maailmankuvan muokkaajana.
ORNAMOn tiedotuslehti 4/74 – 1/75. Helsinki.
- Landquist, John 1943.
De filosofiska mästerverken. Valda, redigerade och med inledning försedda av --- VI. Franska upp-
 lysningstänkare. Stockholm.
- Lapsen leikit ja asuinympäristö*. Asuntohallitus, teknillinen osasto, opasjulkaisu 7: 1985. (Anja Allas,
 Auli Paavola, Maija-Leena Setälä). Helsinki 1985.
- Lapset ja yhteiskunta* 112/1986. Millainen on hyvä lelu. Julk. Lastensuojelun Keskusliitto. Helsinki.
- Le Goff, J. & Nora, P. 1978.
Att skriva historia. Nya infallsvinklar och objekt. Stockholm.
- Leg og Legetøj*. Arv og Eje 1978. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Viborg.
- Lehto, Marja-Liisa 1979.
 Leikki elää – lelu muuttuu. Leken pågår – leksaken förändras. *Narinkka*. Helsingfors stadsmuse-
 um.
- Lehtonen, Ulla 1981.
Lastenkirjallisuus Suomessa 1543–1850. Kirjahistoriallinen tutkimus. Suomen nuorisokirjallisuuden
 instituutin julkaisuja I. Tampere.
- På Lek. Lekdockornas historia*. Jönköpings läns museum. S.a.
- Leikin ympäristö*. Lasten ulkoleikkimahdollisuudet Helsingissä. Leikkialueprojektin perusselvitys.
 Helsingin kaupungin kaupunkisuunnitteluvirasto, Asemakaavaosaston julkaisu AB: 9/82.
 28.12.1982.
- Leontjew, Alexejew Nikolajew 1978.
 Realistisk und Phantasie im Spiel. – Vide Flitner.
- Levander, Lars 1946.
Barnuppföstran på svenska landsbygden i äldre tid. K. Gustav Adolfs Adademiens småskrifter 4.
 Stockholm.
- Liliequist, Marianne 1987.
 Behandlingen av spädbarnen i bondesamhället. *Nord nytt* 30. Viborg.
- Liljeström, Rita 1980.
Uppväxtvillkor. Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle. Stockholm. Tredje
 upplagan.
- Lindström, Ulla 1979.
Småbarns tillsyn och träning. Nordiska Museets Handlingar 94. Uddevalla.
- Lithberg, Nils 1932.
Schloss Hallwil. III: 1–2. Die Fundgegenstände. Stockholm.
- Locke, John 1695.
Some Thoughts concerning Education. The Third Edition Enlarged. London.
- Locke, John 1916.
Tankar om uppföstran. Svensk översättning av J. Reinius. Uppsala.
- Lorenz, Angelika 1985.
Das deutsche Familienbild in der Malerei des 19. Jahrhunderts. Darmstadt.
- Lotman, Ju. M. & Uspenskij, B.A. 1984.
The Semiotics of Russian Culture. Ed. by Ann Shukman. Michigan Slavic Contributions 11.
- Lundin, Claes och Strindberg, August 1882.
Gamla Stockholm. Anteckningar ur tryckta och otryckta källor. Stockholm.

- Lühr, Dora 1961.
Matrosenanzug und Matrosenkleid. Entwicklungsgeschichte einer Kindermode von 1770 bis 1920. *Beiträge zur Deutschen Volks- und Altertumskunde*. Museum für Hamburgische Geschichte. Bd 5, 1960/61. Hamburg.
- Lysander, Per 1979.
Vargarna är lösa i barnkammaren! Barnkulturens uppkomst och undergång. – *Ord och Bild* 1/1979. Stockholm.
- Lönnqvist, Bo 1970.
Leksaker bland finlandssvenskarna. *Budkavlen* 1969–70. Åbo.
- Lönnqvist, Bo 1975.
Nyårgåva och julklapp. *Västra Nyland* 31.12.1975.
- Lönnqvist, Bo 1976.
Folklivsforskning. En bibliografi över Svenskfinland. Meddelanden från Folkkultursarkivet 5. Helsingfors.
- Lönnqvist, Bo 1981.
Leikkikalut – kulttuurin kuvastin.
Pelit ja leikit. Kalevalaseuran vuosikirja 61.
- Lönnqvist, Bo 1985.
Schamandräkter i Sibirien. Former och funktioner, ålder och ursprung. *Finskt Museum* Helsingfors.
- Lönnqvist, Bo 1986.
Sotalelut – uhka maailmanrauhalle? – *Lapset ja yhteiskunta* 3/1986.
- Lönnqvist, Bo 1987.
Zwei Spieltraditionen. Über Spielzeuge und Spielmittel als Elemente des Kulturmusters. *Kinderkultur* --- Hefte des Focke-Museums Nr. 73. Bremen.
- Lönnqvist, Bo 1988 a.
Två lektraditioner. Om leksaker och lekens redskap som element i kulturmönstret.
Kunskap om barn. Centrum för barnkunskap. Uppsala universitet. Årg. 3. Nr 2, 1988.
- Lönnqvist, Bo 1988 b.
Det kulturella arrangemanget. Om föremålens betydelserepertoar. *Nya Argus* Nr 2/1988.
- Lönnqvist, Bo 1988 c.
Synen på barn i Helsingfors under 1600- och 1700-talen. – I *Den första festdräkten*. Helsingfors stadsmuseum *Memoria* 2.
- Lönnqvist, Bo 1989.
Lekens redskap. *Att leka är nödvändigt*. En antologi om lek sammanställd av Agneta Lindh-Munther. Liber, Stockholm.
- Lönnqvist, Bo 1990 a.
Minne och Glömska. Att uppteckna för evigheten. *Budkavlen* 1989. Åbo.
- Lönnqvist, Bo 1990 b.
Varför studera leksaker? *Historisk Tidskrift för Finland* Årg. 75. Nr 3. Helsingfors.
- Lönnqvist, Bo 1991.
The concept "toy" and cultural research.
Children's Folklore Review. Fall 1991. East Carolina University. Greenville. USA.
- Manndorff, Hans 1987.
Spiel und Spielzeug in ethnologischer Sicht.
– *Schallaburg '87, Spielzeug, Spiel und Spielereien*.
- Manning, Frank E. (Ed.), 1983.
The World of Play. Proceedings of the 7th Annual Meeting of The Association of the Anthropological Study of Play. Leisure Press, New York.
- de Mause, Lloyd (Ed.) 1974.
The History of childhood. New York.
- Meinander, K.K. 1921.
Leksoldater. – *Vårbrodd*. Publikation utg. av General Mannerheims Barnskyddsförbund. Helsingfors.
- Meinander, K.K. 1931.
Porträtt i Finland före 1840-talet. Helsingfors.
- Melander, Ilmari 1939.
Lapsen huollosta. Yksityisoikeudellinen tutkimus I. Suomalaisen lakimiesten yhdistyksen julkaisuja N:o 20. Helsinki.

- Meschke, Michael 1979.
Historiskt om dockteater. *Fantastiska figurer. Ur marionett-teaterns gömmor*. Liljevalchs konsthall --- 1979. Stockholm.
- Morel, Marie-France 1989.
Reflections on some recent French literature on the history of childhood. *Continuity and Change* 4:2., Cambridge.
- Mouritsen, Flemming 1989.
Betragtninger om leg.
Børnekultur i øjenhøjde. Foreningen Danmarks Folkeminder.
- Mundal, Else 1988.
Forholdet mellom børn og foreldre i det norrøne kjeldematerialet. *Collegium Medievale* I. Oslo.
- Munsterhjelm, Jacobina Charlotta.
Dagböcker 1799–1801. Med kommentar och register utgivna av Bo Lönnqvist. Folklivsstudier VII. Helsingfors 1970.
- Mäkelä, Marja 1984.
Gungbrädet i salen. En kulturhistorisk glimt. *Finskt Museum*. Helsingfors.
- Mäntylä, Ilkka 1969.
Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomiokirjoista. Porvoo.
- Neovius, Adolf 1900.
Furstebesök i Finland. Borgå.
- Niestroj, Brigitte H.E. 1989.
Some recent German literature on socialization and childhood in past times. *Continuity and Change* 4:2, Cambridge.
- Niiranen, Helena 1989.
Lelutehdas Suomi ja Mathilda Robertina Nordensvan. Kuopion kulttuurihistoriallisen museon julkaisuja n:o 7. Kuopio.
- Nikander, Gabriel 1917.
Finländska herrgårdar under den gustavianska tiden. *Historisk Tidskrift för Finland*. Helsingfors.
- Nikander, Gabriel – Jutikkala, Eino 1939.
Säterier och storgårdar i Finland. I. Helsingfors.
- Nordenson, Eva 1980.
Learning in Disguise. A new trend in educational picture books. *Thought and Form*. Studies in 18th Century Art. To Bengt Dahlbäck. Nationalmuseum. Stockholm.
- Nordlund, Ivar (red.) 1978.
Katalog över Folkkultursarkivets och Folkmålskommissionens samlingar. Meddelanden från Folkkultursarkivet 6. Helsingfors.
- Nurmi, Virpi 1989.
Lasinvalmistajat ja lasinvalmistus Suomessa 1900-luvun alkupuolella. (Glassworkers and glass manufacturing in Finland during the early 20 th century ---). – Kansantieteellinen Arkisto 36. Helsinki.
- Nyberg, Bertel 1931.
Kind und Erde. Ethnologische Studien zur Urgeschichte der Elternschaft und des Kinderschutzes. Helsingfors.
- Nylén, Anna-Maja 1967.
Dräktdocka från Karl IX:s tid. *Livrustkammaren* 11. Stockholm.
- Ohlander, Ann-Sofie 1990.
Små barn i lag och verklighet. Några exempel från sekelskiftets Sverige. – *Kunskap om barn* Årg. 5. Nr 1–2, 1990. Centrum för barnkunskap, Uppsala universitet.
- Ohnuki-Tierney, Emiko 1981.
Phases in human Perception/Conception/symbolization Processes: cognitive Anthropology and symbolic Classification.
American Ethnologist Vol. 8, No 3. Washington.
- Olofsson, Birgitta Knutsdotter 1987.
Lek för livet. En litteraturgenomgång av forskning om förskolebarns lek. Stockholm.
- Olsson, Lars 1980.
Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet. Stockholm.

- Opie, Iona and Peter 1959.
The Lore and Language of Schoolchildren. Oxford.
- Opie, Iona and Peter 1969.
Children's Games in Street and Playground. Oxford.
- Panelius, Olav 1986.
 Gustav Ruth och hans dagbok. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 61. Helsingfors. Svenska Litteratursällskapet i Finland, skr. 531.
- Paulaharju, Samuli 1975.
Lapsia. Children. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- Peesch, Reinhard 1957.
Das Berliner Kinderspiel der Gegenwart.
 Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde. Bd 14. Berlin.
- Peesch, Reinhard 1978.
Volkskunst. Berlin.
- Pelit ja leikit. Kalevaseuran vuosikirja 61, Helsinki 1981.
- Peller, Lili E. 1978.
 Modelle des Kinderspiels. — Vide Flitner.
- Perevesentseva, T.G.
Sowjetisches Spielzeug. — Künstlerisch-pädagogisches Spielzeugmuseum Akademie der Pädagogischen Wissenschaften der UdSSR. S.a. & loco.
- Persson, Birgit 1988.
 Kunglig barnuppföstran som mönster för borgerliga grupper.
Livruckammaren Vol. 18: 3–4. Stockholm.
- Peterson, Per 1985.
Gåtor och skämt. En undersökning om vardagligt berättande bland skolbarn. Uppsala.
- Peterson, Per 1987.
 Rastlekar bland skolbarn. *Kunskap om barn*. Nr 3 1987/88. Centrum för barnkunskap. Uppsala universitet.
- Peterson, Per 1988.
 Skolbarns lekar. *Rig* 1988: 1. Stockholm.
- Piaget, Jean 1988.
Barnets själsliga utveckling. Liber, Lund.
- Piaget, Jean & Inhelder, Bärbel, 1978.
 Das symbolische Spiel. — Vide Flitner.
- Pinon, Roger 1967.
 Probleme einer europäischen Kinderspielforschung.
Hessische Blätter für Volkskunde, Bd 58. Giessen.
- Ploss, Heinrich 1911–1912. *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*. Völkerkundliche Studien. Dritte --- Auflage --- herausgeg. von B. Renz. Leipzig.
- The Story of Benjamin Pollock and Pollock's Toy Museum*. London 1981.
- Pollock, Linda A. 1983.
Forgotten children. Parent-child relations from 1500 to 1900. Cambridge University Press.
- Postman, Neil 1984 (1982).
Den förlorade barndomen. Stockholm.
- Pulma, Panu 1985.
Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Finska Historiska Samfundet Historiallisia Tutkimuksia 129. Helsinki.
- Die Puppenstadt Mon Plaisir*. Text Wolfgang Leber. München 1965.
- Pylkkänen, Riitta 1961.
Dockor och tennsoldater. Finlands Nationalmuseum Bilderbok n:r 1. Helsingfors.
- Pylkkänen, Riitta 1984.
 Vauvan kapalointi, kasle- ja juhla-asu 1500–1700-luvulla. (Swaddling clothes, christening and festal attire of babies in the 16th–18th centuries). *Kaksi pukuhistoriallista tutkielmaa*. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 85. Helsinki.
- Pönitz, Angelika 1983.
 Puppen der Völker der UdSSR.
Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Leipzig, 47.

- Rabecq-Maillard, M.-M. 1962.
Histoire du Jouet. Paris.
- Rasmussen, Holger 1980.
Gammelt dansk legetøj. I selv kan lave. Nationalmuseet, København.
- Rasmussen, Torben Hangård 1988 (1985).
LEKEN det stora äventyret. Liber, Stockholm.
- Rehnberg, Mats 1946.
Sparbössor. *Fataburen*. Stockholm.
- Rehnberg, Mats 1948.
Singla slant, kronvägg och andra penningleksaker. *Fataburen*. Stockholm.
- Renner, Egon 1980.
Die Kognitive Anthropologie: Aufbau und Grundlagen eines ethnologisch-linguistischen Paradigmas. Forschungen zur Ethnologie und Sozialpsychologie Band 12. Berlin.
- Renner, Egon 1983.
Ethnologie und Kultur: Der Kulturbegriff als Entwicklungsprägender Faktor der Ethnologischen Forschung. *Zeitschrift für Ethnologie* Band 108, Heft 2. Berlin.
- Res Publica* 11. Tema: Mentalitetshistoria. Symposion, Eslöv 1988.
- Retter, Hein 1979.
Spielzeug. Handbuch zur Geschichte und Pädagogik der Spielmittel. Weinheim und Basel.
- Reynolds, Pamela 1985.
Children in Zimbabwe. Rights and Power in relation to work. *Anthropology today* Vol. 1:3, London.
- Richter, Dieter 1984.
Schlaraffenland. Geschichte einer populären Phantasie. Köln.
- Richter, Lydia & Joachim F. 1982.
Orientalen-Negerpuppen und Exoten. Puppen Album 5. München.
- Rogers, Edward S. 1967.
The Material Culture of the Mistassini. National Museum of Canada. Bulletin 218. Ottawa.
- Rousseau, Jean Jacques 1912.
Emil eller om uppfostran. Svensk översättning av C.A. Fahlstedt. I–II. Stockholm 1912 (1917).
- Ruoppila, Veikko 1954.
Kansa lastensa kasvattajana. Helsinki.
- Ryding, Else 1983.
Barns lekar och historien. *Barnet blir barn*. En antologi om barndomens historia. Stockholm.
- Ränk, Gustaf 1958.
Springgåsen. En studie i kulturförbindelser över Östersjön. *Fataburen*. Stockholm.
- Rönnberg, Margareta 1989.
Skitkul! Om sk skräpkultur. Uppsala, Filmförlaget.
- Sahlberg, Irja 1952.
Leksaksutställning i Åbo stads historiska museum.
Museoliitto-Museiförbundet 1952/2.
- SAOB – Ordbok över Svenska språket utgiven av Svenska Akademien. L 516 *Leksak*. Lund 1939.
- I samhällets utkant*. Ur Stockholms sociala historia. Red. Olle Thim. Tidens Förlag 1989.
- Sammallahti, Leena 1980.
Suomalainen kansanomaisen jalaskehto. (Die finnische volkstümliche Kufenwiege). – Kansatieteellinen Arkisto 31. Helsinki.
- Sandin, Bengt 1988.
Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850. Arkiv avhandlingsserie 22. Lund.
- Sarmela, Matti 1969.
Reciprocity Systems of the Rural Society in the Finnish-Karelian Culture Area. FF Communications No. 207. Helsinki.
- Schallaburg 1987. *Spielzeug, Spiel und Spielereien*. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 185. Wien.
- Schama, Simon 1989.
Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570–1670. Bonniers, Uddevalla.
- Schauman, August 1886.
Nu och Förr. Helsingfors.

- Scheuerl, Hans 1978.
 Alte und neue Spieltheorien. Wandlungen ihrer pädagogischen Interessen und Perspektiven. – Vide Flitner.
- Scheuerl, Hans 1982.
Pädagogische Anthropologie. Eine historische Einführung. Kohlhammer, Stuttgart etc.
- Schlyter, Brita 1969.
Lek och leksaker. Prisma. Halmstad (1961). Femte upplagan.
- Schläger, Georg 1917. Einige Grundfragen der Kinderspielforschung. *Zeitschrift für Volkskunde*.
- Schmidt, Regine 1977.
Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst. Raabser Märchen-Reihe 3. Wien.
- von Schuler-Schömig, Immina 1984.
 Puppen oder Substitute? Gedanken zur Bedeutung einer Gruppe von Grabbeigaben aus Peru. *Tribus*, Jahrbuch des Linden-Museums Nr 33. Stuttgart.
- Schwartzman, Helen B. 1978.
Transformations. The Anthropology of Children's Play. Plenum Press, New York and London.
- Schwartzman, Helen B. 1983.
 Child-structured play. *The World of Play*, edited by Frank E. Manning. New York.
- Schwindrazheim, Hildamarié 1966.
Altes Spielzeug aus Schleswig-Holstein. 2 Aufl. Heide in Holstein.
- Schybergson, Per 1974.
 Barn- och kvinnoarbete i Finlands fabriksindustri vid mitten av 1800-talet. *Historisk Tidskrift för Finland*.
- Schütte, Sven 1982.
 Spielen und Spielzeug in der Stadt des späten Mittelalters. – *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt*. Hefte des Focke Museums Nr. 62. Bremen.
- Selboe, Agnes-Cecilie 1965.
 Leketøy. – *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 10. Helsingfors.
- Séguin, Robert-Lionel 1969.
Les Jouets Anciens du Québec. Ottawa.
- Setälä, Maija-Leena 1984.
 Leikkikulttuurin välittyminen. *Manuskript* för "Spielplätze zum Spielen" 7.2.1984.
- Shahar, Shulamith 1990.
Childhood in the Middle Ages. Routledge, London and New York.
- Sigsgaard, Jens og Varnild, Ib 1982.
Det legede vi med... Gammelt legetøj i Danmark. København.
- Sirén, Olle 1965.
Pernå sockens historia II: 1. Tiden ca 1700–1870. Helsingfors.
- Slettan, Dagfinn 1982.
 Barn i bondesamfunn. *Heimen*, Organ for Landslaget for lokalhistorie --- 4/1982.
- Sokolowa, Soja 1984.
 Totenabbilder bei den Chanten und Mansen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* XLVI. Helsinki.
- Spiele und Lernen*. Spielzeug und Kinderleben in Frankfurt 1750–1930. Eine Ausstellung des Historischen Museums Frankfurt. Frankfurt a.M. 1984.
- Spielzeug unserer Eltern*. Herausgeg. von der Bremer Landesbank --- und dem Verein von Freunden des Focke-Museum in Bremen. Text: Rosemarie Pohl-Weber. Bremen. S.a.
- Steiger, Otto 1976.
 Till kritiken av den reformistiska modellen för samhällelig småbarnsuppfostran. En ekonomisk-strukturell analys. – *Ord och Bild* 1/1976: Barnet och samhället. Stockholm.
- Stejskal, Maximilian 1954.
Folklig idrott. En etno-sociologisk undersökning av den finlandssvenska allmogens manliga friluftss lekar, särskilt under sommarhalvåret, deras miljö och tradition i belysning av idrottens allmänna förändringar och sociala betydelse. – *Folklivsstudier* III, Svenska litteratursällskapet i Finland, skr. 344. Helsingfors.
- Stejskal, Max o. Enberg, Alvar B. 1934.
 Idrottslekar i Korsnäs. *Folkloristiska och etnografiska studier* V. Svenska litteratursällskapet i Finland, skr. 241. Helsingfors.
- Stella, Jacques 1657 (1969).
Les jeux et plaisirs de l'enfance. – Games & Pastimes of Childhood. Preface, translations and notes

- by Stanley Appelbaum. Dover Publ. New York, Toronto, London 1969.
- Sutton-Smith, Brian 1959.
The Games of New Zealand Children. Folklore Studies 12. Berkeley and Los Angeles.
- Sutton-Smith, Brian 1972.
 The Two Cultures of Games. I: The Folkgames of Children. *Publications of the American Folklore Society. Bibliographical and Special Series* Vol. 24. Austin – London.
- Sutton-Smith, Brian 1978.
 Spiel und Sport als Potential der Erneuerung. – Se Flitner.
- Sutton-Smith, Brian 1983.
 Play Theory and Cruel Play of the Nineteenth Century.
The World of Play, edited by Frank E. Manning. New York.
- Sutton-Smith, Brian 1986.
Toys as Culture. New York.
- Svanström, Nils 1788–1789.
Academisk Afhandling om Landtmanna-Barns Upfostran, utgifwen på Latin i Upsala År 1781, och sedermera förswenskad. – *Hushållnings Journal /Patriotiska Sällskapet/*. Tom XII o. XIII. Stockholm. Dec. 1788, Jan. 1789.
- Svensson, Sigfrid 1933.
 Leksaker och spel. *Nordisk Kultur* Bd 24 A, Idrott och lek. Oslo.
- Svensson, Sigfrid 1984.
 Leksaker – fornsaker. – Festskrift til Marta Hoffman. *By og Bygd* Bd 30. 1983–84. Oslo.
- Söderberg, Bertil 1972.
 Toys of Light Wood from the Lawer Congo. *Ethnos* Vol. 37. Stockholm.
- Taipale, Vappu, 1982.
Rauhan lapset. Helsinki.
- Tanner, Väinö 1948.
Mina pojkar. Minnen från 1880- och 1890-talens Helsingfors.
- Taranovskaja, N.V. 1968. *Russkaja derevjannaja igruska*. Leningrad.
- Tengström, Jakob 1899. *Jakob Tengströms vittra skrifter i urval*. Med en lefnadsteckning af M.G. Schybergson Finlands svenska vitterhet 1. Svenska Litteratursällskapet i Finland, skr. 41. Helsingfors.
- Tersmeden, Carl.
Memoarer. 1–6. Utg. af Nils Sjöberg och Nils Erdmann. Stockholm 1912–1919.
- Tillhagen, Carl-Herman 1983.
Barnet i folktron. Tillblivelse, födelse och fostran. Stockholm.
- Titely, Norah M. 1979.
Sports and Pastimes. Scenes from Turkish, Persian and Mughal Paintings. The British Lilbrary. London.
- Tyler, Stephen A. 1969.
Cognitive Anthropology. New York.
- Törnudd, Margit 1956.
Värnlösa barn i samhällets vård. En undersökning rörande värnlösa barn som omhändertagits för varaktig samhällsvård av Helsingfors stads barnskyddsnämnd. Helsingfors stads publikationer No 5.
- Utterström, Gustaf 1978.
Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 14. Umeå.
- Vainio, Sinikka 1979.
 Helsingkiläislsten pihaleikkejä. – Gårdslekar i Helsingfors. *Narinkka*. Helsingfors stadsmuseum.
- Walvin, James 1982.
A Child's World. A social history of English Childhood 1800–1914. Penguin Books.
- Vann, Richard T. 1982.
 The Youth of Centuries of Childhood.
History and Theory. Studies in the Philosophy of History Vol. XXI, No 2. Middletown.
- Weber, Birthe 1982.
 Leker eller -? *Viking* 45. Oslo.
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1978.
Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit. Frankfurt a.M.

- Weber-Kellermann, Ingeborg 1979.
Die Kindheit. Kleidung und Wohnen. Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte. Frankfurt a.M.
- Vehviläinen, Marja-Riitta 1982 (1974).
Sukupuoliroolit lasten päiväkodeissa.
 Tasa-arvoasiain neuvottelukunta. Koulutuspoliittinen jaosto. Toinen painos. Helsinki.
- Weiss, Wilhelm 1874.
Kinder-Conversations-Lexikon. Eine Gabe für die wiss- und lernbegierige Jugend. Fünfte --- Auflage. Dillingen a.d.D. (Bayern).
- Welt der Kleinen. Internationale Spielzeugausstellung gestaltet von Eva Maria Wacek 2. Dezember 1982 bis 30. Jänner 1983. Stadtmuseum Linz. Katalog Nr. 31.
- Werkmäster, B., Bengtsson, E.-L., Peterson, P. 1987.
Nallebjörnen. Värnamo.
- Wessman, V.E.V. 1962
Lekar och spel. Finlands svenska folkdiktning VIII. Svenska litteratursällskapet i Finland. skr. 390. Helsingfors.
- Westermarck, Helena 1941.
Mina levnadsminnen. Åbo.
- Wikman, K.Rob.V. 1973. Östnyländskt herrgårdsliv kring 1800. *Budkavlen* 1971–1972. Åbo.
- von Wilckens, Leonie 1978.
Das Puppenhaus. Vom Spiegelbild des bürgerlichen Hausstandes zum Spielzeug für Kinder. München.
- von Wilckens, Leonie 1985.
Spiel, Spiele, Kinderspiel. Ausstellung --- 1986. Germanisches Nationalmuseum. Nürnberg.
- Vilkuna, Asko 1959.
Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg. FF Communications N:o 179. Helsinki. – Finsk utgåva 1989 i Asko Vilkuna, *Tavan takaa.* Jyväskylä.
- Vinsrygg, Synnøve 1979.
 Våre "eldste" barn. *Ottar* 115.
- Virtanen, Leea 1970.
Antti pantti pakana. Kouluikäisten nykyperinne. Helsinki-Porvoo.
- Virtanen, Leea 1972.
Tytöt, pojat ja tykkääminen. Helsinki.
- Virtanen, Leea 1975.
Boys and Girls in a Game-Starting Situation. Studia Fennica 18. Helsinki.
- Virtanen, Leea 1978.
Children's Lore. Studia Fennica 22. SKS. – Även på finska: *Lastenperinne.* Helsingin yliopiston Kansanrunoustieteen laitoksen toimitte 6. Helsinki 1981.
- Virtanen, Leea 1979.
 Våldet i barnens värld och traditionsforskningen.
Tradisjon. Tidsskrift for folkeminnevitenskap. Nr. 9. Oslo.
- Virtanen, Leea 1981.
Lastenperinne. Helsingin yliopiston Kansanrunoustieteen laitoksen toimitte 6. Helsinki.
- Vogel, Heiner 1981.
Bilderbogen, Papiersoldat, Würfelspiel und Lebensrad. Volkstümliche Graphik für Kinder aus fünf Jahrhunderten. Würzburg.
- Volkskunst 4. Zeitschrift für volkstümliche Sachkultur. 7. Jahrgang. November 1984. München.
- World Association for Orphans and Abandoned Children. Annual Report 1987. Geneva.
- Vuornos, Maija 1971.
Lapsen asema Suomessa. Tutkimus lapsen aseman ja oikeuksien kehittymisestä Suomessa. Porvoo-Helsinki.
- Åkerman, Birger (utg.) 1937.
Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808. Genealogiska Samfundets i Finland Skrifter XIII. Helsingfors.
- Åström, Anna-Maria o. Sundman, Maud (+) 1990.
Hemma bäst. Minnen från barndomshem i Helsingfors. Meddelanden från Folkkultursarkivet 10. Svenska litteratursällskapet i Finland, skr. 562. Helsingfors.

Summary

Things, Space and Children

The approach applied in this study on Things, Space and Children is that of cultural anthropology. It is brought to bear on both a historical material of old documents and pictures and a material of tradition, that is, childhood memoirs written down by individuals born during the latter half of the 19th and the first half of the 20th century. On the one hand the book highlights the **position** of children in culture, that is, the value and position that adults have, during different epochs, accorded to children. On the other hand it surveys the **territory** of children in culture, meaning the area that the children themselves have laid claim to, frequently out of sight and out of reach for adults and the intrinsic power they hold.

In both cases, things and space are of major importance. The adult world uses them to capture children and to impose on them set patterns of thought. The concept "toy" in Western culture is the most outstanding illustration of this fact. In the world of children, things and space are means not only for coping with reality and imagination but also for experimenting with cultural limits. The author sees this process of testing, probation and magic transitions where "anything can be anything" as the core of the culture that "the alien race" – children – create.

1. Thing and meaning

This chapter is an introduction to the study of the tools for play. The author queries the adult view of children and play as well as the social control of children's environments and the requisite play props. Even scientific research has for over a hundred years borne the imprint of the adults' view of children.

This book aims at surveying and analysing the **unorganised** in the world of children. The central concepts are space and things as indicators of how children "organise culture". The survey reveals a specific and rather little known part of human culture, namely, children's thinking (including imagination) and their creation of meaning in existence (creativity).

From the adult point of view, however, space and things may also be understood as indicating the place that children hold in culture. This approach is tested on a material on children in the town Helsinki in the 17th and 18th centuries and on children in a Finnish manorial milieu towards the end of the 18th century. The latter analysis is based on the 1799–1801 diary of a 13 years old girl (Munsterhjelm).

The study draws a clear demarcation line between the inherent structure of children's culture taking the form of a special cultural relationship, and the assessment of and attitudes to children prevalent in adult culture.

The concept "culture" is here applied in the structuralist and cognitive-anthropological sense: "culture (is) a system of knowledge and cognition", i.e. a set of logical principles controlling material culture as well (Renner 1980). A specific children's culture, according to this view, comprises a particular arrangement of things in play and particular, varying meanings associated with things and space in the course of play. It is a study of a cultural definition of phenomena.

The following matters are discussed: How have children attributed meaning to the things they use in play, and how have they organised them in time and space? What is the relation between the continuous remoulding of things and space in play as against the commercially bought, adult-produced toys on the one hand and the playthings that children themselves choose on the other?

How do tools for play and toys reflect views on children and on their position in society, and changes in these views? How have things and space in children's play changed? Will this special form of culture become extinct?

The study also illustrates the re-coding of the concept "childhood" (Ariès). The historical-anthropological approach illustrates what people have thought about children and play and how children themselves think in play. Pictures have a major significance in this book. To what extent is children's culture a culture of seeing? In which way have adults made children's culture visible?

Children have been regarded as works of art, as art collections, their playhouses and dolls' houses as miniature worlds. The illustrated story books and paper items intended for children indicate simplicity and leisure activities. The child itself often becomes a memory, a filter (Eco).

2. The concept "toy" and cultural research

The possible harmful effects of "war" toys on children's development have been much debated in Finland. This provides the background for the author's discussion of the "good" and "bad" qualities of toys, where he applies the perspective of cultural research and analysis.

This chapter is an overview of various approaches. It discusses cultural history and toy collectors, based on geographical, historical, functional and traditional characteristics; the ethnographic study of toys, which focusses on tradition and imitation and presupposes an innate play instinct, and on play as a means of socialisation; the social historical and mental historical approach, which is expressed in research on the status of children and the view taken of children in various environments during different centuries.

The discussion of the concept "toy" takes the form of historical-geographical and functionalist studies on the age and spread of play (1920s and 1930s). Subsequently, structuralist and psychological-pedagogical studies deal with play and toys as a special form of abstraction. One of the pioneer works in seeing children as a special culture-creating group is Mary Ellen Goodman's study in 1970. Brian Sutton-Smith's work and Helen B. Schwartzman's overview in 1978 have also been sources of inspiration for the present author.

Three basic features, intertwined with one another, are characteristic of children's play. These are: 1) spontaneity or freedom, 2) transgression and assimilation of the "real" world, and 3) ambiguity or unpredictability, access to "other"

worlds. In the chapter discussing the toy in a cultural pattern, its history, system, and meaning, the author distinguishes between two mechanisms applicable to children's play and the things and space used in play: the **reflection** mechanism and the **adventure** mechanism. In the former, the world of children is seen as a reflection of the adult world. Much has been written on children and toys as indicators of various social processes. But much still remains outside the records, cases in point being the children's own historical records, their mobility as simultaneous children and adults, as simultaneously private and public individuals (Farge).

The latter mechanism entails a world of children in the form of an unknown field of thought and culture, with unimagined possibilities. But what tools has the anthropologist for his description of the children's "own" culture, for the child "in himself"? The primary requirement for the application of this method is an extensive context, and this approach is attempted in chapters 3 and 4.

If the things used and the variations in their meanings are to be made visible, this has to take place when they are handled, in the actual course of play. It follows that the definition of a toy has vast coverage but is also rather hazy. If the toy is studied only from the viewpoint of adults, the ensuing result will be a truncated stump coloured by nostalgia and a non-serious attitude.

If, adopting the anthropological approach, we set out with the assumption that children represent a totally unknown culture, then the following statements may be used as a starting point in an effort to capture or at least hint at the differences between this culture and adult culture.

- Children create and employ symbols whereby they draw their own borderlines for the meanings of things: they transform these meanings and abolish the boundaries encircling the conventional meanings of things.
- Children are, just as much as adults, living beings who create meaning, and thereby they possess a culture of their own.
- Children move in time and space and create their own territory, a milieu outside the control of the adult world or, if there is intercommunication, requiring absolute openness from adults.

As far as the process of establishing meaning and territory is concerned, the following borderlines between "childish" and "adult" might be established:

- With children, seeing has a different meaning, e.g. the utilization of an "inner world" which does not necessarily bear any relation to the visual organs but rather expresses a particular type of abstraction.
- Children's arrangement of things has a multidimensional aspect: things are accorded additional meanings, they are transformed (as opposed to the absolute categorization of the adult world and functionalist thinking focussing on tools).
- Both children's seeing and their arrangements contain experimental and unexpected features, including both humorous and satirical ones (in opposition to the harmonizing perspective and the need-related approach of adults to things and space in the children's world).

The fourth chapter of this book, entitled "Hidden play territories, transitional

toys” describes children’s milieu in a pre-industrial environment and is intended to demonstrate the truth of the above statements.

3. The position of children in an 18th century environment

The view taken of children in 17th and 18th century Helsinki is described in a document analysis based on Ariès’ model. The concept of childhood is analysed in a bourgeois environment where children are objects of the activities of adults, where they have a certain position and an environment of their own, and where there are special things intended for children. Among the poor, childhood is a preparation for adult life and children a matter of provision. The analysis of manorial mentality based on the 1799–1801 diary, shows the position of children, their environment and the space accorded to play. Play bears the imprint of pastime. The children of the manor are in an intermediate position between gentry and servants. They participate in two worlds and possess two traditions of play, they are “culturally bilingual” (Lotman). A first sign of a new view of children may be found in the portraits of children painted by Nils Schillmark, dating back to the 1780s and 1790s (Figs. 125–140).

4. Hidden play territories, transitional toys

The Finnish material on which this survey is based consists of personal memoirs from the latter half of the 19th century and the early half of the 20th. The description of rural environments and small villages encompasses the following elements: groups of children, collective behavior, the body as a plaything, the children’s territory, forbidden places, children in agricultural work and caring for their younger brothers and sisters, children and animals, mischief and education in play, obedience and being frightened, children and adults together, age demarcation, sex roles, children as labour, story-telling, the Bible in the children’s world, card games, favouring and comforting of children, teaching obedience, punishment, humiliation and auctioning of children, children’s views of life.

In rural areas, the surroundings and the seasons together with local trade and industry are the most important elements influencing play territory and toys. Play and work were integrated into one another, and playing meant imitating grown-ups. Most play took place out-of-doors. Before the 1920s, purchased toys were very rare in rural homes.

In semi-urban environments such as harbour and railway settlements, more modern features are distinguishable in play both as regards things and space. At the same time as play is more clearly restricted to certain locations, the proportion of dangerous games shows an increase. In urban environments, the house and the courtyard play the most important role in the lives of children. There is a clear difference between bourgeois and popular life styles. Towards the end of the 19th century, the rift between the world created for children and adult life in bourgeois circles becomes more and more marked.

5. Children's position and children's milieux

Following the analysis by John Locke in "Some Thoughts concerning Education" (1693) and Jean Jacques Rousseau's "Émile ou de l'éducation" (1762), the present author maintains that in Europe, "toy" is a concept which arose primarily in the 18th and the early 19th century on the basis of a philosophically determined view of children, play and things, namely, the educational view. Through "proper" play and "rationally" selected toys, the child was to grow up into a useful being. Things and space were instruments in this process and only by this token obtained their form, idea and one-dimensional importance. Work as well could be taught in the form of play, and toys could be miniature tools (J.A. Comenius). In the letter game invented by Locke, the wooden pieces given the child to play with serve civilization, e.g. the art of writing. Rousseau's ideal is natural man – the peasant, black children – and individual education. Play should mean training, and rattles made of materials found in nature were considered better than bought toys.

Locke's and Rousseau's views of children coincide with the 18th century production of special things and books for children, the forerunner of 19th and 20th century toy manufacturing. Henceforth play, and toys, were to serve educational purposes. The kindergarten was the tangible form given to the idea of educational refinement of play and toy (Locke), coupled with the idea of the "natural instinct" (Rousseau). The concept "toy" in our Western culture is largely a product of what adults see, of adult society's views on children, on things, and on children in relation to things. Thus the toy reflects the child's position in cultural time and space. The kindergarten became the bastion of normative playing. This view also influenced research. Thereby the principles of the cultural arrangement of the children's world and of play as one particular form of abstraction (imagination) remained totally alien to research, especially research in cultural history. Adults have made only their own views on children visible, and thereby they have also made the toy into a one-dimensional projection of their own culture.

On the other hand it is possible to trace an ecological attitude to playthings, coloured by business and industry, experiments and innovative (creative) thinking. This comes out in the transitional tools for play that children themselves create, such as the treehouse, or testing the strength of the ice on a lake. But we also find a social-ritual (sometimes magical) relation to things, bounded by tradition and enforcing norms, organised by adults and reflected in the toys produced by adults, such as the playhouse, the doll's house and the kindergarten as an environment for play.

The **tools of play** thus bear witness to the **territory** that the children themselves have appropriated within a culture, whereas **toys** reflect the children's **position in culture** as defined by adults. Locke and Rousseau are key figures in the creation of borderlines between the childish and the adult. From an anthropological point of view it may be stated that playthings express various standards of children's explanations, by means of additional meanings accorded to the thing in the course of play: this is the cultural arrangement of children. With the aid of toys, cultural artefacts, they act out symbolic events: this is the adults' cultural arrangement.

But the transition, the type of abstraction characteristic of children's culture, reaches out beyond both the playthings and the adult-produced toys. It is in the transition itself, in the tension between the world of children and the world of

adults, in the fight for time, for the territory, and for the meanings of things, that we may find the special profile of children's culture.

Against this background we should ask the following questions: on whose conditions do children play in today's world? How elastic is the transition principle outlined above within our culture? Will "children's play" under exclusively "rational" conditions become prevalent, while all other play dies out since there is no time, space, or mental preparedness for it?

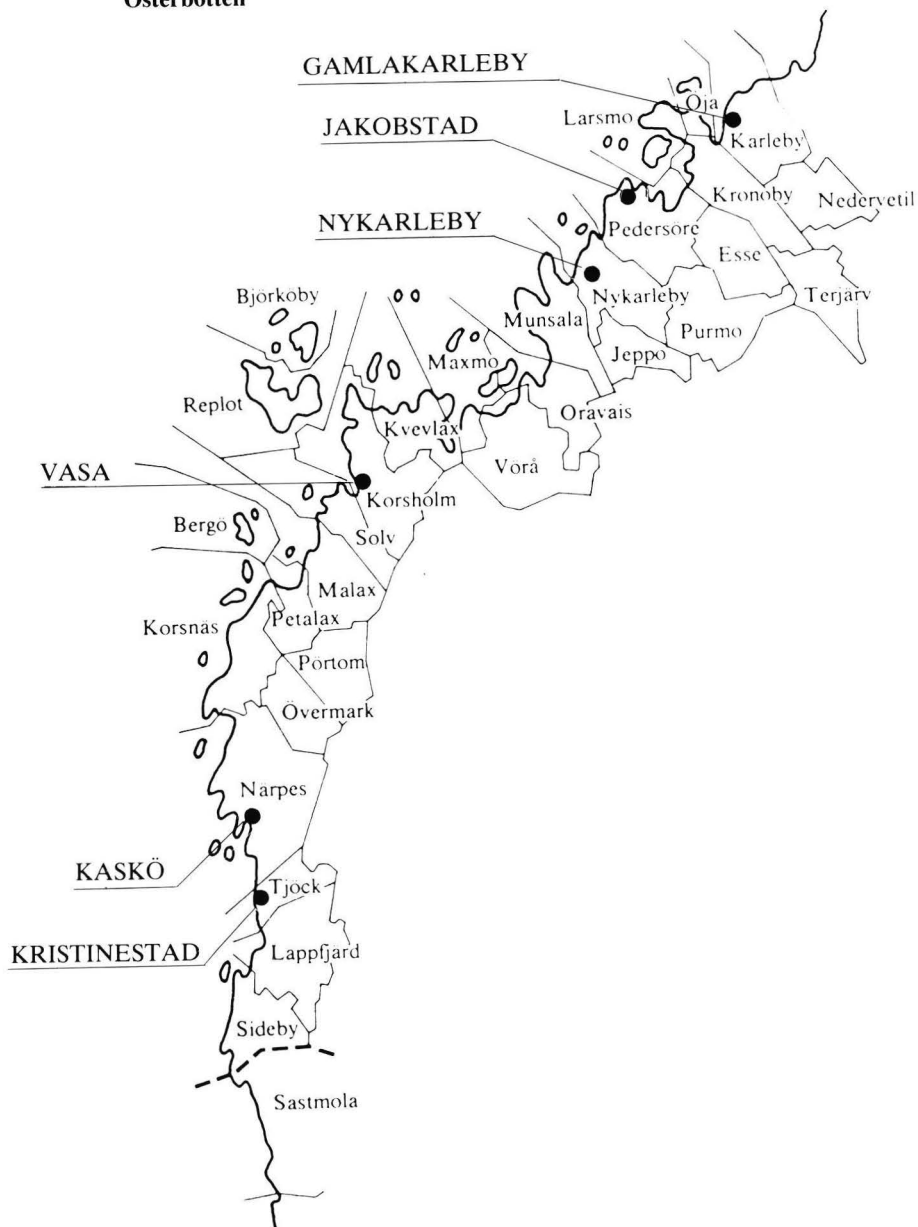
Translation: **Elwa Sandbacka**

Bo Lönnqvist (b. 1941), Ph.D. and University Reader, has had a long career as a university teacher and researcher. Most recently he has been working as a secondary school teacher. He has published studies on dress and fashion, the form and origin of popular costumes, Siberian shaman costumes, manorial culture and archipelago culture, museological questions, cultural patterns in Helsinki, the Swedish-speaking Finns and their ideological pattern, and the author Z. Topelius from the viewpoint of literary anthropology. He contributes to *Hufvudstadsbladet*, the largest Swedish daily, as a columnist specialising in cultural criticism.

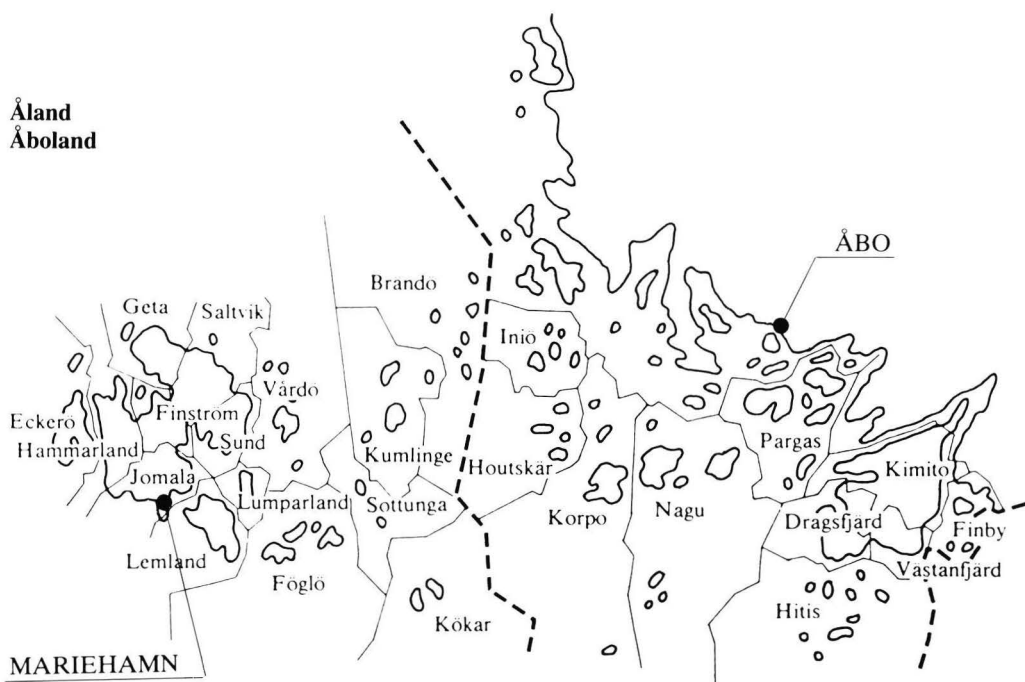
Address: Unionsgatan 45 B
00170 Helsingfors
Finland

Karta över de gamla svensktalande områdena i Finland

Österbotten



Åland
Åboland



Nyland

